

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕХНОЛОГІЙ ТА ДИЗАЙНУ

Р. В. Множинська, Ф. М. Проданюк

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

Навчальний посібник

Рекомендовано Вченою радою Київського національного
університету технологій та дизайну для іноземних студентів
всіх спеціальностей

КИЇВ 2018

УДК 008(477+(1-87) (075-054.6)

М73

Автори:

Множинська Р. В. – канд. філос. наук, доц. кафедри філософії, політології та українознавства (розділи: 1, 4, 6, 7, 10, раздел 10).

Проданюк Ф. М. – канд. історичних наук, доц. кафедри філософії, політології та українознавства (Передмова, розділи: 2, 3, 5, 8, 9, Предисловие, разделы: 1-9).

Рецензенти:

В. Д. Литвинов - провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, д-р філос. наук, член Спілки письменників України.

О. П. Кивлюк – д-р філос. наук, проф., завідувач кафедри методології науки та міжнародної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету технологій та дизайну для іноземних студентів всіх спеціальностей
(Протокол № 10 від 26 червня 2018)

Множинська Р. В.

М73 Українська та зарубіжна культура: навчальний посібник / Р. В. Множинська, Ф. М. Проданюк. – Київ: КНУТД, 2018. – 396 с. – (укр. та рос. мовами).

ISBN 978-617-7506-23-1

Висвітлено основні етапи та процеси української та зарубіжної культури з давніх часів до сьогодення. Акцентовано увагу на розвиток освіти, науки і техніки, літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру та кіно. Українська культура розглядається як цілісний феномен у її нерозривному зв'язку з духовними надбаннями народів Європи і як складова частина світового культурного розвитку.

Навчальний посібник адресовано насамперед іноземним студентам, а також викладачам, студентам закладів вищої освіти України, усім, хто цікавиться історію вітчизняної та зарубіжної культури. Розділи у посібнику подано українською та російською мовами.

УДК УДК 008(477+(1-87) (075-054.6)

ISBN978-617-7506-23-1

© Р. В. Множинська, Ф. М. Проданюк, 2018
© КНУТД, 2018

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ ЯК НАУКА.....	11
1.1. <i>Поняття культури та її структура</i>	11
1.2. <i>Історія становлення філософського розуміння культури</i>	18
1.3. <i>Культурологічна думка в Україні</i>	24
1.4. <i>Культура і природа. Культура і цивілізація</i>	26
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	29
2.1. <i>Місце первісного суспільства в історії світової культури. Основні підходи щодо періодизації первісної культури. Матеріальна культура збиральництва і полювання</i>	29
2.2. <i>Виникнення та генезис мистецтва. Міфологія як синтез мистецтва і науки</i>	33
2.3. <i>Культура населення України в первісну добу</i>	36
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРА ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	41
3.1. <i>Культура Трипілля-Кукутень</i>	41
3.2. <i>Культура Стародавнього Сходу</i>	46
РОЗДІЛ 4. АНТИЧНА КУЛЬТУРА	65
4.1. <i>Поняття «Антична культура»</i>	65
4.2. <i>Доісторична Греція і класична Еллада</i>	68
4.3. <i>Культ краси та освіченості</i>	70
4.4. <i>Давньогрецька архітектура і пластичне мистецтво</i>	72
4.5. <i>Культура Стародавнього Риму</i>	75
РОЗДІЛ 5: КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ	80
5.1. <i>Культура Візантійської імперії</i>	80
5.2. <i>Європейська культура раннього Середньовіччя</i>	91
5.3. <i>Культура Київської Русі</i>	106
РОЗДІЛ 6. КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ.....	109
6.1. <i>Передумови виникнення Відродження</i>	109
6.2. <i>Народження гуманізму</i>	110
6.3. <i>Реформація</i>	112
6.4. <i>Титани італійського Відродження</i>	114
6.5. <i>Північне Відродження</i>	117
6.6. <i>Українська культура XIV- першої половини XVII ст.</i>	120
РОЗДІЛ 7. КУЛЬТУРА ДОБИ БАРОКО ТА ПРОСВІТНИЦТВА	129
7.1. <i>Культура доби Бароко</i>	129
7.2. <i>Культура доби Просвітництва</i>	135
7.3. <i>Українська культура у другій половині XVII - XVIIIст.</i>	139
РОЗДІЛ 8. УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА XIX СТОЛІТТЯ	147
8.1. <i>Розвиток європейської освіти, науки та техніки</i>	147
8.2. <i>Європейська література та образотворче мистецтво: романтизм, критичний реалізм, натуралізм</i>	149

8.3. Українське національне відродження. Література. Т.Г. Шевченко ..	154
8.4. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва України. Український театр та музика.....	159
РОЗДІЛ 9. УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА ХХ СТ.	167
9.1. Нові форми в світовому мистецтві ХХ ст.	167
9.2. Українська культура ХХ ст.	175
РОЗДІЛ 10. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА.....	183
10.1. Сучасний стан розвитку світової культури	183
10.2. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси	192
10.3. Україна в світовому культурному просторі.....	194
10.4. Українська культура на етапі становлення державності	195
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	392
СЛОВНИК.....	394

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ.....	201
РАЗДЕЛ 1.1: ТЕОРИЯ КУЛЬТУРЫ КАК НАУКА.....	203
1.1.1. Понятие «культура». Структура и функции культуры.....	203
1.1.2. История становления философского понимания культуры.....	207
1.1.3. Культурологическая мысль в Украине.....	210
1.1.4. Культура и природа, культура и цивилизация.....	217
РАЗДЕЛ 2.2. КУЛЬТУРА ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА.....	220
2.2.1. Место первобытного общества в истории мировой культуры. Основные подходы к периодизации первобытной культуры.	
Материальная культура собирательства и охоты.....	220
2.2.2. Возникновение и генезис искусства. Мифология как синтез искусства и науки.....	227
2.2.3. Культура населения Украины в первобытную эпоху.....	231
РАЗДЕЛ 3.3. КУЛЬТУРА ТРИПОЛЬЕ–КУКУТЕНЬ. КУЛЬТУРА ДРЕВНЕГО ВОСТОКА.....	237
3.3.1. Культура Триполье-Кукутень (Трипольская культура).....	237
3.3.2. Культура Древнего Востока.....	240
3.3.2.1. Культура Месопотамии.....	240
3.3.2.2. Культура Древнего Египта.....	242
3.3.2.3. Культура Древнего Китая.....	249
3.3.2.4. Культура Древней Индии.....	252
РАЗДЕЛ 4.4. АНТИЧНАЯ КУЛЬТУРА.....	257
4.4.1. Понятие «Античность». Культура Древней Греции.....	258
4.4.1.1. Эгейское искусство. Крито-Микенская цивилизация.....	258
4.4.1.2. Геометрический период.....	260
4.4.1.3. Культура Архаики.....	261
4.4.1.4. Культура Классики.....	263
4.4.2. Культура эллинизма.....	266
4.4.3. Культура Древнего Рима.....	270
4.4.3.1. Культура царского периода Древнего Рима.....	270
4.4.3.2. Культура Римской республики.....	272
4.4.3.3. Культура Римской империи.....	273
4.4.4. Древняя культура Украины. Восточные славяне.....	278
4.4.4.1. Скифо-сарматская культура.....	278
4.4.4.2. Античные города Северного Причерноморья.....	283
4.4.4.3. Культура восточных славян.....	285
РАЗДЕЛ 5.5. КУЛЬТУРА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И КИЕВСКОЙ РУСИ.....	288
5.5.1. Культура Византийской империи.....	288
5.5.2. Культура Средневековья.....	296
5.5.3. Культура Киевской Руси.....	305
РАЗДЕЛ 6.6.: КУЛЬТУРА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ.....	315
6.6.1. Предпосылки возникновения Возрождения. Культура эпохи Проторенессанса.....	315
6.6.2. Культура Раннего Возрождения. Гуманизм.....	322

6.6.3. Титаны итальянского Возрождения.....	327
6.6.4. Культура Позднего Возрождения.....	332
6.6.5. Культура Северного Возрождения.....	335
6.6.5. Украинская культура XIV – первой половины XVII вв.....	341
РАЗДЕЛ 7.7. ЭПОХА БАРОККО. КУЛЬТУРА ЭПОХИ	
ПРОСВЕЩЕНИЯ.....	345
7.7.1. Культура эпохи барокко и классицизма.....	345
7.7.2. Культура эпохи Просвещения.....	353
7.7.3. Украинская культура во второй половине XVII – XVIII вв.....	354
РАЗДЕЛ 8.8. УКРАИНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ КУЛЬТУРА XIX	
ВЕКА.....	358
8.8.1. Развитие образования и науки.....	358
8.8.2. Романтизм. Реализм. Модернизм.....	360
8.8.3. Украинское национальное возрождение. Культура Украины в XIX в.....	364
РАЗДЕЛ 9.9. УКРАИНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ КУЛЬТУРА XX	
ВЕКА.....	374
9.9.1. Зарубежная культура XX в.....	374
9.9.2. Украинская культура XX в.....	378
РАЗДЕЛ 10.10. СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ КУЛЬТУРА	
И ЕЕ ВХОЖДЕНИЕ В МИРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО.....	383
10.10.1. Современное состояние развития мировой культуры.....	383
10.10.2. Формирование новой социокультурной действительности и ее черты.....	385
10.10.3. Украина в мировом культурном пространстве.....	386
10.10.4. Украинская культура на этапе становления государственности.....	388
СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.....	392
СЛОВАРЬ.....	394

*«Ні мистецтво, ні мудрість
не можуть бути досягнуті,
якщо їх не вивчати».
Демокрит*

ПЕРЕДМОВА

Українська та зарубіжна культура – це нормативний курс, який вивчається у багатьох вищих навчальних закладах України. У Київському національному університеті технологій та дизайну (далі КНУТД) його вивчають студенти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Предметом курсу «Українська та зарубіжна культура» є історія розвитку культури України та народів світу від найдавніших часів до сьогодення. У навчальній дисципліні висвітлюється історія культурної еволюції людства та українського народу, з'ясовуються її закономірності й основні етапи.

Метою вивчення навчального курсу «Українська та зарубіжна культура» є оволодіння студентами необхідних знань з історії вітчизняної та зарубіжної культури, сприяння піднесенню загальноосвітнього та культурного рівня, розширенню кругозору, формування почуттів патріотизму, відповідальності за майбутнє, поваги до культури інших народів.

Завдання:

- розглянути багатовікову історію культури України, Європи та світу, основні етапи її розвитку;
- розкрити специфіку української та зарубіжної культури, визначити її місце у сучасному світовому культурному просторі;
- опанування студентами художньо-практичними вміннями та навичками, формування комплексу художніх компетенцій, що забезпечують здатність керуватися набутими знаннями та вміннями у фаховій діяльності, а також у процесі самоосвіти;
- виховання культури міжнаціонального спілкування через вивчення художніх традицій народів різних країн;
- дослідження ієрархії цінностей, стратегій і стереотипів поведінки людей, процесів соціалізації тощо.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

Знати: - умови виникнення та історію розвитку національної культури, загальні закономірності культурного поступу; значні досягнення національної культури; внесок видатних постатей у світову культуру; національні традиції, звичаї та обряди; особливості сучасних культурних процесів та перспективи їх розвитку, можливі впливи на долю сучасного суспільства.

Вміти:

- аналізувати та осмислювати здобутки національної культури;
- визначати місце української культури у світовому культурному поступі, внесок її представників у здобутки культури народів світу;

- використовувати набуті знання для подальшої самоосвіти в царині культури, в повсякденному житті та професійній діяльності;
- орієнтуватися в подіях культурного життя України та світу.

Володіти: навичками формування почуттів патріотизму, відповідальності за майбутнє, поваги до культури інших народів. Самостійно вирішувати питання піднесення свого загальноосвітнього та культурного рівня, розширення кругозору.

Основна мета посібника – у доступній формі розкрити для іноземних студентів зміст тем навчальної та робочої програми з курсу «Українська та зарубіжна культура». Розділи посібника мають допомогти студентам засвоїти програму курсу, підготуватися до семінарських занять, виконати завдання самостійної роботи та успішно скласти модульний і підсумковий контроль.

Пропонований навчальний посібник підготовлений науково-педагогічними працівниками кафедри філософії, політології та українознавство (ФПУ) КНУТД на основі розроблених кафедрою навчальної та робочої програм і відповідно до вказівок Міністерства освіти і науки (МОН) України.

Посібник рекомендований для іноземних студентів, які навчаються в КНУТД. В ньому поєднано традиційний науково-популярний виклад з художньо-образним. Автори залучили до тексту чимало фактів, які не тільки допомагають розкрити певну історичну інформацію, але й покликані викликати у студентів емоційне ставлення до прочитаного тексту.

Структурно посібник побудований за тематично-хронологічним принципом. Автори намагалися представити головні історичні віхи розвитку української та зарубіжної культури, специфіку й загальні напрями розвитку світового мистецтва.

Пам'ятайте, що історія людства від найдавніших часів до наших днів отримала назву Всесвітня історія. Нею користуються учені всього світу для характеристики основних етапів розвитку світової та національної культур. У Всесвітній історії прийнято виокремлювати такі основні періоди (епохи): I період - Стародавній світ (від появи людей на нашій планеті до V століття нашої ери); II період - Середні віки (кінець V-XV століття нашої ери); III період - Новий час (XVI-XIX століття нашої ери); IV період - Новітня історія (від початку XX ст. до наших днів).

Пам'ятайте, що система відліку часу отримала назву календар. У різні епохи були створені три види календарів: місячні, сонячні та місячно-сонячні. В наш час місячним календарем широко користуються в країнах Близького і Середнього Сходу, де пануючою релігією є іслам (мусульманство). Місячно-сонячний календар зберігся до наших днів в Ізраїлі, Ірані та деяких інших країнах. Переважна більшість народів та країн нашої планети нині користується сонячним календарем.

Пам'ятайте, що відлік часу у багатьох країнах світу різний. Кожна система відліку часу, кожен календар потребує якогось початкового

моменту. В науковій літературі він отримав назву ера. Розрізняють такі типи ер: астрономічні, релігійні та політичні. Відправним моментом літочислення релігійної ери виступає важлива подія релігійного характеру: народження Ісуса Христа, переселення Мухамеда із Мекки до Медини, смерть Будди. Всі названі системи літочислення умовні.

У країнах, де панівною релігією є християнство літочислення ведеться від Різдва Христового (Р. Х.). Усі події, що відбувалися в історії людства до народження Ісуса Христа називають подіями до нашої ери. Їх прийнято записувати скорочено так - до Р.Х. або до н. е. (до нашої ери). Відлік часу потрібно вести у зворотньому порядку. Усе, що сталося після народження Ісуса Христа називають подіями нашої ери (н.е.).

Назва нової ери від «Різдва Христового» була запропонована у 525 р. н.е. відомим римським монахом, папським архіваріусом, слов'янином (українцем) чи скіфом за походженням Діонісієм Малім (500-560). Він був родом із території сучасної України. Багато сторінок із його життя та причини смерті оповиті таємницями. Саме тому в деяких історичних джерелах дату його смерті одні дослідники вказують 527 р. н.е., а інші - 554 р. н.е. Результатом роботи Діонісія було написання для християн Вічної пасхалії, цикл якої тривав 532 р.

Перехід християнської церкви до запропонованої Діонісієм Малім системи літочислення був тривалим. Перші офіційні згадки про неї датують VIII ст. н.е., а з X ст. дана система з'являється в документах римських пап. До XIX ст. вона була запроваджена у всіх християнських країнах, а у XX ст. у багатьох державах світу.

В країнах, де панує іслам дотримуються мусульманської ери «Хіджра» (інше написання «Гіджра» - втеча, переселення). Дане літочислення ведеться від 16 липня 622 р. н.е. - дня втечі пророка Мухамеда (Магомета) з групою послідовників-мусульман від релігійних переслідувань з Мекки у Медину. Ця дата відповідає 1-му мухарраму 1-го року хіджри.

Буддійська ера веде обчислення історії людства від смерті Будди. Однак в різних джерелах вона вказана по-різному: від 2432 р. до н.е. до 543 р. н.е.

Євреї розпочинають своє літочислення від умовної дати «створення світу». Вони відносять її на неділю 6 жовтня 3761 р. до н.е.

Пам'ятайте, що у повсякденному житті люди користуються цифрами та числами. В сучасному світі жителі нашої планети широко використовують різні системи числення: індо-арабською, римською, китайською та іншими. Зокрема, в країнах Європи широкого поширення набула західна арабська система числення (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

В українській мові історичний відрізок часу сто років (рідше сто літ) отримав поняття століття. Синонімом даного поняття виступає термін сторіччя. В науковій літературі для позначення століття (сторіччя) і при написанні історичних дат періоду Стародавнього Риму та Середньовіччя

прийнято користуватися римськими цифрами: I (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), X (10), L (50), C (100), D (500), M (1000).

Пам'ятайте, що для визначення століття чи віку подій, які відбулися у нашій ері слід дотримуватися таких правил: у значенні конкретного року потрібно відкинути дві останні цифри і до результату додати одиницю. Наприклад, 1848 р. ($1848-48=18$; $18+1=19$). Отже, 1848 р. - це ХІХ ст. Для історичних подій нашого часу існує декілька уточнень. Якщо дві останні цифри року 01, то це початок нового віку чи століття. Якщо ж останні цифри року закінчуються на 00, то - це останній рік сторіччя. Наприклад, 1801 р. - це ХІХ ст., а 1800 р. - це ХVІІІ ст.

Для визначення подій, що відбулися до нашої ери слід користуватися такими правилами. Перше, якщо для нашого століття роки розташовуємо зліва направо, то для подій до нашої ери справа наліво. Наприклад, наступним за 33 р. до н.е. буде йти 32 р. до н.е. Друге, роки що закінчуються на 00 - це початкові роки століть до н.е., а якщо вони закінчуються на 01 - це кінцеві роки сторіччя.

Автори розділів приділили особливу увагу основним етапам розвитку культури України від доби Трипілля-Кукутень до сучасності. У посібнику розкрито історію української культури України-Русі, козацької доби, ХVІІІ – початку ХХ ст. та ХХ ст. В навчальному посібнику показано внесок української культури та її представників у розвиток світової культури.

Вивчення курсу «Українська та зарубіжна культура» відбувається з тих позицій, що українська культура є самотутньою і одночасно є складовою частиною європейської культури. Вона не лише збагачувалася її передовими ідеями та досягненнями, але й часто впливала на її розвиток.

Матеріали у навчальному посібнику подано українською та російською мовами. Значна частина розділів російською мовою представлена у вигляді схем та таблиць. У текстах до розділів Ви зустрінете виділені частини, дати та прізвища діячів культури. Це означає, що на них слід звернути особливу увагу та їх слід запам'ятати. До кожного з розділів навчального посібника наведено питання для самоконтролю. На них студенти повинні дати відповіді.

Пам'ятайте, що слід виконати завдання до самостійної роботи студентів. Для їхнього виконання студентам необхідно завести окремий зошит.

Пам'ятайте, що зміст матеріалів до розділів, які подані українською та російською мовами не ідентичний. Тому студентам рекомендовано ознайомитися з україномовним і російськомовним варіантом навчального посібника. Це дасть їм можливість отримати всебічну й ґрунтовну інформацію з основних проблем тієї чи іншої теми навчальної дисципліни «Українська та зарубіжна культура».

Навчальний посібник має універсальний характер, тому він адресований не лише студентам КНУТД, а усім, хто цікавиться історією української та зарубіжної культури.

Успіхів Вам, шановні студенти, у вивченні нової дисципліни!

*«Учітесь, читайте,
і чужому навчайтесь,
й свого не цурайтесь»*
Т.Г. Шевченко

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ ЯК НАУКА

1.1. Поняття культури та її структура.

1.2. Історія становлення філософського розуміння культури.

1.3. Культурологічна думка в Україні.

1.4. Культура і природа. Культура і цивілізація.

Поняття: культура, матеріальна культура, духовна культура, цивілізація, національна культура, концепції культури, функції культури.

1.1. Поняття культури та її структура

Поняття «культура» складне і багатогранне. Чимало філософів та інших дослідників давніх і новітніх часів цікавились цим питанням. Саме слово «культура» латинського походження і означає «обробіток», «догляд».

Вперше це поняття вжив видатний римський мислитель, оратор і державний діяч Цицерон (106-43 рр. до н.е.). У культурі він вбачав, з одного боку, діяльність по перетворенню природи на благо людини, а з іншого, - засіб удосконалення духовних сил людини, її розуму.

Пізніше слово «культура» все частіше починає вживатися як синонім освіченості, вихованості людини, і в цьому розумінні воно увійшло по суті у всі європейські мови. У середні віки поняття «культура» асоціюється з міським укладом життя, а пізніше, в епоху Відродження, з досконалістю людини. Нарешті, у XVII ст. слово «культура» набуває самостійного наукового значення.

Німецький філософ XVII ст. Й. Рейдер відстоював ідею історичного прогресу людства, пов'язуючи його з розвитком культур. Він підкреслював, що творення і засвоєння набутої людством культури є необхідною умовою становлення людини, її «другим народженням».

Український філософ Г. Сковорода вперше поставив питання про культуру як окремий, незалежний від природи, символічний світ, у якому вищі цінності людського буття, все святе і божественне, розкриваються і побутують у символічній формі.

Сьогодні не існує загальноприйнятого визначення культури. У світовій літературі можна знайти більш як 500 визначень поняття «культура». Ось деякі з них:

- Культура - все те, що є результатом людської історії.
- Культура - як міра людяності людини.
- Культура - все те, що людина створила власним розумом, а не отримала від природи.

- Культура - це матеріальний і духовний прогрес як індивідів, так і різноманітних соціально-національних спільнот.

- Культура - водночас історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражених у матеріальних і духовних цінностях, створених самою людиною.

Традиційно розрізняють два напрямки культури - матеріальний і духовний, - відповідно до двох головних сфер людської діяльності - матеріальної і духовної. Матеріальна культура охоплює всю сферу виробничої діяльності людства та її результати: як знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, будівельні споруди, засоби зв'язку, пам'ятники і монументи тощо. Духовна культура стосується області свідомості, пізнання, моралі, виховання, освіти, науки, мистецтва, літератури та інших сторін духовної діяльності людини. *Духовну культуру пов'язують з духовним виробництвом. Духовна культура, як і матеріальна, - усе те, що створено людиною, але її результати спрямовані на формування в людини ціннісних орієнтирів і задоволення духовних потреб: релігійних, моральних, правових, політичних, наукових, філософських, художніх.* Духовна культура є тією сферою діяльності, яка пов'язана зі свідомістю, духом, його формуванням, розвитком і вдосконаленням. Природно вважати її складовими духовний стан людей, їхні духовні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви, ідеали, уявлення про сенс життя, щастя, справедливість, у цілому світогляд, менталітет. Усе перелічене формується в процесі духовної діяльності, утілюючись у формах свідомості (міф, релігія, мораль, право, політика, філософія, наука, мистецтво) і соціальних інститутах (зокрема, система освіти і виховання, засоби масової комунікації та інформації, культурно-освітня робота), звичаях, традиціях, обрядах, суспільній думці тощо. Крім того, до складу духовної культури входять і ті відносини, що складаються в процесі духовної діяльності.

Згідно з цим у сфері духовної культури виокремлюють: *релігійну, моральну, правову, політичну, філософську, наукову, художню культури.*

Визначаючи сутність духовної культури, неможливо не назвати її особливості. Слід зазначити, що *цінності духовної культури, які існують у предметній формі, є вічними і морально не старіють.* Ці цінності позбавлені меж споживання, засвоювати їх можна безмежно, оскільки перенасичення в процесі духовного споживання не відбувається. Ще одна особливість духовної культури полягає в тому, що *її цінності мають визнаватися як такі з часом, тобто можуть випереджати свій час.* При цьому в предметній формі духовної культури здебільшого яскраво зафіксована неповторність особистості її творця. Деякі духовні цінності взагалі не можуть існувати поза актом діяльності людини (театральна вистава, лекція, урок тощо). Для цінностей духовної культури взагалі проблематично визначити вартісну форму вираження (грошову), у зв'язку з чим оцінка й ціна їх завжди відносні. Між матеріальною і духовною культурою існує тісна органічна єдність. Будь-яка абсолютизація чи

недооцінка матеріальної або духовної сторони культури надзвичайно збіднює її як багатогранне і цілісне явище. Структура культури являє собою цілий макросвіт. Вона охоплює освіту, науку, мистецтво, літературу, міфологію, мораль, політику, право, релігію. При цьому всі її елементи взаємодіють між собою, утворюючи єдину систему такого складного явища, як культура. Також визначається певна типологія культури відповідно до її носіїв. Залежно від цього необхідно виділити світову і національну культури.

Світова культура - це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, що населяють нашу планету. Національна культура уособлює надбання культур різних соціальних верств і прошарків населення кожного окремого суспільства. Своєрідність національної культури, її неповторність і оригінальність виявляються як у духовній (мова, література, музика, живопис, релігія), так і в матеріальній (традиції виробництва, праці, ведення господарства) сферах життя і діяльності народу. Так, зокрема, виділяють національні культури - українську, російську, французьку та ін. Кожен народ, створюючи власну національну культуру, тим самим робить внесок у світову культуру, здійснюючи за її допомогою зв'язок з навколишньою природою та іншими народами. В результаті такого спілкування відбувається взаємне культурне збагачення. І як наслідок - різні культури розвиваються, ускладнюються, стають набагато різноманітнішими.

Світова культура - феномен глобальний. Національна культура є частково і джерелом світової культури, одночасно витікаючи з неї. Без глобальної культури не може бути регіональної, самобутньої національної і навпаки. Світовій культурі властивий інтегративний процес. Національні ж мають диференційований характер. У відповідності з носіями виділяють також культуру соціальних суб'єктів (міську, сільську, професійну, молодіжну). Упродовж розвитку людства виокремились певні культурні епохи: антична культура, культура середньовіччя, культура доби Відродження; окремі форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, фізична, моральна і т.д.

Складна і багаторівнева структура культури визначає різноманітність її функцій в житті суспільства й окремої людини. Головною функцією культури, на думку багатьох вчених, є людинотворча, або гуманістична. Всі інші функції так чи інакше пов'язані з нею і навіть впливають з неї. Однією з найважливіших функцій будь-якої культури є передача соціального досвіду. Тому її називають інформаційною. Культура виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від епохи до епохи, від однієї країни до іншої. Адже, крім культури, суспільство не має інших способів передачі досвіду, нагромадженого попередниками. Саме через це культуру не випадково вважають соціальною пам'яттю людства, а розрив культурних зв'язки між поколіннями призводить до її втрати (феномен «манкуртизму») з усіма негативними наслідками. Іншою провідною функцією є пізнавальна. Вона

тісно пов'язана з першою і впливає з неї. Культура, яка концентрує в собі кращий соціальний досвід багатьох людських поколінь, набуває здатності створювати сприятливі умови для його пізнання і засвоєння. Можна стверджувати, що суспільство інтелектуальне настільки, наскільки воно використовує багатющі знання, які містяться в культурному генофонді людства. Всі типи суспільств суттєво різняться між собою саме за цією ознакою. Одні з них демонструють надзвичайну здатність через культуру увібрати все краще, нагромаджене людьми, і поставити собі на службу. Такі суспільства (наприклад, в Японії) демонструють величезний динамізм у багатьох галузях науки, техніки, виробництва. Інші - не здатні використати пізнавальної функції культури і все ще «винаходять велосипед», залишаючись на досить низькому щаблі розвитку.

Регулятивна функція культури пов'язана, перш за все, з визначенням (регуляцією) різних сторін, видів суспільної і особистої діяльності людей. У праці, побуті, міжособистісних відносинах культура так або ж так впливає на поведінку людей та їхні вчинки, на вибір тих чи інших матеріальних і духовних цінностей. Регулятивна функція культури спирається на такі нормативні системи, як мораль і право.

Семіотична, або знакова (семіотика - вчення про знаки), функція також досить важлива для розвитку культури. Являючи собою певну знакову систему, без оволодіння якою досягнення культури стають неможливими. Так, мова - засіб спілкування людей; літературна мова - важливий засіб оволодіння національною культурою. Специфічні мови потрібні для пізнання особливого світу музики, живопису, театру. Природничі науки (фізика, математика, хімія, біологія) також мають свої знакові системи.

Ціннісна (ціннісно-орієнтаційна) функція відображає важливий якісний стан культури. Саме система цінностей формує у людини певні ціннісні потреби і орієнтацію. За характером і якістю цих потреб і духовних орієнтирів особи роблять висновки про рівень її культури. Моральні й інтелектуальні потреби і запити виступають основним критерієм відповідної оцінки серед людей.

Вивчення культури передбачає розкриття її як продукту розвитку суспільства і як сукупності матеріальних і духовних цінностей, які створені людством. Культура - це, передусім, історичне явище, а її розвиток - найважливіша частина процесу розвитку людства. Історія культури - результат досліджень не тільки істориків, але й археологів, етнографів, фольклористів, істориків літератури, фахівців у галузі суспільної думки, науки, філософії, мистецтва. Вона ґрунтується на загальних висновках історичної науки, що характеризують окремі епохи. Історія культури дає можливість більшою мірою відчувати результати історичного прогресу, вона показує, що навіть у найтяжчі часи й епохи світ був наповнений талановитими людьми і ніяка руйнівна сила не спроможна знищити культуру народу. Історія культури розкриває значення як національних традицій, так і культурних зв'язків між

народами. Саме завдяки розвитку національних культур утворилася різнобічна і яскрава скарбниця людської культури.

У розвитку кожної національної культури значна роль належить активній взаємодії з іншими культурами. Але все ж таки стан кожної етнокультури визначається, передусім, внутрішніми процесами, а вже потім - зовнішнім впливом. Кожна національна культура обов'язково має в собі співвідношення національних та загальнолюдських цінностей, оскільки жодна культура не може розвиватися ізольовано.

Історично так склалося, що протягом тривалого часу українська культура перебувала у тіні інших культур. Саме ця обставина створила певний стереотип сприйняття її як вторинної і провінційної. Тим часом, самотність культура українського народу є не лише повноправним і унікальним елементом світової культури, а й важливим чинником світового культурно-історичного процесу. Становлення і розвиток культури України можливо висвітлити тільки з урахуванням контексту розвитку світової культури та цивілізації. Отже, усвідомлення феномена української культури означає сприйняття її як цілісної системи у процесі історичного розвитку та у взаємозв'язку з культурами інших народів.

У складі національної культури можна виділити цілий ряд елементів, які характеризують і визначають її розвиток. До них можна віднести культуроформувальні чинники географічного середовища, політичну і правову культуру, культуру побуту тощо. Крім того, важливого значення у процесах розвитку національної культури набувають особливості національного характеру та менталітету народу.

Українська культура належить до європейського кола культури, де традиційно вищою цінністю визнавалися свобода і значущість особистості. Саме визнання особистості як основної цінності національної культури може забезпечити прогресивний культурний розвиток країни. Культура виступає, водночас, і як мірило цивілізованості етносу, і як форма та зміст внутрішнього зв'язку поколінь. Процес створення і передавання всього найкращого, формування культурної традиції є своєрідною потребою кожної нації. Протягом усього часу свого існування український народ творив культуру, яка постійно збагачувалась, незважаючи на постійну загрозу знищення етносу та його асиміляції.

Історія культури посідає одне з чільних місць у системі розвитку суспільства та формування національної самосвідомості. Визначення сутності, змісту та визначальних етапів еволюції національної культури є основними завданнями сучасної української культурологічної науки. У вітчизняній науці вже вироблений підхід до проблеми періодизації історії української культури.

Перший період розвитку культури України пов'язаний з її глибинними джерелами. Це досить тривалий часовий відрізок, який охоплює період від початків людської цивілізації на цій території до культури східнослов'янських племен дохристиянської доби. Племена і народи, які проживали на цій території впродовж тисячоліть, творили

культуру, передаючи її у спадок наступним поколінням і забезпечуючи цим безперервний прогресивний розвиток. Найдавніші свідчення перебування людини на території України датуються ще добою пізнього палеоліту. У наступні епохи розширювалися сфери людської діяльності, вдосконалювалися зміст і форми культуротворення, змінювалася сама людина. Відчутний слід залишили в історії культури України племена трипільської культури, для яких характерними були високий розвиток землеробства і суспільної організації. Трипільська кераміка надовго пережила своїх творців і слугувала взірцем для наступних поколінь. Античні джерела сповіщають про племена киммерійців, які проживали на нашій території і мали культурні зв'язки з народами Малої Азії і Кавказу. Культура племен іранського походження, зокрема скіфів, - ще одна яскрава сторінка розвитку людської цивілізації на українських територіях. Скіфському періоду відповідає час існування на узбережжі Чорного моря грецьких міст-колоній, де значного розвитку досягли сільськогосподарські ремесла, торгівля, архітектура, мистецтво. Культура античних міст Північного Причорномор'я сприяла розвитку економічного життя, суспільних відносин і культури місцевих племен, що прискорювало процес розкладу первіснообщинного ладу і сприяло їх подальшому прогресу.

Племена черняхівської культури - анти - мали усталені торговельні та культурні зв'язки з Римом, що було важливим чинником розвитку культури племен на землях антів. Чималий вплив на антів у галузі військової техніки та організації справили племена готів, що жили на півдні України.

З розпадом первісного ладу на території слов'янських племен виникають напівдержави об'єднання - союзи племен, на чолі яких стояли князі. На рубежі VIII-IX ст. у Середньому Подніпров'ї склалося державне утворення «Руська земля», яке мало більш високий рівень політичної організації у порівнянні з давніми союзами племен і об'єднувало кілька таких союзів. У другій половині IX ст. завершився тривалий процес становлення давньоруської держави - Київської Русі.

Культура доби Київської Русі - це другий період формування культури України. За часів князювання Володимира Святославича на київських землях було введено християнство за грецьким зразком, що відповідало тодішнім інтересам держави. Християнство сприяло розширенню економічних і культурних відносин Київської Русі з європейськими країнами і, по суті, володіло монополією на культурне творення у державі. Склалася і розвивалася давньоруська мова, почався інтенсивний розвиток освіти, літератури, мистецтва. Давньоруська культура - одна з найяскравіших сторінок історії культури середньовіччя. Давньоруські майстри внесли у скарбницю світової культури багато нового і цінного. Вони творили з глибоким відчуттям реальної краси навколишнього світу. Релігійні сюжети, створені ними, сповнені живою красою реального буття, зворушливо передають ідеї гуманізму і добра. У всіх творах давньоруських майстрів можна простежити риси, які йшли з

життєдайного джерела народної творчості. Культура Київської Русі створила ті традиції, що використовувалися всіма поколіннями давньоруської й української народностей.

Наступний період - третій - це час, позначений формуванням української народності. З середини XIII ст. Русь зазнавала руйнівних нападів монголо-татарських орд, що мали катастрофічні наслідки для її економіки і культури. За цих умов феодальна роздробленість посилюється, цього ж часу починаються процеси етногенезу - визрівання етнічних спільностей - української, білоруської, російської, які розвивалися на ґрунті стародавніх племінних відмінностей. Формування української народності проходило на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств. Центром цього процесу стало Середнє Подніпров'я. Українська народність починає виступати як окрема етнічна спільність зі своєю мовою, територією, особливостями економічного життя і своєрідною культурою. Назва «Україна», яка спершу вживалася тільки у Південній Русі, набула також етнічного значення і поширилася на всі землі, де формувалася українська народність. До середини XVII ст. тривав процес формування основних рис української народності, складалася її територія, мова, економічна спільність. Процес формування української народності супроводжувався загостренням соціальних суперечностей, викликаних боротьбою народних мас проти іноземного гноблення. У цей період з'являється в Україні нова соціальна верства - козацтво, якому судилося відіграти епохальну роль в історії і культурі України.

Четвертий період розвитку української культури проходив під впливом визвольної війни народу під проводом Богдана Хмельницького. Усна народна творчість другої половини XVII ст. відобразила події тієї доби. У процесі визвольної боротьби значно поширився світогляд українців, зросла їх етнічна самосвідомість. Розвивається освіта, книгодрукування сприяє зміцненню культурних відносин України з іншими народами. Події визвольної війни опиняються у центрі уваги літераторів, художників, музикантів, істориків. Триває розвиток системи літературних жанрів, розробляються теоретико-мистецькі проблеми.

У другій половині XVII ст. в Україні поширюється стиль бароко, який став стилем епохи, цілісною художньою системою. У XVIII ст. українська культура продовжувала розвиватися у важких умовах. Територія України залишалася у складі різних держав, обмежувалися культурні права українського народу, гетьманська влада слабшала, а згодом була остаточно скасована. Українська православна церква втратила свою автономію, стала частиною Російської церкви. Однак навіть у цих умовах творчій геній українського народу створив ряд неперевершених шедеврів, які стали надбанням не тільки вітчизняної, а й світової культури. Культура цього часу стає більш оригінальною і національною, поступово відходять старі традиції та ідейно-естетичні концепції.

Наступний період розвитку української культури пов'язаний з глибокими перетвореннями у всьому слов'янському світі. Уже почалися процеси формування слов'янських націй, які супроводжувалися бурхливим розвитком національних культур, формуванням етнічної самосвідомості. Джерелом, з якого постають процеси українського національно-культурного відродження XIX ст., був фольклор. Українська інтелігенція, яка народжується цього часу, сприяє розвитку демократичних напрямів у культурі. Розвиток нації знаходить вияв у неповторних національних формах культурної творчості. Розквітає література, відбувається становлення професійного театру, започатковується музична класика, реалістичного вияву набуває живопис. У XIX ст. витворилася не лише національна культура, спільна для сходу і заходу України, але й виник особливий тип митця, діяча української культури, який характеризувався тісним зв'язком із народним життям.

Історія української культури XX ст. - складний і суперечливий час - це шостий період розвитку етнокультури українців. Культура України XX ст. - це свідчення незламного духу народу, який постійно тяжів до збереження власної мови, історичної пам'яті, мистецьких надбань минулих часів. Початок століття був періодом, коли закладалися головні, фундаментальні засади, з яких виходив розвиток культури України у подальші часи. XX ст. характеризується аритмією культурного розвитку. Бурхливе століття відбилася на формах, змісті та ідейному розвитку української культури. Високі злети чередувалися з падіннями, українська культура виходила на високу орбіту світової культури і одночасно зазнавала нечуваних утисків тоталітарної системи.

90-ті роки XX ст. започаткували сьомий етап історії української культури. Акт про державну незалежність України, прийнятий 24 серпня 1991 р., відкрив нову сторінку в історії культури України. Чи не вперше український народ отримав можливість вільно творити.

У процесі розбудови нової держави актуальною стає проблема людини як творця. По суті відбувається зміна світоглядного ставлення до людини, гуманістичного усвідомлення ролі людини у процесі творчості. Гуманістична орієнтація суспільства має на меті втілення у практику пріоритетів загальнолюдських цінностей, які знаходять вираження у національній культурі. У площині відродження національної культури актуальною залишається мовна проблема, адже культура і мова належать до найголовніших духовних цінностей кожної особистості і всього суспільства.

У XXI ст. Україна увійшла незалежною державою. Поступово вона посідає гідне місце у світовій системі економічних, політичних і культурних зв'язків.

1.2. Історія становлення філософського розуміння культури

Основні концепції культури. Вивчення походження, сутності культури має свою історію. Воно передусім пов'язане з такими галузями знань, як

етнографія, мистецтвознавство, історія і філософія, і знайшло свій вияв у різних теоріях культури. Серед них найбільш типовими є еволюціоністська, антропологічна, філософська, а також циклічна концепція.

Еволюціоністська теорія культури представлена в працях американського вченого Л. Моргана (1818-1881) і англійського історика Е. Тейлора (1832-1917) та інших дослідників. Її виникнення пов'язане з узагальненням емпіричних етнографічних матеріалів і визначенням закономірностей розвитку історії культури. Сутність еволюціоністської концепції культури полягає в тому, що висувається і обґрунтовується принцип єдності людського роду та спорідненості потреб різних народів у формуванні культури. Аналізуючи культуру первісного суспільства, Е. Тейлор дійшов висновку, що розвиток того чи іншого народу відбувається прямолінійно, від простого до складного. Л. Морган у розвитку суспільства виділяє такі основні стадії: дикість, варварство, цивілізацію. На різних ступенях розвитку народи живуть окремо і відповідно створюють власну культуру. Але посилення контактів між державами, зближення народів, обмін досягненнями культури зумовлює спільність культурних цінностей і засвоєння їх людством. Провідна ідея еволюціонізму - це прямолінійність культурного прогресу і обов'язкова вимога для кожного народу пройти всі необхідні стадії розвитку.

Основоположником *концепції циклічного розвитку культури* (або циклічного коловороту) вважається італійський філософ Дж. Віко (1668-1744). Кожний народ, на думку вченого, проходить цикл у своєму розвитку, який включає три епохи: дитинство, або бездержавний період, де провідна роль належить жерцям; юність, для якої характерне формування держави і підкорення героям; зрілість людського роду, де відносини між людьми регулюються совістю та усвідомленням свого обов'язку. Формою правління в цей період є монархія або демократична республіка. Досягнувши вищого ступеня розвитку, людство знову падає на нижній. Епоху середньовіччя Віко трактує, наприклад, як «друге варварство».

Концепція циклічності у розвитку культури дістала дальший розвиток у працях М. Данилевського (1882-1885), О. Шпенглера (1880-1936), А. Тойнбі (1889-1975) та інших вчених. М.Я. Данилевський - відомий російський природознавець, що здійснив спробу теоретично обґрунтувати концепцію багатолінійного і замкненого розвитку культури на основі застосування методології систематизації в біологічній науці. В історії людства він виділив одинадцять самобутніх типів культури: індійську, китайську, іранську, єгипетську, халдейську, грецьку, римську, аравійську, германо-романську і слов'янську. Кожний культурно-історичний тип виникає з етнографічного матеріалу, після того входить у період розквіту, а потім зазнає занепаду. Інакше, кожний тип культури проходить в основному три фази свого розвитку: етнографічну, державну та цивілізаційну. Перехід до цивілізації характеризується розтратою культурного потенціалу. Самобутність культури, на думку Данилевського,

в особливому складі душі народу, тому його національний характер залишається незмінним при взаємодії культур. Його концепція стала одним з теоретичних джерел теорії панславізму і шовінізму.

Найбільш поширеною в наш час стала теорія культури О. Шпенглера, який виклав її у своїй знаменитій книзі «Занепад Європи». Він відкинув концепцію лінійного розвитку світового культурного прогресу і обґрунтував теорію рівноцінного циклічного розвитку культур. На його думку, кожна культура є «живим організмом» і має свою історію. Він заперечував існування загальнолюдської культури, доводячи, що всесвітня історія складається з історії восьми замкнених у своєму розвитку великих культур. До таких культур вчений відносив китайську, індійську, єгипетську, аполлонівську, візантійсько-арабську (магічну), західноєвропейську (фаустівську) і культуру майя. На історичну арену виходить російсько-сибірська культура, яка перебуває у стадії становлення. Кожна культура, на думку вченого, має свою долю і живе приблизно 1000-1500 років. Потім культура вмирає і сліди від неї залишаються у формі цивілізації. Концепція долі є основоположною у філософії культури О. Шпенглера.

Розглядаючи історичні етапи розвитку культури, О. Шпенглер вірно вловлює своєрідність їх метафізичних основ. Еллін не відділяє себе від космосу, його боги у всьому схожі на нього, у них тільки житло на Олімпі. Грек перебуває у світі, в ньому живе відчуття вічності. Свідомість індуса надісторична. Єгиптянинові його життя уявляється єдністю минулого і майбутнього (звідси, мабуть, прагнення до увіковічення тіла - муміфікації). «Фаустівська культура» вивела на арену раціональну душу. Матеріалістичні та ідеалістичні методи мислення оголили культурні шари, утвердили штучні стани людського існування. На противагу становленню вони легалізували стан культури і цим самим зумовили старіння, неодмінний занепад історично надбаних цінностей. На думку О. Шпенглера, наближається час смерті «фаустівської культури» і в двотисячному році вона продовжить своє існування у формі європейської цивілізації. А перехід до цивілізації означає відмову від демократії, політичних свобод, лібералізму, прав людини і перехід до жорстокої диктатури. Загрозу земній історії О. Шпенглер вбачає в надміру раціоналізованій і вкрай запрагматизованій діяльності людей.

Послідовником О. Шпенглера в поглядах на культуру був відомий англійський історик і соціолог А. Тойнбі. Як прихильник концепції історичного коловороту у розвитку локальних культур, він розділив історію людського суспільства на окремі цивілізації. Їх дослідженню вчений присвятив 12-томну працю «Дослідження історії». Спочатку А. Тойнбі виділив для аналізу 21 цивілізацію, потім скоротив їх перелік до 13 найрозвинутіших, серед яких називалися антична, західна, православна, індійська, китайська, ісламська та інші. Цивілізації, що раніше розглядалися самостійними, були віднесені до цивілізацій-супутників.

Згодом перелік було ним звужено до п'яти діючих, а саме західної, іспанської, індійської, китайської та православної.

У розвитку кожної цивілізації вчений виділяє й аналізує чотири фази: виникнення, ріст, надлам і розпад. Після загибелі цивілізації її місце займає інша. Якщо на перших двох фазах рушійною силою виступає творча меншість, що є носієм «життєвого пориву», то останні дві фази пов'язані з «виснаженням життєвих сил». Коли творча еліта не здатна задовольнити потреби, висунуті культурно-історичним розвитком, тоді вона втрачає авторитет і утверджує свою владу насильством. На арену виходить «внутрішній пролетаріат», - пише А. Тойнбі, - це спільність людей, які не здатні ні до праці, ні до захисту батьківщини, але завжди готові до протесту з будь-якого приводу. По сусідству з цивілізацією з'являється «зовнішній пролетаріат» - це народи, які з тих чи інших причин не змогли піднятися до рівня цивілізованості. Відчуження «внутрішнього пролетаріату» від правлячої еліти штовхає його до пошуку союзу з варварами або «зовнішнім пролетаріатом». Встановлення такого союзу приводить до руйнування і в кінцевому підсумку до загибелі локальної цивілізації. А. Тойнбі гостро критикував західну цивілізацію за втрату духовності і надмірний розвиток меркантильних інтересів та споживацької психології. Нестримна індустріалізація і гонка озброєнь, на думку вченого, приведе до загострення екологічної кризи й посилення боротьби за сировинні ресурси. Індустріальні країни зустрінуться з ворожою позицією технічно відсталих країн, що неминуче завершиться глобальним конфліктом, і в кінцевому підсумку настане економічний занепад. У політичній сфері це приведе до відмови від демократії і встановлення диктаторських режимів. Врятування західної цивілізації від загибелі А. Тойнбі вбачав в оновленні духовності. Особливі надії він покладав на релігію, яка виступає головним інтегратором культури. Саме вселенська релігія, створена на основі синтезу різних релігій, здатна забезпечити «єднання в дусі» різних народів. Володіючи багатим історичним матеріалом, А. Тойнбі формулює «закон культурної радіації», згідно з яким між цивілізаціями існують широкі культурні контакти, різнобічні взаємини.

Антропологічна, або функціональна, концепція культури представлена в працях видатного англійського етнографа і соціолога Б.К. Малиновського (1884-1942), французького етнологіста і соціолога К. Леві-Строса (1908-1991), американського етнографа А. Кребера (1876-1960) та багатьох інших. Сутність цієї концепції полягає в тому, що виникнення й розвиток культури пов'язується з потребами людства. Б.К. Малиновський потреби, що обумовили виникнення культури, ділить на первинні, похідні та інтегративні. Первинні потреби спрямовані на продовження роду і забезпечення його життєдіяльності, їм відповідає розвиток знань, освіти, житлових умов. Похідні потреби спрямовані на виготовлення і вдосконалення знарядь праці. Їм відповідає розвиток економіки і культури господарювання. Інтегративні потреби проявляються в необхідності

згуртування і об'єднання людей, в потребі авторитету. Задоволенню цих потреб відповідає політична організація суспільства. Відмінність між культурами обумовлена різними способами задоволення потреб. На основі обробки великого етнографічного матеріалу Б.К. Малиновський сформулював основні принципи функціонального аналізу культури. По-перше, кожна культура, як функціональна єдність суспільства, є цілісною. По-друге, кожний тип цивілізації, кожна традиція чи звичай (або вірування) виконують важливу для культури функцію. По-третє, кожний елемент культури є незамінним, оскільки він забезпечує цілісність культури. Культура в інтерпретації вченого постає як складне утворення, повна система взаємозв'язаних та взаємообумовлених соціальних інститутів, що задовольняють біологічні і власне культурні потреби людей. Відсутність рівноваги між соціальними інститутами приводить до руйнування культури як цілісного організму.

Вагомий внесок у розвиток антропологічної концепції вніс відомий французький вчений К. Леві-Строс, застосувавши теорію інформатики і методи структурної лінгвістики. Основну увагу він приділив вивченню процесу виділення людини з природи і переходу її до культури. Тому об'єктом його дослідження стала культура первісного суспільства. Вчений розвиває принцип ієрархії культурних систем, розкриває ізоморфний характер зв'язку між ними і робить висновок, що людська культура є цілісним утворенням. Леві-Строс відстоює ідею європоцентризму і доводить необхідність відновлення єдності чуттєвого і раціонального начал культури, що втратила західна цивілізація. Вчений намагається зблизити гуманітарні науки, в центрі уваги яких вивчення людини, і природничі науки, що досліджують закономірності природи. Такий підхід дозволяв йому більш предметно дослідити особливості культури даної цивілізації, розкрити її роль у взаємозв'язку людини і природи.

Основною суперечністю культури вважається суперечливість між високою (елітарною) і низькою (масовою) культурами. Теоретично обґрунтувати виникнення цієї суперечності і розкрити її сутність намагався іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет (1883-1955). У своїй книзі «Повстання мас» він протиставив культуру еліти як творця духовних цінностей і культуру мас як споживача культури. Споживаючи духовні цінності, народ перетворює справжню культуру в «масову культуру». Остання має утилітарне призначення і є бездуховною за своїм змістом. Вторгнення масової культури в сферу елітарної, високої розцінюється як наступ «варварства в культурі» або «контркультури». Аналізуючи внутрішньо-культурні суперечності, вчений протиставляє науку і культуру. Серед різноманітних видів духовної діяльності людей найбільш стабільною і живучою виявилась наука. Її істини незалежні від людини, вони в наш час набули великого значення в усіх сферах духовного життя; значно зросли технічні засоби поширення досягнень науки і культури в цілому. Все це, на думку вченого, призводить до деградації гуманістичної культури. Погляди, що наука забезпечує блага людству, а її прогрес

приносить користь, є проблематичними в наш час для багатьох вчених. Істини культури мають утилітарне призначення. Вони мають сенс і сприймаються людьми лише тоді, коли стають частиною їх життєдіяльності, сприяють задоволенню певних потреб. Світ, в якому живе людина, - це не лише природне середовище, але й той «світ людини», що створений самою людиною. Наука і культура протистоять одна одній.

Серед культурологічних теорій помітне місце посідають теологічні концепції культури. Основна суть цих концепцій зводиться до розгляду релігії як базової основи розвитку культури. Так, на думку німецького богослова С. Пуфендорфа, культура - це проміжна ланка між Богом і людиною. Її розвиток відбувається по волі Всевишнього. Будучи залежною від Бога, культура впливає на природу людини і визначає її діяльність. Концептуальні основи технологічного розуміння культури були започатковані ще основоположниками і провідними богословами християнства. Так, Аврелій Августин (354-430) у своїх працях «Сповідь» і «Про град Божий» зробив спробу аналізувати динаміку всесвітньої історії і культури людства. Історію людства він розділив на два етапи: «Град Божий», що заснований на любові до Бога і «презирстві людини до себе», та «Град земний», що ґрунтується на «любові людини до себе» і на «презирстві до Бога». Перший етап найбільш повно уособлює церква, яка є зразком гармонії соціальних взаємовідносин, другий етап представлений державою, що є уособленням зла і карою за гріховність людини. Тільки Божа благодать, на думку Августина, здатна вивести людину з гріховного стану і забезпечити її спасіння.

Православна культурологія ґрунтується на принципі, що культура виникла з релігійного культу. На думку М. Бердяєва, культура зв'язана з культом предків, обрядами, міфами, традиціями. Всі складові культури, зокрема філософська думка, поезія, живопис, музика, архітектура і т. ін., в органічній цілісності перебувають в церковному культі. Диференціація форм і видів культури, на думку філософа, приводить до втрати сакрального, розкладу релігійних і духовних основ.

Активно в наш час розвивається ісламська культурологія, яка вирішальну роль у розвитку культури, науки, етики відводить Корану. В 1980 р. іслам був проголошений «цивілізаторською релігією». При цьому підкреслювалось, що мусульманський світ зобов'язаний саме ісламу будівництвом міст як осередків поклоніння Богу, центрів розвитку знань, науки і культури.

Характерним для теологічних концепцій є протиставлення духовної і матеріальної культури. На думку богословів, духовна культура досягає високого розвитку лише на основі релігії, оскільки вона пронизана світлом божественного розуму. Що стосується людської діяльності і матеріальної культури, то вони вражені секуляризмом і атеїзмом, що є причиною занепаду життя суспільства і гальмом культурного прогресу людства. Різноманітність концепцій обумовлена багатоплановістю культури як окремої системи. Тому культура - об'єкт дослідження різних наук.

1.3. Культурологічна думка в Україні

Вагомий внесок у розвиток концепцій культурно-історичного процесу внесли українські вчені. Їхня суспільно-політична і філософська думка була тісно пов'язана з науковими надбаннями Заходу і Сходу. Вони створили ряд оригінальних концепцій культури, основною тезою яких була ідея самоцінності національної культури і її взаємозв'язку з культурами інших народів.

Належний внесок у розробку феномена культури зробила українська культурологічна думка в XVI ст. У козацьких літописах та працях К. Саковича було висунуто оригінальну теорію розвитку культури, яка ґрунтувалася на виділенні іманентних рис українців (героїзм, волелюбство, товариськість, лицарська вірність, почуття гідності), що нібито були успадковані «козацьким народом» від могутнього племені сарматів та хозар. Своєрідна концепція Г.С. Сковороди (1722-1794) ґрунтується на теорії трьох світів. Перший світ - це природа, або «макрокосмос» (всесвіт), другий світ - це суспільство і людина, або «мікрокосм», третій світ - це Біблія, або «світ символів». Кожний із світів, на думку Г. Сковороди, має двояку природу, «дві натури» - зовнішню, видиму, або «матеріальну натуру», і внутрішню, або «духовну натуру». Аналізуючи культурно-історичний процес, мислитель вдавався до алегоричного пояснення біблійних оповідей і міфів. Внаслідок цього вчений створює теорію «світу символів», або третього світу. Значення символів може бути різним, навіть протилежним щодо їх справжнього смислу. Наприклад, Біблія може символізувати добро і лукавство, спасіння й загибель, істинність і хибність, мудрість і безумство. Все залежить від того, який основний принцип береться за основу тлумачення. Сковорода вважає, що все в світі, включаючи Біблію, має подвійну природу: «Все миры состоят из двух естеств: злого и доброго». Людина також включає в собі два протилежні начала – «вічність» і «тлінність», піднесене й нице. У ній живе два ангели або демони - світлий і темний, добрий і злий, мирний і буйний, хранитель і губитель. На думку вченого, філософська наука повинна розкривати істинний смисл предметів і явищ символічного світу, допомагати людині пізнати саму себе, свою духовність. На основі теорії «трьох світів» і «двох натур» Сковорода дійшов висновку, що вся природа «макросвіту» переломлюється і продовжується в «мікросвіті», в людині. Для філософа Бог - це внутрішня сутність речей, закономірність світобудови, тому шукати «новий світ» і «нову людину» необхідно в самій людині, «в плотській нашій тіні», тому що «він в тобі, а ти в ньому». Все неживе і живе на небесах і на землі підпорядковане єдиним природним закономірностям. В історії української науки Г.С. Сковорода вперше заклав основи розуміння культури як окремої, специфічної сфери буття, в якій все божественне перебуває у символічних формах. Принцип символізму й інтерпретації Біблії філософ поширив на сферу духовної культури, її історію та форми прояву, зокрема дохристиянську, християнську та світську.

У науковому відношенні більш вираженою була культурологічна концепція Кирило-Мефодіївського братства, таємної політичної організації, яка висунула ідею звільнення слов'янських народів від ярма гнобителів і створення федеративного «Союзу слов'янських республік» із столицею в Києві. Ідеї братчиків про соціально-політичну перебудову суспільства включали багато цінних думок про розвиток національної культури, що були висловлені у працях М. Костомарова (1817-1885), П. Куліша (1819-1897), Т.Г. Шевченка (1814-1861) та ін. Це передусім положення про державну самостійність слов'ян, вільний розвиток національної культури і мови, про характерні риси ментальності українців, зокрема - природний демократизм, прагнення до волі, поетичність, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, дружелюбність тощо. Братство мало свої філіали в різних місцях тодішньої Росії. Понад 100 чоловік на Україні, в Польщі, Росії, Білорусії, Литві, Чехії підтримували тісні зв'язки з товариством. (Наприклад, в Галичині відома діяльність славнозвісної «Руської трійці» - М. Шашкевича (1814-1843), І. Вагилевича (1811-1866), Я. Головацького (1814-1888).) Члени братства проводили велику просвітницьку роботу, активно виступали за навчання українською мовою, були організаторами видавничих проектів. Просвітницька діяльність Кирило-Мефодіївського братства сприяла формуванню і розвитку національної свідомості українського народу.

Ще в XVII-XVIII століттях в усній народній творчості (зокрема в думах), у живописі, архітектурі, мистецтві розвивається стиль українського бароко, в центрі якого - ідея гуманізму, ідея людини, як творчої, активної і життєдіяльної особистості.

У кінці XVIII ст. формується концепція романтичного народництва, відповідно до якої провідним началом в духовній культурі виступає фольклор, який визначає писемну культуру. Творцем культури є простолюд, селянство: панівні класи відсуваються на другий план.

Український романтизм мав значний вплив на польську, російську, німецьку, французьку культури в XIX ст. З шістдесятих років XIX ст. відбувається наукове осмислення українства, його специфіки порівняно з іншими національними культурами. Етнографи, історики, фольклористи (М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко), спираючись на теорії компаративістики (запозичення та взаємовпливу) й міфологічної європейської школи, виділяють національно-специфічні особливості культури.

В працях І. Франка вперше зроблено філософсько-світоглядне опрацювання цілісної концепції історії української культури від найдавніших часів (передхристиянської Русі) й до кінця XIX ст. Вся культура розглядається в єдиному процесі розвитку матеріальних та духовних складників і у зв'язку з соціальною боротьбою за ідеали справедливості та рівноправності. Видатний вчений та державний діяч М. Грушевський у своїх працях ґрунтовно проаналізував процес українського культурного розвитку. У працях І. Огієнка - відомого богослова,

культуролога, філософа і письменника - висунуто концепцію історії культури українців від найдавніших часів до ХХ ст. Наш народ як етноантропологічна цілісність, стверджував він, запасів собі просторове місце й усюди поклав свою ознаку багатой культури й яскравой талановитості.

Великий інтерес викликають його думки щодо виникнення й розвитку української пісні, орнаменту, звичаїв і обрядів, побуту, літератури й театру. З-під його пера вийшла фундаментальна праця «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу», яка побачила світ у Києві в 1918 р. й репринтно перевидана в наш час.

Початок ХХ століття став добою посилення імпресіоністських тенденцій (творчість М. Коцюбинського, Л. Українки), розширився «становий принцип», тобто літературними героями ставали пролетаріат, інтелігенція (І. Франко, В. Винниченко), опрацьовуються фрейдистські та натуралістичні концепції. У прагненні перейняти кращі зразки світового мистецтва українські митці заперечували патологічні, урбаністичні мотиви.

До 1930-х рр. стверджуються нові течії і напрямки, репрезентуючи модерністський калейдоскоп - футуризм, символізм, неокласицизм, «вітаїзм» тощо. Прикладом може бути творчість М. Хвильового. У праці за редакцією І. Крип'якевича «Історія української культури» (1937 р.) було зроблено глибокий аналіз побуту, літератури, музики й театру. Здійснено ряд спроб створити оригінальні культурницькі концепції (А. Козаченко «Українська культура, її минувшина та сучасність», М. Марченко «Історія української культури з найдавніших часів до середини ХVII ст.» та ін.)

Широко розгорнулися дослідження української культури в діаспорі. Були написані й видані курс лекцій для студентів Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах «Українська культура» (за ред. Д. Антоновича, 1940 р.); тематична тритомна «Енциклопедія українознавства» (Мюнхен-Нью-Йорк, 1949 р.); «Нариси з історії нашої культури» Є. Маланюка в 50-х рр.; «Тисяча років української культури» М. Семчишина (1965) та ряд ін. Різноманітність концепцій обумовлена багатоплановістю культури як системи.

1.4. Культура і природа. Культура і цивілізація

Культура і природа. Під природою розуміють все те натуральне, що існує за незалежними від людини законами, що виникло саме по собі, саме народилось і саме росте. Природне, отже, не є культурою, котра з'являється внаслідок свідомої цілеспрямованої діяльності людини, її творчості – матеріальної або духовної. Діяльність людини тому можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне.

Природа (жива і нежива) є корінням, фундаментом культури. За всієї своєї своєрідності культура перебуває в органічній єдності з природою. Тому, дбаючи про природу (грунти, води, повітря, флору, фауну), людина

дбає про культуру. Руйнуючи природу, людина зменшує свої життєві шанси. Біосфера (оболонка Землі) може існувати без людини. Людина ж існувати без біосфери не здатна. Людство зможе існувати в майбутньому, лише коли візьме на себе відповідальність за розвиток біосфери.

Отже, культура не може розвиватися всупереч своїй основі – природі. Але є і зворотна залежність. Олюднена природа дедалі більше потребує культурного ставлення.

Одним із перших, хто наголосив на нерозривному зв'язку природи й культури, був видатний учений, перший президент Української Академії наук Володимир Іванович Вернадський. Він підкреслював необхідність навчитися гармонійному спілкуванню з природою, зберегти рівновагу між нею та культурою.

Культура і цивілізація. Під поняттям «культура» розуміють людські сили й здібності, що реалізуються у процесі життєдіяльності: знання, вміння, навички, рівень інтелекту, морального й естетичного розвитку, світогляд, засоби й форми спілкування людей.

Поняття «цивілізація» (лат. *civilis* – громадянський, державний) подекуди вживається як синонім культури, у вузькому смислі – матеріальної культури. У даному випадку – це рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури (антична цивілізація, християнська цивілізація, сучасна цивілізація).

Цивілізація виникає тоді, коли накопичення матеріальних і духовно-культурних здобутків призводять до необхідності організації їх у систему, що сприяє появі писемності, класової диференціації суспільства, утворенню держави, появі міст як окремих суспільних організмів, будівництву монументальних споруд.

Базове значення поняття цивілізація походить із уявлень стародавніх греків і римлян про переваги існування людей за законами й у державі. Держава – це суспільство, в якому править закон, за яким живуть усі люди даного суспільства, отже, вони розглядаються як цивілізовані, тобто такі, що мають громадянські права й відповідні достоїнства. Народи, що не знали законів і були підпорядковані цареві, стародавні греки не відносили до цивілізованих, вважаючи, що ці народи позбавлені таких чеснот вільної людини, як мужність, справедливість та людська гідність.

Значення *поняття «цивілізація»* змінилося у XVIII ст., коли французькі матеріалісти-просвітителі стали визнавати цивілізованими тільки суспільства, побудовані на засадах розуму, справедливості й приватної власності. У подальшій історії людства стало очевидним, що цивілізація разом із культурою становлять суперечливу єдність, виступаючи у ролі її функціонального підрозділу: якщо культура є системою смислу людського буття, то цивілізація становить предметним ресурсом культури.

Цивілізація й культура також становлять два різні засоби реалізації творчих сил людини. Якщо в культурі усе матеріальне й практичне слугує духовному, то в рамках цивілізації дух слугує матеріальному і

практичному. Цивілізація характеризується засобом і рівнем оволодіння силами природи, а культура виникає у результаті оволодіння людиною своєї власної природи. Відтворення робочої сили, збільшення вільного часу - це ознака цивілізації, а відтворення особистих структур людини шляхом виховання й навчання - ознака культури, її традицій, норм і цінностей.

Складність культурно-історичного процесу, багатство складових частин культури вимагають різних підходів до вивчення цього феномену. Тому культура як соціальне явище, закономірності її розвитку стали об'єктом дослідження для фахівців різних галузей - філософів, соціологів, педагогів, психологів, істориків, мистецтвознавців тощо.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке культура?
2. Які є підходи до визначення культури?
3. Які головні риси культури?
4. В чому виявляється гуманістичний характер культури?
5. Що таке матеріальна і що таке духовна культура?
6. Назвати функції культури.
7. Що Ви знаєте про структуру культури?

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Опрацювати матеріали розділу та заповнити таблицю «Концепції культури».

Таблиця « Концепції культури»

№ п/п	Назва концепції	Представники	Основні положення
1	2	3	4

2. Скласти термінологічний словник до розділу.

3. Опрацювати матеріали розділу та заповнити таблицю «Культурологічна думка України в ХІХ ст.».

Таблиця « Культурологічна думка України в ХІХ ст.»

№ п/п	Представники	Основні наукові роботи	Основні положення
1	2	3	4

*«Серце, уява і розум –
ось те середовище,
де зароджується те,
що ми називаємо культурою».*
К.Г Паустовський

РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Місце первісного суспільства в історії світової культури. Основні підходи щодо періодизації первісної культури. Матеріальна культура збиральництва і полювання.

2.2. Виникнення та генезис мистецтва. Міфологія як синтез мистецтва і науки.

2.3. Культура населення України в первісну добу.

Поняття: антропосоціогенез, палеоліт, мезоліт, неоліт, мистецтво, магія, фетишизм, анімізм, тотемізм, «палеолітичні Венери», мегалітичні споруди.

2.1. Місце первісного суспільства в історії світової культури. Основні підходи щодо періодизації первісної культури. Матеріальна культура збиральництва і полювання.

Місце первісного суспільства в історії світової культури. Історія первісної людини займає важливе місце у світовій культурі. Це той важливий рубіж, який відділяє історію людей від тварин. Первісна доба – це початковий та необхідний етап у розвитку людства та її культури, а також один із найбільших періодів у світовій історії. Він бере свій початок від появи людини на планеті (понад 2,5 млн. рр. до н.е.) і тривав до виникнення перших держав та цивілізацій (кінець IV–початок III тис. до н.е.).

Для первісної доби характерні такі риси:

- виникнення антропогенезу та його завершення близько 40-35 тис. рр. до н.е., а також появою нового виду *Homo sapiens* «людина розумна»;
- виникнення основних рас;
- розвиток прямого ходіння, зміни в мозку, адаптація руки до трудової діяльності, поява мови, мислення, свідомості, інтелекту, розвиток соціальної організації, матеріальної культури тощо;
- колонізація первісною людиною всіх материків нашої планети;
- соціогенез;
- зародження та формування культури;
- *синкретизм* або нерозділеність первісної культури.

Основні підходи щодо періодизації первісної культури. В науковій літературі існують різні підходи щодо періодизації історії первісного суспільства та розвитку її культури. Одним із перших здійснив спробу дати загальну характеристику первісного суспільства давньоримський філософ та поет Тит Лукрецій Кар (99-55 рр. до н.е.). У своїй праці «*De natura*

genum» («Про природу речей») науковець зробив припущення, що в історії первісної епохи можна виділити три періоди: кам'яний, мідний та залізний.

Перші спроби втілення теологічного підходу до аналізу історії людства були закладені у працях католицького єпископа, іспанського історика-енциклопедиста Ісидора Севільського (560-636 рр. н.е.). У одній із перших світових енциклопедій - 20-ти томній праці «Етимологія або Початки» він поділив всю історію людства на шість епох: від Адама до Ісуса Христа, а згодом до кінця світу. І. Севільський був одним із перших хто почав доводити тезу про те, що Біблія - це важливе історичне джерело. Діяльність цього іспанського священника та ученого високо оцінена католицькою церквою. У 1598 р. постать Ісидора Севільського була канонізована. З XVII ст. єпископ Севільський став покровителем учнів й студентів католицьких вищих та середніх навчальних закладів. 22 січня 2001 р. Римський Папа Іоанн Павло II проголосив Ісидора Севільського заступником (патроном) користувачів мережі «Internet». З ініціативи Іоанна Павла II також було запроваджено Міжнародний день Інтернету, який відзначають щорічно 04 квітня у день смерті святого Ісидора Севільського.

У XVIII ст. власну схему періодизації первісного суспільства запропонував французький письменник, вчений-математик і політичний діяч Ніколя де Кондорсе (1743-1794). Він поділив первісну культуру на такі періоди: полювання, рибальство, скотарство та землеробство. В основу даної періодизації науковець взяв різні форми господарської діяльності людства.

XIX ст. - це період значного прогресу в розвитку світової науки. В цей час з'явилися нові підходи щодо періодизації найдавнішої епохи в історії людства. Зокрема, шведський дослідник природи, зоолог та археолог Свен Нільссон (1787-1883) виділив в ній чотири стадії: дикунство, номадизм (кочовий спосіб життя, кочівництво), землеробство і цивілізація.

Власний підхід щодо даної проблеми запропонував й американський вчений, етнограф, соціолог та історик Льюїс Генрі Морган (1818-1881). Його вважають основоположником еволюціонізму в соціальних науках. В розвитку первісної людини Морган виділив три основні етапи: дикунство, варварство та цивілізацію.

Іншу позицію займав Христіан Юргенсен Томсен (1788-1865) - відомий данський археолог, який у своїй роботі «Путівник по північних старожитностях» (1836) запропонував поділити первісну добу на три віки: кам'яний, бронзовий та залізний. В основу цієї періодизації було покладено матеріал, з якого виготовлені знаряддя праці.

Відомий англійський енциклопедист, археолог, біолог, письменник та політик Джон Леббок (1834-1913) виділив в кам'яному віці новий період неоліт. Згодом він обґрунтував існування між палеолітом та неолітом окремого періоду мезоліту.

Наукові відкриття XIX ст. мали значний вплив на розвиток археології та заклали основи археологічної періодизації світової історії. Дослідження пам'яток палеоліту на території Франції дозволило вченим обґрунтувати існування окремих археологічних культур: шель, ашель, мустьє, ореньяк, солютре, мадлен.

На початку XX ст. завершилося формування основних положень найбільш поширених періодизацій світової історії людства: археологічної, загальноісторичної, антропологічної, етнологічної та ін. В цей період переважна більшість вчених погоджуються з тезою про те, що різні періодизації мають спільні риси і в багатьох пунктах співпадають. Зокрема, основні положення археологічної періодизації чітко узгоджуються із характерними рисами загальноісторичної.

Сучасна наука досліджує первісну культуру на основі аналізу таких джерел вивчення історії первісного суспільства: археології, етнографії, антропології, лігвістики, четвертинної геології та палеогеографії, палеозоології, палеоботаніки тощо. Однак ні одна з цих дисциплін не може дати цілісної картини розвитку первісної культури. Тому сучасні дослідження науковців базуються на комплексному та всесторонньому аналізі усіх наявних джерел.

Матеріальна культура збиральництва і полювання. Вчені поділяють кам'яний вік на три періоди: палеоліт; мезоліт та неоліт.

Палеоліт (від грец. *παλαιός* – давній і грец. *λίθος* – камінь) - давня кам'яна доба або давній кам'яний вік. В науковій літературі є декілька підходів щодо його початку. Одні вчені вважають, що даний період бере свій початок 3 млн. років тому, а інші - 150-100 тис. рр. до н.е.. Палеоліт прийнято поділяти на три етапи: нижній палеоліт (3 млн.–150 тис. рр. до н.е.); середній палеоліт (150-40 тис. рр. до н.е.); верхній палеоліт (40-10 тис. рр. тому). Жорсткі умови існування первісної людини змусили її використовувати для свого захисту та виживання камінь, кістку, дерево. Близько 1,5 млн. р. до н.е. з'явилося ручне рубило. Понад 200 тис. рр. до н.е. люди навчилися штучно добувати вогонь.

Значні зміни в житті первісної людини відбулися в *верхньому палеоліті* (XXXV-X тис. рр. до н.е.). Зокрема, завершилося формування людини сучасного антропологічного типу - кроманьйонця. Його назва походить від гроту Кро-Маньон, що знаходиться на території Франції. В цей етап люди заселили всі континенти нашої планети та розпочався процес формування сучасних рас. Поява кроманьйонців сприяла прогресу матеріальної культури: з'явилися нові знаряддя праці із кременю; набули поширення різноманітні знаряддя з кісток тварин; кістки великих тварин почали використовувати для будівництва жител тощо. Наявність великої кількості виробів із кременю дозволили археологам виділити в палеоліті різноманітні археологічні культури.

У верхньому палеоліті в первісних людей з'явилося штучне житло. Основною здобиччю мисливців були бізони, печерні ведмеді, бики, мамонти тощо.

Наступним етапом розвитку первісного людського суспільства був *мезоліт* чи середній кам'яний вік (X-VI тис. до н.е.). Він став яскравим доказом сильного впливу природного середовища на життя та еволюцію людства. Після закінчення льодовикового періоду, потеплішав клімат, оновилися флора і фауна. Ці зміни мали значний вплив на матеріальну культуру первісної людини.

В період мезоліту відбулося ряд важливих відкриттів, які мали суттєвий вплив на розвиток матеріальної культури. По-перше, прадавні мисливці навчилися виготовляти лук та стріли. Його появу вчені відносять до важливих технічних винаходів первісної людини. Ф. Енгельс оцінив дане відкриття як видатне досягнення, що забезпечило мисливців м'ясною їжею. Цей винахід спричинив до суттєвих змін в системі організації полювання та в соціальній структурі общин. Вчені вважають, що в дану епоху на зміну великим общинним об'єднанням прийшли невеликі колективи мисливців.

Другим великим відкриттям мезоліту стала поява рибальства. На його розвиток значний вплив мала зміна клімату. Зокрема, після танення льодовиків з'явилися великі водні простори. В цей період спостерігається вдосконалення різноманітних знарядь рибальства: гарпунів, гачків тощо. Населення мезоліту навчилося будувати човни, плоти, виготовляти рибальські сітки та селилося біля річок. В мезоліті люди освоїли плавання на колодах і плотах.

Значних змін зазнав і характер збиральництва - його основою став збір диких злаків. В багатьох регіонах Африки, Азії та Європи розпочався процес одомашнення або domestикації тварин. Однією з перших була приручена собака.

Неоліт (VI-IV тис. до н.е.) - нова кам'яна доба або вік. Англійський археолог Г. Уайльд назвав цей період «неолітичною» або «аграрною» революцією. Для неоліту характерні такі риси: перехід від привласнюючого господарства (полювання, збирання та рибальство) до відтворювального (землеробство і скотарство); завершення формування техніки обробки каменю (пиляння, шліфування, свердління); демографічний вибух (революція); перехід до осілого способу життя, будівництво стаціонарних жител, поява великих поселень; виникнення нових ідеологічних уявлень та культів; зміни соціальної структури населення; удосконалення методів полювання та рибальства, а також зберігання їжі; з'являється та розвивається виробництво керамічного посуду; виникають плетіння, прядіння, ткацтво та інші ремесла.

Розвиток тваринництва, землеробства, рибальства і ремесел підвищили роль і значення чоловічої праці. Жінка-мати втратила своє провідне значення в первісному суспільстві, а керівна роль зосереджується у батька. На зміну матріархату приходять патріархат.

Гончарство і ткацтво зайняли важливе місце в господарському житті первісної людини. Ремесло стало окремою галуззю господарської діяльності людей.

В кам'яну добу первісна людина накопичила знання про оточуючий її зовнішній світ, вдосконалила техніку обробки каменю та багато дізналася про його властивості. Поступово йшло нагромадження медичних знань. В період мезоліту первісні люди навчилися лікувати переломи кісток, почали використовувати лікувальні властивості трав, здійснили перші вдалі спроби ампутації кінцівок. Мисливці вдосконалюють свої знання про диких тварин, птахів та про різноманітні рослини.

Первісна людина почала накопичувати знання з математики: навчилася виконувати прості дії з додавання та віднімання. В цю добу з'являються перші знання про геометричні фігури тощо. Формуються перші уявлення з астрономії та з'являються примітивні календарі. У первісної людини зароджується піктографічна писемність.

2.2. Виникнення та генезис мистецтва. Міфологія як синтез мистецтва і науки

Виникнення та генезис мистецтва. Однією з найважливіших складових частин духовної культури людини є мистецтво. Стосовно визначення терміну мистецтво в науковій літературі існує декілька підходів. Серед них виділимо основні.

Мистецтво - 1) художня творчість в цілому - література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-вжиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно та інші види діяльності людини; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні - образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності; 4) одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів.

В науковій літературі виділяють декілька підходів щодо класифікації видів мистецтва. Серед них акцентуємо увагу на класифікацію видів мистецтва за способом утілення художнього образу та за формою чуттєвого сприймання.

За способом утілення художнього образу класифікують такі різновиди мистецтва:

1) просторові види мистецтва - архітектура, живопис, графіка, скульптура, художня фотографія, дизайн та декоративно-прикладне мистецтво;

2) часові види мистецтва - література, музика, радіо;

3) просторово-часові - театр, танець, кіномистецтво, відеоігри, циркове мистецтво тощо.

За формою чуттєвого сприйняття розрізняють:

1) слухові види мистецтва - музика, радіо;

2) зорові - архітектура, живопис, скульптура, графіка, художня фотографія;

3) зорово-слухові - кіно, театр тощо.

Сучасна наука виділяє такі *функції мистецтва*:

- гносеологічна (пізнавальна) функція - одна з основних функцій мистецтва. Вона сприяла виникненню мистецтва первісної людини, яка пізнавала світ через створення скельних малюнків та статуй;
- аксіологічна (ціннісна) функція покликана формувати певні ідеали та цінності;
- сугестивна (навіювання) функція сприяла формуванню різних думок та почуттів;
- виховна функція;
- компенсаторна функція допомагає окремій людині змінити ті обмеження, які негативно впливають на розвиток особистості;
- комунікативна функція;
- естетична функція сприяє творчій активності людини.

Верхній палеоліт - це час народження мистецтва. Його поява сприяла пізнавальній діяльності людей, зміцнювала їхні соціальні зв'язки та вдосконалила передачу досвіду від одного покоління до іншого.

В добу палеоліту дослідники виділяють такі основні види образотворчого мистецтва: *петрогліфи* (зображення тварин та людей, які були виконані на камені), *гравюри*, *рельєфи*, *малюнки*, *скульптура*.

Серед науковців триває дискусія стосовно причин та основних етапів виникнення образотворчого мистецтва. Дослідники вважають, що відлік часу слід розпочинати від появи так званих «макарон» (смуг на наносному шарі глини на стінах печер) та «відбитків» рук. Художники палеоліту зображали переважно тварин: зубрів, коней, оленів, мамонтів. Їхні перші малюнки були недосконали. Лише згодом майстерність художників досягла певного рівня, а при зображенні людей та тварин почали дотримуватися певних пропорцій. Поступово первісні художники оволоділи технікою суцільного розфарбування та застосування різних кольорів тощо.

Шедеври печерного живопису первісної доби нині знаходяться під охороною ЮНЕСКО в багатьох країнах Європи та світу. Серед них до унікальних палеолітичних пам'яток відносять наскальні малюнки в Іспанії (Альтаміра), Франції (Ляско), Росії (Шульган-Таш) та інші.

В період палеоліту зароджується пластика. Зокрема, з'являється значна кількість невеликих за розміром статуєток жінок. Характерною особливістю даних творів мистецтва було те, що вони виконувалися за одним загальним принципом: в них чітко виражені ознаки жінки-матері, а риси обличчя не позначені. Дані статуєтки отримали загальну назву - «палеолітичні Венери». Серед них найбільш відома - це Вилендорфська Венера. Її було знайдено на початку ХХ ст. біля австрійського міста Вилендорф. Вік цієї світової пам'ятки близько 25 тисяч років. В списку світових пам'яток ЮНЕСКО ми можемо знайти також такі відомі «палеолітичні Венери»: Венеру з Брасемпуйї, Вестоницьку Венеру, Венеру з Берехат-Рама, Венеру з Тан-Тана, Венеру з Холє-Фельс, Венеру Лоссельську та ін.

Для живопису мезоліту характерні такі риси: змінюються сюжети

первісного мистецтва; художники зосередили свою увагу на зображенні людини, почали зображати багатофігурні сцени військової боротьби, полювання, заgonу худоби, збору меду (наприклад, живопис у печерах Іспанії відомий як Левантійське мистецтво). Тварин часто малювали лише силуетом, який заливали чорною або червоною фарбою.

В образотворчому мистецтві доби неоліту переважають кола, спіралі, хрести, півмісяці, свастики й інші солярні й місячні символи. Значного поширення та розвитку набуває декоративно-ужиткове мистецтво.

Протягом неоліту й енеоліту первісна людина розпочала будівництво святилищ. Їхнє остаточне формування закінчується в епоху бронзи. Зокрема, складається декілька типів споруд, що є не тільки природними пам'ятками, але й результатом масштабної будівельної діяльності людини. До них відносять такі види споруд, як менгіри, дольмени та кромлехи. Їх об'єднують в єдине поняття - мегалітичні споруди.

Менгіри - це вертикально поставлені камені різної висоти (від 1 до 20 м). Значна кількість їх збереглася на території Франції, Ірландії, Великобританії, Росії, України та на Кавказі.

Дольмени - споруди з вертикальних великих кам'яних плит, які зверху були перекриті ще однією плитою.

Кромлехи - це розташовані по колу або по незамкненій кривій кам'яні плити чи величезні монолітні стовпи. Вони могли мати декілька концентричних кіл. Одним із найбільш знаменитих кромлехів у світі вважають Стоунхендж (Англія).

Міфологія як синтез мистецтва і науки. Питання про сутність та джерела походження релігії - одна з центральних питань релігієзнавства, культурології та ряду інших наук. Переважну більшість відомостей про первісні релігійні вірування вчені отримують на основі порівняльного вивчення релігії. Основоположником цього методу вважають німецького мовознавця М. Мюллера (1823-1900). Даний метод широко застосовував також французький соціолог Е. Дюркгейм (1858-1917). Аналізу первісних релігійних вірувань присвятили свої праці Дж. Фрезер (1854-1941), Л. Морган (1818-1881), Л. Штернберг (1861-1927) та інші. У своїх працях вони довели, що релігія виникла у таких ранніх, первісних своїх формах, як тотемізм, фетишизм, магія, анімізм.

Тотемізм (від тотем) - комплекс вірувань, міфів, обрядів і звичаїв родоплемінного суспільства, пов'язаних з уявленням про надприродну спорідненість між певними групами людей і так званими тотемами - видами тварин і рослин. Саме тому люди не могли вбити та завдати шкоди своєму тотему. Уперше термін «тотемізм» ввів в обіг наприкінці XVIII ст. Дж. Лонг. Учені вважають, що завдяки тотемізму у первісної людини сформувалася ціла система заборон (табу), які впливали на їхні соціальні відносини. Зокрема, з'явилася заборона статевих стосунків між родичами, класифікація їжі для воїнів, жінок, дітей, літніх людей тощо. Водночас

тотемізм відіграв інтегруючу роль в первісному суспільстві, він об'єднував представників одного роду навколо тотему.

Фетишизм – пошана або поклоніння окремим предметам неживої природи, які отримали назву фетиши. Вперше про шанування фетишів (стовпів, каменів тощо) у народів Західної Африки дослідники дізналися наприкінці XV ст. Через 300 років голландський мандрівник В. Босман для характеристики цього явища вжив термін «фетиш», а французький дослідник Шарль де Брюс описав його у своїй книзі «Культ богів-фетишів».

Анімізм – віра в те, що предмети, природні явища, тварини або люди наділені душею. Авторство даного терміну приписують одному з найвідоміших світових етнографів та істориків культури XIX ст. Едуарду Тайлору (1832-1917), який присвятив аналізу цієї форми релігійних вірувань значну частину своєї відомої книги «Первісна культура».

Магія – сукупність певних обрядів, що мають за допомогою надприродних сил вплинути на окремі явища природи, тварин або людину. Одним із перших витоків та особливостей магії дослідив відомий польсько-англійський антрополог, етнограф і соціолог Б. Малиновський (1884-1942) у своїй праці «Магія, наука і релігія».

Сучасна наука доводить, що спочатку в первісному суспільстві виникли мисливська, риболовецька та будівельна магії. Згодом набувають поширення землеробська, скотарська, гончарська та ковальська магії. Особливим їм різновидом були релігійні табу. Тривалий час монопольним правом здійснювати магичні дії володіли чаклуни та шамани. Згодом їхні позиції потіснили жреці.

2.3. Культура населення України в первісну добу

Науково доведено, що перші первісні люди з'явилися на території нашої держави понад 1 млн. років до н.е. Найбільш рання їхня стоянка знайдена біля села Королеве (Виноградівський район, Закарпатської області).

Нижній (ранній) палеоліт тривав на українських землях з 1 млн. до 150 тис. рр. до н.е. Археологи відносять його до ашельського часу. Найдавніші стоянки первісних людей на території України виявлені також біля м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина), Кирилівська на території сучасного Києва та ін. На початок XXI ст. виявлено та досліджено понад 30 стоянок доби раннього (нижнього) палеоліту на українських землях.

За *середнього палеоліту* (150 тис. - 40-35 тис. років до н.е.) на території сучасної України з'явився неандерталець, який навчився штучно добувати вогонь. Понад 80 стоянок середнього палеоліту виявлені у різних регіонах України: у Чернівецькій обл., у Криму, у басейнах річок Дністер та Десна. Названі пам'ятки середнього палеоліту археологи відносять до мустьєрської епохи.

В епоху *пізнього (верхнього) палеоліту* (35 тис. - 11 тис. рр. до н.е.)

на українських землях з'явився кроманьйонець («людина розумна»). Пізній (верхній) палеоліт поділяється на три епохи: ориньякську, солютрейську та мадлейську.

Кроманьйонці колонізують значну частину сучасної території України. У них збільшується кількість знарядь праці, з'являється родова община, утверджується матріархат, вдосконалюється техніка будівництва житла, зароджуються релігійні вірування та палеолітичне мистецтво. Нині виявлено та досліджено близько 500 стоянок первісної людини цієї доби. Серед них найвідоміші: Мізин на Чернігівщині, Межиріч на Черкащині, Доброничівка та Кирилівська стоянка на Київщині.

До однієї з найвизначніших археологічних пам'яток пізнього (верхнього) палеоліту дослідники відносять Мізинську стоянку, яку археологи класифікують як ранню мадленьську культуру. Дана стоянка була відкрита у 1907 р. поблизу села Мізин (нині Коропський район, Чернігівської області). Для її дослідження надзвичайно багато зробили відомі українські історики: Ф. Вовк, Л. Чикаленко, В. Куриленко, І. Шовкопляс та ін. Археологи виявили тут залишки житлових і господарських споруд, оригінальні високохудожні вироби з бивня мамонта: скульптури-ідоли, стилізовані жіночі статуетки, фігурки тварин, пташок, браслети тощо. Один із браслетів був прикрашений зображенням меандру, а інший - свастикою. Їх відносяться до рідкісних зразків декоративно-прикладного мистецтва давньої Європи доби палеоліту.

На території цієї стоянки вчені знайшли перші відомі в Європі музичні інструменти, які були виготовлені з кісток. Тут також виявлено та розшифровано перші відомі тогочасні ноти.

У 1965 р. завдяки старанням відомого вченого В. Куриленка було створено Мізинський народний археологічний науково-дослідний музей, який у 2008 р. увійшов до складу Мізинського національного природного парку.

В період палеоліту первісна людина заселила всю територію сучасної України, зароджуються наскальний живопис, з'являються перші музичні інструменти, формується ранній релігійний світогляд: анімізм, магія, тотемізм та фетишизм.

Для *мезоліту* (X-VI тис. рр. до н.е.) характерні такі риси: великі переселення людей; винайдення та поширення лука та стріли; розвиток техніки виготовлення знарядь праці; початок приручення диких тварин (собаки, бика, свині та інших); важливим заняттям первісної людини стало рибальство; відбуваються зміни клімату, тваринного та рослинного світу; це рубіж між льодовиковою добою та геологічною сучасністю.

Видатною пам'яткою духовного життя цього періоду є Кам'яна Могила (Запорізька обл.), яку відносять до числа найвідоміших пам'яток первісної культури Євразії. Вона знаходиться на північ від міста Мелітополя, поблизу села Терпіння, на березі мальовничої річки Молочної. До її складу входять шістдесят гротів, значна кількість печер та

нагромадження гігантських химерних кам'яних брил. На стелях гротів та печер виявлено наскальні написи та малюнки (петрогліфи).

Петрогліфи Кам'яної Могили відносять до унікальних зразків первісного мистецтва. Їхньою характерною особливістю є наявність великої кількості лінійно-геометричних елементів, а також зооморфних та антропоморфних зображень. Нині відомо 160 таких кам'яних табличок з письменами. Кам'яна Могила оповита міфами та легендами. Найбільшу зацікавленість у туристів викликає так званий Грот Мамонта, який, ймовірно, був своєрідним храмом мисливської магії. У 1954 р. Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки оголосила її територію заповідною зоною, а у 1968 р. надала їй статус пам'ятки природи республіканського значення. У 1986 р. створено Державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила», який у 2008 р. отримав статус Національного.

Для неоліту (VI-IV тис. до н.е.) чи нової кам'яної доби характерні такі риси: перехід до осілого способу життя, виникнення великих поселень; завершення формування техніки обробки каменю (пиляння, шліфування, свердління); демографічний вибух (революція); поява нових ідеологічних уявлень та культів; зміни соціальної структури населення; формування у степовій зоні голоценових чорноземних ґрунтів; на території України проходить процес формування трьох ландшафтних зон: лісової, лісостепової та степової; відбувається удосконалення методів полювання та рибальства, а також зберігання їжі; з'являється та розвивається виробництво керамічного посуду; виникають плетіння, прядіння та ткацтва; завершується перехід від привласнюючого (полювання, збирання та рибальство) до виробничо-відтворюючого господарства (землеробство і скотарство) тощо.

Розвиток тваринництва, землеробства, рибальства і ремесел підвищили роль і значення чоловічої праці. Жінка-мати втратила своє провідне значення в первісному суспільстві, а керівна роль зосереджується у батька. На зміну матріархату приходить патріархат.

Гончарство і ткацтво займають важливе місце в господарському житті первісної людини. Ремесло стає окремою галуззю господарської діяльності людей. Найдавнішою формою землеробства було підсічно-вогневе землеробство.

На території України виявлено та досліджено понад 500 неолітичних пам'яток. Сучасна історична наука виділяє на українських землях більше 10 культур доби неоліту: Старчево-Криш, сурську, буго-дністровську, мальованої кераміки, лінійно-стрічкової кераміки, тиську, азово-дніпровську, Таш-Аірську, киево-черкаську, лисогубівську, дніпро-донецьку, волинську (німанську), донецьку та культуру ямково-гребінцевої кераміки. Названі культури різняться між собою формою та орнаментациєю глиняного посуду.

Таким чином, первісна культура - це доба антропосоціогенезу первісної людини та час колонізації нею всіх материків нашої планети. В

цю епоху були закладені найфундаментальніші підвалини культури: мова, різні форми господарської діяльності, суспільний поділ праці, різноманітні знаряддя праці, житло, одяг, формується родова община, релігійно-міфологічні уявлення, виникає та розвивається мистецтво.

Наприкінці первісної доби формуються мовні сім'ї - це найбільші одиниці класифікації народів чи етносів. До основних ознак їхньої мовної спорідненості відносять загальне походження від певної основної мови.

Значний вплив на дослідження мов народів світу мало відкриття у 1786 р. англійця В.Джонса про спорідненість між мовою індусів - санскритом - та мовами народів Європи. У зв'язку з цим відкриттям виникла ідея про існування індоєвропейської мовної спільності. Незабаром було доведено причетність до цієї спільності іранських та вірменської мов, а також багатьох мов, що вийшли з ужитку вже в давнину та в період раннього середньовіччя (хетської, фригійської, іллірійської, фракійської, тохарської тощо). За понад два століття свого розвитку індоєвропейстика стала провідною галуззю порівняльно-історичного мовознавства, зразком для дослідження інших споріднених груп мов.

До найбільших в світі мовних сімей відносять такі: індоєвропейську (понад 2,5 млрд. осіб); китайсько-тібетську (понад 1,5 млрд. чоловік); алтайську, австронезійську, афразійську, уральську, дравідську, нігерокардофанську. Мовні сім'ї прийнято поділяти на мовні групи.

Сучасні науковці вважають, що нині у світі існує приблизно 5 тисяч мов. Серед них найпоширенішими є такі мови: китайська; англійська; хінді та урду; іспанська; російська; бенгальська; індонезійська; арабська; португальська; японська; німецька та французька. Ними говорить майже 2/3 населення світу.

Таким чином, первісна доба мала значне історико-культурне значення для розвитку людства. Це був початковий та найбільш тривалий етап в історії світової та національних культур. В цей період формується людина та звідси бере початок історія людської цивілізації. Через цю епоху пройшло все людство. В первісну добу був створений матеріальний та духовний фундамент розвитку сучасних світових цивілізацій. В первісний період історії людства зароджується та розвивається мова, перші релігійні уявлення, первісне мистецтво, зачатки наукових знань тощо.

Питання для самоконтролю:

1. Які характерні риси первісної доби?
2. Що Ви знаєте про періодизацію історії первісного суспільства?
3. Проаналізуйте основні підходи щодо класифікації різних видів мистецтва.
4. Дайте загальну характеристику просторовим видам мистецтва.
5. Назвіть основні види образотворчого мистецтва палеоліту.
6. Дайте загальну характеристику неолітичної революції.
7. Які характерні риси розвитку мистецтва доби мезоліту?

8. Чому Мізинську стоянку вчені відносять до найвизначніших пам'яток пізнього палеоліту в історії України та Європи?
9. Чому Кам'яну Могилу вчені відносять до числа найвідоміших пам'яток первісної культури на території Євразії?
10. Що Ви знаєте про один із найбільш знаменитих англійських кромлеків - Стоунхендж?

Завдання до самостійної роботи студентів.

1. Прочитати зміст розділу та заповнити таблицю «Характерні риси первісної культури».

№ п/п	Характерні риси первісної культури	Періоди
1.	2.	3.

2. Скласти термінологічний словник до розділу.

3. Прочитати зміст розділу та заповнити таблицю «Стоянки первісної людини на території України»:

№ п/п	Стоянки первісної людини на території України	Місце розташування	Характерні риси
1	2	3	4
1	Амвросіївка		
2	Королеве		
3	Лука Врублевецька		
4	Мізинська		
5	Молодово		

4. Прочитати зміст розділу та заповнити таблицю «Мізинська стоянка - найвизначніша пам'ятка пізнього палеоліту в історії України та Європи»

№ п/п	Стоянка на території України	Місце розташування	Характерні риси
1	2	3	4

5. Написати есе «Палеолітичні Венери».

6. Написати реферат на тему: «Кам'яна Могила - найвизначніша пам'ятка в історії культури України та Європи».

РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРА ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

3.1. Культура Трипільля-Кукутень.

3.2. Культура Стародавнього Сходу

3.2.1. Культура Месопотамії;

3.2.2. Культура Стародавнього Єгипту;

3.2.3. Культура Стародавнього Китаю;

3.2.4. Культура Стародавньої Індії.

Поняття: культура Трипільля-Кукутень, землеробство, скотарство, цивілізація, Стародавній схід, саркофаг, касти, індуїзм, буддизм, конфуціанство.

3.1. Культура Трипільля-Кукутень

Спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури, скорочено ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) своїм рішенням оголосила 1993 р. роком трипільської культури. Таким чином було відзначено 100-річчя відкриття трипільської культури та її велике значення в історії людства. У 2017 р. археологічна культура Трипільля-Кукутень внесена до списку всесвітньої спадщини.

Під терміном культура Трипільля-Кукутень розуміють умовну назву спільності племен, які мешкали на землях сучасної України, Молдови та Східної Румунії з 5500 до 2750 рр. до н.е. Археологи називають її трипільською етнокультурною спільнотою.

Значне місце в історії зародження людської цивілізації займає міднокам'яний вік, або енеоліт, який вчені нині датують серединою VI-IV тис. до н. е. Археологи називають даний вік також халколітом або мідною добою (від лат. *aeneus* - мідний і грец. *λίθος* - камінь). Серед нових відкриттів цієї доби - освоєння міді та золота, зародження орного землеробства з використанням тягової сили бика, поява колісного транспорту, гончарного горна, ткацького верстата.

Вершиною розвитку цієї доби стали пам'ятки трипільської культури, генетично спорідненої з культурами Балкан та Подунав'я. Перші знахідки трипільської культури було виявлено київським археологом Вікентієм Хвойкою у 1893 р. на території сучасного міста Києва та в 1896 р. біля с. Трипільля на Київщині (нині Кагарлицький район, Київської області). Від назви цього села й пішла назва культури - трипільська. Словосполучення «трипільська культура» увійшло до наукового обігу завдяки виступу Вікентія Хвойко на XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р.

Тривалий час між дослідниками точиться гостра дискусія щодо проблеми походження культури Трипільля-Кукутені. Наприкінці ХІХ - у ХХ ст. найбільш поширеними були дві теорії (гіпотези) щодо походження цієї культури: автохтонна та міграційна. Основоположником теорії автохтного походження племен трипільської культури був археолог В. Хвойко, який вважав трипільців корінним населенням України (предками слов'ян). Основні засади міграційної теорії були обґрунтовані одеським археологом Е. Р. фон Штерном.

Основні підходи щодо періодизації культури Кукутені на території Румунії були обґрунтовані Г. Шмідтом та вдосконалені В. Думітреску.

Для дослідження племен трипільської культури на території України вчені застосовують розроблену ще в 1930-40-х рр. періодизацію Т. Пассек, яка була уточнена Н. Виноградовою у 1982 р.

Сучасна історична наука виділяє в періодизації трипільської культури три великі періоди: ранній (А), середній (В) та пізній (С). У середині двох періодів виокремлюють окремі етапи. Зокрема, період В розділено на етапи В І, В І-ІІ, В ІІ, а період С - на етапи С І і С ІІ.

Перший ранній період (А) тривав з початку до третьої чверті V тис. до н.е.. Протягом даного періоду трипільські племена почали розселятися на території сучасної України у басейні річок Дністер та Південний Буг. Вони освоїли Пруто-Дністровське та Дністро-Бузьке межиріччя. Спочатку житло будували у вигляді землянок та напівземлянок. Згодом у них з'явилося наземне житло. Основою господарства було хліборобство: вирощували пшеницю, ячмінь та горох. Землю трипільці обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, а урожай збирали серпами. Знаряддя праці виготовляли з кременю, каменю та кісток. Значного поширення у господарстві цих племен набувають зернотерки.

М'ясом та м'ясними продуктами трипільці забезпечували себе завдяки мисливству та скотарству. В цей період у трипільців з'являється незначна кількість мідних виробів та зароджується металообробка.

Значного розвитку досягають різноманітні ремесла. Зокрема, гончарне (керамічне) виробництво. Посуд виготовляли вручну, стрічковим способом та прикрашали його заглибленим орнаментом - канелюрами. Всі гончарні вироби умовно можна поділити на декілька груп: кухонний посуд, антропоморфні статуетки та зооморфна пластика. Серед кухонного посуду цього періоду найчастіше зустрічаються різноманітні кухонні горщики, так звані фруктовниці та миски.

До наших днів дійшла велика кількість антропоморфних статуеток. Переважну більшість серед них становлять жіночі статуетки, які зображають сидячу жіночу фігуру з витягнутими ногами та відхиленим назад корпусом. Статуетки прикрашали врізаним спіральним візерунком, ромбами, квадратами тощо. Вчені вважають, що вони мали культове призначення. Серед предметів зооморфної пластики переважали фігурки

биків, свиней, кіз, собак, птахів та ін. Трипільці виготовляли також моделі житла та храмів.

У середньотрипільський період (остання чверть V – третя чверть IV тис. до н.е.) трипільські племена колонізують значну частину сучасної Правобережної України. Вони заселяють Верхнє Подністров'я і Буго-Дніпровське межиріччя. Вчені називають цей період класичним та виділяють в ньому етапи В і С-I.

Основою господарства залишається хліборобство. Трипільці сіяли ячмінь, жито, пшеницю, просо, вирощували садово-городні культури. Деякі дослідники вважають, що трипільські племена першими почали вирощувати на території України бобові, технічні та прядивні культури. Серед них особливе місце займав льон. На зміну дерев'яній мотиці приходить рало, що дозволило перейти до перекладної системи землекористування, а також до вирощування ярових та озимих зернових культур. Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Зерно на борошно мололи кам'яними зернотерками (жорнами).

Важливе місце в господарстві трипільців займало скотарство. Трипільські племена розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней. Продукти скотарства забезпечували їхні потреби у м'ясі, молоці, шкірі та вовні. Велику рогату худобу вони використовували як тяглову силу під час орання землі, для перевезення врожаю, будівельних матеріалів тощо. На думку вченого С. Бібікова, трипільський ареал був одним із перших осередків доместикації (приручення) коня.

Трипільські племена винайшли та почали широко використовувати у господарстві перший механічний пристрій – ручну лучкову дріль для свердління різноманітних матеріалів. В цей період у трипільців з'явилося колесо. У господарстві збільшується кількість мідних знарядь та прикрас: клиноподібні сокири, сокири-тесла, сокири-молоти, різноманітні персні тощо.

В класичний період розвитку змінюється житло цих племен. На зміну напівземлянкам приходить наземне прямокутне житло. Його трипільці будували з дерева, стіни обплітали лозою та акуратно обмазували глиною. Фасади будинків фарбували жовтою, червоною або зеленою фарбою. Через кожні 50 років трипільці залишали свої поселення (часто їх спалювали) та освоювали нові землі.

Характерною особливістю даного періоду є поява поселень-гігантів площею від 100 до 450 га. Значна їхня частина виявлена нині на території Черкаської області. З 1971 по 1991 рр. тривали археологічні розкопки поселення-гіганта трипільської культури біля села Майданецьке, (Тальнівський район, Черкаської області). Його площа сягала понад 270 га. На думку відомого вченого М. Відейка, час існування Майданецького поселення – 3500-3600 р. до н. е. Його існування співпадає з заснуванням приблизно у 3500 р. до н.е. перших південношумерських міст-держав Ура та Урука.

Перші трипільські протоміста виявив на початку 1970-х рр. військовий топограф К. Шишкін. Крім Майданецького поселення він відкрив також такі поселення-гіганти: Косенівка - 70 га, Сушківка - 27 га, П'янішкове - 60 га, Тальянки - 450 га, Доброводи - 250 га, Небелівка - 300 га. Чисельність населення в трипільських протомістах-гігантах коливалася від 8 до 25 тис. чоловік. Деякі вчені вважають, що трипільські протоміста-гіганти - це перші протоміста енеолітичної Європи.

В цей період розвивається гончарство. Керамічні вироби трипільці почали прикрашати розписним орнаментом. Для кераміки цього періоду характерний триколірний розпис (червона, чорна фарби на жовто-гарячому тлі), мальована кераміка. Виникають різноманітні схеми трипільського гончарного розпису - хрестоподібні, кометоподібні, меандрові, спіралеподібні тощо.

Значних змін зазнало виготовлення і антропоморфних статуеток. Зокрема, змінюється вигляд жіночих статуеток: іншою стає форма голови, сіднична частина тіла втратила об'ємність, більш ретельно зображають лице та інші частини жіночого тіла. Характерною ознакою цього періоду є поява чоловічих статуеток.

Пізній період в історії трипільських племен (кінець IV - початок III тис. до н.е.) - це завершальний етап (С-II) в історії трипільської цивілізації. Він проходив у ранньобронзову добу. Під впливом зміни клімату трипільці змушені залишити степові райони Буго-Дністровського межиріччя та розпочали активну колонізацію лісових масивів Волині. Частина трипільських племен освоїла степові райони Північно-Західного Причорномор'я.

Панівне становище у господарстві племен трипільської культури залишається за хліборобством та скотарством. Дальшого розвитку набувають ремесла. Серед них чільне місце належить гончарству та ткацтву. Трипільці виготовляють глиняний посуд побутового та господарського призначення. Значна його частина була прикрашена розписним орнаментом, який мав магічно-культове значення і був пов'язаний з уявленнями про навколишній світ. Серед їхніх орнаментів переважають спіралі, стилізовані рослини, зустрічаються зображення людей та тварин. Серед виробів глиняної пластики домінують жіночі статуетки, фігурки тварин, моделі жител тощо.

Основною сировиною, з якої виготовляли знаряддя праці, зброю та предмети побуту, залишалися камінь, кремій, кістка і ріг. Переважна більшість науковців переконана, що саме у трипільців з'явився перший ткацький верстат. Одяг трипільців був красивим і різноманітним. Чоловіки носили ткану сорочку, пов'язку на стегнах, багато прикрашений пасок, а жінки - сукні з тканини, прикрашені вишивкою, кістяними і мідними бляшками.

Значний вплив на життя та господарську діяльність трипільців мала й нестабільна військово-політична ситуація в цей період. Під її впливом зменшуються розміри трипільських поселень. Тепер вони, в основному,

розташовані на високих мисах та височинах і починають додатково укріплюватися валами й ровами.

В основі суспільного устрою трипільських племен були матріархальні, а згодом і патріархальні родові відносини; головною ланкою суспільства стала невелика сім'я. Окремі сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, групи племен утворювали міжплеменні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості.

У трипільських племен сформувалися релігійні вірування. Вони поклонялися Богині-Матері - символу материнства й родючості, шанували бика - символу обробки землі й багатства, змію - символ спритності, голуба - символу неба тощо. Сакральні уявлення трипільців втілено в глиняних статуетках та у візерунках на кераміці. До них відносять зображення сонця, спіралі, хреста, кола, хвиль.

Однією з характерних рис трипільської цивілізації є наявність процесу формування писемності. Однак у трипільців він не встиг завершитися. Незаперечним для науки є той факт, що у трипільських племен була розвинута знакова система. Сьогодні відомо не менше 300 окремих знаків цієї системи. На думку вчених Т.Ткачука та М. Віденко у трипільців сформувалася перша початкова фаза виникнення ієрографічної писемності.

Сучасна історична наука ще мало знає про причини занепаду трипільської культури, яка припинила своє існування наприкінці III тис. до н.е. Достеменно відомо лише те, що частину трипільців підкорили та асимілювали войовничі степові племена, а решта знайшла захист у північних лісах України.

Таким чином, ми можемо виділити такі характерні особливості трипільської культури:

- трипільці – це осілі, землеробські племена, які вели колективне господарство;
- трипільські племена зводили свої поселення на відкритих місцях в басейнах річок, без оборонних споруд у формі кола.
- хати будували каркасні, а стіни розписували яскравим орнаментом;
- в основі суспільного устрою трипільських племен були матріархальні родові відносини;
- високого рівня розвитку у трипільців досягли ремесла: гончарство, ткацтво, ковальська справа та інші;
- у трипільських племен значною шаною користувався культ Жінки-Матері;
- окремі елементи трипільської культури (форми ведення господарства, топографія поселень, декоративний розпис жител, мотиви орнаменту на кераміці та ін.) збереглися протягом століть та стали невід'ємною частиною сучасної української культури;

- в суспільному розвитку трипільці були за крок до створення держави і за крок до створення писемності.

3.2. *Культура Стародавнього Сходу*

Під поняттям «Стародавній Схід» історики розуміють давні класові суспільства на території Азії та Африки. В науковій літературі утвердилася точка зору, що історія Стародавнього Сходу бере початок від виникнення найдавніших цивілізацій у Месопотамії та Єгипті (IV-III тис. до н.е.), в Індії (III-II тис. до н.е.) та Китаї (II тис. до н.е.).

До характерних ознак цивілізації вчені відносять такі: виникнення міст-держав; появу монументальної архітектури та писемності; виникнення податків й розвиток торгівлі; відокремлення ремесел від землеробства та скотарства; поява науки та наукових знань; соціальне розшарування суспільства; виникнення інститутів примусу; поява чиновників (управлінців); розвиток мистецтва тощо.

Ряд вчених до даних рис відносять також й сприятливі природні умови субтропічної зони Близького Сходу. Вони вважають їх причиною того, що саме в долинах річок Євфрату, Тигру та Нілу сформувалися ранньокласові цивілізації та їх перші держави. Пізніше такі природні умови виникли в долинах річок Інду і Гангу в Індії, Хуанхе і Янцзи в Китаї. Інші дослідники відносять до характерних рис цивілізації й глибоку диференціацію суспільства, спеціалізацію праці, появу релігії, моралі тощо.

3.2.1. *Культура Месопотамії*

Одним із важливих центрів зародження світової цивілізації був Близький Схід. Зокрема, територія між річками Тигр та Євфрат, яку стародавні греки називали Месопотамією (Межиріччям). Біблія називає дані землі «рівниною Санаар». Усе Межиріччя за природними умовами прийнято ділити на дві частини: Верхнє і Нижнє (Дворіччя). Основа Верхнього Межиріччя – це пагорби й степи, а Нижнього – рівнина. Верхнє Межиріччя – Північна Месопотамія. Дворіччям часто називають Південну Месопотамію, де в нижній течії Тигру та Євфрату розташована алювіальна долина (заплава). Вона надзвичайно бідна на корисні копалини. Для неї характерні різкі сезонні перепади температури та вологості повітря. Під час літньої засухи земля тут перетворюється на солончакову пустелю, а під час зимових злив - на глиняну трясовину. Життя населення та його господарство на території Дворіччя залежало від розливів річок Тигру та Євфрату. Протягом тривалого часу панівне становище у Дворіччі зберігали шумери та аккадці, які згодом утворили держави Шумер і Аккад.

У другій половині IV - першій половині III тис. до н.е. політичним та культурним лідером у Дворіччі були шумерські племена. Вони мали значний вплив на політичне, економічне та духовне життя даного регіону. Проблема походження даних племен до наших днів не з'ясована і залишається дискусійною. Достеменно відомо, що перші шумерські

поселення виникли на території Межиріччя близько IV тис. до н.е. Вчені вважають, що завдяки шумерам у Дворіччі з'явилася перша в світі держава. Першим таким містом-державою прийнято вважати Урук.

У IV-III тис. до н.е. у Дворіччі сформувалися основні принципи містобудівництва, склалися головні елементи міської інфраструктури та характерні риси міського укладу життя. У центрі міста знаходився храм – головне святилище міської округи. Зразком храмового будівництва шумерів у III тис. до н.е. був так званий Білий храм у місті Урук, який мав форму неправильного прямокутника з довжиною сторін 70x66 метрів. Згодом такий тип храму отримав назву зиккурату. Крім культових функцій храми проводили також значну економічну діяльність. До головних функцій храмів належало й утримання та розпорядження земним майном бога.

Особливе місце в суспільно-політичному та культовому житті шумерів належало жрецам. Верховний жрець був одночасно і верховним правителем міста. Його офіційний титул – «ен» (пізніше «енсі»). Посада ена або енсі була виборною. Серед головних функцій, яку забезпечував «ен» - культова, та похідні від неї - будівельна й організація сільськогосподарських робіт.

На початку IV тис. до н.е. основним заняттям шумерів були землеробство, скотарство, полювання, рибальство та ремесла. Основу господарської діяльності шумерських племен складало іригаційне (зрошувальне) землеробство. Шумери вирощували ячмінь, просо, горох, квасолю, та сочевицю. Серед технічних культур вирощували льон та кунжут. Важливими галузями сільського господарства шумерів були також овочівництво, садівництво та виноградарство. Особливе місце в садівництві належало вирощуванню фінікових пальм. З їхніх плодів виготовляли різні солодощі та борошно, а з кори плели мотузки та кошики.

Значного розвитку в шумерів досягли ремесла: гончарство, ткацтво, теслярство, чинбарство (чинити шкіри тварин) та пивоваріння. Науковці переконані, що саме завдяки шумерам у першій половині V тис. до н. е. з'явилося перше на нашій планеті гончарне коло та колесо. Шумери навчилися виплавляти бронзу. Вони першими в світі почали виготовляти кольорове скло та винайшли першу в світі писемність - клинопис.

Пантеон шумерських богів налічував 50 головних божеств. У храмових списках початку III тис. до н.е. найчастіше згадуються боги: Ан (або Ану) - бог неба, Енліль - бог повітря, Енкі (або Еа) - бог води. Названі боги очолювали божественну тріаду шумерської релігії.

До нашого часу збереглися створені на початку III тис. до н.е. прекрасні зразки шумерської скульптури. Розповсюдженим типом скульптури був, так званий адорант, - статуя людини, що молиться, зі складеними на грудях руками, сидячої або стоячої. Стіни шумерських храмів прикрашали рельєфами, що розповідали про воєнні походи, закладку храмів, господарські роботи тощо.

У XXIV ст. до н.е. для шумерських міст-держав виникла загроза від їхнього північного сусіда – семітського Аккаду. Ці та наступні політичні події дозволили вченим виділити такі історичні періоди: 1) Шумеро-Аккадський період (2700-1900 рр. до н.е.); 2) Вавилонський чи Старовавилонський (1900-1600 рр. до н.е.); 3) Ассирійський період (1300-625 рр. до н.е.); 4) Нововавилонський період (625-539 рр. до н.е.).

В Шумеро-Аккадський період (2700-1900 рр. до н.е.) продовжують зростати міста Ур, Урук, Лагаш, Еріду, Аккад та інші. Окрасою кожного з даних міст стають храми – зиккурати, які мали вигляд ступінчатої вежі і були присвячені богу-покровителю даного міста. Зміцнення нової держави пов'язують з правлінням царя Саргона Аккадського (2316-2261 рр. до н.е.). Науковці часто називають його Древнім, а також Великим. Він створив перше в історії постійне військо (5400 воїнів), запровадив єдиний календар, єдину систему вимірювання та ваг, створив мережу доріг.

Завдяки шумерам зароджується світова література. Основними жанрами літератури були гімни на честь богів та царів. Серед них найвідомішим вважають гімн царю Гудеа (XXII ст. до н.е.). Окреме місце серед жанрів літератури належить «Повчанню землеробів» - короткому сільськогосподарському довіднику.

До світової скарбниці культури та поезії людства відносять один з найдавніших літературних творів «Епос про Гільгамеша», або поему «Про того, що все бачив». Цей твір був створений у XXII ст. до н.е. у Стародавньому Шумері, а згодом записаний аккадською мовою. В епосі розповідається про дружбу правителя Гільгамеша з дикою людиною Енкіду, про їхні подвиги й пошуки Гільгамешем таємниці безсмертя. В одній з частин епосу є розповідь про Всесвітній потоп. Поема про Гільгамеша складається з 11 глиняних таблиць.

До визначних пам'яток шумерської літератури належить також космогонічна поема «Енума еліш» (Коли вгорі), яка датується II тис. до н.е. Головну роль у творенні світу поема відводить богу Мардуку - центральному божеству вавилонського пантеону та головному богу міста Вавилон.

Шумерські та аркадські племена сприяли розвитку освіти, науки та появі перших шкіл («е-дубби» чи «будинків глиняних табличок»). В них не лише навчали учнів, але й переписували літературні пам'ятки. По закінченні навчання учень ставав писцем та отримував роботу у державній або храмовій адміністрації. Він також міг стати приватним писцем, писцем-перекладачем або вчителем.

Шумери використовували десяткову та шестидесяткову систему рахування. Вони мали значний вплив на розвиток математики та астрономії, вміли розрізняти зірки, сузір'я та планети. Шумерські жреці створили місячно-сонячний культовий календар. Згідно з цим календарем рік складався з 360 днів, чотирьох сезонів, 12 місяців, кожен із яких починався з новолуння і нараховував 29 або 30 діб. Значного розвитку у шумерів досягла медицина.

До наших днів збереглося багато кам'яних плит, або стел, з рельєфами періоду Шумеру та Аккаду. Зокрема, так звана стела Нарам-Сина (бл. 2300 р. до н.е.). Вона розповідає про один з походів аккадських царів у сусідні країни. Для цієї культури було характерним утвердження культу героя, яким захоплювався весь народ. Часто таким героєм був цар, який мав незнатний родовід, але зумів заручитися підтримкою воїнів та провести значні завоювання на території сусідніх держав.

Значний вплив на суспільно-політичне, соціально-економічне життя та на розвиток культури Межиріччя мали кочові західносемітські племена амореїв (аморіти), які близько 2000 р. до н.е. захопили територію Месопотамії. На зміну Шумеро-Аккадському періоду історії Месопотамії приходить Вавилонський період (1900-1600 рр. до н.е.) її розвитку. Науковці називають цей період також Старовавилонським. Перші п'ять вавилонських царів значно розширили володіння нового царства, а шостий правитель Вавилону Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) об'єднав всі аморейські царства та створив могутню централізовану державу. Цар Хаммурапі був видатним державним діячем, умілим дипломатом, військовим стратегом та законодавцем. Він вперше в світі створив митну службу та розпочав будувати нові зрошувальні канали.

Під час правління Хаммурапі відбуваються значні зміни в релігійному житті Месопотамії. Утверджується культ покровителя міста Вавилон бога Мардука. Місцеві жреці пояснювали це тим, що шумерські та аккадські боги самі уступили першість Мардуку. Адже саме він позбавив їх від страшного чудовища Тіамат. У жертву богу Мардуку щорічно приносили найкрасивішу та цнотливу дівчину.

Хаммурапі видав один із перших збірників законів, що контролював майже всі сфери життя суспільства. Кодекс законів Хаммурапі був знайдений у 1901 р. на території сучасного Ірану групою археологів з Франції, під керівництвом Жака де Моргана. Базальтовий стовп на якому був викарбуваний кодекс законів Хаммурапі згодом перевезли до Луврського музею в Парижі. Написи на ньому розшифрував професор ассириології Ж. В. Шейль.

Кодекс царя Хаммурапі - це звід норм, що регулюють поведінку громадян держави в політичній, господарсько-економічній та сімейно-побутовій сферах. Кодекс законів Хаммурапі містить 282 статті.

У Вавилонській державі розвиваються будівельна справа, виробництво цегли, гончарство, ткацтво, ковальство, теслярство, суднобудування. Значний прибуток державі приносила зовнішня торгівля.

Валинон став важливим науковим та освітнім центром не лише Месопотамії, але й всієї Передньої Азії. Цей статус він утримував близько тисячі років. Вавилоняни першими поділили тиждень на сім днів, добу на 24 години. Значного розвитку зазнали математика, астрономія, медицина та інші науки.

Після смерті царя Хаммурапі Вавилон поступово втрачає свою могутність. На його землі претендують войовничі гірські племена каситів

та хетів. У 1595 р. до н.е. вони захопили та зруйнували Вавилон. Їхній наступ поклав кінець правлінню I-ї Вавилонської династії. Період панування каситів на території Вавилону увійшов в історію під назвою «вавилонська темрява».

Наступним визначним етапом розвитку культури Месопотамії став *Ассирійський період* (1300-625 рр. до н.е.). Ассирія – це гірська частина Двोरіччя. Її центром тривалий час було місто Ашшур, яке знаходилося у середній течії річки Тигр. Ассирійці скористалися ослабленням та занепадом давньовавилонської держави й почали зміцнювати власні позиції в регіоні. У IX-VIII ст. до н.е. Ассирія перетворилася в сильну воєнізовану державу, а 745-612 рр. до н.е – це період зростання небаченої могутності Ассирії. Її зміцненню сприяв правитель Саргон II (722-705 рр. до н.е.), який став засновником нової ассирійської династії. Він захопив Ізраїльське царство, зруйнував хетські фортеці та розширив кордони своєї держави до Єгипту.

За ассирійцями утвердилася слава одного з найжорстокіших народів давнини. Вони вбивали полонених, вивозили із завойованої країни правлячу верхівку, чиновників і ремісників. Після військового походу цар складав богам звіт про похід і передавав частину здобичі на користь храму. Ритуальним обов'язком ассирійського царя було полювання на левів. Такі сцени зображено на багатьох ассирійських рельєфах.

Ассирія вперше в світовій історії озброїла свою армію залізною зброєю та створила кінноту. Це надавало їй війську значні переваги у боротьбі з ворогами. Страшною зброєю для сусідніх племен були й ассирійські бойові колісниця, облогові башти й тарани для штурму міст.

Під час правління царя Саргона II було збудовано нову столицю Ассирійської держави - місто Дур-Шаррукін (теперішній Хорсабад), що в перекладі означає «місто Саргона». Крім храмів окрасою міста стають царські палаци, які були побудовані на штучно створеному пагорбі та оточені фортечними мурами із зубчастими вежами. Біля входу з обох боків стояли величезні, витесані з каменю статуї добрих духів – крилатих биків з людськими головами, з чорними бородами і різноколірними крилами. Стіни кімнат були оздоблені рельєфами, вирізьбленими на кам'яних плитах і розфарбованими у п'ять кольорів. На рельєфах скульптори зобразили походи ассирійського війська, захоплення і руйнування ворожих міст, нещадні страти полонених.

У XII ст. до н.е. столицею Ассирії стало місто Ніневія, яке було оточене стіною з 15 воротами, а ширина стіни становила 10 м. Для правителя Ніневії Синаххериба (705-680 рр. до н.е.) було побудовано палац із 27 монументальними порталами, прикрашеними фігурами крилатих биків і левів. В роки правління царя Ашшурбанапала (669-629 рр. до н.е.) Ассирійська імперія почала розпадатися. У 612 р. до н.е. місто Ніневія було захоплено об'єднаними силами мідійців, вавилонян і скіфів. Майже все населення Ніневії було знищено, а саме місто спалено та

зрівняно з землею. Мідійці, вавилоняни і скіфи винищили представників асирійської знаті та значну частину населення.

Панівне становище на території Месопотамії знову перейшло до Вавилону. Так почався новий етап в історії та культурі Межиріччя - *Нововавилонський період (625-539 рр. до н.е.)*. Значна роль у новому піднесенні Вавилону належить халдейському вождеві Набопаласару (626-605 рр. до н.е.), який ставши царем заснував нову Халдейську династію. Своєю опорою він зробив жреців Вавилону.

Зміцнення та розквіт Нововавилонської держави пов'язують з правлінням його сина Навуходоносора II (605-562 рр. до н.е.). Під час його правління Вавилон перетворився у важливий політичний, економічний, торговельний, релігійний і науковий центр Месопотамії та Передньої Азії. Навколо міста збудували нові оборонні споруди завтовшки 3,5 та 7,8 метрів. До Вавилону можна було потрапити через дев'ять воріт. Із них головними були ворота богині Іштар, які були вкриті глазурованою цеглою з рельєфним зображенням священних тварин бога Мардука – бика і фантастичної істоти Сирруш.

Від воріт богині Іштар дорога процесій вела до головного храму міста - зиккурату Етеменанки, який був присвячений верховному богу міста Мардуку. Храм відзначався не лише своїми гігантськими розмірами (висота близько 90 м), а й символікою семи ярусів (за кількістю планет) та насиченими в оздобленні кольорами: білим, чорним, червоним, синім, пурпуровим, срібним та золотим. На верхньому ярусі споруди знаходився храм Мардука, який був облицьований блакитною цеглою.

В Біблії цей зиккурат отримав назву Вавилонська башта (вежа). Біблійна легенда дає такі відомості про її будівництво. Багато людей жило на землі. Вони всі розмовляли однією мовою. Щоб прославити себе, люди вирішили збудувати високу, аж до небес, башту. За людську гординю бог покарав будівельників. Вони перестали розуміти один одного та почали розмовляти різними мовами. Люди покинули будівництво та розбрелися в різні куточки світу.

Геродот залишив свідчення, що в Новому Вавилоні було два бульвари, 24 великих проспекти, 53 храми та 600 капличок. Біля воріт богині Іштар знаходився також палац Навуходоносора II. В літературі він відомий як «висячі сади цариці Семіраміди». Стародавні греки зарахували їх до семи чудес Стародавнього світу.

3.2.2. Культура Стародавнього Єгипту

Особливе місце в історії Стародавнього Сходу належить культурі Стародавнього Єгипту, яка виникла на межі IV-III тис. до н.е. у долині річки Ніл (Північно-Східна Африка). Стародавні єгиптяни створили одну з найдавніших систем письма, розробили власну господарську лічильну систему. Стародавній Єгипет мав значний вплив на розвиток культури семітів, сирійців, хетів, асирійців, егейських народів. Під впливом його культури формувалася антична освіта, наука та література.

Староєгипетський сонячний календар ліг в основу європейської системи відліку років.

Джерела з історії Стародавнього Єгипту відомий історик О. Крижанівський поділяв на чотири групи: староєгипетські писемні пам'ятки, повідомлення античних авторів та Біблії про Єгипет, жанрові сцени, зображені на стінах храмів і гробниць, пам'ятки матеріальної культури. Серед писемних джерел єгиптологи найбільш цінними вважають списки фараонів, викарбувані на стінах храмів у Карнаці, Абідосі та Саккара. Цінними вони також вважають царські літописи: «Палермський камінь», «Аннали Тутмоса III», «Стела Піанхі» тощо. Про богів та релігійні вірування стародавніх єгиптян можна почерпнути відомості в заупокійній літературі («Тексти пірамід», «Тексти саркофагів», «Книга мертвих» тощо).

Для періодизації історії Стародавнього Єгипту науковці користуються схемою, яку ще у III ст. до н.е. запропонував єгипетський жрець Манефон. Відлік часу в ній залежав від сходження на престол того чи іншого фараона. Манефон також поділив всю історію Стародавнього Єгипту на три царства: Давнє, Середнє та Нове.

Сучасна наука поділяє історію Стародавнього Єгипту на такі періоди: 1) Додинастичний період (5000-3100 рр. до н.е.); 2) Раннє царство (30-28 ст. до н. е.); 3) Давнє царство (28-24 ст. до н.е., правління I-VI династій); 4) Середнє царство (21-18 століття до н.е., XI-XIII династії); 5) Нове царство (16-11 ст. до н.е., XIII-XX династії); 6) Пізній період (11 ст. - 332 р. до н.е.). Завершальним в історії стародавнього Єгипту вважається 332 р. до н.е., коли країна була завойована військами О. Македонського. З цього часу вона увійшла в орбіту впливу елліністичного світу.

Запропонована періодизація є основою для виділення основних етапів розвитку культури цієї унікальної країни. Перший етап її історії та розвитку культури - це *додинастичний період* (5000-3100 рр. до н.е.). Дослідники вважають, що територія Стародавнього Єгипту - це землі від першого порогу Нілу до Середземного моря. Традиційно землі, що лежать у дельті Нілу називають Нижнім Єгиптом, а територія долини - це Верхній Єгипет.

Життя населення Стародавнього Єгипту в значній мірі залежало від розливів річки Ніл. Басейн цієї річки єгиптяни називали «Та-Кемет» - «чорна земля». 19 липня кожного року, коли розлив Нілу набрав найбільшої сили, у Стародавньому Єгипті починався Новий рік.

Основою господарської діяльності населення цієї країни було землеробство. Воно могло існувати лише завдяки зрошуванню. Єгиптяни створили іригаційну систему зрошування. Остання включала в себе канали, водосховища та дамби. Значного розвитку зазнали ремесла та обмін товарами. В результаті об'єднання сільських общин для спільного ведення іригаційних робіт виникли номи, які об'єдналися під владою сильнішого нома. У IV тис. до н.е. в басейні річки Ніл виникли перші державні утворення Стародавнього Єгипту: Південне царство (Верхній

Єгипет) та Північне царство (Нижній Єгипет). Політичним центром Південного царства було місто Нехебт, а північного – місто Деп-Буто. Жителі півдня поклонялися богині Нехебт, яка мала вигляд шуліки (рос. коршуна). Населення півночі шанувало богиню – Аудит-Буто, яка мала вигляд змії. Крім того, населення шанувало також бога Гора, який мав вигляд сокола. Гербом Верхнього царства була лілія. Цар носив на голові білу корону. Його скарбниця отримала назву «Білий Дом». Гербом Північного царства був пучок стебел папірусу. Цар позначався за допомогою бджоли і носив на голові червону корону. Його скарбницю називали «Червоним Домом». Правителі обох царств були жрецькими богами Гора. Давньоєгипетський історик Манефон називає їх у своїй праці «напівбогами».

Наступним етапом історії та культури Стародавнього Єгипту було *Раннє царство* (3120-2686 рр. до н.е.), або архаїчний період (епоха). Деякі дослідники вважають, що він тривав до 2649 р. до н.е. Даний етап отримав також назву період правління першої та другої династії фараонів.

Історична традиція приписує правителю Верхнього Єгипту царю Менесу об'єднання двох царств у одну державу. Новою столицею цієї держави стало місто Мен-Нефру (давні греки називали це місто Мемфіс), яке розташовувалося на півночі Єгипту, поблизу дельти Нілу. Згодом, Мемфіс перетворився у стародавній мегаполіс, який був важливим центром Єгипту в архаїчний період. Жителі Стародавнього Єгипту вважали Менеса втіленням бога на землі і називали його Пер-Аа, тобто «великий будинок». Від цього терміну єгипетські царі отримали назву – фараон. Менеса та всіх інших правителів вважали синами бога Гора та богоподібними істотами.

Під час урочистих подій фараон підперезувався лівовою шкірою, прикрашав одяг та руки браслетами і дорожнім камінням. На голову він одягав біло-червону корону - пшент, яка символізувала владу над Верхнім та Нижнім Єгиптом.

Через збудований Міною новий храм головного місцевого бога Птаха єгиптяни називали місто Мемфіс «Хіку Птах» - «Палац духу Птаха», по-грецьки - «Айгюптос», тобто Єгипет.

У архаїчний період закладаються основи давньоєгипетської релігії та виникають найдавніші зразки єгипетського письма – ієрогліфи. Близько 4000 р. до н.е. єгиптяни першими почали використовувати папірус для письма. Для поховань починають будувати прямокутні споруди, що дістали назву – мастаба. Єгипетські жреці сприяли розвитку математики, астрономії та інших наук. Близько 2800 р. до н.е. жреці визначили число пі, могли вирахувати площі фігур тощо.

Давнє царство (28-24 ст.ст. до н. е.), правління III-VI династій). Це період значного розвитку наук: математики та геометрії, астрономії і медицини.

У Єгипті з'явився новий тип царських поховальних споруд – піраміди, які прийнято розподіляти на ступінчасті та класичні. Їхню появу

пов'язують з правлінням Джосера, фараона III династії (2778-2723 рр. до н.е.), а також з діяльністю визначного вченого та архітектора Імхотепа. Останній створив у Саккарі кам'яну гробницю для Джокера, яку вважають однією з перших відомих нам пірамід. Наступним етапом еволюції пірамід стали піраміди в Медумі та Дашурі. Новим етапом розвитку пірамід стали побудовані у Гізі піраміди для фараонів IV династії Хеопса, Хефрена і Мікери. Найбільша з пірамід була побудована зодчим Хеміуном для фараона Хеопса. Піраміда Хеопса будувалася між 2589 та 2566 рр. до н.е. та мала висоту 146 м. Стародавні греки вважали її одним із Семи Чудес Світу, Ансамбль пірамід в Гізі доповнює гігантська фігура сфінкса, що стоїть на шляху до піраміди Хефрена.

Епоха Давнього царства була часом розквіту круглої скульптури. Головним сюжетом у скульптурі цього часу були зображення фараона та його сановників. Мистецтво Давнього царства мало свої характерні риси: монументальну цілісність, лаконічність, узагальнені контурні лінії в архітектурі, скульптурі, образотворчому мистецтві.

В цей період змінюється статус фараонів. Вони вже не просто обожнені царі, а отримують статус рівних богам.

Численні війни та великі витрати на будівництво гробниць фараонів - пірамід, ослабили могутність Єгипту. Правителі сьомої та восьмої династії не змогли утримати владу в Стародавньому Єгипті. На його землях розпочався етап кризи центральної влади, зростання суперництва між окремими номами, занепад економіки і голод. Згодом дослідники назвуть цей етап – першим перехідним періодом (2181-2055 рр. до н.е.). В XXI ст. до н. е. знову почалася боротьба за об'єднання Єгипту. Правитель Фів Ментухотеп I (2060-2010 рр. до н.е.) зміг відновити єдність Єгипту. Він був четвертим царем 11 династії фараонів. На землях Стародавнього Єгипту розпочалася нова епоха - період *Середнього царства*. (XXI-XVIII ст. до н.е.). Боротьбу за об'єднання Єгипту продовжили фараони 12 династії.

У мистецтві цього періоду посилюється реалістична тенденція, що яскраво проявилася в живописі, пластиці та орнаменті. Нові архітектурні образи були втілені в будівництві заупокійного храму Ментухотепів у Дейр-Ель Бахрі (поблизу столиці Середнього царства - Фів). У цій споруді була здійснена спроба з'єднати храм із пірамідою, але будови такого типу не дістали прямого продовження в Стародавньому Єгипті. В період 11 династії майже не будують пірамід, а значного розвитку набуває будівництво скальних гробниць. Однак з приходом до влади фараонів 12 династії будівництво пірамід відновлюють, але вони мають такі особливості: основним будівельним матеріалом був не камінь, а цегла-сирець; вони були незначних розмірів.

При правлінні фараона Сенусерта I значного поширення отримала техніка поглибленого рельєфу (гробниця Саренпута I). Рельєфами прикрашають саркофаги та інші предмети похоронного культу. До зразків

поглибленого рельєфу відносять рельєф саркофага принцеси і жриці Кавит (Єгипетський музей, Каїр).

Розвивається скульптурний портрет. Його характерною особливістю було те, що статуї фараонів зберігають традиційні канони композиції і чітко фіксують індивідуальні вікові й фізичні особливості моделі. Серед них хотіли б виділити статую фараона Сенусерта III та статую фараона Аменемхета III. В цей період значного поширення набуває «мала» скульптура - невеликі статуї прислуги: пекарів, орачів, жінок тощо. Розквітає також придворне ювелірне мистецтво.

Особливого значення в Середньому царстві набули великі колонади, що оперізували тераси храмів і двори, а також колосальні кам'яні статуї правителів. Заупокійні комплекси Середнього царства перетворилися в своєрідні громадські центри. Зокрема, поминальний храм Аменемхета III у Фаюмському оазисі служив також приміщенням для проведення зборів представниками номової (територіально-адміністративні одиниці) знаті. Стародавні греки називали цей храм - Лабіринтом.

Значна частина дослідників вважають Середнє царство класичним періодом в розвитку єгипетської культури. У цей час остаточно складається єгипетська мова, розвивається скоропис (ієратичний лист), відбувається загальне піднесення господарського життя.

У 1786-1580 рр. до н.е. наступив другий перехідний період в історії Стародавнього Єгипту. Країна знову вступила у смугу внутрішніх конфліктів. 13 та 14 династії існували паралельно та вели боротьбу за владу. Зовнішньополітична ситуація загострилася навалом на Єгипет кочового племені гіксосів, які заснували 15 династію фараонів.

Новим етапом розквіту Стародавнього Єгипту став період *Нового царства* (1580-1085 рр. до н.е.). Фараон Яхмос I Небпхтіра (Ахмос I) – засновник 18 династії вигнав гіксосів з єгипетських земель та знову об'єднав Єгипет в єдину державу. В цей період відбулися ряд політичних змін в Єгипті. Зокрема, жреці стали окремою політичною силою. Розквіту дістало храмове будівництво. Зокрема, у Фівах були зведені колосальні храмові ансамблі Карнака та Луксора (присвячені богу Амону). Першим будівничим Карнакського храму (XVI ст. до н.е.) був зодчий Інени, Луксорського (XV ст. до н. е.) - Аменхотеп Молодший, який уперше застосував в архітектурі колонаду двору.

Нового характеру набули гробниці та заупокійні храми фараонів. Серед них виділяється заупокійний храм цариці Хатшепсут (поч. XV ст. до н.е.), збудований у долині Дейр Ель-Бахрі, поблизу Фів. Храм був присвячений Хатхор - богині любові, музики та танцю, дочці бога Ра.

Особливе місце в розвитку скульптури Нового царства займають фігури велетнів, що встановлюються зовні храмів. Зокрема, це колоси у Фівах, що являють собою дві гігантські статуї сидячого на троні Аменхотепа III (XVIII династія). Колоси були частиною храму Аменхотепа III.

В історії та культурі Нового царства особливе місце належить так званому амарнському періоду. Він тісно пов'язаний з правлінням та реформою фараона 18 династії Аменхотепа IV (1368-1351 рр. до н.е.), який з метою послаблення впливу жреців провів релігійну реформу. Він заборонив усі старі культу в державі та проголосив справжнім богом Атона - бога сонця. Аменхотеп IV змінив ім'я на Ехнатона та переніс столицю з Фів у нове місто Ахетатон (сучасна Ель-Амарна). Вироблений у цей період стиль у мистецтві отримав назву амарнський стиль. Він вирізняється людяністю й реалістичністю. Основним нововведенням була відмова у храмах від колонних залів та наявність великих відкритих дворів із жертовниками. До яскравих зразків даного стилю відносять скульптурні портрети Ехнатона та його дружини Нефертіті.

Правління Рамсеса III (1187-1156 р. до н.е.) - це період піднесення Нового Царства та активного храмового будівництва.

Останній розквіт давньоєгипетського мистецтва відбувається в період об'єднання країни під владою саїських фараонів (VII ст. до н. е.). Він характеризується появою холодного, вишуканого стилю, а його живопис насичений яскравими фарбами.

Особливе місце в житті населення Стародавнього Єгипту займали релігійні вірування. До давньоєгипетського пантеону входили такі боги: Амон - бог сонця; Атон (Ра) - бог сонця; Ісіда - богиня родючості, води, вітру, мореплавства; Апіс - бог родючості; Анубіс - покровитель померлих; Маат - богиня правосуддя та гармонії; Озіріс - бог підземного царства; Птах - бог-творець, який створив інших богів, людей, рослин, тварин, комах і багато іншого; Тот - бог мудрості та Місяця; Себек - бог Нілу; Геб - бог землі; Нут - богиня неба; Бастет - богиня радості.

Таким чином, Стародавній Єгипет став класичним прикладом річкової цивілізації, оскільки вирішальну роль в його існуванні грав Ніл: його мул служив прекрасним ґрунтом для сільського господарства; величезні поклади прибережного каменя служили будівельним матеріалом; необхідність в точному визначенні строків розливу Нілу стимулювала розвиток астрономії, математики; долина Нілу, захищена з обох сторін пустелями, була важкодоступна для вторгнення іноземців, давала можливість спокійно жити і розвиватися без великих зовнішніх потрясінь, тривалий час зберігати самотність культури.

3.2.3. Культура Стародавнього Китаю

Населення Стародавнього Китаю називало свою батьківщину «Чхун Го» - «Серединне царство». В джерелах зустрічаються також назви «Чхун Хуа» - «Серединна квітуча» та «Тянься» - «Піднебесна».

Традиційна китайська історіографія поділяє історію Стародавнього Китаю на такі періоди (етапи): 1. Шан-Інь (XVI-XI ст. до н.е.); 2. Чжоу і Чжанго (XI-III ст. до н.е.); 3. Цін (221-207 рр. до н.е.); 4) Хань (206 р. до н. е. - 220 р. н.е.). Названі періоди отримали свої назви від династій і царств, які існували в Стародавньому Китаї. Згодом дана традиція була запозичена

не лише європейськими істориками, але й науковцями з Африки, Азії та Америки.

Початок державності на території Стародавнього Китаю прийнято починати з XVIII ст. до н.е. В цей час у середній частині басейну річки Хуанхе вождь шанського племені Чен Тан об'єднав сусідні землі та заснував державу Шан. В деяких джерелах її називають Інь. Тому в наукових працях можна зустріти дві назви цієї держави Шан (Інь) або Шан-Інь. Правитель нової держави отримав титул вана (князя), а також був верховним жрецем. Його вважали нащадком верховного божества Шанді. Згідно легенди Шанді прийняв образ божественної пташки - ластівки і чудесним шляхом зачав сина Се, що став предком іньців. В дану епоху в населення держави Шан-Інь виникло особливе уявлення про ще одне божество - Небо. Його розглядали як верховну істоту та володаря всього існуючого. Населення уявляло Небо у вигляді кола, землю зображали у вигляді квадрата, а в центрі поміщали свою батьківщину. Звідси походить назва Піднебесна або Серединне царство.

При дворі вана (князя) працювали вчені, які писали історичні праці, сприяли розвитку астрономії. Вони вираховували тривалість сонячного року (366 днів) та тривалість місяця (29,5 днів). В цей період на території Стародавнього Китаю з'явився та набув значного поширення місячний календар, який поділили на декади – повний складався з 30 днів, а неповний - з 29.

В період існування держави Шан-Інь виникла писемність. Яскравими її зразками вважають гадальні надписи XIV-XI ст. до н.е. Існувало понад 3,5 тис. ієрогліфів, 2,5 тис. з яких збереглися і до наших днів. Для письма використовували гладку поверхню панцирів черепах, кісток тварин, а також довгі тонкі дерев'яні або бамбукові планки.

В цей період було винайдено бронзоливарну справу, зародилися основи містобудування, розвивається гончарство. Основою господарської діяльності населення були землеробство та скотарство. Китай довгі століття ретельно зберігав секрети виготовлення ніжної порцеляни та вишуканих шовкових тканин. Їхнє винайдення сягає III тис. до н.е. і його приписують жінці на ім'я Лейци. Легенда доносить до нас історію, головною героїнею якої стала одна з китайських принцес, яка вийшла заміж за чоловіка іноземного походження та вивезла з собою таємницю виробництва шовку. Сховищем для шовковичних хробаків (шовкопрядів) послужила її зачіска. Інша легенда розповідає про вивезення шовкопрядів у порожнині бамбукового патики.

У XI ст. до н.е. державу Шан завоювали племена Чжоу. В історії та культурі Стародавнього Китаю починається новий етап - *період Чжоу і Чжанго* (XI-III ст. до н.е.). Це період не лише розквіту Стародавнього Китаю, але й час безперевних війн. Сунь Цзи пише свій знаменитий «Трактат про військове мистецтво» - одну з перших праць з військової теорії, що стала каноном військової науки того часу.

Активно розвивається історія, медицина та астрономія. У Стародавньому Китаї з'явилися прилади для визначення координат небесних світил. У VII ст. до н.е. запроваджено сонячно-місячний календар, а у IV ст. до н.е. вчений Ші Шенєм склав перший у світі зоряний каталог, що включав 800 світил.

Епоха Чжоу і Чжанго – це період формування китайської філософії. Початком розвитку китайської філософії прийнято вважати так званий період ста шкіл (VI-II ст. до н.е.), коли виникають класичні книги китайського просвітництва, змістом яких є стародавня поезія, історія, законодавство, філософія. До них відносять такі книги: Книгу пісень (Ші цзін - XI-VI ст. до н.е.) - збірник стародавньої народної поезії, культових пісень, містичних пояснень походження ремесел; Книгу історії (Шу цзін - початок I тисячоліття до н. е.) - збірник офіційних документів, опис історичних подій; Книгу порядку (Лі шу - IV-I ст. до н.е.) містить опис правильної організації політичних і релігійних церемоній, норм соціальної і політичної діяльності; Книгу весни і осені (Чунь цю – VII-V ст. до н.е.) була зразком і мірою у вирішенні етичних і формально-літературних питань; Книгу перемін (І цзін - XII-VI ст. до н.е.), яка містить перші уявлення про світ і людину в китайській філософії, в ній закладено основи і принципи розвитку філософського мислення в Китаї.

У VI–V ст. до н.е. зароджуються даосизм і конфуціанство. Засновником даосизму вважають мудреця Лао-цзи. У центрі його вчення - поняття про Дао («Шлях»), якому підлеглий весь світ і яке є основою та джерелом всього суцього. Лао-цзи засуджував багатство, розкіш, знатність, виступав проти воєн, свавілля та жорстокості.

Основоположником конфуціанства був Кун Фу-цзи (551-479 рр. до н.е.), який закликав шанувати традиції в сім'ї і державі та ставив понад усе виховання людини. Він розробив цілу систему правил і норм поведінки людини. Вчення Конфуція представлені у творі «Бесіди та судження» («Лунь юй»), яке датоване IV ст. до н.е. Упродовж багатьох століть цей текст зобов'язана була знати кожна освічена людина в Китаї.

Твір «Лунь юй» - це зібрання розмов Конфуція з учнями, в яких відображено його етичні, світоглядні, педагогічні, життєві уявлення та переконання. На думку учених, над створенням тексту «Лунь юй», яке розпочалось ще за життя Конфуція, його безпосередні учні і послідовники витратили близько 50 років.

Протягом тривалого часу ставлення до конфуціанства було різним. Під час правління імператора Цін-Шихуанді воно зазнавало гоніння, а твори Кун Фу-цзи знищували. В епоху династії Хань та правління імператора У-ді (140-87 рр. до н.е.) культ Конфуція було проголошено імператорським, а його працю «Лунь-Юй» канонізовано. Згодом текст твору викарбували на кам'яних стелах.

Значний вплив на розвиток китайської поезії мала творчість Цюй Юаня (340-278 рр. до н.е.) - основоположника літературної поезії і першого видатного поета Китаю. До найвідоміших його праць відносять

патріотичну поему «Лісао» («Як я потрапив в біду»), поеми «Тянь вень» («Питання до неба») та «Юань ю» («Подорож в далечінь») та ін.

У цей період створюється перший трактат з архітектури «Чжоулі», в якому закріплюються суворі принципи чіткого планування міст з зазначенням розмірів і розташування будівель, ширини головних вулиць і доріг.

Період Цін (221–207 рр. до н.е) – це етап розквіту та могутності Стародавнього Китаю. Династія та держава Цін були засновані першим китайським імператором Цін Ши Хуан-ді, який відновив єдину централізовану державу та поклав край так званому періоду «Семи царств». Імператор провів в державі ряд реформ. Щоб захистити північні кордони від нападів кочових племен розпочалося будівництво знаменитої Великої Китайської стіни. Роботи над її будівництвом тривали понад десять років. Загальна довжина цієї оборонної будівлі становила майже 4 тис. км, а через кожні 60–100 метрів над стінами здіймаються вежі. Висота стіни сягала понад 10 метрів.

Значні кошти були виділені й на будівництво гробниці Цін Ши Хуан-ді. На відстані півтора кілометра від гробниці були прориті одинадцять підземних тунелів, де розташувалася виліплена з глини «теракотова армія».

Новий розквіт культури і мистецтва Китаю розпочався з приходом до влади представників *династії Хань* (206 р. до н.е.-220 р. н.е.), які відновили будівництво палаців, храмів, гробниць та дбали про розвиток торгівлі і формування «шовкового шляху».

Значного рівня розвитку в Стародавньому Китаї досягла наука. У I ст. н.е. було створено трактат «Математика в десяти розділах», який узагальнив знання в цій галузі за декілька віків. Продовжує розвиватися астрономія. У 27 р. до н.е. було зроблено перший запис про спостереження сонячних плям. Астроном Чжан Хен (78–139 рр. н.е.) нарахував 2,5 тис. зірок, які були розташовані в 124 сузір'ях. Він створив перший у світі небесний глобус та винайшов сейсмограф.

Стародавній Китай подарував людству такі технічні та наукові відкриття: компас, зубчате колесо, водяний млин, папір (I ст. н.е.), паперові гроші та ін. Значних успіхів досягли й гуманітарні науки. Зокрема, розвивається історична школа Китаю. Її основоположником (батьком) став класик китайської прози Сима Цянь (145-86 рр. до н.е.).

На територію Стародавнього Китаю проник та набув поширення буддизм. Нова релігія мала значний вплив на розвиток філософії та культури Китаю.

Отже, Стародавній Китай вплинув на розвиток світової науки та культури значними своїми досягненнями: він є батьківщиною таких винаходів, як компас (III ст. до н.е.), спідометр (III ст. до н.е.), сейсмограф (II ст. до н.е.), порох (X ст. н.е.), книгодрукування (VI-VIII ст.), фарфор (III-V ст.). У галузі математики був відкритий метод розв'язання рівнянь першого ступеня з двома і трьома невідомими тощо. У галузі астрономії

китайці знали, як вираховувати дату затемнення сонця, склали один із перших каталогів зірок, вели постійні спостереження за плямами на Сонці та ін.

3.2.4. Культура Стародавньої Індії

До важливих центрів зародження світової цивілізації вчені відносять й Стародавню Індію. Її історію дослідники поділяють на чотири періоди:

перший - Індський (XXIII-XVIII ст. до н. е.), який часто називають Хараппським чи Доведівським;

другий – Ведійський (XIII-VII ст. до н. е.);

третій – Буддійський (VI-III ст. до н. е.).

четвертий - Класичний (II ст. до н. е. - V ст. н. е.).

Тривалий час науковці нічого не знали про цивілізацію Стародавньої Індії. Відлік її історії та культури вони розпочинали з культури аріїв. Лише завдяки випадковому відкриттю англійського генерала Каннінгема на початку XX ст. в районі села Хараппа розпочалися розкопки в цьому регіоні. Їх здійснив у 1922-1926 рр. в Пенджабі відомий англійський археолог та історик Джон Маршалл. Завдяки цим дослідженням світ дізнався про існування на території Індії цивілізації, яка досягла найбільшого розквіту між 2500 і 2000 рр. до н.е.. Найвпливовішими її центрами були міста-цитаделі Мохенджо-Даро на Інді та Хараппа на Раві, що була притокою Інду. Дослідники припускають, що вони могли бути одночасно столицями цієї цивілізації. Проблема походження цієї цивілізації не знайшла свого вирішення і в XXI ст. Однак всі сходяться на думці, що Хараппська цивілізація - це якісно новий етап в розвитку давніх культур Індостану. Вона започаткувала появу цивілізації міського типу. Поселення цієї цивілізації виявлені в басейні річок Інд, Ганг і Ямуни (сучасна Джамна).

Мохенджо-Даро займав площу близько 2,5 кв. км.. За різними даними в ньому проживало від 35 до 100 тис. чоловік. Хараппа, Мохенджо-Даро, Калібанган будувалися за схожими проектами і склалися з «цитаделі» - «верхнього» міста, розташованого на горбі, і «нижнього» міста з житловими спорудами. Будівлі зводилися з обпеченої цегли. Значна увага в містах приділялася системі водозабезпечення. Торгівельним центром та важливим портом цієї цивілізації було місто Лотхала (Саураштра).

Ця цивілізація подарувала людству мистецтво гри в шахи, яку вважали грою царів. Фігурами у ній були цар, візир та чотири традиційні сили індійського війська: солдати-пішаки, воїни на колісницях (ладдя чи тура), кіннота та воїни на слонах.

Основою господарства було землеробство. Жителі вирощували пшеницю, ячмінь та бобові культури. Дослідники припускають, що представники цієї цивілізації вирощували також й рис. Важливе місце в господарській діяльності належало скотарству, ремеслам та торгівлі. У представників Хараппської цивілізації була власна писемність. В

XIX–XVIII ст. до н.е. Хараппська цивілізація занепадає. Щодо причин її раптової загибелі серед науковців висловлюються різні гіпотези. Так закінчився перший - Індський чи Хараппський період історії та культури Стародавньої Індії.

На території Північно-Східної Індії зароджується нова цивілізація «аріїв». Цей період отримав назву *Ведійський* (XIII-VII ст. до н. е.). Адже, саме в той час на санскриті - мові «аріїв» було складено священні тексти Вед. Початок їх створення припадає на II тис. до н.е. Послідовники індуїзму стверджують, що Веди - це не людське творіння. Їх розглядають як священні знання, які були почуті мудрецами від усевідаючого Брахмана. Веди включають в себе чотири групи текстів, які були створені у різні історичні періоди: Самхити («Зібране»), Брахмани («Пояснення Брахмана»), Ара'яни («Лісова книга») та Упанішади.

Основні положення ведичної релігійної системи Стародавньої Індії зосереджені у чотирьох ведичних збірках: «Рігведа» - збірник релігійних гімнів; «Самаведа» - збірник тлумачень релігійних текстів; «Яджурведа» - збірник описів ведичних релігійних ритуалів і жертвопринесення; «Атхарваведа» - збірник заклинань і магічних формул.

Головними богами ведичної релігії були бог неба Варун, богиня матері-землі Притхива, боги сонця Сур'я, Савітар, Мітра, Вішну, Пушан, бог місяця Сому, бог бурі Рундру, бог-громовержець Індра, бог вогню Агні та ін. Матір'ю богів вважали богиню Адита. За тодішніми уявленнями, боги перебували у стані постійної війни зі злими демонами-асурами.

Розвиток Індії наприкінці II – на початку I тис. до н.е. сприяв утвердженню на її землях кастового поділу суспільства. Термін «варна» означає колір. Ця система базується на стародавній індуїстській літературі і поділяє індусів на такі головні касты: клірики, жерці (брахмани), пани, воїни (кшатрії), ремісники, торговці (вайші), робітники, слуги (шудри).

У VIII ст. до н.е. в долині річки Ганг з'являються ряд міст та найдавніші держави аріїв. Серед них найвпливовішими були Кошала зі столицею в Шравасті та Магадха із столицею в Раджагріха (нинішня Раджг'ір).

Правового закріплення брахманізм набув у VI ст. до н.е. в «Законах Ману» - першому політико-правовому кодексі індійської культури. В його дванадцяти розділах утверджується думка про вічність і космічну необхідність кастового устрою людського суспільства та головні завдання людини на землі.

Третім етапом розвитку історії та культури Стародавньої Індії був *Буддійський чи Магадхо-Маурійський (VI-III ст. до н. е.) період*.

Його початок співпав із завоюванням у VI ст. до н.е. значної частини Стародавньої Індії Персидською державою Ахеменідів, що дало поштовх до відчутних взаємовпливів перської та індійської культур. Зокрема, найбільш яскраво він проявився в образотворчому мистецтві та релігії. У 334 р. до н.е. Індію у персів відвоював О. Македонський, що сприяло зародженню греко-індійського стилю в мистецтві. В значній мірі він

знайшов своє вираження у еллінізмі, що проявилось в розвитку філософії, науки та релігії.

У 321 р. до н.е. правитель Чандрагупта Маур'я заснував на території Індії нову імперію Маур'їв, а у 317 р. до н.е. остаточно звільнив Стародавню Індію від впливу нащадків О. Македонського.

Цей період – це етап зародження на території Стародавньої Індії нових релігій – буддизму та джайнізму. Засновником нової світової релігії буддизму був принц держави Магадха - Сіддхартха Гаутама (Готама). Згодом мислителю та аскету дали ім'я Будда, що означає – «просвітлений». В науковій літературі можна зустріти певні суперечності щодо років його життя: 550-480 рр. до н.е.; 566-486 рр. до н.е.; 567- 487 рр. до н.е.; 563–483 рр. до н.е. Існує як міфічна, так і реальна біографія Будди. Міфологічна версія стверджує, що майбутній Будда перероджувався 550 раз.

Після тривалих роздумів та семи років мандрів територією Індії Гаутама раптово «прозрів»: пізнав таємниці і внутрішні причини круговерті життя, чотири священні істини та став Буддою - просвітленим. Згодом Будда зібрав біля себе п'ять учнів та заснував першу чернечу общину (сангху). Він обрав долю мандрівного проповідника та почав творити дива. Нова релігія отримала назву: «вчення Буди», «буддихадаршана», «буддхагама», «дхарми», (дхарма - «праведний закон»). Помер Будда в місті Кушінарі, коли йому виповнилося вісімдесят років. Його тіло спалили, а прах розділили між собою вісім його послідовників. Місця народження, просвітлення, першої та останньої проповіді Будди - це чотири найбільш шановані буддистами святині у світі. Ті хто отримав прах Будди, збудували у восьми місцях могильні куполоподібні склепи – ступи.

Буддизм знайшов підтримку від правителів імперії Маур'їв, яка включала області Західної, Центральної, Східної та Південної Індії, територію Пакистану і деякі райони Афганістану. Зокрема, її правитель Ашока (273-232 рр. до н.е.) не лише сам прийняв буддизм, але й зробив його у 260 р. до н.е. державною релігією. Під час його правління були сформовані основні канони буддизму, побудовано багато монастирів, 84 тис. ступ. Серед них - й відому ступу Санчі. За його наказом збудовано знамениту стамбу (колону) Ашоки. Тривалий час правитель Ашока дотримувався припису ненасильства (ахімси) та сприяв активному будівництву в столиці імперії місті Паталіпутрі.

Ашока розпочав будівництво перших буддійських печерних храмів *чайтьїв* - прямокутних зал з напівкруглим завершенням навпроти входу, де пізніше почали ставити статую Будди. Храми прикрашали колонами та статуями людей і звірів. Ознакою чайтьї була наявність в них різьби по каменю та живопису.

Це період формування й визначних пам'яток індійського епосу - «Махабхарата» та «Рамаїяна».

«Махабхарата» (буквальний переклад - підтримуючий воїн) - велика оповідь про Бхаратів, епічна поема про боротьбу між двома родами - Пандавами і Кауравами. Твір належить до священного переказу - смрті.

Епос складається з 100 тисяч двовіршів (шлок), розподілених на 18 книг. У Махабхараті згідно з традицією розрізняють три верстви, або редакції, що називаються Вайшампаяни, В'яси і Сауті.

Цей твір не лише епічна поема, але й енциклопедія мудрості того часу. В «Махабхарата» подано відомості про побут, звичаї, релігійні вірування, військові походи, про домашні обереги, традиції поведінки жінок та чоловіків та інші сторони матеріального і духовного життя населення Стародавньої Індії

Епічна поема «Рамаяна» складається з 24 тисяч віршів (шлок), об'єднаних у 7 книг (канди). Це наповнена пригод історія життя Рами та його вірної дружини Сіти. Рама - це не просто герой, він благородна людина, воїн, мудрий монарх і люблячий чоловік. Його дружина Сіта - це уособлення жіночої вірності, любові й шляхетства, еталон індійської жінки. Епічна поема «Рамаяна» відображає національні традиції Стародавньої Індії, спосіб життя, думи, етичні й культурні цінності корінного населення цієї держави.

Починаючи з III ст. до н. е. в Індії набувають поширення дві системи письма: брахмі та кхароштхі.

Четвертий етап розвитку історії та культури Стародавньої Індії - це *Класичний чи Кушано-Гуптський (II ст. до н. е.-V ст. н. е.) період*. Вчені часто називають цей період – добою найвищого соціально-економічного піднесення Стародавньої Індії та остаточного формування кастового ладу. Значного розвитку зазнають живопис, архітектура та скульптура. У I-III ст. н.е. вперше з'являються зображення Будди. Героями портретної скульптури стають представники правлячої династії. Виник особливий вид індійського живопису на музичні теми - *ваїніка*. Гамма (сім нот) асоціюється з певним кольором, а кожна мелодія - з графічною формою (*чіра*).

Класичний період характеризується розквітом давньоіндійської культури. В релігії відбувається повернення до старої релігії брахманізму, яка набуває певної модернізації. Із завершенням цього періоду закінчується історія Стародавньої Індії. На зміну їй приходить нова середньовічна доба.

Отже, культура Стародавньої Індії займає одне з провідних місць в культурних здобутках Стародавнього Сходу. Її характерними рисами були: наявність численних релігій, які тісно взаємодіють між собою; на основі гімнів «Рігвед» було витворено своєрідну духовно-світоглядну систему індуїзму - серцевину індійської культури; в дану епоху сформувався поділ суспільства Індії на касты та вироблено систему життя і поведінки людини залежно від приналежності до певного стану; значний вплив на формування індійської культури мав буддизм.

Культура та мистецтво давньоіндійського суспільства формувалися також під впливом індуїзму, буддизму та ісламу, а також таких філософських систем, як джайнізм, брахманізм та ін.

Визначальною рисою стародавньої культури була наявність в ній чітко вираженого сексуального змісту: статева символіка, виражена у художніх образах, ідеї поклоніння богу кохання - Камі.

Питання для самоконтролю:

1. Які характерні риси культури Трипілля-Кукутень?
2. Які особливості розвитку Вавилонської культури?
3. Що Ви знаєте про піраміди Стародавнього Єгипту?
4. Які боги входили до давньоєгипетського пантеону?
5. Що Ви знаєте про епічні поеми «Махабхарата» та «Рамаєна»?
6. Назвіть наукові та технічні відкриття Стародавнього Китаю.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Заповніть таблицю «Періодизація культури Трипілля-Кукутень».

№ п/п	Періоди	Архітектура	Кераміка	Духовна культура
1	2	3	4	5

2. Заповніть таблицю «Досягнення шумерської культури».

№ п/п	Досягнення в освіті та науці. Писемність.	Визначні пам'ятки літератури	Визначні пам'ятки архітектури	Релігія
1	2	3	4	5

3. Заповніть таблицю «Досягнення культури Стародавнього Єгипту».

№ п/п	Досягнення в освіті та науці.	Визначні пам'ятки літератури	Визначні пам'ятки архітектури та скульптури	Релігія
1	2	3	4	5

4. Напишіть реферат на тему: «Досягнення культури Стародавнього Китаю».

5. Напишіть реферат на тему: «Досягнення культури Стародавньої Індії».

*«Крапля точить камінь не силою,
а частим падінням; так і людина
стає мудрою не за допомогою
сили, а завдяки частому
читанню».*

Джордано Бруно.

РОЗДІЛ 4. АНТИЧНА КУЛЬТУРА

4.1. *Поняття «Антична культура».*

4.2. *Доісторична Греція і класична Еллада.*

4.3. *Культ краси та освіченості.*

4.4. *Давньогрецька архітектура і пластичне мистецтво.*

4.5. *Культура Стародавнього Риму.*

Поняття: Античність, архаїка, класика, Олімпійська релігія, Олімпійські ігри, музи, архітектурний ордер, калокагатія, еллінізм, етруски, «золотий вік римської літератури».

4.1. *Поняття «Антична культура»*

Термін «античний» (від латинського *antiquus* – «давній») було введено італійськими діячами епохи Відродження для означення давньої греко-римської культури. Історія античної культури розглядається наукою як історія формування, розквіту, подальшого розпаду та загибелі стародавніх суспільств, які існували в умовах рабовласницького ладу в районі Середземного моря, Причорномор'я) та суміжних країн у період з III тис. до н.е. до середини V ст. н.е., і які у світовому культурному контексті вважаються носіями культурних цінностей, порівняно найбільш близьких до сучасної європейської культурної традиції.

Рабовласницька формація, змінивши общинно-родову, знищила родові авторитети, закріпила майнову нерівність і завдяки наявності рабів створила - хоч і невеликий - прошарок вільних та свідомих індивідів. Це означало відкриття реальних можливостей для формування духовних сфер діяльності - науки, мистецтва, творчості. Нова соціальна ситуація відкрила шлях дальшому розвитку людства. У цьому розумінні вірне твердження, що без античного рабства не було б сучасної цивілізації.

Однак свідомість людей протягом багатьох віків була пройнята стереотипами попереднього буття. Природа, весь великий світ поставали перед їхнім поглядом як узагальнена картина общинно-родових, первісно-колективістських відносин. Можна сказати, що явища природи, боги, люди, демони, герої становили у розумінні епохи певну космічну родову общину.

Натурфілософський світогляд давався взнаки і в духовному житті античного світу. У Стародавній Греції одним з центральних світоглядних понять було поняття «космос», що означає «порядок». Спершу «космос»

означало - армійський порядок, лад у туалеті жінки (адже краса тіла - це теж порядок), і лише згодом набуло значення світопорядку, світового устрою.

Природно, принципове значення для формування відповідного світопорядку мало зародження політичних структур, зв'язаних з установленням законів. До відкриття закономірностей спонукала і віра у природний лад і доцільність. Природне у свідомості стародавнього грека завжди є найдосконалішим, і тому щось виправляти в ньому - абсолютно безглуздо. Мистецтво, яке досягло значних висот, все одно вважалося нижчим щодо природи. Мабуть, тому в античному світі не було особливого інтересу до технічних винаходів. Скажімо, греки винайшли паровий двигун, але він залишився цікавою іграшкою, бо можливість такого «піднесення над природою» психологічно не сприймалася. Звичайно, грекам були відомі прості механізми - важіль, наприклад, але вони вписувались у їхнє світосприйняття, бо не мали «надприродних» властивостей.

Особливостями світогляду можна пояснити й зневагу в античному суспільстві до продуктивної праці. Слід користуватися природним, вважав грек, а не створювати нове. Життя, звичайно, змушувало трудитися: вирощувати зерно, культивувати виноград, пасти худобу, - але в основному це була стилізація природних процесів, наслідування природи, підлаштування під ритми природи. Повністю виключалась ідея праці як засобу наживи. Праця - тільки для підтримання життя. Праця допомагає «не випасти» із світопорядку. Перікл говорив: усвідомлення бідності - не ганьба, вада - вибиватися з неї працею, праця повинна служити тільки розвитку вправності й грації. Стародавній китайський філософ висловився ще переконливіше: якщо одягу та їжі вистачає, щоб жити, мудрий задовольняється цим. Ідея панування над природою, насильства над нею, як бачимо, була абсолютно чужою свідомості людини ранньокласового суспільства. Проблема переходу від хаосу до гармонії хвилювала всіх мислителів цієї епохи. Піфагор, Анаксимандр та інші шукали першооснову світу. Парадигма античної свідомості - чотири стихії (земля, вода, вогонь, повітря), з допомогою яких пояснювалося все. Світ сприймався як певний порядок, що проявлявся в космології, музиці, математиці, логіці тощо. У способі існування головне - теж піклування про гармонію. Платон вважав: «Найвіддаленіше від розуму те, що відхиляється від закону, порядку». Сенека набагато пізніше обстоював цю думку з позицій стоїцизму: «Доля веде того, хто хоче, і тягне того, хто не хоче», бо підпорядкованість фатуму є підпорядкованість світовому закону.

У трудовій діяльності панувала така концепція: якщо все підпорядковано світовому закону, то головне в роботі - пристосування до природного колообігу; в методах пізнання - вшанування природного стану речей, природних процесів. Головний метод - спостереження, але воно дає змогу виявити закономірність. Коли Архімед написав про рівноплечі терези, він сформулював те, що бачив, але у формі закону (теореми).

Заняття наукою, теоретичні студії означали «пристрасне споглядання», коли зливаєшся з предметом споглядання і завдяки цьому розумієш, у чому суть справи. Навіть історики античності, наприклад, тривалий час лише фіксували події (щоправда, досить систематизовано). Такий підхід застосовувався і в китайській історіографії: не заважати історії, дати їй іти своїм шляхом.

Натурфілософія властива свідомості всього античного періоду, який тривав від середини I тисячоліття до н.е. і до початку I тисячоліття н.е. Але її вплив поширився і на кілька століть нової ери.

Таке ставлення до навколишнього світу, закріпившись у давніші часи в міфах, через міфи впливало на художню творчість.

У грецькій міфології сирий матеріал давніх легенд пройшов високу художню обробку. Тому він і став основою епосу, лірики і драми. Глибоке проникнення міфів у свідомість усіх греків гарантувало безпосереднє художнє сприйняття літературних творів, що виростили з них, а також образотворчого мистецтва - скульптури і вазового живопису.

Олімпійські боги, які створили рід людський, у свідомості жителя Еллади не всемогутні і зовсім не зобов'язані творити добро. Чому ж тоді їм молилися і приносили жертви? Мабуть, про всяк випадок - либонь, допоможуть. Саме міфи й розповідали різні такі випадки, коли боги допомагали своїм улюбленицям, підказуючи розумний хід або наливаючи силою їхні м'язи. Але іноді відверталися від тих, хто на них сподівався, і навіть наставляли їм носа: «Ошукав ти мене, о найпідступніший поміж богами!» - вигукує Ахіллес, звертаючись до Аполлона («Іліада»).

Міф не тільки переказують - у ньому живуть; він у кожній справі - в обряді, у ритмічній магії танцю і співу, в художній творчості. Однак дистанція між міфом і людським буттям усе-таки зберігається, а нехтування міфом карається.

Фатальні наслідки власних справ людини - тематична вісь греків. Починаючи з гомерівських часів, жителі Еллади вбачали грізну небезпеку в злочинному зухвальстві людини, яка прагне привласнити собі найкращу частку в природі. Ця небезпека мала навіть свій віттар в Афінах. Карателькою була супутниця Зевса - Немезіда. Богиня карала зухвалість і нечесність як шлях до досягнення несправедливих благ.

Зухвальство і відплата були не тільки моральними, а й політичними поняттями (звинувачення у злочинному зухвальстві політики кидали один одному в обличчя). Добром не закінчують ті, хто дратує автономну силу світу. Покровитель людей Прометей, наприклад, хотів облудним шляхом добути їм кращу долю. І за це був прикутий до скелі. Цар Сізіф намагався перехитрувати смерть. Відтоді він приречений до безглуздої тяжкої праці - котити вгору тяжкий камінь. Герої ведуть відкриту гру, вони довіряють долі й перемагають обачливу хитрість царів. Так, цар Акрісій, побоюючись напрогношеної йому смерті від руки онука, заточив дитину разом з матір'ю у тісну скриньку і кинув у море. Але підступи його не вдалися: Персей врятувався і зрештою вбив Акрісія. Цар Полікет хотів позбутися героя,

доручивши добути голову Медузи, однак Персей вийшов з цього випробування з честю, а Полікдет був обернений на камінь, як і інший цар - Атлант.

Люди тієї доби бачили можливості людини, яка вміє долати великі простори, знаходити вихід з найскладніших обставин, створювати храми й чудові статуї, володіти словом і думкою, всього досягати своєю витонченою майстерністю. Хор з «Антигони» Софокла проголошував:

Багато у природі дивовижних сил, Але сильнішої за людину - немає!

Однак людина здатна скористатися своїми можливостями і на благо, і на зло. Самовпевненість, зухвальство можуть спонукати людину на чорні діла і тому підлягають покаранню.

4.2. Доісторична Греція і класична Еллада

Величезну роль у розвитку давньогрецької культури відіграла крито-мікенська спадщина. Цей світ, що пішов у небуття (можливо, внаслідок виверження вулкану або землетрусу), був у культурному відношенні сполучною ланкою між Стародавнім Сходом (насамперед Єгиптом) і власне Грецією.

Крито-мікенська (або егейська) культура склалась і розвивалася у III-II тисячоліттях до н.е. і була створена племенами, які населяли острів Крит, Пелопоннес, Західне узбережжя Малої Азії.

Завдяки розкопкам німецького археолога Генріха Шлімана у 70-х рр. XIX ст. перед поглядом учених постала визначна культура, що підтвердила багато здогадок, які виникли на підставі «Іліади» та «Одіссеї». Однак чи досить точно відображав Гомер реалії того часу? Мабуть, ні. Його Ахіллес грубий і живе як первісна людина. Тим часом розкопки Трої і «мікенської» епохи, зроблені Г. Шліманом і доповнені на початку XX ст. англійським археологом А. Евансом, відтворюють зовсім інший світ.

Місто Кнос - ще з XVIII ст. до н.е. головне серед міст Криту - славилося майстерно збудованим палацом. У ньому містилися царські палати, святилища, гімнастичні зали, басейни (критяни вже мали водогін), відкриті майданчики - очевидно, для театральних вистав і релігійних церемоній. Стіни в ньому розмальовані фресками (водяними фарбами по сирій штукатурці) із зображенням рослин, тварин, особливо часто бика, казкових Грифонів (левів з орлиними головами), безліччю людських постатей.

Грецька культура сприймалась у наступні століття як історичне диво. Вона створила, крім усього іншого, таку силу-силенну понять і термінів (у політиці, науці, мистецтві), що дослідник Якоб Бургхарт мав підстави сказати: «Ми бачимо очима греків і розмовляємо їхніми зворотами мови».

Хоча грецький поліс і грецьке мистецтво залишили у численних своїх витворах неперевершені взірці і стали прекрасним дитинством людства, не будемо забувати, що життя античного світу мало й досить жорстокості. Кровожерливими були звичаї, насамперед культові. Так, перед битвою при Саламіні головнокомандуючий афінським флотом Фемістокл власними

руками задушив трьох прекрасних юнаків, персидських бранців, принесених у жертву Діонісу. Пісні Гомера містять описи страхотливо кривавих сцен.

Гомера греки вважали автором цілого ряду творів. Крім «Іліади» та «Одіссеї», за ним значилися «гомерівські гімни», «гомерівські епіграми», «Війна мишей і жаб», ряд поем, які згодом почали називати «кікличними». Не тільки конкретне авторство, а й сама біографія Гомера не з'ясовані. Проте весь античний світ вірив у реальність особи цього сліпого поета.

Розвиткові ліричної поезії дуже сприяли змагання поетів та музикантів, засновані у Греції в VI-V ст. до н.е. (Піфійські змагання, Немейські ігри). На Олімпійських іграх головну роль відігравали змагання атлетів і перегони на колісницях. Але й тут в урочистях піснях славили переможців, виконували гімни на честь богів і героїв, співали пісень під час урочистих процесій.

Деякі види ліричної поезії були особливо тісно зв'язані з музикою і танцями. Сюди належить мелос. Загалом грецька лірична поезія поділялася на елегію, ямб і мелос - залежно від метричної форми. Серед найвідоміших поетів - Алкей, Сапфо, Анакреонт. Головним мотивом поезії Сапфо, як можна судити з фрагментів вірші, що збереглися, була любов, були сильні, поривчасті, палкі почуття - особливої слави зажили її епіталами: скарги дівчат на нареченого, який забирає їхню подругу, вихваляння краси нареченої тощо.

Вірші елегічні виражали особисті почуття. Та була урочиста лірика. Особливий її вид - дифірамп. Він бере початок від пісень, які прославляли Діоніса. Як загалом культ Діоніса, так і дифірампи мали ту особливість, що в ньому пафос доходив до екстазу.

Театри виникли водночас у багатьох грецьких містах. Римський архітектор Вітрувій залишив опис ідеального театру, який будується біля підніжжя гори, у «здоровому» місці. Але реальні театри відрізнялися від описаного Вітрувієм. Оскільки "першою сходинкою" Драми були пісні і танці, то виконували їх на орхестрі, котра входила до складу священної ділянки бога Діоніса. В афінському театрі Діоніса збереглися ще сліди найдавнішої орхестри, що належить до VI ст. до н.е. Навколо неї на пагорбі стояли глядачі, а там, де пагорб був невисокий, споруджували дерев'яний поміст, щоб з його висоти дивитися на орхестру. З цих помостів згодом і розвинувся «театр», тобто місця для глядачів.

У подальшому цим словом почали називати всі театральні споруди. Мімічна гра, яка була неодмінною частиною трагедії, потребувала майданчика як місця дії акторів. Потрібні були і приміщення для переодягання - намет («скена») стояв так, щоб глядачі не бачили виходу акторів з нього через бічні ходи до орхестри. Посередині орхестри розміщався вівтар Діоніса, на «приступці» до нього і стояв актор.

Евріпід належать і драми сатирів: «Автолік», «Бусірид», «Еврісфет», «Кіклоп» та ін., де, яскраво змальовуючи кумедні ситуації, реаліст Евріпід в образах героїв міфології показує вади сучасної йому людини: його

Поліфем знає лиш одного бога - багатство, його Зевс – обжерливість і пиятики. Веселий, часом непристойний жарт став для трагіка-філософа засобом відгукнутися на явища навколишнього буденного життя у найбрутальніших його сторонах. Прості сюжети з веселою обробкою Евріпід майстерно використовує з метою, якої у драмі сатирів собі ще не ставили його попередники: для Есхіла і Софокла ця заключна весела частина тетралогії слугувала лиш безневинним засобом полегшити тяжкий душевний стан глядачів, викликаний враженням від трагедії.

У трагедіях Евріпіда, які зближували світ міфічних героїв і світ людей, в його нехтуванні усталеними поглядами, вільному "поводженні" з богами, державою і суспільством значно пізніше - вже в епоху еллінізму - грек знаходив багато близького своїм поглядам і настроям; тому Евріпід і після смерті ще майже півтисячі років залишався для греків цілком актуальним поетом. Однак сучасники серйозно його критикували. Особливо невблаганним був Арістофан - у «Жабах» поетові робився закид у руйнуванні моральних устоїв громадян. Викривальна комедія V ст. до н.е. набирає найбільших темпів художнього розвитку в Арістофана (450-390 рр. до н.е.). Давня комедія різностильова: буфонадний стиль одних сцен поєднується із спокійно-врівноваженим тоном інших; автор постійно вдається до прийому пародій - наслідує мову трагедії і лірики, розгортає картину софістичної вченої дискусії, пародіює священні формули з релігійних культів, імітує діалекти ринкових торговців тощо.

Грецький театр, який виріс з розмовних партій первісних обрядів-вистав, як бачимо, досяг найвищого розквіту. Трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда, комедії Арістофана виховували почуття гідності, громадянськості, відповідальності перед містом-державою, благородність і незалежність духу. Театр, як і пластичне мистецтво, показував, якою має бути людина: фізично і морально прекрасною - і в цьому розумінні мистецтво V-IV ст. до н.е. слушно почали називати класикою, бо воно стало взірцем для наслідування.

4.3. Культ краси та освіченості

Фізично і морально досконала людина, в якій воєдино злилися добродієність і пропорційна краса тіла, - такою є модель особистості вільного грека. Ритм тіла виховувався атлетикою, ритм душі – «музикою», що для грека означало музичні (тобто під знаком муз) мистецтва: триєдність поезії, танцю і власне музики. Це була програма для кожного вільного грека.

Ці три роди творчості в класичній Греції були неподільні. Оди або трагедії (Есхіла, наприклад) співали й танцювали, хоча для нас вони літературні тексти. Давньогрецька література жила не тільки у слові - вона жила і в звуці, і в німому жесті, і в танці.

Історики античного світу неухильно наполягають на значенні художнього елементу в грецькому житті, починаючи з культури тіла, гімнастики і кінчаючи гомерівськими шляхетністю й лицарським

кодексом, які вважалися взірцем гідної поведінки. Насичені суспільним змістом, громадянськими мотивами, обряди на тлі великої художньої культури, створеної архітектурою, пластиккою та іншими музами, відігравали величезну роль.

Система архітектурних форм склалася в період архаїки (від гр.-давній, VII-VI ст. до н.е.). Грецький храм - сховище казни і художніх скарбів, місце поклоніння богам - був центром усього суспільного життя громадян грецького поліса. Він стояв у центрі акрополя або на міському майдані. Основним типом храму був периптер - храм прямокутної форми, оточений з усіх боків колонами.

В основі грецької архітектури з самого початку лежала певна система співвідношення несених і несучих частин - ордерів (від лат. ордіо - стрій). Ордери називали за місцем їх виникнення доричним, іонічним і коринфським.

Доричний храм-периптер з триступінчастою основою, приземкуватими і могутніми колонами був увінчаний двосхилим дахом. Фронтони його заповнювалися скульптурами, скульптурними прикрасами завершувалися й роги даху та його шпиль.

Капітель іонічного ордера, який склався наприкінці VII ст. до н.е., мала ехін з двох витончених завитків і щедро декорованого карниза.

Коринфський ордер відзначався колонами, стрункішими, ніж іонічні, вони завершувалися пишною капітеллю, складеною із стилізованого листя.

Грецькі храми архаїчного періоду підмальовували. Фарба підкреслювала архітектоніку будинку, підсилювала святковість образу. Білий з кольоровими деталями храм, для якого грецькі архітектори завжди вміли знайти вдале розташування на пагорбі, на підвищенні, легко «читався» силуетом на тлі неба.

Архаїчна скульптура народилася на стадіонах, у гімназіях, на олімпіадах. Переможців Олімпійських ігор всенародно прославляли, на їх честь споруджували статуї. Оскільки на змаганнях юнаки виступали оголеними, то й виникли зображення-куриси, кі довго називались архаїчними аполлонами: підкреслена атлетична будова, очі широко розплющені, кутки губ трохи підняті. Часом такі статуї сягали трьох метрів заввишки і нагадували давньоєгипетські, але відрізнялися такими рисами, як відкритість людини перед світом, життєрадісність, що виражало гуманістичну ідею грецького мистецтва.

Куриси присвячувалися богам, ставилися на міських майданах. Як матеріал використовували камінь, дерево, мармур, теракоту, а з другої половини VI ст. до н.е. - бронзу.

Жіночі постаті зображали задратованими. Вони називалися кораами (від грец. Ісога - діва). Найчастіше в них поставали жриці богині Афіни. Кори мали широко розплющені подовжені очі, «архаїчну», слабо виражену усмішку (трохи підняті кутки губ).

Обличчя і куросів, і кор не індивідуалізували: у чоловічих постатях - стриманість, мужність, сила; у жіночих - стриманість і благородство при підкресленій жіночності, ніжності.

Збереглися чудові вази (особливо VI ст. до н.е.) - живопис вкривав усю їхню поверхню, як килим. Стиль цей називався орієнталізуючим, оскільки багато що, особливо в орнаменті, греки перейняли від Сходу: квіти лотоса, мотиви тваринного світу тощо.

Згодом килимовий стиль поступився місцем чорнофігурному. Візерунок наносили чорним лаком на трохи підмальовану вохрою глину посудини - постаті вільно розміщувалися на поверхні стінок. Це були сцени битв, бенкетів, полювання, епізоди з гомерівських поем.

4.4. Давньогрецька архітектура і пластичне мистецтво

Мистецтво архаїки заклало основи художньої системи наступного періоду - грецької класики. Реконструйований в цей період афінський Акрополь став безсмертним пам'ятником, в якому архітектура і скульптура виступають у нерозривній єдності. Акрополю віддав 15 років життя найвидатніший скульптор класичної Греції Фідій.

З Акрополем зв'язані головні свята Афін - Панафінійські - на честь богині, покровительки міста. Раз на чотири роки по священній дорозі від Афін до Акрополя йшов похід з дарами богині й шатами для неї - пеплосом, котрий ткали найкращі афінські дівчата. Процесія піднімалася на пагорб через парадні ворота Пропілеї, які склалися з іонічної колониади між двома доричними портиками, і далі рушала на площу Акрополя. Праворуч від Пропілеїв, на виступі скелі Акрополя, на високому постаменті стояв храм Афін-Ніке, іонічного ордеру, з дерев'яною скульптурою богині Ніке Аптерос (безкрилої) всередині. Це рідкісне зображення безкрилої перемоги. У поетичній уяві греків богиня перемоги поставала зрадливою дивою, яка легко перелітала від одного до іншого, і тому найчастіше її зображали крилатою.

Процесія прямувала від входу до центрального храму Акрополя - Парфенона площею 70x31 м, оточеного 46 колонами заввишки 10 м. У Парфеноні поєднані риси доричного та іонічного ордерів - делікатно введена позолота надавали храму святковості. Пропорційність його частин, точність у розрахунках зробили Парфенон шедевром на всі часи. Всередині Парфенона стояла створена Фідієм 13-метрова статуя Афін Парфенос, Афін-Діви. Афіна була в убранні із зображеними на ньому сфінксами та крилатими кінями. Правою рукою вона спиралася на колонку, в руці тримала двометрову крилату богиню Ніке. У лівій руці Афіна мала щит. Між списом і щитом Фідій умістив величезного священного змія. Обличчя Афін, руки, маска Медузи Горгони на грудях були виконані зі слонової кістки, очі - з коштовного каміння, вбрання і зброя - із золота.

Історія Парфенона трагічна. За часів середньовіччя він був перетворений у християнську церкву, потім використовувався як

пороховий склад. У XVII ст. при облозі Акрополя венеціанцями У Парфенон влучило ядро, і він був зруйнований. Багато скульптур загинуло.

У скульптурі греків панував образ атлета. Людська краса і досконалість - ось що прагнули втілити вони в образах атлетів. Але йшлося не просто про красу. Головний ідеал полісної класики відображений у слові «калокагатія». Кало- характеристика тіла, не спотвореного рабською працею або «варварським» неробством: його постава, жести відповідають доброму смакові. Кагатія - характеристика душі, пройнятої тим самим ритмом, який втілюється вже у вчинках людини перед обличчям общини і перед обличчям смерті. Не тільки скульптура, а й грецька трагедія настійливо зображає героїв, які відчайдушно зберігають гідність жести і ритуальну стрункість мови.

Останньою спорудою Акрополя був храм, присвячений Афіні, Посейдону і міфічному царю Ерехтейю - Ерехтейон. Нове в ньому каріатиди, жіночі фігури, які підтримують на одному з портиків замість іонічних колон перекриття храму. Ерехтейон будували в період боротьби за першість між Афінською державою і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, яка дістала в історії назву Пелопоннеської війни.

В V ст. до н. е. було створено велику кількість чудових скульптур. Багато з них — анонімні. З відомих скульпторів, крім Фідія, за цих часів в Афінах працювали Мірон («Дискобол», «Афіна і Марсій» - постаті, в яких передано дію і внутрішні переживання) і Поліклет (стримано могутні, спокійно величні образи «Доріфора» - списоносця і «Діадумена» - атлета, який увінчує свою голову переможною пов'язкою; «Поранена амазонка», призначена для славнозвісного храму Артеміди в Ефесі). Поліклет прагнув подати образ ідеального вільнонародженого громадянина грецького полісу.

Так само чудом можна назвати велетенську гробницю царя Мавзола у Галікарнасі, від якої і походить пізніша назва «мавзолей». Вона увінчувалася колісницею з кіньми і була прикрашена 150-метровим фризом із зображенням битв греків з амазонками. Мавзолей поєднав у собі урочисту, східну пишність декору з витонченістю грецького іонічного ордеру.

В IV ст. до н. е. споруджено знаменитий театр в Епідаврї (архітектор Поліклет), на кам'яних лавах якого могли сидіти 10 тисяч глядачів. Чудова акустика давала змогу розрізнити кожний звук навіть з останнього ряду, віддаленого від оркестри на 60 м по горизонталі і на 23 м по вертикалі (на такому підвищенні розміщувався останній ряд).

У скульптурі замість мужності і суворості образів класики виник інтерес до душевного світу людини. Так, у єдиній, що дійшла до нас в оригіналі від скульптора Праксителя, мармуровій статуй Гермеса майстер зобразив прекрасного юнака, який знехотя обіперся ліктем об пень, у стані супокою і безтурботності. У задумі, з ніжністю позирає він на немовля Діоніса, котрого тримає на руках. На зміну мужній красі атлета V ст. до н. е. приходять краса витончена і більш одухотворена. Особливої слави

здобула інша скульптура Праксителя - статуя Афродіти Кнідської. (Це було перше в грецькому мистецтві зображення оголеної жіночої постаті.) Статуя стояла на березі моря, на острові Кнід, і сучасники писали про справжні паломництва на острів з метою помилуватися красою богині, яка збирається ввійти у воду і скидає одяг на вазу, що стоїть поруч.

Дальший крок уперед у розвитку культури було зроблено на наступному етапі - в еллінізмі.

Елліністичний період охоплює мало не тисячу років (з IV ст. до н. е. від завоювання Греції Александром Македонським - і до падіння Західної Римської імперії у 476 р. до н. е.).

Еллінізм характеризувався поширенням грецької міської цивілізації на простір від Сіцилії до Індії. Греко-македонські завойовники запровадили у таких давніх східних країнах, як Єгипет, Сирія, Фінікія, Кілікія, Іудея та ін., систему полісно організованих колоній. Грецькі назви, колони храмів, театри виростили, наче гриби, серед тубільної сільської місцевості. Наприклад, славнозвісна Александрія з її модерністським геометричним плануванням, з бібліотекою, де налічувалося 700 тисяч рукописів (сувоїв пергаменту та папірусів); з космополітичним населенням, яке розмовляло грецькою мовою і називало себе «еллінами». Строката держава Александра Македонського простяглася від Північної Італії до Індії, від Нілу до Середньої Азії. Але після смерті володаря вона дуже швидко розпалася, на її руїнах виникли нові монархії, між якими постійно точилися війни.

Ранній еллінізм (кінець IV ст. до н.е. – I-II ст. н.е.) - період становлення величезної держави, що закінчився утворенням світової Римської імперії у I ст. н.е. на чолі з імператором Октавіаном Августом. Саме цієї пори активно систематизувалися знання, досвід, нагромаджені навіть не століттями, а тисячоліттями.

У цей час досить інтенсивно розвивалася математика, медицина, натурфілософія, жили великий математик Архімед, геометр Евклід, астроном Гіппарх; були зведені величезні інженерні споруди: Фароський маяк (понад 100 м заввишки), який простояв 1500 років, Колос Родоський - бронзове зображення бога сонця Геліоса (32 м заввишки), їх не випадково називали чудесами світу.

Культурна елліністична архітектура теж тяжіла до велетенських розмірів. У цей період створено диптер - той самий прямокутний храм, що й периптер, але оточений не одним, а двома рядами колон (Олімпейон). Еллінізм знав і храм-ротонду, тобто круглий у плані храм з діаметром ротонди 19 м.

Класичним взірцем є статуя Афродіти з острова Мілос, більш відома під римською назвою Венера Мілоська. Повноправним у скульптурі став побутовий напрям («Старий, який витягує колючку з ноги», «Хлопчик з гусаком»), декоративна скульптура. Вівтар Зевса у Пергамському акрополі обрамлений барельєфом близько 130 м завдовжки і 2, 3 м заввишки, де зображені бики і велети, що б'ються. Велети гинуть, відчай, страждання

виражено в їхніх постатях, але вони сповнені благородства і величі духу. Перебільшеність емоцій, підкреслена динаміка, грандіозність образів, драматизм («Галл, який убиває себе і свою дружину») - такі особливості цієї скульптури. Проте страждання елліністичний майстер не утрирує, ворога зображає не карикатурним, а мужнім і прекрасним. Етнічні риси демонструються завжди ненав'язливо.

Великої слави здобула знайдена у XVI ст. скульптурна група - Лаокоон з синами. Троянський жрець Лаокоон був покараний покровителькою греків Афіною за те, що застеріг безтурботних троянців від небезпеки введення у місто залишеного греками дерев'яного коня.

Класична культура була простою і наївною. Грецький поліс не знав глибин індивідуалізму і психологізму. Він був надто стриманим, надто суворим і аскетичним. Елліністична культура насамперед індивідуалістична, що пояснюється світовідчуттям людини цієї епохи. Особистість почуває себе дискомфортно у цій величезній державі і тому прагне поринути у власні переживання, залишитися на самоті. Естетика і філософія хочуть дати цій особистості внутрішній спокій і незалежність. Культура цієї епохи орієнтована на еллінів.

Кого ж називали еллінами? Чистокровних греків серед еллінів було мало. «Еллін» означало: людина, яка примкнула до соціальної верхівки і прийняла її культуру, розмовляє грецькою мовою, змолоду вправлялась у гімнасії, вчила напам'ять Гомера, а в зрілі роки відвідує театр.

4.5. Культура Стародавнього Риму

Римські легіонери, які поступово завоювали все Східне Середземномор'я, постали перед іншими народами представниками досить розвиненої культури. Римське мистецтво багато що взяло, творчо переробивши, у Стародавньої Греції, але виросло воно на землі, де вже була власна, давньоіталійська культура, початок якої сягає ще III тисячоліття до н. е. і в якій найцікавішим і найбільш розвиненим було мистецтво етрусків. Живописне оздоблення гробниць, постаті або погруддя померлих на теракотових поховальних урнах дають уявлення про культури та спосіб життя етрусків. Цікава й етруска кераміка, яку випалювали до чорного, полірували так, що вироби здавалися швидше бронзовими чи золотими, і прикрашали або надряпанним рисунком, або рельєфним зображенням тварин і птахів. Були етруски майстрами і в ювелірній справі, і у бронзовому литті. Саме етрускам належить славнозвісна Капітолійська вовчиця (початок V ст.), яка нагадує відому легенду про походження Риму.

Римляни створили свій чудовий театр, гостру комедію, мемуарну літературу, стрункі історичні твори, виробили кодекс законів (римське право стало основою всієї європейської юриспруденції).

Римляни шанували грецьке мистецтво як взірець. Чимало оригіналів і копій скульптур Мірона, Фідія, Поліклета, Праксітеля, Скопаса, Лісіппа заповнили громадські будівлі Риму, житлові будинки, замські вілли. Але

поетичного натхнення грецького мистецтва, самого ставлення до митця як до обранця богів у Римі не існувало ніколи. Римське мистецтво завжди було більш утилітарним. Це далось взнаки і в архітектурі.

Слідом за етрусками римляни збудували чудові дороги (найдавніша - Аппієва, 312 р. до н.е.), довгі, на десятки кілометрів акведуки, бо постачання Риму води з Альбенських гір через непридатність води з Тибру було однією з найголовніших справ. Акведуки давали воду термам, фонтанам, будинкам городян. Відкриття бетону відкрило нові конструктивні можливості будівництва. Ізовні бетонні будинки облицьовували мармуром або каменем.

В імператорському Римі кожний імператор у гонитві за славою споруджував нові майдани, адміністративні будинки, театри і стадіони. Октавіану, титулованому Августом, тобто божественним (27 р. до н.е.-14 р. н.е.), якого прославляли римська література, поезія і численні ідеалізовані статуї, приписують слова, наведені Светонієм: «Я узяв Рим глиняним, я залишаю його мармуровим». При ньому було розширено Форум - центральний майдан Риму, зведено так званий театр Марцелла.

При Флавіях, імператорах Веспасіані й Титові, у 75-82 рр. н.е. було збудовано величезний амфітеатр для гладіаторських боїв (еліпс 188 м завдовжки і 156 м завширшки); стіна 50 м заввишки має три яруси склепистих арок, четвертий глухий, поділений лише вікнами. Кожен ярус прикрашений півколонами доричного, іонічного і коринфського ордерів. У нішах - статуї. Під ареною Колізею, на якій, до речі, могли вести бій відразу до 3 тисяч пар гладіаторів, були розташовані приміщення гладіаторів, клітки для тварин і система водопостачання. Арену можна було затопити водою і розігравати морські бої. Колізей погано зберігся, бо в середні віки ним користувались як каменоломнею.

Римлянам належить і тип тріумфальної арки, одно-, три- і п'яти-прогінної, що зводилася на честь певного імператора. Одна з них, присвячена імператорові Титу і його перемозі над Іудеєю (заввишки близько 20 м) була, по суті, постаментом для скульптури Тита.

У 79 р. н.е. внаслідок виверження вулкану Везувію загинуло кілька міст: Помпея, Стабія, Геркуланум - розкопки XVIII ст. виявили здивованій Європі чудово впорядковане місто - з будинками, прикрашеними фресками і мозаїчними підлогами (інкрустаційний стиль).

При імператорі Адріані (II ст.) було зведено ще один знаменитий пам'ятник - Пантеон («Храм усіх богів») та споруджено складний комплекс - віллу Адріана в Тібурі (Тіволі).

Близько 170 р. було відлито кінну статую імператора Марка Аврелія, яка стала взірцем для майбутніх монументів Європи. У XVI ст. Мікеланджело поставив її в центрі майдану на Капітолії. Філософ стоїк Марк Аврелій немовби ілюструє думку, висловлену ним у щоденнику: «Час людського життя - мить, його суть - вічний плин, відчуття - неясне, будова всього тіла - тлінна, душа - нестійка, доля - таємнича, слава - недостовірна».

Скульптурний портрет III ст. представлений жорстокими і грубими зразками, нав'язаними самим життям цього драматичного століття. Це історичні документи епохи, висловлені мовою мистецтва. Часом у них присутні болісні роздуми, страх, невпевненість (портрет Філіппа Аравітянина). Портретна галерея періоду Римської імперії передає всю жорстоку історію Риму: сваволю і деспотизм його правителів, неробство римської знаті, про яке Ювенал писав: "Лютіше, ніж війни, насіли на нас розкоші". Римський портрет пережив кілька стадій: тонкий психологізм (портрет Веспасіана, Віттелія і згодом – «Сиріянка»), прагнення ідеалу, подібного до грецького (улюбленець Адріана - Антіной); сатиричний, викривальний (III-IV ст.).

Другу половину I і початок II ст. н.е. закарбував у своїх «Паралельних життєписах грецьких і римських державних діячів» грецький письменник і філософ-мораліст Плутарх. Він залишив також багато трактатів, настанов, повчань на етичні, філософські, природничо-наукові теми, маючи на меті підказати людині як правильно будувати своє життя.

У римській літературі ще з II ст. до н.е. - від Катона Старшого і братів Гракхів - важливими, провідними жанрами стають ораторська та історична проза. Найвидатніші історики - Тит Лівій і Тацит. Ораторське мистецтво далі розвивав Марк Туллій Ціцерон, популярність кого була незрівнянною. Він встановив лад мови і лад думки, які збереглися у романських мовах і досі (Вольтер і Меріме, Франс і Верлен відчули його вплив). Ціцерон свідомо грав роль захисника культури, культуртрегера. Діловий Рим у цей період сприймав грецький естетизм як декадентство, котре робить людину непридатною для справжньої роботи. Ціцерон наполягав на тому, що його власна освіченість якраз і сприяє успішній судовій та політичній діяльності. Пафос його промови «На захист поета Архія» полягав у тому, що коли Архій, освічений грек, наділений поетичним хистом, не має прав римського громадянства, то треба якнайшвидше дати йому це громадянство і просити в нього прощення.

Звичайно, римляни не виховувались, як греки, під звуки ліри, пише Й.-Г. Гердер, але стали залізними римлянами завдяки усталеному ладові життя, закону, державним обрядам.

Спершу, коли Рим жив у вбогості та війнах, вся поезія римлян обмежувалася музикою під час офірувань, невмілими віршами жерців, піснями на бенкетах про діяння предків. Тривалий час акторами були слуги, а поетами - підкорені чи вільні греки з провінцій. Першим поетом у звичному розумінні слова був Плавт, який писав трагедії з історії народу. Квінтіліан визнавав, що римська трагедія перевершує комедію, бо для останньої римській мові і римським звичаям бракує витонченості. Та навіть трагедія мало цікавила народ. Посеред вистави публіка раптом вимагала битви тварин і гладіаторів (про що писав Горацій), вершники жадали спостерігати тріумфальні походи царів, які підкоряли народи і грабували скарби, і вимоги всього цього супроводжувались таким галасом та плесканням у долоні, що не можна було розрізнити жодного слова

акторів. Тому довше за інші ставилися мімічні вистави - римляни дуже полюбляли їх.

Луцилій, творець римської сатири, був поетом, наділеним римською могутністю і сміливістю: його музою стала правда, а римська добродесність текла в його жилах і надихала його. Не варто, мабуть, особливо дослухатися Горація, коли той глузує із старих поетів. Він іронізує над ними як людина з тонким смаком, як поет «золотого віку» і як придворний Августа, котрий, певна річ, не міг вихвалити давні часи і звичаї. Так писав про нього Гердер.

Чим витонченішим ставав Рим, тим більш відточувалось і його поетичне мистецтво. У Римі народився поет-філософ (і навіть епікуреєць) Лукрецій, який написав поему «Про природу речей». Потім з'явився лірик Катулл - його мистецтво різноманітне, вельми цікаве (моралізування і піклування про пристойність поетам Риму чужі абсолютно). Коли він написав вірші, спрямовані проти Цезаря, той запросив його на бенкет, і сварці було покладено край.

Великі імена - Вергілій, Горацій, Тібул, Проперцій, Овідій - це вічні взірці добірного смаку з їх класичною правильністю, вишуканістю. Горацій, як і всі інші, тонко вихваляв Августа за привнесення миру стомленій землі, а в сатирах він іронізував над звичаями епохи. Вергілій у «Георгіках» і «Буколіках» проповідував сільське, пастуше життя. По суті, поет радив наслідувати греків. У монументальній поемі «Енеїда» Вергілій протягнув нитки від сучасності до легендарного минулого Риму. Широко відомою була поема Овідія «Метаморфози».

Тирани, які правили після Августа, - Тіберій, Калігула, а ще більше Клавдій, та особливо Перон - усі були поетами, але вірші потрібні були їм для самовихваляння. А Лукан, Ювенал, Персій, хоч і таврували ганьбою звичаї Риму, та були безсилі.

Поетичне мистецтво ніколи не важило в Римі так багато, як у Греції. Мужнє красномовство та юриспруденція заміняли римлянам поезію. Проте навіть у найпохмуріші часи «Георгіки» Вергілія, «Послання» Горація, «Втіха філософії» Боеція залишалися знаменитими і популярними.

З II ст. у літературне життя втягувалася римська провінція; найбільш визначним її представником став Апулей, автор роману «Метаморфози», відомого під назвою «Золотий осел».

Питання для самоконтролю:

1. Яку роль відіграв кризо-мікенський період в культурі Стародавньої Греції?
2. Що виразила грецька скульптура?
3. В чому особливість ордерного стилю в архітектурі?
4. Про що говорить різниця між грецькими та римськими видовищами?
5. Як виявив себе римський інженерний геній?
6. Які характерні риси культури Стародавньої Греції періоду архаїки?
7. Які характерні риси культури Стародавньої Греції періоду класики?

8. Назвіть визначних вчених Стародавньої Греції.
9. Назвіть олімпійських богів Стародавньої Греції.
10. Назвіть визначних архітекторів та скульпторів Стародавньої Греції?
11. Як Ви розумієте термін «золотий вік римської літератури»?

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Заповніть таблицю «Культура Стародавньої Греції»

<i>№ n/n</i>	<i>Періоди</i>	<i>Матеріальна культура</i>	<i>Духовна культура</i>	<i>Примітки</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

2. Заповніть таблицю «Визначні архітектурні споруди Стародавньої Греції».

<i>№ n/n</i>	<i>Періоди</i>	<i>Назва споруди</i>	<i>Архітектор</i>	<i>Короткі відомості</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

3. Заповніть таблицю «Визначні архітектурні споруди Стародавнього Риму».

<i>№ n/n</i>	<i>Періоди</i>	<i>Назва споруди</i>	<i>Архітектор</i>	<i>Короткі відомості</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

4. Заповніть таблицю «Культура Стародавнього Риму».

<i>№ n/n</i>	<i>Періоди</i>	<i>Матеріальна культура</i>	<i>Духовна культура</i>	<i>Примітки</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

5. Заповніть таблицю «Культура античних міст-держав Північного Причорномор'я»

<i>№ n/n</i>	<i>Періоди</i>	<i>Матеріальна культура</i>	<i>Духовна культура</i>	<i>Примітки</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

*«Кінцева мета існування
людини – це блаженство, яке
знаходиться в спогляданні Бога».*
Фома Аквінський

РОЗДІЛ 5: КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

- 5.1. *Культура Візантійської імперії.***
- 5.2. *Європейська культура раннього Середньовіччя.***
- 5.3. *Культура Київської Русі.***

Поняття: християнство, схоластика, патристика, імперія, фреска, мозаїка, ікона, книжкова мініатюра, готика.

5.1. *Культура Візантійської імперії*

Розповідь про розвиток культури Візантійської імперії прийнято розпочинати з 330 р. н.е., коли римський імператор Костянтин I Великий переніс столицю Римської імперії з Риму у невелике містечко Візантій - колишню мегарську колонію на Боспорі. Нову столицю назвали Константинополем. Значення цього міста посилилося після подій 395 р., коли відбувся офіційний розподіл Римської імперії на дві частини - Західну та Східну. Особливо зростає вплив Константинополя після трагічних подій 476 р., що призвели до захоплення Західної Римської імперії варварами.

Протягом всього періоду свого існування нова держава носила офіційну назву Східна Римська імперія. Її громадяни називали себе «ромейами», а країну - «Ромейською». Державною мовою імперії у IV-VI ст. була латинська, а з VII ст. - грецька мова. Найбільшими її політичними, економічними, торгівельними та культурними центрами були міста Константинополь, Олександрія та Антіохія. Назву «Візантія» цій державі дали у XIV ст. історики та вчені Італії, а у XVI-XVII ст. термін «Візантійська імперія» остаточно утверджується в європейській науковій літературі.

За своїм державним устроєм Східна Римська імперія - це монархія. В ній вся повнота влади належала імператору, якого називали василевсом, кесарем, августом, автократом чи деспотом. Державною релігією було християнство. Церква підтримувала владу василевса та проголосила його своїм захисником. Посада імператора в імперії була виборною.

В історії Візантійської (Роменської) імперії традиційно виділяють три етапи: ранній (IV- середина VII ст.), класичний (друга половина VII-XII ст.), та пізній (XIII - перша половина XV ст.). Поряд з даною періодизацією в науковій літературі можна зустріти й інші підходи щодо вирішення даної проблеми. Зокрема, значна частина дослідників схильна поділяти історію Візантії на 9 періодів.

В розвитку культури Візантійської імперії сучасна наука виділяє такі періоди:

Перший (IV-VII ст.) - відмирання старої античної та становлення нової середньовічної культури в дусі християнського віровчення;

Другий (кінець VII - початок IX ст.) – доба культурного спаду та економічного занепаду міст;

Третій (середина IX-X ст.) - нове культурне піднесення Константинополя та провінційних міст;

Четвертий (XI-XII ст.) - найвищий розвиток візантійської культури, зумовлений розквітом міського життя;

П'ятий (кінець XII-XIII ст.) - занепад культури, викликаний політичним послабленням Візантії;

Шостий (XIV - початок XV ст.) - зародження та становлення обмеженого «візантійського гуманізму».

Перейдемо до більш докладного аналізу досягнень матеріальної та духовної культури Візантії протягом названих періодів.

Перший період розвитку культури Візантійської імперії (IV-VII ст.) - це етап відмирання старої античної та становлення нової середньовічної культури, яка була заснована на основних догматах християнства. Цей період бере свій початок від правління імператора Костянтина I Великого (272-337 рр. до н.е.). Він не лише турбувався про зміцнення політичного, економічного та культурного розвитку імперії, але й сприяв зміні статусу християнської церкви в Римській імперії. У 313 р. Костянтин затвердив знаменитий Міланський едикт, який надавав християнам значні преференції (право володіти майном тощо) в державі. Після його ухвалення розпочався процес поступового перетворення Риму з язичницької в християнську імперію.

Зміцненню позицій християнства сприяло й проведення у 325 р. в місті Нікеї (нині Ізник, Туреччина) Першого Нікейського Вселенського християнського собору. На ньому були визначені і встановлені основні доктрини (догмати) християнства:

- собор засудив аріанство і затвердив постулат про єдиносущність Сина Отцю і Його предвічним народженні;
- був складений Символ віри з семи пунктів, який згодом стали називати Нікейським;
- зафіксовані переваги єпископів чотирьох найбільших митрополій: Римської, Олександрійської, Антіохійської та Єрусалимської (6-й і 7-й канони);
- собор також встановив час святкування Великодня.

Розпочату Костянтином політику перетворення християнства у державну релігію продовжив римський імператор Феодосій I Великий (379-395). У 380 р. він видав едикт «*de fide catholica*» («про католицьку віру»), яка оголошувала християнську віру допустимою для підданих імперії виключно у формі прийнятій на Нікейському соборі. В науковій літературі даний документ часто називають Солунською постановою. У 381р. Феодосій I Великий видав нове розпорядження з уточненням деяких положень едикту «*de fide catholica*» та став ініціатором скликання у 381 р.

Другого Вселенського Собору у Константинополі. Собор затвердив догмат про сходження Святого Духа від Отця, про рівність і єдиносущія Бога Духа Святого з іншими особами Пресвятої Трійці - Богом Отцем і Богом Сином; доповнив і затвердив Символ віри в редакції, що отримала назву Ніко-Константинопольського. Було встановлено статус єпископа Константинопольського як єпископа Нового Риму. Це рішення сприяло утворенню, так званої, пентархії - п'ятірки головних християнських єпископських кафедр: Рим, Константинополь, Олександрія, Антіохія та Єрусалим.

Другий Вселенський собор видав Послання, яке згодом було поділено на окремі правила. Зокрема, було засуджено і накладено анафему на єресь, введено заборону єпископам одних помісних церков втручатися в справи інших церков тощо.

Після проведення Собору Феодосій I Великий розпочав переслідувати прихильників аріанства та язичників. У 392 р. він заборонив в імперії проведення язичницьких свят та обрядів, а у 395 р. за його наказом було зруйновано багато язичницьких храмів, спалено Олександрійську бібліотеку, скасовано Олімпійські ігри тощо. В імперії розпочалися гоніння проти язичницьких жреців, які втратили всі свої привілеї та опинилися поза законом.

Значний вплив на розвиток культури Візантії мало правління імператора Юстиніана I (527–565), якого часто називають основоположником ромейського середньовіччя. За цей період зміцнився вплив імператора на церковне життя, фактично ліквідовано органи міського самоврядування, розвивається торгівля. Константинополь став впливовим військовим, ремісничим, торгівельним та культурним центром держави. В ньому проживало близько 350 тисяч жителів.

У Візантії розпочато будівництво нових міст, фортець та інших будівель. Подальшого розвитку зазнала пізньоантична система аркад на колонах, цегельна кладка арок та змішана кладка стін. Для візантійських будівель цього періоду були притаманні такі риси: урівноваженість й конструктивна логіка.

Культові споруди будували у вигляді базилік з колонами як внутрішніми опорами. Зокрема, прикладом таких споруд була базиліка Студійського монастиря в Константинополі (463). Протягом VI ст. на території Візантії сформувався новий тип християнського храму – купольна базиліка. До яскравих її зразків відносять церкву Сергія й Вакха (527-536) та церкву Св. Ірини (532).

Завершальним етапом формування досконалих форм купольної базиліки слід вважати будівництво собору Св. Софії в Константинополі (532-537), який став визначною пам'яткою ранньої візантійської сакральної архітектури. Його будівництвом керували відомі архітектори Анфімій із Тралла і Ісідор із Мілета, яким вдалося втілити в життя ряд передових архітектурних досягнень того часу. Зокрема, у конструкції опор купола (бані) було застосовано таку новацію, як пандативи - сферичні трикутники,

що заповнювали проміжки між арками підкупольного простору та створювали круглу основу для барабану купола. Саме завдяки цим архітекторам у візантійській архітектурі остаточно утверджується купольна базиліка.

В цей період розвивається юридична наука. Пам'яткою юриспруденції стало видання у 529 р. Кодексу Юстиніана, який складався з 12 книг та близько 4700 законів. У 533 р. видано збірник думок давніх юристів, який на латині отримав назву «Дігести», а грецькою «Пандекти». Збірник набув сили закону.

IV-VII ст. н.е. - це період розвитку освіти та науки. В розвитку візантійської освіти даного періоду дослідники історії педагогіки виділяють три ступені (етапи). Перший етап – початкова чи елементарна освіта («пропедіа»). Її можна було отримати в школах грамоти, які багато в чому наслідували елліністичну елементарну школу. Навчання передбачало читання текстів античної літератури (твори Гомера, байки тощо), Псалтирів та життєписів, лічбу та церковний спів.

Другий етап - середня освіта («енциклопедіа»). Її отримували в приватних, церковних та державних граматичних школах. Учні цих шкіл мали знати зміст поеми «Іліада» Гомера, творів Есхіла, Софокла, Евріпіда, Аристофана, Гесіода, Феокріта, Біблію та твори «отців церкви».

Третій етап навчання - це вища освіта. Її можна було отримати у вищих школах, які у IV ст. н.е. були засновані в Афінах, Антіохії, Газі, Кесарії Палестинській, Ефесі, Нікомідії, Бейруті, Кизику, Анкірі, Сардах, Пергамі, Нікеї. Учні цих шкіл досконало вивчали праці визначних вчених Античності.

У 425 р. імператор Феодосій II (402-450) відкрив у Константинополі нову вищу школу під назвою «Аудиторіум», яку вважають праобразом майбутніх європейських університетів. Школа діяла під владою імператора і включала в себе відділення: юридичне, медичне, філософське, патріарше. В ній готували високоосвічених майбутніх державних та церковних діячів. Цей навчальний заклад проіснував понад сто років і був закритий імператором Юстиніаном.

В цей період розвивається наука. Значного розвитку досягають християнська теологія та філософія. Основи їхнього розвитку були закладені визначними богословами та філософами цього періоду, представниками грецької патристики та Отцями Християнської Церкви: Григорієм Ниським (335-394), Василієм Великим (329-378) та Григорієм Богословом (329-390). Останніх в науковій літературі часто називають трьома великими «капподійцями».

Григорій Ниський - християнський вчений, єпископ, філософ, екзегет. Він брав активну участь в доповненні на II Вселенському Соборі Нікейського Символу віри. Найбільш відомі його твори: «Велике катехитичне поучення», «Проти Євномія» (у 12-ти кн.), «Антиєретикус», «Про Шестиднев», «Про непорочність людини», «Про заповіді

блаженства», «Про молитву», «Про порочності», «Про християнську досконалість» та ін.

Василій Великий - відомий церковний діяч, філософ-платоніст, визнаний представник патристики, архієпископ Кесарії Кападокійської кафедри, автор першого чернечого статуту. До його творчої спадщини відносять такі твори: «Девять бесід на книгу Шестиднев», 16 бесід на псалми, 5 книг в захист православного віровчення про Святу Трійцю проти Євномія, 24 бесіди на різні предмети, 7 аскетичних трактатів, устав інституту чернецтва, 2 книги про Хрещення, про Духа Святого, проповіді та 366 листів. Щорічно Православна Церква святкує 14 січня (1 ст. ст.) день пам'яті великого угодника Божого, архієпископа Кесарійського Василя (Василя) Великого.

Григорій Богослов - теолог, один із вселенських християнських вчителів. Брав активну участь в обговоренні та прийнятті II Вселенським Собором Символу віри.

Розвитку історичних знань сприяли Амміан Марцелін, Прокопій Кесарійський та багато інших світських і церковних істориків. Нові підходи в розвитку історичної науки пропагував Іоанн Малала, автор першої «Всесвітньої хроніки» (у 18 книгах).

В цей період працював візантійський географ Косьма Індикоплов - автор праці «Християнська топографія». Розвитку фізіології сприяв Єпіфаній Кипський - автор збірки під назвою «Фізіолог». Великим медичним центром Візантії була Олександрія. Пергамський лікар Орибасій став укладачем медичної енциклопедії в 76 книгах. Розвитку літератури у IV-V ст. сприяли члени двох літературних шкіл - епічної єгипетської (коптської) і ліричної сирійської.

Для другого періоду розвитку культури Візантії (кінець VII -початок IX ст.) були характерними такі ознаки: часті напади войовничих сусідів та втрата значної частини земель, спад у розвитку культури та освіти, економічний занепад, аграризація міст тощо.

Характерною особливістю соціально-економічного розвитку Ромейської імперії у VII–IX ст. став розвиток селянського-общинного землеволодіння. Держава виділила значні кошти на підтримку господарств вільних селян-общинників і бере їх під свій захист. Це дозволило частково вирішити демографічне питання на спустошених від частих війн землях та сприяло розвитку аграрного сектору.

Новий імператор Іраклій (610-641) змушений був протистояти експансії Персії, яка захопила значну частину території імперії. Після тривалої боротьби Іраклію вдалося нанести нищівної поразки персам, отримати значну контрибуцію, відновити свій контроль над Вірменією, Месопотамією, Сирією та Єгиптом. Вивезену персами з Єрусалима християнську святиню - Древо Христа Господнього знову повернули в Єрусалим.

Важливою рисою розвитку культури Візантії у VII ст. був процес її еллінізації. У 629 р. римський титул - імператор остаточно замінюють на

грецький - василевс. Тривалий час він залишався єдиною офіційною назвою царя ромеїв. Грецька мова отримала статус державної, а символ Юпітера - орел - став гербом василевсів.

У першій половині VII ст. на землі Візантії почав зазіхати новий ворог - араби, які утворили міцну державу Арабський халіфат та почали загрожувати сусідам. Вони захопили Сирію, а згодом і ряд інших провінцій імперії. Від остаточного розгрому Візантію врятувало лише загострення протистояння в арабському суспільстві та розподіл їх на сунітів і шіїтів.

У візантійській армії в цей період з'являється нова могутня зброя – «рідкий вогонь», який часто називають «грецьким вогнем». За допомогою «грецького вогню» візантійцям вдавалося завдати арабському флоту та кораблям інших держав суттєвих втрат.

VII-IX ст. - це період кризи міського господарства та значного скорочення кількості міст в Візантійській імперії. Цьому сприяли такі об'єктивні причини. По-перше, впливові міста імперії в Азії та Африці - Антіохія, Бейрут, Газа, Дамаск, Карфаген та Олександрія були захоплені Арабським халіфатом. По-друге, значна частина міст була зруйнована завойовниками, а інші перебували у кризовому становищі. По-третє, VII ст. - це початок вторгнень слов'янських племен на землі Східної Римської імперії. Їхні вторгнення посилили процес «варваризації» імперії, адже значна частина слов'янських племен оселялися на землях Візантії та ставали її підданими. По-четверте, в Візантії загострюється внутрішньополітична криза, якою скористалися араби. Вони здійснили спробу нового захоплення Константинополя.

Врятувати Візантію від остаточного знищення вдалося імператорам нової Ісаврійської (Сирійської) династії. Її засновник імператор Лев III Ісавр (717-741) зумів призупинити громадянську війну та завдати нищівної поразки військам Арабського халіфату під стінами Константинополя у 717-718 рр. н.е. Після перемоги імператор заручився підтримкою еліти суспільства, основних верств населення та ініціював проведення низки реформ: військової, правової, адміністративної, релігійної.

Однією з перших стала правова реформа. Її головною метою була повна кодифікація старого адміністративного права, яке було запроваджено ще Юстиніаном I. Основою цієї реформи став новий збірник законів «Еклога». В ньому значна увага приділялася захисту сімейних цінностей та захисту прав жінки. Основою правової реформи були визнані християнські цінності та Святе Письмо. Родинні засади - святі, а Божественні закони - непорушні.

Крім «Еклога» Лев III Ісавр видав «Військовий статут», «Земельний закон» та «Морський закон». Ці закони запроваджували в Візантії нові правові інститути. Зокрема, «Морський закон» чи не вперше в Європі запроваджував обов'язкове страхування вантажів тощо.

Адміністративна реформа передбачала поділ Візантії на 35 округів (фем), які очолили особисто віддані імператору військові стратеги. Останні

одночасно виконували і військові й адміністративні функції. Це в свою чергу посилило централізацію влади в державі та зменшило кількість заколотів в Візантії. Округи (феми) отримали можливість тримати власне військо, що полегшило можливість давати належну відповідь на набіги арабів. В державі було налагоджено чітку систему управління, впорядковано фіскальну політику тощо.

Лев III Ісавр поставив перед собою завдання здійснити й релігійну реформу, яка мала коригувати засадничі підвалини в стосунках держави й церкви. Деякі дослідники вважають, що бажання Лева III поєднати світську та духовну владу у єдине ціле призвело до втілення засад цезаропапізму та до початку гострого конфлікту між державною владою і церквою. Першим кроком цієї реформи стала боротьба проти шанування християнських ікон. Її формальним початком вважають 17 січня 730 р. скликання імператором ради з числа вищих чиновників та духовенства. На ній під тиском Лева III було ухвалено рішення про заборону вживання та усунення з монастирів і храмів ікон. За наказом імператора, офіцер його гвардії почав збивати мозаїку «лик Христа», що прикрашав вхід до імператорського палацу. Дії офіцера обурили жителів Константинополя, які кинулися захищати святиню. У відповідь на такі дії жителів, гвардія отримала наказ силою придушити цей виступ. Дії гвардії спричинили заворушення у Константинополі. Під час його придушення була спалена знаменита громадська бібліотека, де працювали монахи-шанувальники ікон. Багато людей було вбито чи скалічено. Більшість загиблих згодом були визнані Церквою як святі. Названі кроваві події розділили населення Роменської імперії на дві частини: прихильників та противників реформи.

Прихильники - *іконокласти* (з грецьк. «іконоборці») вважали зображення Бога неприпустимим. Вони виходили із засади, що Бог Дух є недоступним для уяви людського розуму, не може бути зауважений людським оком і, таким чином, будь-які намагання передати його зображення саме в собі є ересю. Значну частину «іконоборців» складала армія та світські чиновники.

Противники - *іконодули* (з грецьк. «раби ікон») доводили, що предметом поклоніння є не матеріал з якого виконана ікона, фреска чи дошка, а глибинна духовна суть, яка стоїть за зображенням Божества. Серед «іконошанувальників» переважало, духовенство, монахи та значна частина населення. Іконошанувальників підтримав папа Григорій II, який у 727 р. зібрав Собор, який не підтримав укази Лева III Ісавра. Наступний папа Григорій III на Римському Соборі у 731 р. виступив із вимогою позбавляти причастя і відлучати від Церкви тих, хто буде опоганювати ікони.

Константинопольський патріарх Герман виступив проти дій імператора. Він відмовився знищувати ікони і не підтримав рішення Сіленції. Під тиском імператора він склав сан і відійшов у монастир. Новим Патріархом обрали лояльного до імператора Анастасія. Це

дозволило Леву III взяти під свій контроль не лише світську, але й духовну владу.

Реформи Лева III продовжив його син імператор Константин V Копронім (741-775). У 754 р. він скликав у Константинополі собор. Однак його проігнорували папа і патріархи Олександрії, Антіохії та Ієрусалиму. Тому на Іконоборчому соборі були присутні лише 338 єпископів Константинопольської патріархії. Собор заборонив виготовляти та зберігати ікони. Офіційно залишилась лише одна форма поклоніння - Причастя. Після Собору з ініціативи імператора ухвалено низку законів, які обмежували прибутки монастирів. У деяких випадках монахів дозволили карати через світський суд.

Після собору в Візантії посилювалися гоніння стосовно іконошанувальників. Зокрема, Собор 754 р. піддав анафемі Іоанна Дамаскіна - знаменитого богослова і філософа, церковного письменника, який прагнув розвивати науку на основі християнських догматів та вчення Аристотеля. Його вважають одним із родоначальників схоластики. Згодом І. Дамаскіна був проголошений християнським святим. Дамаскін - один із отців церкви і засновник православного віровчення. Він автор таких відомих праць: «Точний виклад православної віри» та «Джерело знання».

Протистояння між прихильниками та противниками ікон частково вдалося припинити VII Вселенському собору (787) у Нікеї, який засудив іконоборців та дозволив повернення ікон в християнські храми. Було також ухвалено 22 канони, які мали відношення до правил життя та поведінки монахів. Однак після Собору суперечки та протистояння між іконоборцями та іконошанувальниками не зникли. Вони продовжились і в першій половині IX ст. Одним із лідерів іконоборців в цей період став патріарх Іоанн Граматик.

Важливим здобутком даного періоду слід вважати поширення християнства серед слов'янських народів. У 863-864 рр відбулося хрещення болгарського царя Бориса (852-889) та запровадження християнства в Болгарії.

Це також період діяльності християнських просвітителів Кирила та Мефодія. Вони сприяли будівництву нових християнських церков та почали переклад Святого Письма на слов'янську мову, поширювали писемність серед слов'ян та створили кирилицю та глаголицю.

Третій період в розвитку культури Візантії отримав назву нового культурного піднесення Константинополя та провінційних міст (середина IX - XI ст.). Початок нового періоду в історії та культурі Візантійської імперії тісно пов'язаний з утвердженням на престолі нової династії, яка отримала назву Македонської (867-1056). Її засновником став простий візантійський селянин, що прибув до Константинополя та зробив блискучу кар'єру. Він прийшов до влади в результаті палацового перевороту та отримав ім'я Василій I (867-886). На посаді імператора він провів ряд реформ. Вперше на державному рівні закріпив принцип династичного успадкування влади, провів фінансову та податкову реформи, дбав про

обездолених. Під час його правління було проведено правову реформу та ухвалено збірники законів під назвою «Василіки» (Царські) та «Епанагога» (886).

Визначним вченим даного періоду був Лев Математик (805-870) - митрополит у Фессалоніках, поміркований іконоборець, ректор Константинопольського університету, професор філософії і математики.

Період правління представників Македонської династії в Візантії отримав ряд назв: «золотий вік» та «Македонське відродження». Термін «золотий вік» використовують для характеристики суспільно-політичного життя імперії в IX-XI ст. Для нього характерні такі риси: утвердження принципу легітимності імператорської влади, зміцнення позицій місцевих феодалів тощо.

Для характеристики соціально-економічного та культурного життя Візантії науковці користуються терміном «Македонське відродження». Серед його особливостей дослідники виділяють такі: відродження міст Візантії, розвиток ремесел, розквіт декоративно-прикладного мистецтва тощо. Це період розвитку образотворчого мистецтва, що розпочався після перемоги іконошанувальників. В живописі утверджуються пейзаж та побутові сцени. Значного розвитку зазнає сакральне мистецтво. Зокрема, створюються нові прийоми іконопису та утверджується новий канон зображення євангелієвських персонажів і святих. Для нього характерні складання детально розробленої системи символіки у зображенні євангелієвських персонажів і святих - канону, що індивідуалізував їхню зовнішність, надаючи рис портретності. Іконописці акцентують свою увагу на особливу манеру зображення обличчя. До цього часу складається сувора система зображень в Християнському храмі: в куполі зображується Христос Пантократор, оточений ангелами, в апсиді - Богоматір Оранта, далі розташовувалися на склепіннях апостоли, мученики, пророки, на західній стороні - сцени Страшного Суду. Розквітає мистецтво візантійської мозаїки та книжкової мініатюри.

Відродження міст позитивно вплинуло на розвиток архітектури. В будівництві починають широко використовувати цеглу. Серед світських споруд особливою пишністю виділяються палаци Вуколеон і Влахерни у Константинополі. У сакральному будівництві складається новий тип християнського храму - хрестово-банний тип будівлі. В цьому стилі починають будувати монастирські церкви Афону. В освіті, науці та юриспруденції для цього періоду характерними був сплеск зацікавленості античністю.

В цей період формуються догматичні розходження між православ'ям та католицизмом. Вихідним пунктом догматичних розходжень стало вчення Римо-католицької церкви про «філіокве». Суттєві розбіжності між керівництвом східної та західної християнської церкви призвели до розколу між православ'ям і католицизмом у 1054 р. Важливим етапом в загостренні релігійного протистояння між Римом та Візантією стали дії

Константинопольського патріарха Михайла Керуларія, які в теологічній літературі отримали назву «схизма Керуларія».

У XI ст. значного розквіту досягає сакральне будівництво. Особливо активно будуються монастирі. Остаточно формується канон монастирської архітектури: він включав в себе цілий комплекс будівель (храм, лікарню, трапезну, бібліотеку тощо), які були оточені фортечними мурами та баштами. Яскравим прикладом даного типу сакральної архітектури служать комплекси афонських храмів, для яких характерним є тип так званого трилісника.

У другій половині XI ст. у Візантії з'явився новий небезпечний ворог - турки-сельджуки. Останні завоювали території сучасного Ірану та Іраку й розпочали спустошливі напади на землі Візантійської імперії. Імператор Роман IV спробував зупинити їх наступ, але у 1071 р. візантійське військо зазнало нищівної поразки. Це дозволило сельджукам захопити Малу Азію, Сирію, Палестину з Ієрусалимом, де знаходились головні святині християн.

Відомим вченим XI ст. був Михайло Пселл (1018-1096) - політичний діяч, особистий вихователь імператора Михайла VIII, письменник та учений, засновник та перший керівник Вищої філософської школи в Константинополі. Він автор таких творів: «Хронографія», «Загальна наука», «Синопис» або «Загальний огляд логіки Аристотеля». Останній твір до XVI ст. був основним посібником з логіки в університетах та колегіумах Західної Європи. М. Пселл прагнув об'єднати християнське вчення з античним світобаченням.

Четвертий період розвитку культури Візантії отримав назву: «Найвищого розвитку культури та розквіту міського життя (кінець XI - XII ст.). Цей період часто називають епохою Комнінів (1081-1204). Значна увага керівництва держави була зосереджена на боротьбі із турками-сельджуками. До даної боротьби Візантії вдалося залучити країни Західної Європи та католицьку церкву на чолі з папою. Ця боротьба тривала майже два століття з 1096 по 1270 рр. та перетворилася в релігійні війни християн з прихильниками ісламу за святі місця. Вони увійшли в літературу під назвою хрестові походи. У 1095 р. на церковному соборі у м. Клермоні папа Уран II закликав населення Західної Європи до першого хрестового походу (1096-1099). Восьмий хрестовий похід відбувся у 1270 р.

У XI та XII ст. Візантійська імперія стала однією з найбільших країн Європи. В її межах налічувалося понад 400 міст, в яких проживало близько 2 млн. чоловік. Значного розвитку досягла зовнішня торгівля. Особливе місце в ній належало Київській Русі.

Це період розвитку науки та освіти Візантії. Значного розквіту досягають філософія та історія. В цю добу плідно працювали Анна Комніна, яка присвятила свій твір «Олексіада» першим хрестовим походам та періоду правління свого батька імператора Олексія I Комніна.

У розвитку культури Візантії даного періоду дослідники акцентують увагу на її «аристократизацію». Феодальна еліта Візантії намагалася

отримати класичну освіту, яка мала підкреслити її винятковість, походження та героїзацію. Це мало значний вплив на формування візантійського лицарського роману та візантійського героїчного епосу. Усі варіанти епосу мали єдину основу, згідно з якою візантійські герої перемагають своїх ворогів. Вони сповнені гідності, звитяги, милосердя. У XI-XII ст. героями візантійського епосу були акрити - вибрані воїни-аристократи, які захищали кордони Візантійської імперії. Із циклу акритських пісень привертає увагу героїчна балада «Армуріс», яка була написана в IX-X ст.

XII ст. – це період творчості одного із найвідоміших поетів Візантії Феодора Продрома, який одним із перших розпочав писати свої твори візантійською розмовною мовою.

У XI-XII ст. значного розквіту досягають архітектура та мистецтво. Міське та сакральне будівництво стали легким і відкритим, будинки не відгороджували від вулиці, прикрашали балконами та лоджіями. У будівництві широко застосовували тесаний камінь, прикрашений цегляною кладкою. В архітектурі культових споруд також помітною була тенденція до удосконалення їхнього декору. З'явилися багатокупольні церкви з підкресленою центральною частиною, пропорції храмів стали більш стрункими і витягнутими вгору.

В образотворчому мистецтві найвищого розвитку досягло виготовлення емалі. До шедеврів живопису, виконаних у цій техніці, відносять зображення царя Соломона в соборі Св. Марка у Венеції. В цей період вдосконалюється мистецтво мозаїки і фрескового живопису.

За правління останніх Комнінів (1180-1185) та Ангелів (1185-1204) імперія втратила Кіпр, Сербію, Болгарію, майже не контролювала Малу Азію і частину земель на південь від Балкан. Грецькі міста Балканського півострова були беззахисними перед набігами чужинців. 12 квітня 1204 р. під час IV Хрестового походу був захоплений й Константинополь.

1261-1453 рр. - це останній період розвитку Візантійської культури. Його часто називають *«палеологівським відродженням»*. В цей період посилювалися релігійні суперечності навколо ісихазму - релігійного вчення, який набув значного поширення у XIV ст. Його відродженню сприяли афонський подвижник, богослов Георгій Синаїт (1265-1341) та відомий візантійський вчений і богослов Григорій Палама (1295-1359).

Суспільно-політичним та національно-культурним центром імперії стало місто Нікеї. Тут працювали найвідоміші представники візантійської інтелігенції: історики та богослови Микита Хоніат і Георгій Акрополіт; письменник і церковний діяч Микола Месаріт, поет та полеміст - Георгій Вардан. У Нікеї створено богословську й філософську академію.

До характерних ознак *«палеологівського відродження»* дослідники відносять такі:

- зростання світських мотивів та рис у трактуванні релігійних сюжетів. В сакральному мистецтві з'являються елементи натюрморту;

- поряд з релігійними сюжетами у храмах починають зображати реальні історичні події та правителів;
- відродження античної спадщини;
- посилення антилатинської полеміки;
- художники захоплюються численними побутовими реаліями;
- інтерес до внутрішнього світу людини.

У травні 1453 р. війська османського султана Махмеда II захопили Константинополь. Більшість християнських церков та монастирів були пограбовані, а собор Святої Софії перетворили в мечеть. Візантійська імперія припинила своє існування.

Отже, Візантійська імперія тривалий час була важливим центром розвитку освіти та науки Європи. Її культура мала визначний вплив розвиток не лише європейської, але й світової культури. Візантія сприяла на розвиток монументального образотворчого мистецтва. Зокрема, світове визнання отримали її мозаїки, фрески та іконопис.

Під впливом візантійської культури формувалися культури народів Південно-Східної та Східної Європи.

5.2. *Європейська культура раннього Середньовіччя*

Поняття «Середньовіччя».

Терміни «Середньовіччя» та «середні віки» (medium aevum) - це назва періоду всесвітньої історії між подіями доби Стародавнього світу та Новою історією. Поняття «середні віки» з'явилося в добу Відродження. Даним терміном італійські мислителі-гуманісти назвали великий історичний етап історії Західної Європи між двома «просвіченими» епохами - Античністю і Відродженням (Ринашименто). Цей період тривав на їхню думку у V-XV ст. на території Західної Європи. Гуманісти називали його також часом дикунства і варварства.

Першим запропонував виділити цей період в окрему епоху італійський вчений-гуманіст Ф. Бйондо (1392-1463) у своїй праці «Три декади історії від падіння Римської імперії». Її початком він вважав захоплення вестготами Риму, а закінченням - початок книгодрукування в Європі (1440). Остаточо поняття «середні віки» та «Середньовіччя» утвердилося в європейській історичній науці завдяки працям професора риторики та історії Фрідріх-університету в Галлі (Пруссія) Кристофа Мартина Келлера. У 1702 р. він видав свою трьохтомну працю «Historia Universalis», в якій запропонував поділити світову історію на давню, середньовічну та нову. Дана періодизація була підтримана переважною більшістю європейських вчених.

Початок та завершення Середньовіччя - це умовні дати. Його початком одні науковці вважали повалення у 476 р. останнього римського імператора Ромула Августа, другі - правління Костянтина I Великого (306-337), треті - напад арабів на Європу (початок VIII ст.). Довільно історики трактували й закінчення середніх віків: за відлік одні науковці брали

падіння у 1453 р. Константинополя, другі - відкриття Америки у 1492 р. Колумбом, треті - початок Реформації в Німеччині.

У другій половині ХХ ст. більшість історичних шкіл світу погодились з тим, що нижньою межею Середньовіччя слід вважати 476 р. Умовною ж верхньою межею середніх віків вони вважали 1492 р. (відкриття Америки Х. Колумбом, завершення Реконкісти - відвоювання Піренейського півострова від арабів). Частина дослідників відносять до верхньої межі Середньовіччя перехід більшості європейських країн від феодальних держав до станових або абсолютних монархій. Однак і до цього часу єдності серед вчених щодо верхньої межі Середньовіччя немає. Дискусія з даного приводу триває.

Представники сучасної історичної науки переконані, що історія середніх віків - це не лише події на території Західної Європи. Вони стверджують, що період Середньовіччя охоплював територію всієї Європи, а також Передню Азію та Північну Африку.

Окрему позицію з даної проблеми займає марксистська історіографія. В основі її поділу світової історії закладено існування суспільно-економічних формацій. Її прихильники вважають, що період середніх віків тривав від падіння Римської імперії у 476 р. н.е. до Англійської буржуазної революції (1640-1660).

Значна частина сучасних істориків Західної Європи є прихильниками концепції «довгого середньовіччя», яке тривало з часів пізньої Римської імперії (III ст. н.е.) до кінця XVIII ст. Характерними рисами цього періоду було панування в аграрній сфері сеньйоральних відносин. Основоположником цієї концепції був відомий французький історик Жак Ле Гофф (1924-2014) - один із найяскравіших представників «Нової історії», що вийшла зі школи «Анналів».

Наука про Середньовіччя отримала назву медієвістика. У вузькому значенні під цим терміном розуміють розділ історичної науки, присвячений вивченню середніх віків на території Західної Європи. У широкому сенсі термін «медієвістика» застосовується щодо наукових студій із середньовічної історії країн Західної, Північної, Південної, Центральної та Східної Європи, а також інших регіонів світу.

Цей термін набув значного поширення лише у другій половині ХХ ст. «Першим медієвістом» в сучасній науковій літературі називають Флавіо Бйондо. Цей титул від отримав від науковців тому, що був одним із перших хто відмовився від пануючої в той час концепції «Чотирьох монархій». Її представники стверджували, що історія людства – це час існування Ассиро-Вавилонської, Персидської, Греко-Македонської та Римської монархій. Римляни вірили в те, що їхня імперія буде існувати до кінця світу.

Поняття «середньовічна культура» та «культура Середньовіччя». Термін «середньовічна культура» - це поняття, що дає характеристику особливостей розвитку європейської культури доби Середньовіччя.

По-перше, вона мала суттєві відмінності від античної культури.

По-друге, вона виникла шляхом злиття багатьох культур, які були створені греками, римлянами, кельтами, германцями та іншими європейськими народами.

По-третє, характерною ознакою цієї культури була її корпоративність. Основою середньовічного суспільства був поділ на безліч станів (корпорацій): духовенство, феодалі-землевласники, купці, ремісники, селяни. Кожний із цих станів був носієм відповідного типу культури.

По-четверте, об'єднанню культур різних народів в єдину культуру середньовічної Європи сприяло християнство.

Періодизація середніх віків. Традиційно історію середніх віків та її культуру поділяють на три великих періоди: раннє; класичне та пізнє Середньовіччя. Хронологічні рамки цих періодів різні історичні школи визначають по-різному. У Західній Європі та США раннє Середньовіччя датують з V по першу половину XI ст.; класичне Середньовіччя - другою половиною XI-XIV ст.; пізнє Середньовіччя - XV ст.

Сучасна українська історіографія датує раннє Середньовіччя V - серединою XI ст.; класичне Середньовіччя - періодом із середини XI до кінця XV ст.; пізнє Середньовіччя - XVI - перша половина XVII ст.

Нерідко в історичних працях раннє Середньовіччя називають «темними віками». Дослідники виділяють такі характерні риси Середньовіччя:

- це час економічного і демографічного занепаду, період збереження багатьох «варварських» явищ у суспільному житті Європи;
- це етап завершення формування основних соціальних станів Середньовіччя: священників і монахів «тих, хто молиться», рицарів «тих, хто воює та захищає церкву й державу», селян, ремісників та інших «тих, хто працює»;
- це період формування феодальних відносин;

Важливе місце в період Середньовіччя займають X-XIV ст. - доба відродження старих та будівництво нових міст. Більшість їхнього населення бюргери - вільні та повноправні громадяни міст, які займалися торгівлею та ремеслами. Міська верхівка міського населення отримала назву патриціат, а найбільш бідна частина - плебс (плебеї). Для захисту своїх прав ремісники утворюють замкнуті організації (корпорації) ремісників. До членів цеху входили майстри. Інтереси купців захищали торговельні об'єднання гільдії, а згодом торговельні компанії. В містах проходили ярмарки та збільшувалася кількість лихварів.

Значний вплив на суспільно-політичне, соціально-економічне та культурне життя класичного Середньовіччя мали хрестові походи до Святої Землі. Усього з 1095 до 1291 рр. було здійснено вісім хрестових походів, які були направлені на боротьбу з мусульманами, на завоювання Єрусалима і Палестини, війну за Христа і визволення Гробу Господнього. Ініціатором хрестових походів був католицький церковний собор у південнофранцузькому місті Клермоні (27 листопада 1095 р.) та папа Урбан II. Під час хрестових походів були засновані держави хрестоносців:

Єрусалимське королівство, князівство Антіохійське, графство Едемське і графство Триполі. Серед них найвпливовішим було Єрусалимське королівство, а його керівник - захисником Гробу Господнього.

Хрестоносці утворили духовно-рицарські ордени: Орден госпітальєрів, або іоаннітів; Орден тамплієрів, або храмовників; Тевтонський або Німецький (Пруський) орден Святої Діви Марії.

Хрестові походи мали як позитивне, так і негативне значення. До позитивних рис можна віднести такі: поживлення торгівлі на Середземному морі, зростання ролі італійських міст-держав (Венеція, Генуя і Піза), зі Сходу в Європу потрапили технології виробництва цукру, шовкових тканин і скляних дзеркал; зі Сходу в Європу прийшла голубина пошта, вітряки, придворні манери (мити руки та тіло), рицарі почали грати в шахи.

До негативних рис слід віднести такі: загинула значна кількість населення, знищено велику кількість культурних пам'яток.

Розвиток освіти та науки. У IV-VII ст. н.е. основними центрами освіти залишаються античні вищі школи в Афінах, Олександрії, Бейруті, Антіохії, Кесарії Палестинській, Гаазі та в інших містах. Однак з об'єктивних причин вони починають занепадати, а у VII ст. н.е. взагалі зникають. Це призвело до того, що переважна більшість знаті та населення Західної Європи була неписьменною. Вирішити дану проблему намагалася світська влада та керівництво християнської церкви.

Для розвитку середньовічної освіти надзвичайно багато зробив імператор Франкської держави - Карл Великий (742-814). Цікаво те, що до кінця свого життя він залишався безграмотним, але дбав про розвиток освіти. Імператор видав ряд капитуляріїв (указів), які мали сприяти розвитку освіти та науки на території держави. Зокрема, у 787 р. Карл Великий видав указ про створення шкіл при монастирях, а у 789 р. - про обов'язкову освіту всього вільного чоловічого населення імперії. Його правління вважають початком *«Каролінгського відродження»* для якого були характерні такі риси:

- сприяння розвитку освіти, науки та мистецтва;
- відродження зацікавленості творчістю визначних вчених та діячів культури Стародавньої Греції та Стародавнього Риму;
- створення при дворі імператора наукового гуртка, який отримав назву Академія.

При дворі імператора було створено палацову школу, яку часто називають Академією. Це була перша спроба здійснити обов'язкове і безкоштовне навчання в Європі. До викладання в Академії були запрошені визначні вчені з Англії, Ірландії, Італії та інших країн.

Керівником палацової школи був Альбін Фланк Алкуїн (735-804) - відомий вчений, педагог, абат та соратник Карла Великого. Він та викладачі Академії склали знаменитий Каролінгський минускул, який допомагав легко читати латинське письмо. Саме з ініціативи Алкуїна було

запроваджено загальнообов'язкове навчання та розпочалася підготовка вчителів.

На початку VI ст. візантійський імператор Юстиніан Великий I (527-565) ухвалив рішення про закриття язичницьких шкіл. Тому християнська церква починає дбати про відкриття монастирських шкіл. У VI-X ст. в них готували священників вищого рангу. Одним із їхніх засновників був Касиодор.

Важливе місце в розвитку монастирських шкіл раннього Середньовіччя належить також ордену Святого Бенедикта - найстарішого католицького чернечого ордену. Його засновником був Святий Бенедикт Нурсійський (490-543) - родоначальник західного чернецтва та головний покровитель Європи. Після його смерті та за активної підтримки папи Римського Григорія I (590-604) у Західній Європі відкриваються монастирі ордену Святого Бенедикта, а при них монастирські школи. Систему навчання в них бенедиктинці запозичили у Касиодора. У добу раннього Середньовіччя бенедиктинські монастирі стали головним осередком розвитку освіти, науки та культури Західної Європи. В них зароджуються та набувають поширення романський, а згодом готичний стилі. Майже всі визначні вчені того часу – це випускники даних монастирів. Завдяки бенедиктинцям у Західній Європі на тривалий час утверджується латинська мова.

У IX-X ст. на території Західної Європи чітко формується два типи чи системи освіти та виховання: духовна (церковна) та лицарська. Перша передбачала освіту для майбутніх ченців та чиновників, а друга - для майбутніх лицарів-воїнів. Сини феодалів отримували лицарське виховання. Їх вчили «лицарським чеснотам» та основам придворного етикету. У XII ст. з'являється ще один тип шкіл - світські міські школи. Програма даних шкіл мала прикладний характер. Їхня діяльність знаходилася під контролем церкви.

XIII ст. - це період кризи ордену Святого Бенедикта. В цей період переважна більшість монастирських шкіл попадає під вплив та контроль двох католицьких орденів: капуцинів-францисканців та домініканців. В цей час діти представників вищих станів навчаються в основному в школах капуцинів-францисканців.

Значний вплив на становлення та розвиток системи освіти й науки в епоху Середньовіччя мали праці визначних просвітителів раннього Середньовіччя. Серед них особливе місце займають чотири вчені: Марціан Капела (д/н - 425), Боецій (490-528), Касиодор (490-585) та Ісидор (570-636). Зокрема, Марціан Капелла - відомий письменник та енциклопедист Західної Римської імперії був автором відомого в той час трактату «Про шлюб Філології з Меркурієм». Даний твір тривалий час вивчався у всіх школах раннього Середньовіччя та вважався посібником усіх наук.

Майбутні клірики отримували освіту в єпископських та монастирських школах. Вони успадкували від античності ту основу, на якій була побудована вся система освіти Середньовіччя. В них учні

переходили від початкового рівня до більш поглибленого, що передбачав вивчення «семи вільних мистецтв». Для цих навчальних закладів Боецій та Касиодор (490-585) поділили «сім вільних мистецтв» на дві частини. Перший, тривіум (trivium) - три шляхи знань: граматики, риторика і діалектика). Другий, квадрівіум (quadrivium) - чотири шляхи знань: геометрія, арифметика, астрономія і музика. Вершиною науки вважалося богослов'я. Для цих навчальних закладів Касиодор написав спеціальний трактат, який мав сприяти вивченню «семи вільних мистецтв». Касиодор сприяв розповсюдженню освіти серед ченців та мав значний вплив на зародження схоластики.

Відомий політик, вчений, письменник, християнський філософ і перекладач грецьких творів Северин Боецій (490-528) належав до лідерів «Остготського відродження» (VI ст.). Він автор відомих в ранньому Середньовіччі підручників з арифметики і музики.

Інший відомий вчений Ісидор Севільський (570-636) – єпископ Севільї, один із найвідоміших вчених раннього Середньовіччя, автор енциклопедії «Етимологія», яка була зібранням усіх знань, гідних вивчення («сім вільних мистецтв», медицина, закони і хронологія, книги Біблії, небесна і земна ієрархія, етимологія, людина, тварини і птахи, світ і його частини, фізична і політична географія і т. п.). Його вважають одним із керівників «Вестготського відродження» (VI - перша третина VII ст.).

У XI-XII ст. на базі цих навчальних закладів виникли середньовічні університети. Вони мали суттєві відмінності від вищих освітніх закладів університетського типу, що виникли та існували у IV-X ст. Зокрема, Константинопольського університету «Пандідактеріон» (425), одного з перших університетів в Північній Африці - Університету Аль-Карауїн у Фесі (859) та Аль-Азгарського університету у Каїрі (972).

Перші європейські університети Середньовіччя - громади чи корпорації, що об'єднували викладачів та студентів. Вони мали свої чіткі правила, власну структуру, незалежність від міста тощо. Ці нові вищі навчальні заклади отримали статус «studium generale», що передбачав такі права і привілеї: право присуджувати магістерські та докторські ступені; не підпорядковуватися місцевій чи релігійній владі; перебування під імператорською чи папською протекцією; власна автономія.

Серед причин виникнення у XI-XII ст. перших університетів багато дослідників вважають також те, що в цей час монастирські школи втратили свою монополію на навчання. Численні ж реформи церковних орденів призвели до того, що ченці втратили монопольне право викладати стороннім. Саме тому освіта, що належала до чернечих орденів стала прерогативою єпископських (соборних) шкіл. Значний вплив на даний процес мало також інтенсивне зростання кількості міст.

Перші університети (університетські об'єднання, корпорації та гільдії) виникли в італійських містах Салерно і Болонья, де вивчали медицину і римське право. Засновниками університетів виступали корпорації студентів та викладачів, папа Римський, імператори тощо. Зокрема,

університети в Салерно, Болоньї, Парижі, Падуї, Оксфорді. Кембриджі були засновані викладачами та студентами. Університети в Тулузі (1229) та у Римі (1224) з'явилися завдяки папським буллам. Неаполітанський університет (1224) заснований імператором Фрідріхом II, а Празький університет (1347) - завдяки подвійній хартії папи і імператора Карла IV.

Переважає більшість дослідників вважають, що перший університет в Європі було відкрито в XI ст. в Болоньї. У 1158 р. імператор Фрідріх Барбаросса дарував йому першу університетську хартію. В ньому студенти отримували вищу юридичну освіту.

Повний університет мав складатися мінімум з чотирьох факультетів: мистецтв, права, медицини, та богослов'я (теології). Однак існували й так звані не повні університети. Наприклад, в Салерно студенти навчалися лише на медичинському факультеті, а в Болоньї вивчали лише право.

Наука. Значний вплив на розвиток науки даного періоду мало становлення середньовічної філософії, яка розвивалася під впливом християнського світогляду. Зокрема, під впливом Біблії відбувається кардинальна переоцінка та зміна людських цінностей. До XIV ст. християнська церква отримала монопольний вплив на розвиток філософії та європейську науку і культуру. Деякі дослідники часто називають середньовічну філософію Західної Європи католицькою. Таким чином, вони акцентують свою увагу на впливі католицизму на розвитку освіти й науки даного періоду. Сучасна наука виділяє такі характерні риси середньовічної філософії:

- основна особливість - ідея теоцентризму. Головними об'єктами філософського пізнання стають не космос і природа, а Бог і душа людини;
- утвердження ідеї монотеїзму - розуміння Бога як єдиного та унікального, нескінченного, радикально відмінного від усього іншого;
- ідея творіння (креаціонізму) - Бог творить з нічого, вільно дає початок всьому чистим актом волі;
- ідея антропоцентризму – людина привілейована істота, створена Богом за образом і подобою самого себе;
- ідея божественного веління (морального закону) - розуміння Бога як того, хто дає моральний закон. Головна мета людини - любов до Бога;
- ідея провіденціалізму. Бог не лише править створеним ним, але й кожною людиною окремо.

Історію середньовічної філософії сучасна наука умовно поділяє на два великі періоди: патристику і схоластику.

Патристика (від лат. *pater* - батько) - універсальна система християнського світогляду, яка характеризується спробами систематизації та філософського обґрунтування догматів християнської релігії (філософським вирішенням питання про Єдиного Бога, про Трійцю, про місце і роль Христа, про божественне творіння тощо), боротьбою проти ересей та язичництва. Патристика охоплює великий період історії

християнства з II по VIII ст. Для неї характерним був тісний зв'язок з ідеями Платона і неоплатонізму.

В патристиці прийнято виділяти три основні етапи.

Перший (II-III ст.), отримав назву апологетика. Це етап захисту християнської релігії та спроби побудови філософської системи на основі християнських догматів. Відомим представником даного етапу вважають Орігена (185-254) - відомого грецького теолога, філософа, письменника, засновника біблійної філології. Оріген розробляв доктрини про три смисли Біблії.

Другий (IV-V ст.) - етап систематизації доктрин християнської релігії на основі ідеалістичного умовиводу. Відомими представниками східної християнської церкви були члени каппадокійського гуртка: Василь Великий Кесарійський (330-379), Григорій Богослов (330-390) та Григорій Нісський (335-394). Відомим вченим даного етапу був Аврелій Августин (354-430) - найвпливовіший християнський проповідник, богослов та політик. Католицька та православна церкви відносять його до лику Святих та іменують як Блаженного. Августин – один із Отців Християнської Церкви та родоначальник християнської філософії історії. Він детально розглядав філософські вчення античності, вказував на численні переваги, які мало перед ними християнство. Августин Блаженний зосередив свою увагу на проблемах формування людської особистості та розвитку всесвітньої історії. Найбільш відомими його творами є праці: «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю», «Про вільну волю», «Перегляди». Його працями філософська та християнська література завершує етап становлення та утвердження християнського світогляду Святих Отців Церкви – патристики.

Третій (VI-VIII ст.) - етап стабілізації християнської доктрини, та підпорядкування теології впливу вчення. Аристотеля. Відомими християнськими вченими даного етапу були Боецій (425-480) та Іоанн Дамаскін (675-753).

Великий вплив на розвиток освіти та науки раннього Середньовіччя мала творчість Боеція (Аніція Манлія Северина) - римського державного діяча, філософа, математика, теоретика музики та відомого християнського теолога. Він багато зробив для перекладу з грецької на латину ряду творів Аристотеля та Платона. Вся творчість Боеція – це понад двадцять наукових та філософських творів.

На початку IX ст. на зміну патристиці приходять схоластика (грец. *schole* – школа, вчена бесіда). Філософські енциклопедичні словники тлумачать під даним терміном тип середньовічної філософії, шкільну науку, шкільний рух, релігійно-філософське вчення, що на противагу містиці, вбачали шлях осягнення Бога в логіці та в дискурсі. Вона була цілковито підпорядкована християнській церкві. Головною метою схоластики (IX-XV ст.) слід вважати обґрунтування, систематизацію та захист теологічних християнських догм за допомогою раціоналістичних засобів. Загально прийнято в історії схоластики виділяти такі періоди чи

етапи: ранній, середній і пізній. Значний вплив на формування поглядів представників ранньої схоластики мало становлення феодалізму у країнах Західної Європи та зміцнення позицій і влади папи Римського.

Ранній етап тривав з IX по XII ст. Для ранньої схоластики характерні такі риси: не розчленування та взаємопроникнення теології, науки і філософії; основою теологічного та наукового світогляду є платонізм і неоплатонізм; продовжується ґрунтовне вивчення та систематизація наукових й філософських здобутків патристики; відбувається осмислення специфічної цінності та результатів діяльності розсудку і з дискусією про універсали. Протягом даного етапу завершується формування схоластичного методу («sic et non» - «так чи ні»). Основними центрами розвитку освіти та науки даного етапу були філософські школи.

До відомих вчених даного етапу відносять письменника, педагога, «діяча Каролінзького відродження», архієпископа Храбана (Рабана) Мавра (780-856), християнського філософа, богослова та містика Гуго Сен-Вікторського (1096-1141), британського філософа, містика, перекладача та церковного діяча, творця першої цілісної філософської системи Іоанна Скота Еріугена (810-877), французького теолога, філософа, засновника номіналізму Каноніка Росцеліна (1050-1120), християнського філософа Гільйом де Конша (1080-1154), відомого християнського вченого та педагога, засновника філософської кафедральної школи діалектики та Сен-Вікторської школи містичного реалізму Гільйома з Шампо (1068-1121) та ін.

Коротким періодом розвитку науки, освіти і культури Німеччини при імператорах Саксонської династії - Оттонах наприкінці X ст. стало «Оттонівське Відродження». Була відроджена Академія, а при католицьких соборах відродили свою роботу школи.

Серед найвизначніших християнських теологів та вчених даного етапу були Ансельм Кентерберійський (1033-1109) - християнський філософ, архієпископ Кентерберійський, автор, так званого, онтологічного доказу буття Бога.

Другим визначним вченим даного етапу був П'єр Абеляр (1079-1142) - французький богослов, філософ, схоласт, теоретик з питань логіки та теології. П. Абеляр - поміркований реаліст, який доводив, що загальне існує реально як зразки речей у розумі Бога. Він був прибічником концептуалізму - теорії, що вважає людину здатною силою розуму виокремити божественну загальну ідею зі створених Богом об'єктів і скласти про них поняття (концепт). Вчений ставив людський інтелект вище християнської віри, а саму віру намагався підпорядкувати знанням. Вчення Абеляра часто розходилися з офіційною позицією керівництва католицької церкви. Він часто чинив опір церковній ідеології та протиставляв тезі «вірю, щоб розуміти» тезу «розумію, щоб вірити». Вчений піддавав сумніву всі наукові вчення християнські тексти крім Святого Письма. Він доводив, що помилятися можуть не лише апостоли

йле й батьки церкви. Вчення П. Абеляра було двічі засуджено церквою на соборах у Сауссоне та Сансе.

Наприкінці XII ст. починається новий етап схоластики (XII-XIII ст.) - *середній, класичний чи зрілий*. Для нього характерні такі риси: остаточне відмежування науки і філософії від християнської теології; розповсюдження та встановлення панівного становища вчення Аристотеля; завершення формування релігійно-філософських систем; нові докази буття Бога, Божественного творіння, нове бачення співвідношення віри і розуму тощо.

До відомих вчених даного етапу відносять Франциска Боневантуру, Дона Дунста Скота, Роджер Бекон та інші.

Святий Франциск Бонавентура (1221-1274) - відомий італійський філософ та теолог, Учитель Церкви, патрон Францисканського ордену, покровитель вагітних, дітей, теологів, робітників та виробників шовку. Найбільш відомі його твори «Про Святу Трійцю» (1251) та «Путівник душі до Бога» (1259). В останньому проявився знаменитий містицизм Боневентури.

До вчених даного періоду відносять й Блаженного Дунса Скота (1266-1308) - відомого шотландського філософа, теолога Він розвинув складну систему доказів про існування Бога, пропагував ідею непорочного зачаття. Він автор ряду доктрин: доктрини «одноголосності» буття, доктрини формальної відмінності, доктрини конкретності. Визначним вченим даного періоду був й Роджер Бекон (1214-1294) - англійський філософ, богослов, викладач Оксфордського університету, францисканець, музикознавець, теоретик музики і астролог.

Найяскравішим представником доби середньої схоластики був Фома Аквінський (1225-1274) - відомий філософ, богослов, засновник школи томізму, чернець домініканського ордену, один із Учителів Християнської Церкви, святий католицької церкви. Він відомий також під ім'ям Аквінат. До основних творів Фоми Аквінського відносять його праці «Сума проти язичників» і «Сума теології». Аквінат багато зробив для формування основних догматів католицької церкви: узагальнив досвід попереднього етапу схоластики; боровся проти аверроїзму; намагався обґрунтувати принципи християнської теології з позицій філософії Аристотеля, завершив систематизацію ортодоксальної схоластики, довершує формування теологічного католицького вчення. З XIV ст. томізм Фоми Аквінського став провідним напрямом філософії католицизму.

XIV-XV ст. - це *етап пізньої схоластики*. Під впливом кризи папства, «Авіньйонського полону» пап, соціально-економічних причин у схоластиці виникають опозиційні напрями до вчення Фоми Аквінського. Відомими представниками пізньої схоластики був францисканець Вільям Оккам (1288-1349) та його послідовники Жан Буридан (1290-1358), Марсилій Падуанський (1280-1342) та інші. Вони активно виступали проти претензій папства на світську владу, проповідували ідею верховенства імператорської влади, доводили тезу про необхідність відокремлення

церкви від держави, закликали до апостольської бідності, захищали ідеї розмежування філософії і теології тощо.

Література Середньовіччя - тривалий етап в розвитку світової літератури, що тривав з IV по XV ст. До її основних літературних жанрів відносять: християнську сакральну літературу, героїчний епос, лицарську та міську літературу.

Значне місце в літературі Середньовіччя займає християнська сакральна література. Її часто називають також клерикальною чи церковною. Переважна більшість її творів написана латинською мовою. До основних рис християнської літератури відносять такі: дидактичність (повчально-моралізований характер всіх її настанов), пропаганда аскетизму та загробного життя, звеличування церкви над мирянами. Панівне становище в сакральній літературі належить таким жанрам: Святе Письмо (Біблія), житія святих, християнські легенди, гімни, псалми, видіння загробного життя.

Особливе місце в сакральній літературі займає Біблія та її дві частини: Старий Завіт і Новий Завіт. Саме появу та поширення християнських Євангелій (I ст.) відносять до перших ознак зародження середньовічної літератури. І це не випадково. Середньовічна література перебувала під постійним впливом християнського світогляду.

В добу патристики поширення набувають переклади Біблії мовами перших християнських народів. Вони були зроблені або з мов оригіналу, або грецької Сентуагінти чи з латинської Вульгати. Дані переклади Біблії виконували місіонерську функцію, були потрібні для зміцнення позицій християнства, а також для проведення священниками літургії. Серед перших перекладів Біблії виділимо такі: давньосирійські «Діатессарон» (II ст.) та Пешіта (459-460 рр.), готський переклад єпископа Ульфїли (IV ст.), Вульгата - латинський переклад Ієроніма (386-405), вірменський переклад творця вірменського алфавіту Месропом і його учнів (V ст.), грузинський переклад (V-VI ст.), церковнослов'янський переклад Кирила й Мефодія (IX ст.), англосаксонський переклад (з Вульгати) окремих частин Старого Завіту (X ст.), арабський переклад Саадія Гаона (X ст.) та ін. До появи друкарства Біблія цілком або повністю була перекладена 33 мовами.

Важливе місце серед жанрів сакральної літератури належало житіям святих – коротким розповідям про життя, благочестиві подвиги та страждання визначних діячів церкви, які були канонізовані. В науковій та теологічній літературі цей жанр отримав назву агіографія.

Одним із різновидів житія святих є Патерик - збірка повчальних оповідань про життя християнських самітників і ченців близького Сходу та Італії III-V ст., які прославилися благочестям чи стражданнями за християнську віру.

Значний вплив на становлення християнської літератури Середньовіччя мала місіонерська діяльність та творчість одного з чотирьох великих християнських Учителів Західної Церкви – Амвросія Медіоланського (340-395). Останній залишив велику кількість листів,

праць морально-аскетичного та догматичного напрямків: церковних гімнів, проповідей та коментарів до Євангелія від Святого Луки.

Героїчний епос (від грец. епос – слово або оповідання) – збірка назв фольклорних творів різних народів. В ньому об'єднують різні жанри, в яких у формі легенд подано розповідь про боротьбу того чи іншого народу проти своїх ворогів, проти національного та релігійного гноблення, прославляється розум, сила та мужність народних героїв, воїнів і богатирів. За часом творення, а також за ознаками героїчний епос прийнято поділяти на архаїчний та класичний.

У добу раннього Середньовіччя значного поширення набуває *архаїчний епос*. Він існував в усній формі та був представлений героїчною епопеєю та патріотичною піснею на історичну тематику. Для нього були характерні такі спільні риси: міфологізація минулого, зображення боротьби окремої людини з казковими істотами (драконами, чудовиськами, велетнями тощо), наділення народних героїв надзвичайною силою та здібностями, єдність надзвичайного з реальною дійсністю та історією окремого народу.

До найяскравіших зразків даного літературного жанру відносять такі твори: англосаксонський епос, епос кельтів та ісландський епос.

Яскравим прикладом англосаксонського епосу вважають «Пісню про Беовульфа» (VI-VII ст.) - героїчну розповідь про хороброго воїна Хікелага Беовульфа, який отримав перемогу над чудовиськом Гренделем.

Кельтський епос складався із саг чи скел, що перекладаються як «сказання» чи «розповідь». В ньому прийнято виділяти два цикла: уладський та цикл Фінна. Уланський цикл присвячений визначним подвигам молодого непереможного богатиря Кухуліна, якого в літературі називають «кельтським Гераклом».

Цикл Фінна – це героїчні розповіді про військову організацію на півдні Ірландії, в якій утвердилися особливі шанобливі принципи відношення до жінок. Зокрема, не відмовляти жінкам у їжі та коштовностях тощо.

Літературні критики поділяють ісландські саги на три основні групи: пісні «Едди», поезію скальдів та прозаїчні саги.

У XII-XIV ст. в літературі класичного Середньовіччя остаточно утверджується *героїчний епос*. Для нього притаманні такі риси:

- головний герой - це лицар-воїн, який охоплений релігійним ентузіазмом та бореться за цілісність й незалежність власної держави. Він протистоїть іноземним загарбникам та ворогам;
- герой національно свідомий та часто є помічником короля у боротьбі за свободу та незалежність Вітчизни;
- широке використання в літературних творах відомих історичних подій, імен відомих політичних та історичних осіб і їхня міфологізація. Часто вони переосмислені з позицій народу;
- наділення героя богатырськими рисами;

- певна повага до ворога, якого змальовано як гідного супротивника. Останньому часто підпорядковане велике військо;
- значна увага зброї. Певне обожнення деяких її елементів (мечей, списів тощо);
- значна увага в творі приділена битві героя з ворогом, смерті та скорботам;
- героїчний епос викликає у читача філософські роздуми;
- характерна традиційна композиція (зачин і кінцівка) та стійка система художніх засобів: використання постійних епітетів, гіпербол, загальний урочистий стиль;
- героїчний епос - це часто твір, що немає індивідуального авторства.

У героїчному класичному епосі Західної Європи прийнято акцентувати увагу на характерні риси французького, німецького та іспанського героїчного епосу.

Французький національний епос зберігся до наших днів у близько ста поемах. Вони призначалися для декламації під музикальний супровід. Їхніми виконавцями були жонглери (від лат. *joculator* - жартівник) - мандрівні лицедії, співаки та музиканти. Особливого поширення вони набули у Франції в X-XIII ст. Французький національний епос був присвячений таким основним темам: захист рідної країни від нападів ворогів, вірне служіння королю та кривавим феодалним міжусобицям. За змістом даний національний епос прийнято поділяти на три основні цикли (жести): королівський, цикл про Гільйома д'Оранж та феодалний цикл «жесту сивобородого Доона де Майанс».

Видатним твором французького класичного героїчного епосу вважають поему «Пісня про Роланда», яка збереглася до наших днів у кількох рукописах. Серед них найвідомішим вважають Оксфордський рукопис (1170). Провідна ідея поеми – прославлення любові до Франції та критика анархічних устремлінь багатьох феодалів.

До шедеврів німецького героїчного класичного епосу відносять поему «Пісня про Нібелунгів» (1200), яка дійшла до наших днів в десяти рукописах. Головна мета твору – зсудження феодалних суперечок та змалювання зіткнення добра і зла.

В центрі іспанського класичного героїчного епосу були такі три теми: боротьба з маврами-завойовниками; проблеми міжусобних війн між феодалами Іспанії, які вели до ослаблення країни; боротьба населення за свободу Кастилії. Визначною пам'яткою іспанського класичного героїчного епосу вважають поему «Пісня про Сіда» (1140).

В XI ст. на території південної провінції Франції - Провансі народжується новий жанр літератури Середньовіччя *лицарська лірика*, яка отримує також назву *куртуазна поезія*. Провансальських поетів називали трубадурами, які не лише писали поезії але й складали до них мелодії. Серед них були й жінки. До характерних рис куртуазної поезії відносять

такі: значна зацікавленість світом та окремою людиною; створення вишуканих та оригінальних висловлювань на визначену традицією тему; створення ідеального образу Прекрасної Дами та поширенню ідей кохання тощо.

До визначних трубадурів відносять творчість французів Джауфре Рюдель де Блая (1140-1170), Бертрана де Борна (1140-1215), австрійця Вальтера фон дер Фогельвейде (1170-1230) та загадкового німецького поета Тангейзера.

Для любовної лірики трубадурів характерне жанрове різноманіття. Серед них особливо популярними були альба, балада, канцона, пасторела, плач, сирвента, тенсона та ін.

Під впливом творчості трубадурів на території Німеччини у XII - XIII ст. виникає та набуває поширення творчість німецьких рицарських поетів-співців, які отримали назву міннезінгери. Основними темами їхньої творчості були такі питання: рицарська любов, вірне служіння богам і сюзерену, поетизація військового життя і хрестових походів.

Одним із найпоширеніших жанрів куртуазної літератури в XII–XIII ст. був лицарський роман. Їхніми головними героями були мандрівні лицарі, що боролися за честь та справедливість і прославляли свою прекрасну даму. За своєю тематикою їх поділяли на три великі групи: 1) романи на античну тематику («Про Олександра», «Про Трою», «Про Фіви», «Про Енея»); 2) романи так званого бретонського циклу («Трістан та Ізольда», «Артурівські романи», «Про святий Грааль»); 3) візантійський цикл («Перціфаль»).

До характерних рис лицарського роману відносять такі:

- тема любові та кохання займає провідне місце;
- авантюризм лицарів та прагнення до пригод;
- фантастичний сюжет твору;
- здійснення подвигів не для національної справи, а заради слави героя;
- значне місце у творах займають монологи.

Наприкінці XII ст. виникає міська література. Провідна роль у її розвитку належала Франції, де значну популярність отримав літературний жанр фавль - невеликих віршованих розповідей про ті чи інші потішні й комічні випадки та пригоди. В Німеччині даний жанр отримав назву шванки.

До шедеврів міської літератури Франції відносять «Роман про Троянду». Першу частину твору написав у 1230-х рр. Гільйом де Лорріс, а через 40 років роботу завершив Жан де Мен.

Театр. Наймасовішим та одним із найпопулярніших видів мистецтва в добу Середньовіччя був театр. Зароджується християнський театр. Панівне становище в ньому займає християнська драма. Її основними жанрами були містерії, мораліте та міраклі.

Містерії - це західноєвропейська середньовічна релігійна драма, що виникла у XIII ст. на основі літургійного дійства. Дослідники вважають, що перші містерії виникли в Італії у Римі, а з 1264 р. дані вистави почали ставити в Колізеї. У XIV-XV ст. вони набирають значного поширення в Італії, Англії, Німеччині, Нідерландах, Франції. В центрі уваги містерії інсценування народження, смерті і воскресіння І. Христа.

Популярним жанром стало також мораліте - п'єси повчального характеру з алегоричними персонажами. Теми для цих вистав часто брали з життя, а не з біблійних сюжетів. З XIII ст. популярності набирає міраклъ – літургійна драма на сюжети з святого Письма. Вона часто поєднувала сцени із світського життя та сцени з життя святих та діви Марії.

Архітектура та мистецтво. Тривалий час панівне становище в архітектурі Європи мав романський архітектурний стиль. Він почав розвиватися при «Каролінгському відродженні», а особливого розквіту досяг у X-XII ст. Для нього було характерні такі риси: наслідування стародавніх римських будівель, дотримання характерних рис візантійської та ісламської архітектури, оборонний характер будівель. Вони мали товсті стіни, невисокий купол, важкі й приземкнуті колони, вузькі та невеликі вікна. До пам'яток романської архітектури відносять собори в Пуатьє та Арле у Франції. В Німеччині - це собори у Шлеєрі, Ворсі, Майнці, Аахені та ін.

У XII ст. на зміну романському стилю в Західній Європі приходять готичний архітектурний стиль. Дослідники вважають, що цей стиль народився в резиденції французьких королів при будівництві абатства Сен-Дені. XIII-XV ст. - це період найвищого розквіту даного архітектурного стилю на території Західної Європи. Для готики характерні такі риси: міський собор - це центр релігійного, політичного, культурного та громадського життя; прагнення архітекторів збудувати високі споруди; головне місце в мистецтві даного періоду займає архітектура; символіко-алегоричний тип відображення дійсності; каркасна система побудови соборів; значне місце в споруді займає стрілчаста арка; архітектура характеризується легкими гострокінцевими будівлями, які оздоблені скульптурами, вітражами та витонченим різьбленням з каменю.

До шедеврів готичного мистецтва відносять собор Богоматері в Парижі (Нотр-дам-де-Парі), Руанський, Реймський та Шартрський собори у Франції, Лінкольський собор у Англії, Міланський собор в Італії, Празький в Чехії.

В XII-XV ст. на території Західної Європи споруди будували і в інших архітектурних стилях. Зокрема, в Венеції собор святого Марка був збудований у візантійському стилі, а в Іспанії значного поширення набув мавританський (арабський) стиль.

Одним із основних видів образотворчого мистецтва готики була скульптура, яка займала значне місце в інтер'єрі та екстер'єрі християнського собору. В сакральній скульптурі переважає тема мучеництва Христа, завершується формування культу Богородиці. Серед

скульпрних образів переважають містичні та казкові тварини, химери та чудовиська. До визначних пам'яток готичного мистецтва слід віднести й вітражі.

В добу Середньовіччя значного розвитку досягає культура арабо-мусульманського Сходу. Основою її розвитку був іслам. Високого рівня розвитку досягла наука. До видатних учених та філософів того часу належави Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна), Ібн Рушд (Аверроес), Фірдоусі, Навої та інші.

До відомих поетів та письменників належали Омар ібн Абі Рабіа (644-712), Абу-ль-Абі аль-Маарі (973-1057), Абу Абдулло Рудакі (860-941), Абулькасим Фірдоусі (934-1030), Омар Хайям (1048 -1123), Джалаледдін Румі (1207-1273) та багато інших.

5.3. *Культура Київської Русі*

Розвиток освіти та науки. Розвиток освіти на території Русі бере свій початок з X ст. У 996-997 рр. князь Володимир Святославич заснував школу при церкві Святої Богородиці (Десятинній). Це була перша державна школа на Русі. Згодом аналогічні навчальні заклади відкрито при християнських храмах Києва, Новгороду та інших міст Русі. У XI ст. при Києво-Печерській лаврі відкрито освітній центр, де декілька століть навчалися майбутні діячі церкви та держави. Тут вчилися лише хлопчики. У 1068 р. аналогічний освітній центр для дівчат було відкрито при Андріївському монастирі. На території Русі школи були декількох видів: державні, церковні та приватні. Державні школи отримали назву «Школи для нарочитої чаді». В них викладали читання, письмо, спів, богослів'я, філософію, риторику, граматику.

Значного рівня розвитку досягла література. Оригінальна література XI-XIII ст. зберіглася лише частково. До пам'яток давньоруського письменства належать «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Послання» Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Житіє і ходіння Данила» та ін. Перлиною давньоруської художньої літератури вважають «Слово о полку Ігоревім». Це твір про реальні історичні події - похід новгород-сіверського князя проти половців у 1185 р. За своїм художнім рівнем він не має аналогів у візантійській та європейській літературах. Основна тема твору - єднання в ім'я утвердження державності, збереження культурних набутків, гуртування кращих сил для того, щоб уникнути вже зроблених помилок.

Після запровадження на Русі християнства з'явився новий жанр сакральної літератури - житія святих (агіографія). У цих релігійно-біографічних творах розповідалось про життя мучеників, аскетів, церковних і державних діячів, проголошених церквою святими: Іоанна Златоуста, князів Бориса і Гліба, засновника Києво-Печерського монастиря Антонія Печерського.

Важливою складовою української культури була усна народна творчість - пісні (обрядові, епічні, ліричні), приказки, прислів'я, загадки, замовляння, заклинання, перекази, казки, легенди. Значного поширення набули билини – епічні пісні, які виконувалися як музичний твір. В цих творах значну роль відігравав урочистий речитатив. Музика розвивалась разом з поезією. Умовно можна виділити три основні напрями розвитку тогочасного музичного життя - народну музику, професійну інструментальну музику і професійні церковні співи. Поряд з музикою розвивались театральні видовища.

Значного розвитку досягла й архітектура. В майже трьохсотрічному періоді розвитку архітектури Київської Русі визначають п'ять стильових етапів.

Перший - кінець X - 30-ті роки XI ст. Під впливом візантійської будівельної техніки і архітектури зароджується і починає розвиток кам'яне монументальне будівництво. Першою кам'яною християнською церквою в Києві стала Десятинна (церква Богородиці), побудована в 989-996 рр. за Володимира Великого, на утримання якої він виділив десятину своїх прибутків, звідки й назва.

Другий етап - 1030-50-ті рр., часи правління київського князя Ярослава Мудрого. В головних містах Київської Русі розпочалися значні будівельні роботи, збільшується територія міст, зводяться міцні укріплення, створюються ансамблі князівських центрів, будуються палаци, великі собори. Найславетнішою спорудою тієї доби став Софійський собор у Києві.

Третій етап - друга половина XI - початок XII ст. Викристалізовується тип храму, що найбільше відповідає потребам і канонам православної церкви. Основним типом церковної споруди стає шестистовпний (або чотиристовпний з нартексом) хрестово-купольний (банний) храм, увінчений однією (центральною) банею, мурування з утопленими рядами. Архітектурний стиль головного собору Києво-Печерської Лаври - Успіння Богородиці - став взірцем для князівсько-монастирського будівництва Русі. Починають формуватися місцеві архітектурні школи.

Четвертий етап - 1120-80-ті рр. Остаточно формуються місцеві архітектурні школи - київська, переяславська, чернігівська, галицька. Характерними для цих часів були особливого типу замки - центри невеликих феодальних володінь. В техніці споруджень і в характері архітектурних форм простежується певний відхід від візантійських традицій.

П'ятий етап - кінець XII - 30-ті рр. XIII ст. В композиції споруд зодчі знову звертаються до народних джерел. Церква стає не лише храмом, але й окрасою міста. Інтенсивно розвивається будівельна техніка, виникають нові конструктивні прийоми. Однією з основних ознак нового стильового напрямку стала центрична ступінчаста композиція динамічного характеру. Замовниками цих будівель стала міське населення.

З архітектурою Київської Русі була органічно поєднана й система монументально-декоративного оздоблення культових споруд та палаців. Зокрема, мозаїки і фрески Софійського собору, мініатюри євангелістів й оздоблення Остромирового Євангелія свідчать про високий рівень розвитку мистецтва в Русі. Мозаїки Софії Київської первісно займали площу 640 кв. м, до нашого часу збереглося 260 кв. м. Однак, ще й сьогодні вона залишається однією з найбільших пам'яток мозаїчного мистецтва XI ст. в світі.

До творів станкового живопису відносяться головним чином ікони, яких до наших часів дійшло обмаль. Перші ікони завозили з Візантії та Болгарії. Найвідомішою іконописною майстернею XI-XII ст. була Печерська, де працював майстер Алімпій (Олімпій). Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку

Значного поширення набуло різьблення по дереву та кості. Вироби прикрашались геометричним та рослинним орнаментом. Високого рівня в Київській Русі досягла ювелірна справа – відоме художнє використання тонкого крученого дроту (філігрань чи скань), дрібненьких золотих та срібних зерняток (зернь) при виготовленні прикрас, техніка перегородчастої емалі. Особливістю декоративно-прикладного мистецтва було співіснування елементів язичницької та християнської символіки.

Питання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте основні періоди в розвитку культури Візантійської імперії.
2. Що Ви знаєте про розвиток освіти та науки Візантії?
3. Які характерні риси розвитку літератури Середньовіччя?
4. Що Ви знаєте про визначні пам'ятки архітектури Київської Русі?

Завдання для самостійної роботи:

1. Заповнити таблицю «Культура Середньовіччя».

<i>№ n/n</i>	<i>Назва періоду</i>	<i>Наука, освіта і література</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

2. Заповнити таблицю «Культура Київської Русі».

<i>№ n/n</i>	<i>Назва періоду</i>	<i>Наука, освіта і література</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

3. Скласти термінологічний словник до питань розділу.

*«Всі великі творіння Данте,
Рафаеля, Сервантеса, Шевченка
- це теж творіння не пера і пензля,
а творіння духу»
Євген Сверстюк*

РОЗДІЛ 6. КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

- 6.1. Передумови виникнення Відродження.**
- 6.2. Народження гуманізму.**
- 6.3. Реформація.**
- 6.4. Титани італійського Відродження.**
- 6.5. Північне Відродження.**
- 6.6. Українська культура XIV- першої половини XVII ст.**

Поняття: Відродження, Ренесанс, гуманізм, Реформація, титани, Північне Відродження, полемічна література.

6.1. Передумови виникнення Відродження

За своїм характером епоха Відродження (Ренесансу) є перехідною. З нею пов'язаний важливий перелом в культурному розвитку: кінець панування середньовічної культури і початок формування культури Нового часу. Чому саме Італія стала батьківщиною цієї культури? Які ж передумови її виникнення?

Епоха Відродження - період в історії культури Західної Європи, який почався в Італії в кінці XIII ст., зайняв в більшості європейських країн XIV-XVI ст., а в Іспанії та Англії тривав до початку XVII ст. Термін «Відродження» першим почав вживати Джорджо Вазарі - італійський художник XVI ст., учень Мікеланджело і перший дослідник сучасного йому мистецтва, автор книги «Життєписи найбільш знаменитих живописців, ваятелів і зодчих». Він хотів підкреслити цією назвою особливий інтерес свого часу до античності, відновлення її традицій. Серед вчених тривають дискусії про основні риси, сфери поширення, періодизацію культури Відродження. Серед інших обговорюється, зокрема, і питання про те, чи є Відродження суто європейським явищем (можна зустріти міркування про китайське, японське Відродження тощо).

В Італії раніше, ніж в інших європейських країнах, почався процес розкладання феодальних і зародження нових, буржуазних відносин. Для Італії характерний ранній і дуже швидкий розвиток міст. Тут зіграло свою роль вигідне географічне положення, що зробило її головною торговою посередницею між Сходом і Європою (виникає безліч італійських торгових факторій, в тому числі і в Криму: Кафа - Феодосія, Солдайя - Судак, Балаклава). Концентрація капіталу дозволила перейти від торговельних операцій до кредитних. Італія - батьківщина банківської справи (слово «банк» походить від італійського «банко» - лава, - малася на

увазі лава міняйл). Разом з тим починається корінний поворот у промисловості - з'являються мануфактури виробництва. Наприклад, у Флоренції на початку XIV ст. сукнодільчі мануфактури виробляли продукцію, вартість якої в 3 рази перевищувала весь міський бюджет, на деяких підприємствах працювало до 100 чоловік.

Складалася нова соціальна структура суспільства, ламався середньовічний соціальний розподіл. Важливу роль відіграло звільнення селян від кріпосної залежності в XIII ст. Селяни, отримуючи особисту свободу, втрачали земельний наділ. Швидко йшло розкладання цехового ладу. Ремісники, які розорилися, і селяни поповнювали нову верству найманих робітників, що зазнавали жорстокої експлуатації (робочий день тривав 12-14 годин, за невідпрацьований аванс господар мав право покарати на ув'язнення).

Багата верхівка включала різноманітні елементи суспільства. Характерна особливість ранньої буржуазії - складна економічна база (торгові, банківські операції, мануфактура, земельна власність). Стара знать втратила свій політичний вплив. В багатьох італійських містах встановилося республіканське правління. У той же час і економічне, і політичне життя того часу характеризувалося великою нестабільністю: можна було швидко розбагатіти, але так само швидко і позбавитися всього (загибель торгових кораблів, неплатежі боржників, політичні перевороти). Це породжувало особливу психологію, коли гроші не накопичувалися, а витрачалися безоглядно.

Розкіш нових багатіїв обумовлювала попит на архітекторів, художників, поетів. Правителі потребували секретарів, майстерних дипломатів, юристів. Діловим людям був необхідний штат службовців. У містах росла потреба у лікарях, вчителів, нотаріусах. Таким чином з'являється інтелігенція, яка зіграла провідну роль у формуванні культури Відродження. Вона, з одного боку, безумовно, обслуговувала пануючий клас, виражала його інтереси. Але в той же час поповнювалася вихідцями з різних станів суспільства, була пов'язана з традиціями народної культури.

Нова епоха принесла новий світогляд. Ідейний зміст культури Відродження, що відобразився в наукових, літературних, художніх, філософських творах, склав гуманістичне світобачення. Гуманізм такої своєрідної культурної епохи, як Відродження, мав цілий ряд особливостей.

6.2. Народження гуманізму

В епоху Відродження зароджується «світська» гуманітарна, тобто людська (про людей і для людей) наука на відміну від «божественного знання», яке панувало в офіційних університетах. Термін «гуманізм» спочатку означав світське знання, і великі гуманісти епохи Відродження (Петрарка, Еразм Роттердамський) є гуманістами саме в цьому значенні слова, а не через те, що є носіями певних моральних цінностей. При дворах феодалів і монархів працюють перекладачі, покровительства світської влади шукають літератори і філософи. Зародження світської науки

значною мірою зумовлено посиленням світської влади, яка протягом всього Середньовіччя вела боротьбу за верховенство з владою духовною (з церквою). Суперечки світської і духовної влади дали можливість філософам час від часу вивільнятися від релігії. В цей період набула поширення концепція двох істин - релігійної і філософської. Перша розглядалась як дана Богом через Біблію як одкровення, друга є знанням, отриманим на основі вивчення природи - божого творіння. Ці істини, відмінні за формою, повинні збігатись за змістом. Завдяки концепції двох істин філософія набула відносної незалежності від релігії.

Важливу роль у формуванні ренесансного гуманізму відіграла антична традиція, схиляння перед досягненнями древніх греків і римлян. Гуманісти не просто дуже багато робили для збереження, вивчення древніх рукописів, пам'ятників мистецтва, вони вважали себе прямими спадкоємцями античної культури з її абсолютно іншим, ніж християнське, ставленням до життя.

Основною ознакою культури Відродження, на противагу церковно-феодалній культурі, є її світський характер. Люди Відродження піддавали критиці систему феодалного світогляду, їм були чужі його ідеали і догми (ідея «гріховності» людини, її тіла, пристрастей і прагнень). Систему нових поглядів визначають як антропоцентризм («антропос» грецькою - людина). Людина, а не божество стоїть в центрі світогляду гуманістів. Ідеал гуманістичної культури - всебічно розвинена людська особистість, здатна насолоджуватися природою, любов'ю, мистецтвом, досягненнями людської думки, спілкуванням з друзями. Один з італійських гуманістів того часу Піко делла Мірандолла услід за античним автором вигукував: «Велике чудо є людина!». У своєму трактаті «Про достоїнство людини» він писав: «Бог створив людину, щоб вона пізнавала закони Всесвіту, любила його красу, дивувалася його величчю». Людина може рости, удосконалюватися вільно. У ній знаходяться начала найрізноманітнішого життя».

Ще однією особливістю був індивідуалізм. Не походження людини, а її розум і талант, заповзятливість повинні забезпечити їй успіх, багатство, могутність. Індивідуалізм, який лежав у основі нового світогляду, був у прямій протилежності до феодалного корпоративного світогляду, згідно з яким людина утверджувала своє існування тим, що була членом якої-небудь корпорації - общини в селі, цеху в місті і ін. Ідеалізованим вираженням раннього індивідуалізму було утвердження гуманістами цінності окремої людської особи і всього того, що з нею пов'язано. Це мало безперечно прогресивне значення.

Однак гуманісти схилялися насамперед перед «сильними» особистостями, їх ідеал мав на увазі лише вибраних і не поширювався на народну масу. Цей світогляд приховував у собі схильність до утвердження особистого успіху, самоутвердження будь-якою ціною.

Гуманісти пішли далеко вперед від філософських і моральних переконань феодално-церковної культури. Новий світогляд об'єктивно містив заперечення релігії: в центр світобудови ставилася людина, а не

Бог, знання, а не віра. Однак не можна спрощувати взаємовідносини гуманістів і церкви. Вони не були атеїстами, їх критика не торкалася основ релігії, відкидалися лише крайнощі (вимога аскетизму, інш.). Серед гуманістів було багато духовних осіб (Микола Кузанський був єпископом, священником став Франческо Петрарка), часто церковні сановники, в тому числі Папи римські, ставали меценатами. Багато творів мистецтва надихалося біблійними сюжетами. Нерідко художники, архітектори працювали на замовлення римського двору, збільшуючи вплив католицької церкви (Сикстинська капела, собор Св. Петра). Внутрішнє розкріпачення, вільнодумство цілком поєднувалося у гуманістів з вірою в Бога, конфлікту з католицькою церквою дуже довго не виникало.

6.3. Реформація

Перехід від Середніх віків до Нового часу, розклад феодальних і зародження буржуазних відносин - надзвичайно складний і неоднозначний історичний період, який в різних країнах мав свої особливості. Якщо Італія в XIII ст. стала батьківщиною Відродження, то пізніше, на початку XVI ст., в Німеччині складається інший тип світогляду і, відповідно, всієї культури, що увійшов в історію як епоха Реформації.

У 1517 р. в місті Віттенберзі священник Мартін Лютер виступив з 95 тезами, безпосереднім мотивом для яких був протест проти торгівлі індульгенціями (індульгенція - свідоцтво про прощення гріхів). В основі вчення Лютера лежали дві основні ідеї. По-перше, принцип «виправдання вірою» полягає в тому, що порятунок душі досягається не виконанням церковних обрядів, а щирою особистою вірою в Бога. Для того, щоб вірувати в Бога, людині не потрібен посередник в особі церкви. Звідси витікала друга думка: кожен повинен сам осягати християнське вчення через Біблію, а не через папські декрети і постанови церковних соборів. Нове ставлення до праці відбилося в невдоволенні великою кількістю церковних свят, коли заборонялося працювати. Лютер перекладає Біблію німецькою мовою (католицька церква забороняла переклади на національні мови, що робило читання Біблії доступним лише дуже вузькому колу людей, її зміст переказували і тлумачили священники). Характерно, що гуманізм залишався світоглядом дуже вузького кола найбільш освічених людей, ідеї ж Лютера стали ідеологічним знаменом селянської війни, яка почалася в Німеччині.

Схожі думки висловлювали й інші ідеологи (наприклад, Кальвін - в Швейцарії). Ідеї Реформації швидко підхопили широкі верстви населення в різних країнах (гугеноти у Франції, пуритани в Англії). На основі цього вчення стався новий великий розкол у християнстві - від католицької відділяються протестантські церкви. Протестантськими узагальнено називають церкви, генетично пов'язані з Реформацією, вони сповідують близькі погляди, але організаційно не об'єднані. Раніше за всіх виникли лютеранство і кальвінізм. В Англії королівська влада використала ідеї Реформації для звільнення з-під папського впливу, протестантська

англіканська церква стала там державною. Пізніше виникнуть протестантські секти: баптисти, адвентисти, п'ятидесятники й інші. Для протестантизму характерні простота оформлення церковних будівель і богослужіння, використання світської музики, скасування поклоніння святым, іконам. Все це дістало відповідне відображення у мистецтві.

Співвідношення Реформації і Відродження - складне теоретичне питання. Ці епохи тісно переплітаються, однак не співпадають. Вони перетинаються у часі, але якщо Ренесанс на початку XVI ст. досягає вершини, то Реформація тільки починається. Обидва явища підготовлені початком розвитку буржуазних відносин, але сам цей процес в Італії і Німеччині проходив по-різному. Італія - батьківщина папства, але в Німеччині внаслідок роздробленості країни втручання Риму у внутрішні справи відчувалося особливо боляче. І Ренесанс, і Реформація виробляють новий світогляд, але інтелектуальна, естетична творчість охоплювала вузьке коло вибраних, а релігійна форма легко сприйнялася народом. Особисті взаємовідносини гуманістів і протестантів також вельми неоднозначні. У Німеччині Лютер і гуманісти ведуть діалог, симпатизують один одному, а в Швейцарії Кальвін, який прийшов до влади, переслідує будь-яке інакомислення (за його наказом був спалений найвідоміший вчений Мігель Сервет - релігійний теоретик і лікар, який відкрив мале коло кровообігу).

Відродження поділяється на три етапи: друга половина XIII - XIV ст. - проторенесанс (передвідродження) і треченто; XV ст. - раннє Відродження, або кватроченто; кінець XV - перша третина XVI ст. - Високий Ренесанс, або чинквеченто; XVI ст. - пізній Ренесанс. Сам термін «Відродження» введено в ужиток у XVI ст. живописцем та істориком мистецтва Джорджо Вазарі.

Ще на підступах до Ренесансу завирувала у глибинах національного життя Італії напружена політична боротьба. У тривожні ранні роки XIV ст. був написаний один з найвеличніших творів світової культури – «Божественна комедія», її автор Данте Аліг'єрі (1265-1321) - останній поет середньовіччя і разом з тим перший поет нового часу. За власним визнанням Данте, поштовхом до пробудження у ньому поета була трепетна і благородна любов до дочки батькового друга - юної і прекрасної Беатріче. Два десятки сонетів, кілька канцон і балад, написані біля могили коханої, яка померла у 1290 р., містять філософське тлумачення пережитого і благородний образ коханої. Вірші тут чергуються з прозою - це щоденник схвильованого серця й аналізуючого розуму.

«Божественна комедія» відображає життя душі та серця поета, всі його знання та страждання, все приватне та громадське життя, політичну боротьбу в Італії та культурні традиції. Фабула поеми була Данте немовби задана алегорично-повчальною і релігійно-фантастичною традицією середньовічних розповідей про ходіння у загробний світ та видіння посмертної людської долі. Тонко розроблена система католицького вчення про потойбічне життя грішників та праведників, угодних Богові, з його

скрупульозним описом посмертних кар, відплат і нагород, зумовила основні напрями поетичної оповіді Данте й поділ його поеми на три частини: пекло, чистилище і рай.

У грандіозному полотні «Пекла», з його страхітливими мандрами по дев'яти колах покарання злочинців, проявилися неостиглий запал поета — політичного вигнанця, всі його уподобання, відобразились політичні проблеми Італії. У «Пеклі» Данте «оселив» владолобців, скнар, жорстокосердих державців, егоїстів, брехунів, байдужих.

Поряд з Данте завжди називають ім'я іншого великого італійського поета - Франческо Петрарки (1304-1374). Данте передбачив деякі ідеї епохи Відродження, але першим гуманістом Італії був Петрарка. Він перший в одному із своїх творів протиставив середньовічному «божественному знанню» вивчення людини. Двадцять один рік оспівував Петрарка у своїх сонетах і канцонах Лауру, яка була одружена з іншим чоловіком. А коли вона померла, оплакував її ще довгі роки.

Для плеяди блискучих письменників, філософів, публіцистів, художників Відродження характерні тверда переконаність у невичерпних висотах людського духу, вимога, щоб людина все знала, все вміла, все могла.

Але в основному ренесансному світовідчуттю властиве життєствердження і прагнення поновити у правах людський розум та унікальність індивідуальних можливостей творення добра. Ніколо Макіавеллі (1469-1527) - політичний мислитель і письменник - у трактаті «Державець» міркує про індивідуума, ладного діяти з раціоналістичною доцільністю, цілком поклавшись тільки на себе, тобто чинити так, як він вважає за потрібне, згідно з вільним внутрішнім рішенням, обов'язковим тільки для цього «Я». Згодом реалістичне тлумачення механізмів влади у Макіавеллі ставилось йому за вину виправдання цинізму засобів заради досягнення жаданої мети («макіавеллізм»).

6.4. Титани італійського Відродження

Треченто зв'язується з ім'ям живописця Джотто ді Бондоне (1267-1337). З робіт Джотто найкраще збереглися фрески капели дель Арена у Падуї. 38 сцен з життя Христа і Марії Джотто зв'язав в єдине ціле, створивши великий епічний цикл. Це зв'язна розповідь (перша в живопису), в якій відображені найрізноманітніші психологічні колізії: взаєморозуміння, підступність, скорбота, смиренність, всепоглинаюча материнська любов. Замість умовного золотого фону візантійських мозаїк Джотто вводить пейзажний фон. Фігури набувають об'єму й природності рухів. Виникає тривимірний простір, який досягається не перспективним поглибленням (вирішення перспективи було справою майбутнього), а певним розміщенням фігур на відстані одна від одної на площині стіни. Однак анатомія людського тіла зацікавила митця. І якщо у візантійському живопису фігури немовби ширяли, висіли у просторі, то герої Джоттових фресок вже твердо стояли на землі. Джотто ввів і побутові деталі, які

підсилюють життєвість зображеного. Емоційна виразність, драматизм і водночас величність та монументальність - такі основні риси його манери. Він вже подолав традиційний середньовічний алегоризм, і тому його образи зрозумілі всім. Згодом розписи капели почали називати «євангелієм Джотто», «євангелієм для неписьменних».

Скульптором, якому випало в мистецтві на цілі століття вперед розв'язати проблеми круглої скульптури, кінного монумента, був Донателло (Донато ді Нікколо ді Бетто Барді, близько 1386-1466). У двох ранніх скульптурах для церкви Орсанмікеле він відроджує античний досвід: в апостолі Марку розв'язує проблему становлення людської постаті на повний зріст за законами пластики, розробленими ще в Греції, у статуї святого Георгія почуття самосвідомості і впевненості підкреслено спокійною позою постаті, яка нагадує колону, що зближує «Св. Георгія» із зразками грецької високої класики. Створював Донателло і портрети конкретних осіб (портрет Нікколо Удсано, наприклад).

Античні традиції (але вже пізньої класики) вно відчутні у бронзовому «Давиді» Донателло. Донателло зобразив його зовсім юним, ідеально прекрасним, наче Гермес Праксителя, хоч і ввів таку деталь, як пастуший капелюх, - знак його простого походження.

У Падуї перед собором св. Антонія стоїть пам'ятник Гаттамелаті (перший кінний монумент нової епохи) - це створений Донателло образ воєначальника, кондотьєра з маршальським жезлом у руці, в обладунку, але з непокритою виразно-портретною головою на дебелим, величному коні.

Виразником естетичних ідеалів двору був художник Сандро Ботічеллі (Алесандро ді Маріанно Філіппі, 1445-1510). Галерея Уффіці зберігає дві його знамениті картини: «Народження Венери» і «Весна». У цих картинах виявилися всі основні особливості стилю Ботічеллі: ліричний і романтичний характер образів, фантастичний пейзаж - якийсь зачарований сад, його «готицизми» (подовжені невагомі фігури, що наче не торкаються землі), особливий тип жіночого обличчя - подовжений овал, припухлі губи та очі, які здаються заплаканими. Обличчя Венери, воно майже трагічне, що зовсім не гармоніює з радістю, яку вона несе. Такі самі його мадонни, а також «Саломея», «Вигнанка» та ін.

Ботічеллі був автором розписів на стіні Сікстинської капели, де через півстоліття залишив свої витвори і Мікеланджело.

Основні роботи Ботічеллі, в основному «Оплакування», нав'язані образом і трагічною долею Савонароли, під впливом якого опинився художник у 1480-90 рр. Флорентійська школа залишила визначні відкриття у живопису: перспективу, анатомію тіла, точний рисунок, природні рухи; але колір не був сильною стороною флорентійських майстрів.

Леонардо да Вінчі. Він знався на анатомії, геометрії, фортифікації, меліорації, лінгвістиці, віршуванні, музиці. Перший великий твір міланського періоду - «Мадонна у скелях» (або «Мадонна у гроті»). Композиція логічна, точно вивірена. Постаті мадонни та ангела

випромінюють спокій, але водночас і певну таємничість, викликають тривожне почуття, що підкреслено фантастичним виглядом самого грота і пейзажем. Найвищим досягненням Леонардо да Вінчі є розпис стіни трапезної монастиря Санта-Марія делла Грація на сюжет «Таємної вечері». Христос востаннє зустрічається за вечерею зі своїми учнями, щоб оголосити їм про зрадництво одного з них: «Істинно кажу вам, один з вас зрадить мене». Художник багато разів змінював композицію, та в основу її поклав математичні розрахунки. І при цьому головним його інтересом залишилися характери, темпераменти, індивідуальності.

Велич Мони Лізи досягається вже самим зіставленням її сильно висунутої до краю полотна постаті з видимим немовби здалеку ландшафтом, невловний і вираз обличчя Джоконди - у ньому розум, проникливість і тонкість, її очі стежать за глядачем, таємнича зваблива усмішка може бути витлумачена по-різному. У портреті підкреслено почуття власної значущості, високого права на самотійне духовне життя. Леонардо да Вінчі був генієм, який відкрив нові горизонти у мистецтві. Кожний із залишених ним творів - це етап у розвитку культури, а деякі його наукові відкриття і прозріння становлять інтерес і сьогодні.

Злиття традицій античності і духу християнства дістали найяскравіший вияв у творчості Рафаеля (Рафаело Санті, 1483-1520). Світлий геній Рафаеля не був схильний до психологічної заглибленості й осягнення внутрішнього світу людини.

Мадонна, намальована для монастиря церкви св. Сікста, так звана «Сікстинська мадонна». Приваблива для Рафаеля можливість перевтілення давньої іконографії «Богоматері розлучення», теми сумного материнського передчуття, немовби усвідомлення жертви, яку мати Христа повинна принести людям, набула у «Сікстинській мадонні» найповнішого виразу. Цариця небесна з печальним сином на руках - урочиста, недосяжна, скорботна - ніби спускається назустріч людям. Мотив розсунутої завіси - звичайно це роблять ангели, а в «Сікстинській мадонні» вона розкривається сама за велінням невідомої сили, - показує явлення Богоматері як зрима чудо. Святий Сікст і свята Варвара немовби підтримують з обох боків Мадонну, утворюючи навколо неї замкнений коловорот почуттів. Здалеку картина здається чудесним видінням. При ближчому підході бачиш юну матір, заступницю людську, яка знає про неминучість трагічної розлуки з сином. Печальна серйозність і недитяча врочистість маленького Христа підкреслює жертвність матері.

Фреска Рафаеля «Афінська школа» - алегорія Храму науки. Під склепінням цього храму невимушене розташувалися філософи давнини. Найвидатніші з них - Платон та Арістотель - немовби повільно виходять з глибини, стають у центр групи вчених. За ними інтер'єр чудового купольного храму, прикрашеного статуями Аполлона і Мінерви. Величний образ Платона, за припущенням деяких дослідників, навіяний непересічним образом Леонардо, а в Геракліті зображений Мікеланджело. Головне, звичайно, - це загальна атмосфера високої духовності, глибокої

шани до могутності людського духу і розуму. Логіка, абсолютна сталість, ясність і простота композиції створюють враження надзвичайно цілісної і дивовижної гармонійності.

6.5. Північне Відродження

Паростки нового мистецтва в Нідерландах спостерігаються у книжковій мініатюрі, котра, здавалося б, найбільше зв'язана із середньовічними традиціями.

У живопису воно починається з братів Яна та Губерта ван Ейків, які створили Гентський вівтар (собор св. Бавона в Ренті). Вгорі зображений Христос на троні, попереду стоять Марія та Іоанн, музичать Адам і Єва; внизу на п'яти дошках сцена «Поклоніння агню». Особливість цього живопису (який ще не знав анатомії і перспективи) - надзвичайна старанність і детальність у передачі навколишнього світу: кожна травинка, кожний шматок тканини є для художників високим предметом мистецтва. Ван Ейки вдосконалили техніку малювання олією, що дало змогу повніше передавати яскраву звучність барв. Так само старанно малював численних мадонн, візерунок їхнього вбрання, складний рисунок підлоги та вітражів Ян ван Ейк. Художник багато часу приділяв портрету, достовірно передавав індивідуальність, не забуваючи при цьому про характеристику людини як частини всесвіту («Людина з гвоздиною», «Людина в тюрбані»). Його герої принципово споглядальні, а не діяльні, бо ван Ейк вважав споглядальність якістю, що допомагає людині досягнути красу нескінченної багатоманітності світу і знайти своє місце у ньому.

Мистецтво братів ван Ейків мало величезний вплив на розвиток нідерландського Відродження, їх пантеїстична багатобарвність, щоправда, поступово зникла, зате людська душа розкривалася все глибше у всіх її таємницях. Творцем похмурих містичних видінь став Ієронім Босх (Хієронімус ван Акен, близько 1450-1460-1516 рр.). В них є й елементи середньовічного алегоризму, і жива дійсність. Демонологія межує у Босха зі здоровим гумором, почуття природи - з аналітичним поглядом на людину і гротесковістю в зображенні її («Корабель дурнів»). У вівтарному образі він примудрився дати тлумачення фламандському прислів'ю, де світ порівнюється з копицею сіна, з якої кожний вириває стільки, скільки може вхопити. У «Саді втіх», одній з найвидатніших картин, Босх змалював образ гріховного життя людей. Світ Босха фантастичний (він створював істот з поєднання тваринних форм і предметів неорганічного світу) - і при цьому реальний, хоч і пройнятий передчуттям якихось всесвітніх катастроф.

Вершиною нідерландського Ренесансу була творчість Пітера Брейгеля Старшого, прозваного Мужичьким (1525-1530 - 1569). У ранніх творах він перебував під впливом Босха («Бенкет худих», «Бенкет тонких» - зла іронія, недвозначний присуд). Але подальший його шлях - від пейзажу-панорами, який фіксує деталі і намагається показати нескінченність і грандіозність світу, до пейзажу лаконічного, філософського. З ім'ям

Брейгеля зв'язується остаточне оформлення пейзажу як самостійного жанру. Пейзаж з фону перетворився на розповідь про важливі сторони життя. Найбільш відомий з них у Пітера Брейгеля Старшого «Зимовий пейзаж» з циклу «Пори року» (інша назва – «Мисливці на снігу»).

Одна з останніх його картин – «Сліпі». П'ять сліпих людей, що тримаються за одну довгу палицю, летять в яр слідом за вожаком, який оступився. Один з них дивиться прямо — у нього порожні очниці, дикий вищир. Ці страхітливі, приречені на страждання люди здаються ще жахливішими на тлі спокійного, безжурного краєвиду з церквою, порожніми пагорбами й зеленими деревами. Природа неупереджена і вічна, а шлях сліпих - це життєвий шлях усіх людей.

Творчість Альбрехта Дюрера (1471-1528) за різноманітністю, масштабом таланту, широтою сприймання дійсності Дюрер - типовий художник Високого Відродження. Він був і живописцем, і гравером, і математиком, й анатомом, і перспективістом, й інженером. Він розв'язав ряд професійно-художніх проблем: співвідношення предметів у просторі, існування людської постаті у просторі й пейзажі. Три найзнаменитіші гравюри художника: «Вершник, смерть і диявол», «Св. Ієронім», «Меланхолія». У першій з них зображено вершника, який нестримно мчить уперед, незважаючи на те, що смерть і диявол спокушають і лякають його. У другій - святий Ієронім, який сидить за столом у келії і працює. На передньому плані зображений лев, більше схожий на старого, доброго пса, що лежить поруч.

Дослідники по-різному тлумачили ці гравюри: їх вважали спробою відобразити становище лицарства, духівництва, бюргерства, а в образі св. Ієроніма бачили письменника-гуманіста, вченого нової епохи. У «Меланхолії» крилата жінка в оточенні атрибутів середньовічної науки та алхімії: пісочного годинника, інструментів ремесел, терезів, дзвона, «магічного квадрата», кажана та ін. - сповнена похмурої тривоги і зневіри в торжестві розуму й пізнання. Образ оповитий тяжким настроєм, який відображає, очевидно, громадський тих років у Німеччині.

У 1526 р. Дюрер створює своє останнє живописне полотно – «Чотири апостоли», станкове за формою, але справді монументальне за величністю образів. Деякі дослідники бачили в ньому зображення чотирьох характерів, чотирьох темпераментів. Дюрер порушив канон і на передній план у лівій дошці висунув не Петра, особливо шанованого католицькою церквою, а Іоанна - апостола - філософа, найближчого художнику за світоглядом. В апостолах, в різних їх характерах він оцінював усе людство, віддаючи перевагу мудрості і гуманності, які повинні бути притаманні тим, хто веде людей за собою.

Період XV-XVI ст. прийнято називати епохою Відродження. Соціально-економічною суттю цієї епохи є зародження капіталізму. В містах Італії, які збереглися як торгово-ремісничі осколки Римської імперії, зароджується мануфактура, формуються торгові центри всеєвропейського значення. Історична особливість цієї епохи зумовлена

двома факторами: 1) зародженням капіталізму; 2) розкріпаченням, хоча б частковим, особи. Оскільки значення першого фактора більш-менш зрозуміле, зупинимось на другому, який багато в чому визначив форми реалізації цієї епохи.

Філософська палітра епохи Відродження грає різноманітністю барв: тут і неоплатонізм, і неопіфагорейство, і аристотелізм, і епікуреїзм. Вже в цьому розмаїтті проявляється її відмінність від одноманітного Середньовіччя. Однак визначальну роль відігравав неоплатонізм, ідеї якого поділяли не тільки філософи, а й вчені (Галілей, Коперник, Кеплер).

Найвідомішим мислителем раннього Відродження є Микола Кузанський (1401-1464), за поглядами неоплатонік. Але ідеї неоплатонізму він осмислює в новому дусі. «Єдине», на його думку, охоплює все, воно не має нічого протилежного собі. Звідси парадоксальний, але логічний висновок, що «Єдине» тотожне безконечному. Таким чином, одиниця, єдине (мінімум) і безконечне (максимум) збігаються. На безконечності будь-яка точка стає центром. На місці одиниці, яка у греків була конститутивним принципом суцього (визначала його межу і міру), Микола Кузанський ставить безконечність. Це руйнувало уявлення про космос древніх і готувало ґрунт для ідеї безконечності Всесвіту і відсутність в ньому центра, і, отже, для переходу від геоцентризму до геліоцентризму. Ідея збіжності центру, одиниці (Бога) і безконечності (світу) стала основою пантеїзму, вчення, згідно з яким Бог і природа єдині, Бог мовби розлитий у природі. Завдяки пантеїзму відбувається реабілітація природи, з неї знімається карб гріховності. Це певною мірою стосується як зовнішньої природи, так і тіла людини. Ідеї пантеїзму поділяли і деякі мислителі Відродження, їх, зокрема, дотримувався знаменитий лікар і алхімік Парацельс (1493-1541), який висунув здогадку, що людське тіло - це хімічна система.

Найбільш відомим пантеїстом Відродження був італійській мислитель Джордано Бруно (1548-1600). Бруно поділяє думки Кузанського про збіжність протилежностей, які він поєднує з геліоцентричним вченням Коперника. Космос і божество безконечні, вони єдині. Природа - це «Бог в речах». Здатність мислити, відчувати (гілозоїзм) притаманна всім речам природи. Завдяки пантеїзму долається дуалізм матерії і форми, який був притаманний платонівсько-аристотельській традиції. Матерія не просто матеріал, який отримує активність через набуту зовні форму. Вона сама по собі (завдяки божественній суті) активна. Починаючи з Бруно, в європейській філософії знімається протиставлення матерії і форми як активного і пасивного первнів. Матерія поступово набирає рис субстанції, якій притаманний рух і активність. Саме у добу Відродження філософія і наука виходять з-під патронату релігії, стають світськими знаннями, різноманітніються течії філософії, розширюється коло її проблем.

6.6. Українська культура XIV- першої половини XVII ст.

Визначну роль у загальнокультурному процесі цього періоду в Україні відіграли братства. Про існування братств вперше стає відомо з писемних джерел XV ст. Вони виникали для захисту соціально-економічних інтересів міщанства, боротьби проти католицької релігійно-ідеологічної експансії та проти денаціоналізації. У братствах брали участь середні верстви міського населення з цехових ремісників, торговців, вчителів, православне духовенство й дрібна шляхта. Найдавнішими і найпомітнішими були Львівське Успенське братство (1585), Брестське (1591), Люблінське (1594), Київське Богоявленське (1615), Луцьке (1617). Активно діяли братства в Острозі, Дрогобичі, Холмі, Перемишлі та інших містах. Крім церковно-релігійної боротьби з католиками та уніатами, братства вели громадсько-політичну та культурну діяльність. Вони організовували лікарні, притулки, школи, друкарні, згуртовували освітянські, наукові, видавничі та інші культурні сили. Першим навчальним закладом вищого ступеня була Острозька греко-слов'яно-латинська школа, заснована у 1576 р. князем Костянтином Острозьким для боротьби проти польсько-шляхетського і католицького засилля.

К. Острозький як представник староруського православ'я діяв в умовах, коли майже вся українсько-білоруська знать прийняла католицизм або унію. Навіть діти Острозького, виховані в польсько-католицькому оточенні, всі, крім молодшого сина Олександра, стали католиками. Усе родинне оточення було польсько-католицьким. К.К. Острозький залишався відданим давнім русько-українським традиціям. Усі свої сили він віддавав поширенню освіти, письменства і взагалі культури, яка протистояла натиску католицизму й унії. Першим ректором Острозької школи був вчений і письменник Герасим Смотрицький, автор політичного трактату «Ключ царства небесного», надрукованого 1587 р. в Острозі, та кількох віршів. Викладачами школи були відомі діячі острозького літературно-наукового осередку Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Кирило Лукаріс, Дем'ян Наливайко, а вихованцями - Мелетій Смотрицький, Гаврило Дорофєєвич, Іван Княгиницький, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін.

Вищу освіту після закінчення шкіл вихованці одержували в Європі. Зокрема, в Краківському університеті (заснований 1364 р.) здобули освіту 800 українських студентів (впродовж XV-XVI ст. студенти з України вчилися також у Сорбонні, в Болонському, Падуанському, Празькому, Гейдельберзькому та інших університетах, в єзуїтських колегіях). Українці в Краківському університеті не тільки вчилися, а й ставали професорами, викладали. Так, про Арістотеля розповідав краківським студентам православний князь Андрій Свірський (1488-1489). Професором цього ж університету був Юрій Дрогобич (1450-1494) з Дрогобича, який вчився тут. Згодом він став доктором Болонського університету, викладав астрономію та медицину, був його ректором (1481-1482). Книга Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 р.», що видана

латинською мовою у Римі в 1483 р., крім астрології подає наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії.

Павло Русин (Рутенус) із Кросна (бл. 1470-1517), який завжди підкреслював своє українське походження, закінчив Грейфсвальдський університет у Німеччині(1499), здобув ступінь магістра вільних мистецтв у Кракові (1506), викладав історію римської літератури в Краківському університеті. Під його впливом сформувалися польські поети доби Відродження - Ян Дантишек, Ян Паноній. Збірку віршів Павла Русина латинською мовою «Carmina» видано у Відні (1509).

У XVI ст. на небосхилі вітчизняної культури зійшла яскрава зірка - Станіслав Оріховський (1513-1566). Найвизначніша постать поміж східнослов'янських гуманістів доби Відродження, письменник, мислитель, тонкий знавець класичної латині, він спізнав славу ще за життя. У Західній Європі його величали «рутенським (українським) Демосфеном», порівнювали з Цицероном. Народився він у с. Оріховка Перемишлянського повіту Руського воєводства в Польщі.. Після школи продовжував освіту у Краківському, а згодом у Віденському університеті. Після переїзду до Віттенберга (1529) підпав під вплив Мартіна Лютера (основоположник однієї з течій протестантизму) та німецького гуманіста Філіппа Меланхтона. Він слухав лекції в Болонському й Падуанському університетах, вдосконалював освіту в Римі та Венеції. Спілкувався з видатними церковними й державними діячами. Після 17-річного перебування за кордоном повернувся на батьківщину, при йняв сан священника.

У своїх працях виступав на захист України від турецько-татарських вторгнень, висловлював симпатії до православ'я, залишаючись католиком. Його гуманістичний світогляд виявився у ствердженні значення кожної людини, наділеної величчю розуму, свободою волі, що перегукується з поглядами Е. Роттердамського. Станіслав Оріховський повторював, що доблесть людини визначається її особистими заслугами. («Твій герб з Нюрнберга є ознакою шляхетності як хміль є пивом а виноградна лоза вином»). Про природне право, яке вище від людських законів, які при потребі можна змінювати. Був ідеологом освіченої монархії - філософ на троні. Він звертався до античної спадщини, до особистості давньоримського оратора й письменника Цицерона й пояснював славу його силою таланту.«Великий Рим загинув, а Цицерон римський зостався, стоїть і стояти буде до кінця світу завдяки своїм здібностям».

Себастьяном Кленович та Шимоном Шимонович були творцями польського сонета, яких цитували українські пісні, використовували українські сюжети. Кльонович жив у Львові, добре знав Україну, написав поему «Роксоланія» (1584). Шимон Шимонович (1558-1629) народився у Львові, закінчив Краківський університет. Написав збірки «Ідилії», «Селянки» та ін.

Кінець XVI - початок XVII ст. був періодом найбільшої інтенсивності ренесансних впливів у провідних жанрах літератури, мистецтва. Велася

полеміка між православними і проунійними публіцистами у релігійній царині. Справжніми пам'ятками української полемічної літератури з православ'я були твори Іпатія Потія, Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Христофора Філарета, Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького.

Видатним українським письменником-мислителем тієї доби був Іван Вишенський (між 1545-1550 - помер після 1620), який написав твори «Обліченіє діавола-миродержца», «Посланіє к утѣкшим от православнее вѣрїи єпископом», «Краткословный ответ Феодула», «Загадка философом латинским», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіе» та ін. Концепція Вишенського про рівність та свободу народу і особи ставила мету захистити вчення православної церкви від впливу католицизму. Захищаючи православну віру, він узяв на себе роль трибуна, борця за права приниженого й експлуатованого українського селянства проти соціальної несправедливості, національного гноблення. Це відбувалося напередодні визвольної війни українського народу. Велике значення мало те, що І. Вишенський був поборником слов'янської мови, її поширення. Зазначимо, що найважливішим набутком цього періоду стало створення писемної української, «руської» мови, мови літературної і наукової, що була ближчою до народної мови, ніж давня церковнослов'янська. (оселився на Афоні. Прийняв чернечий постриг) Уготован бо сосуд гнева Божия на вашу землю пролится...

Важлива роль у розвитку української культури в XVI-XVII ст. належала народному епосу. В його основі - давньоруські фольклорні традиції. Прислів'я, приказки, казки, перекази творили народною мовою. Думи оспівували героїку народної боротьби за визволення української землі, славетну і трагічну долю народу, формували мораль, виховували любов до Вітчизни (думи про Олексія Поповича, про втечу трьох братів із Азова, про Саміила Кішку, Марусю Богуславку). У знаменитій думі про козака Байду оспівуються мужність і вірність народного героя, який і в полоні відмовився служити ворогові

Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
Ой ти, Байдо, ти славесенький,
Будь мені лицар ти вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!
Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!

До наших днів фольклор доніс народний настрій, тогочасні події. Думи и пісні пробуджували в народі патріотичні почуття, кликали до помсти, славили героїзм козацтва. З-під брязкоту невірницьких кайданів, що «до кості козацьке тіло молодецьке оббивали», крізь віки долинають до нас голоси предків, які мріють пробитися до рідної землі — «на тихії

води, на ясній зорі». На рівні найвищого мистецтва поєднується лірика з епосом в історичній пісні : «Гей у лузі червона калина».

Думи та пісні виконували в супроводі кобзи, бандури, ліри. Співці - бандуристи служили и у війську на Запорозькій Січі. Український народ мав свої оригінальні українські музичні інструменти — бандуру, торбану, ліру, розмаїтій музичній інструментарій ударних (барабан, бубон, тулумбаси), духових (сурма, сопілка, флюяра, трембіта, дуда, труба, бугай, коза, ріг), струнно-щипкових (кобза, бандура, торбан, тримба). Набула подальшого розвитку українська професійна музика (переважно духовна).

Боротьба з національними і релігійними утисками - провідна тема багатьох народних дум і пісень. Вони в яскравих фарбах ведуть оповідь про грабунки польської шляхти та євреїв-орендарів, про зусилля козаків у боротьбі із цим лихом. Наприклад, з думи про Корсунську битву ми дізнаємось, як козаки полонили гетьмана Потоцького і продали в полон татарам, як від народного гніву втікали євреї-орендарі, як попа Якубу повісили на дубі та ін.

Справжньою перлиною народної поетичної творчості цього періоду стали невірницькі думи й пісні. У них звучить туга за батьківщиною, мрія про волю, жадоба боротьби з поневолювачами.

У 1660-70-ті роки кількість пісень збільшується, але художній рівень їх не перевершує твори невірницького циклу. Щоправда, розширюється жанровий діапазон, з'являються іронічні та гумористичні пісні. Але гумор, як правило, то гіркий, то злий, бо в ньому проступає гіркота самого життя.

Ментальність українців стала на рівень національної самосвідомості, осмислення себе народом із власною історією, державою, культурою.

Розвиток освіти і шкільництва того часу був тісно пов'язаний з розвитком друкарської справи. У Польщі перші книги друкувались латинською мовою наприкінці XV ст. У XV-XVI ст. із середовища польських культурних діячів вийшла ціла плеяда майстрів, які друкували книжки не лише на батьківщині, а й в інших країнах Західної Європи.

Постійна друкарня з латинським шрифтом у Польщі була заснована Яном Галлером на початку XVI ст. Поряд з книжками, що виходили з друку латинською, з'являються друковані видання слов'янською мовою. Перша книжка слов'янською мовою глаголицею була надрукована в 1483 р. у Венеції. У 1491 р. у Кракові вийшли книжки кирилицею, яка лягла в основу пізніших азбук російської, української, білоруської, болгарської, сербської та народів сучасної Югославії. Є припущення, що й до 1491 р. у Кракові вже друкував книжки кирилицею відомий друкар Швайпольт Фіоль - виходець з Німеччини. Для друку використовувались виконані в Україні копії церковнослов'янських рукописів у російській редакції, а також рукописи південнослов'янського походження. Видання Фіоля призначалися для православного населення України, Білорусії, Молдавії. Досить швидко вони здобули визнання і в Росії. У 1491-1492 рр. Ш.Фіоль

був звинувачений інквізицією в антикатолицьких поглядах і мусив припинити видавничу діяльність та виїхати із Кракова.

Наприкінці XV ст. друкування книг починається у південних слов'ян. У Чорногорії в 1494 р. вийшла друком перша книжка південнослов'янського друку «Октоїх» або «Осмигласник». Це видання й до цього часу приємно вражає читача своєю технікою і красою оформлення давнього слов'янського друку. На початку XVI ст. матеріальними заходами воєводи І. Бесараба друковані книжки слов'янською мовою почали видавати у Валахії. Тоді ж книгодрукування шириться і в Сербії.

У східнослов'янських народів найпершими з'являються білоруські друковані книги, видання яких пов'язане з іменем Георгія-Францішека Скорини. У 1517 р. Скорина надрукував першу книжку— «Псалтир» церковнослов'янською мовою в чеській Празі. Великою подією в історії білоруської й української культур була поява в 1517-1519 рр. 22 окремих випусків Біблії в перекладі на тодішню білоруську мову, яка була поширена і в Україні. У 1525 р. Скорина заснував словено-руську друкарню у Вільно. Видання Скорини поширювались в Україні і в Білорусії. Таким чином, із західнослов'янських земель друковані книжки поширились на білоруські й українські землі.

Ренесансна архітектура в Україні спиралась на міцну основу раніше вироблених норм будівельної техніки, функціональних вимог, типів споруд. Саме вони стали вихідними у її подальшому поступі. Ознаки її стилю відповідали за своїм характером складній системі ренесансного стилю в архітектурі європейських країн: чітка симетричність, ордерність, горизонтальність членування, використання декоративно-орнаментального оздоблення фасадів, інтер'єрів. У жилих будинках прагнули до зовнішньої репрезентативності та зручніших умов побуту. Фасад став головним об'єктом художньої уваги. Пам'ятки такої архітектури збереглись у Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах та Львові. Центральна частина Львова - майдан Ринок є рідкісною пам'яткою ренесансного світського зодчества. Тут при розташуванні будинків ще дотримано попередніх регламентацій (магдебурзьке право), однак в оформленні фасадів яскраво виявлені ренесансні естетичні норми: ордерне вирішення порталів, орнаментально-декоративне обрамлення вікон, порталів, карнизів та інтер'єрів.

У XIV-XVI ст. в архітектурі і мистецтві створюються загальнонаціональні особливості українського стилю. Хоч українська архітектура і мистецтво й мали національну своєрідність, проте вони розвивались у взаємозв'язках з мистецтвом інших слов'янських народів.

У рештках кам'яних укріплень українського архітектурного стилю є спільні риси із стилем кремлівських укріплень великого князівства Московського і Новгородського. Крім того, у кам'яному будівництві України помітні західноєвропейські впливи, що проникали сюди через Польщу й Угорщину. Найбільше вони були помітні в містах Західної України, де

стиль ренесансу поєднувався з народним українським стилем, перенесеним з дерев'яного будівництва в кам'яні споруди замків, церков та великих міських жител.

У плануванні найбільшого міста українських земель, що знаходилися під владою Великого князівства литовського, - Києва виділилося три основні центри, які загалом становили єдиний міський організм. Найбільш важливим було Нижнє місто (Поділ), оскільки воно мало найбільш розвинену соціальну і економічну структуру, притаманну феодальному місту. У джерелах XVI ст. саме ця частина Києва називається «містом». У плані Нижнє місто наближається до неправильного трикутника. Головним композиційним центром забудови виступала ринкова площа. Планування вулиць було нерегулярним, але, водночас, простежувалася орієнтація до Дніпра. Вулиці забудовувалися дерев'яними будинками садибного типу. Висотними архітектурними будовами були тільки культові споруди. Другим за значенням районом концентрації населення Києва була місцевість, яка примикала до Печерського монастиря. Поблизу його стін зводилися будинки монастирських підданих, зокрема ремісників. Третім міським центром був Київський замок, який відіграв важливу роль в обороні міста. Суттєве значення мали його адміністративно-політичні та ідеологічні функції - у замку знаходилася резиденція київського воєводи, а також діяли кілька церков. Територія цієї частини міста була порівняно мало заселена.

На цей час припадає бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд в Україні. Найбільше повністю збережених міст-фортець, замків, культових споруд або ж їх решток лишилось саме з цих часів. Великі землевласники, шляхта, настрашені селянсько-козацькими повстаннями під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка й Григорія Лободи, перетворювали свої оселі на справжні фортеці. Фортифікували церкви, костели, синагоги й монастирі. Навіть сільські кладовища та млини подекуди перетворили на фортеці. Численні міста-фортеці, навіть замки бастионного типу здебільшого споруджували на залишках давньоруських городищ.

Ренесансна архітектура в Україні спиралась на міцну основу раніше вироблених норм будівельної техніки, функціональних вимог, типів споруд. Саме вони стали вихідними у її подальшому поступі. Ознаки її стилю відповідали за своїм характером складній системі ренесансного стилю в архітектурі європейських країн: чітка симетричність, ордерність, горизонтальність членування, використання декоративно-орнаментального оздоблення фасадів, інтер'єрів. У жилих будинках прагнули до зовнішньої репрезентативності та зручніших умов побуту. Фасад став головним об'єктом художньої уваги. Пам'ятки такої архітектури збереглися у Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродях та Львові. Центральна частина Львова - майдан Ринок є рідкісною пам'яткою ренесансного світського зодчества. Тут при розташуванні будинків ще дотримано попередніх регламентацій (магдебурзьке право), однак в оформленні

фасадів яскраво виявлені ренесансні естетичні норми: ордерне вирішення порталів, орнаментально-декоративне обрамлення вікон, порталів, карнизів та інтер'єрів.

У XIV-XVI ст. в архітектурі і мистецтві створюються загальнонаціональні особливості українського стилю. Хоч українська архітектура і мистецтво й мали національну своєрідність, проте вони розвивались у взаємозв'язках з мистецтвом інших слов'янських народів.

У рештках кам'яних укріплень українського архітектурного стилю є спільні риси із стилем кремлівських укріплень великого князівства Московського і Новгородського. Крім того, у кам'яному будівництві України помітні західноєвропейські впливи, що проникали сюди через Польщу й Угорщину. Найбільше вони були помітні в містах Західної України, де стиль ренесансу поєднувався з народним українським стилем, перенесеним з дерев'яного будівництва в кам'яні споруди замків, церков та великих міських жител.

Перша половина XVII ст. характерна розквітом саме живопису, бо утверджується більш поглиблене «відкриття світу і людини», завдяки чому художня творчість поступово набирала реалістичного змісту. Завоювання нових реалістичних позицій у живописі пов'язане з прогресивними рухами, з піднесенням антифеодальної та національно-визвольної боротьби. Такі високі мотиви сприяли появі невідомих раніше в українському мистецтві намагань теоретично узагальнити погляди на прекрасне, які спирались на переконання про цінність реальної природи. У цей час не священнослужителі-догматики визначали ідейно-художню скерованість іконопису, а активне демократичне середовище - українське міщанство, що організовувалось у братства. Ця суспільна й культурна сила внесла у живопис нове світосприймання. І живопис саме цього періоду відзначається піднесенням характером, новими композиційними пошуками, ускладненим розв'язанням тематичних сцен, колористичним багатством

На відміну від історичного живопису, портрет посів провідне місце в культурному житті тодішнього суспільства. Розвиток цього жанру розпочався з донаторських та надгробних зображень, і цей тип портрета, переносючи активну еволюцію, надовго залишався чинним в українському мистецтві (портрети Яна Гербурта, Катерини Домагалич, Костянтина Корнякта). Він проник у всі прошарки міста і села, що зумовило збереження його стильової своєрідності і допомогло залишитись винятковим історіографічним документом. Однак найбільшу популярність здобув портрет світського призначення, спочатку погрудний, згодом - в повний зріст. Невеликого формату ранні портрети Стефана Баторія, Ганни Гойської, Софи Терновської, Романа Сангушка та ін., об'єднані органічно-цільним ренесансним сприйняттям людини. В таких портретах переплелись впливи західноєвропейського мистецтва з традиціями українського живопису, якому належить провідна роль. Специфіка умов сприяла тому, що портрет залишався на демократичних позиціях і це затримувало його в реалістичному руслі з правдивим і проникливим

розкриттям суті людини. Саме прагнення до об'єктивності, до передачі колориту епохи та її атмосфери складає велику пізнавальну вартість цього жанру. Парадний шляхетсько-магнатський портрет набув особливо швидкого розвитку в першій половині ХУІІ ст. У ньому виробились власні ідейно-стилістичні риси, які залишилися незмінними протягом майже двох століть, та було закладене нове розуміння образу людини, що визначалось соціальним становищем: портрет виявився зручною формою демонстрації високого суспільного рангу. Однак характери передавались з гострою нещадністю та правдивістю. Стилістичні риси такого портрету визначались запозиченнями з королівських зображень - це портрети Марини Мнішек, Лжедмитрія, Юрія Мнішка.

У мистецтві Києва, коли місто стає центром культурно-політичного життя в Україні, портрет посів провідне місце. Цей жанр виявився засобом втілення важливих суспільних ідей через образи широкомасштабного змісту та високих громадянських позицій. На портрет покладались обов'язки формувати морально-етичний ідеал людини. Тому поява зображень тодішніх діячів української культури була своєчасною і мала велике історичне значення. Таким чином, портрет став засобом втілення суспільних ідей. У ньому розкривалась сутність людини з ренесансних гуманістичних позицій.

Ренесансний український живопис приділяв головну увагу людині, в ньому концентрувались вироблені тогочасним світоглядом нові потенційні сили, покликані активно впливати на життя людини, пробуджувати в ній високі гуманістичні ідеали. Живопис становив поетично-світлу, піднесено-одухотворену частину земного життя людини, і в цьому приховувалась його величезна естетично-суспільна цінність.

Графічне мистецтво тісно пов'язане з рукописною й друкованою книгою, проте воно не замикалось у межах книги, обплітаючись спільністю стильових напрямів і духовних потреб із живописом та скульптурою. Розквіт графіки був зумовлений усім перебігом величезних перемін у культурному і політичному житті того часу. Її розвиток не гальмувався ні прив'язаністю до традицій, ні обмеженнями, як у живопису, бо в ній нові відкриття й нові напрями сприймались набагато швидше. Тому прагнення до реальності і життєвої переконаності видається в графіці цілком природним.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому відмінність середньовічного і ренесансного світоглядів?
2. Який новий ідеал людини виробило Відродження?
3. Які художні відкриття належать митцям Відродження.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Скласти термінологічний словник до розділу.
2. Написати реферат на тему: «Титани Відродження».

3. Заповнити таблицю «Характерні риси гуманізму».

<i>№ п/п</i>	<i>Основоположники та видатні представники гуманізму</i>	<i>Основні твори</i>	<i>Характерні риси гуманізму</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

4. Заповнити таблицю «Культура Раннього Відродження».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Література</i>	<i>Живопис</i>	<i>Скульптура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

5. Заповнити таблицю «Культура Раннього Відродження».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Література</i>	<i>Живопис</i>	<i>Скульптура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

6. Заповнити таблицю «Культура Високого Відродження».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Література</i>	<i>Живопис</i>	<i>Скульптура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

7. Заповнити таблицю «Культура Північного Відродження».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Література</i>	<i>Живопис</i>	<i>Скульптура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

8. Заповнити таблицю «Культура Пізнього Відродження».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Література</i>	<i>Живопис</i>	<i>Скульптура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

9. Написати реферат на тему: «Культура України в XIV- першій половині XVII ст.».

10. Написати реферат на тему: «Освіта та наука України в XIV-першій половині XVII ст.».

12. Написати реферат на тему: «Творчість С. Оріховського».

*«Справжні безсмертні твори
мистецтва залишаються
доступними і
доставляють насолоду всім
часам і народам».*
Гегель.

РОЗДІЛ 7. КУЛЬТУРА ДОБИ БАРОКО ТА ПРОСВІТНИЦТВА

1.1. *Культура доби Бароко.*

1.2. *Культура доби Просвітництва.*

1.3. *Українська культура у другій половині ХУІІ - ХУІІІст.*

Поняття: бароко, рококо, класицизм, просвітництво, українське козацьке бароко, меценати, парсуни.

7.1. *Культура доби Бароко*

Бароко (від італ. вигадливий, химерний; від порт. perolo baroko – перлина неправильної форми) - літературний і загальномистецький напрям, що зародився в Італії та Іспанії в середині ХVІ століття, поширився на інші європейські країни, де існував упродовж ХVІ-ХVІІІ століть. Довго вважалось, що цей термін походить від португальського слова, що означає перлину неправильної форми, яка переливається різними кольорами райдуги. За іншою версією термін бароко походить від італійського - вигадливий, химерний. Існує і третій варіант - слово «бароко» означає фальш і обман. Термін «бароко» вперше був застосований для характеристики стилю архітектурних споруд. Але згодом його починають вживати для позначення інших мистецьких явищ. У ХVІІІ столітті термін «бароко» застосовують до музики, у ХІХ столітті його вживають стосовно скульптури та живопису. Наприкінці ХІХ століття починають говорити про бароко в літературі. Термін бароко був введений у ХVІІІ столітті, причому не представниками напрямку, а їхніми супротивниками – класицистами, які вбачали в бароко цілком негативне явище. Вважають, що першим термін «бароко» щодо літератури використав Фрідріх Ніцше.

Періодизація доби:

Хронологічні межі періоду бароко не збігаються з календарними межами історичних епох і для різних країн Європи коливаються – інколи з досить значною різницею у часі. Вважається, що бароко як загальномистецький і, зокрема, літературний напрям зародився в Італії та Іспанії в середині ХVІ століття, звідки упродовж ХVІ-ХVІІІ століть поширився майже у всіх країнах Європи. Розквіт його у більшості європейських країн припадає на ХVІІ століття. Саме тому ХVІІ ст. і прийнято називати епохою бароко.

Ідеологічною передумовою бароко стала контрреформація, а бароко, в

свою чергу, стало її естетичним виразом. В 1540 р. папа римський заснував орден єзуїтів, які стали основними і найбільш активними пропагандистами бароко в мистецтві. Впродовж XVI-XVIII століть єзуїтський орден поширюється по всіх країнах католицької Європи і разом з ним поширюється бароко. Але при цьому повного повернення до середньовіччя, як того прагнула католицька церква не відбулось. Як наслідок бароко стало своєрідним синтезом культур середньовіччя та античності, тому для митців бароко характерне примирення суперечностей: земного і небесного, духовного і світського, античності і християнства. Визначальними у філософії та мистецтві, почасти й у масовій свідомості, стають ідеї про те, що все земне - тлінне, тимчасове, тутешнє «життя - є сон», справжнє життя настає лише після фізичної смерті; реальний світ - долина страждань, які необхідно терпіти смиренно, очікуючи смерті та єднаючись душею з Богом. А звідси - барокові метафори: життя людини - троянда, що швидко в'яне і перетворюється на колюче й сухе стебло; людина - недогарок; звідси ж алегоричні персонажі - Смерть, Доля, Віра тощо; вірші, збірки під заголовками «Цвинтарні думки», «Похоронні пісні». Дотепність, парадоксальність, контрастність сполучення, алегоричність, містицизм, інтерес до трагічних суперечностей буття: життя і смерті, тлінного і вічного, взагалі – тяжіння до поєднання непоєднуваного (смішного з сумним, трагічного з комічним, високого з низьким і т. д.) на кшталт таких образів, як «радісний біль», «багатий жебрак», «німий промовець», «блаженна мука» - це ті риси твору, які в ньому найбільше цінували митці. Тема творів бароко: відображення життя в його контрастній різноманітності, ілюзорність та скороминучість людського життя, життя як сну, життя як театру або лабіринту, трагічна невлаштованість світу, фатальна підпорядкованість людської долі божественному призначенню, гріховність людської природи. А ідею диктувало життя - прославлення монархічного або релігійного правопорядку та боротьби за національну єдність в різних країнах Європи.

Поширеними мотивами поезії стають різноманітні природні катаклізми (бурі, повені, землетруси) та соціальні потрясіння (війни, повстання, народні заворушення), трагічні суперечності в душі людини як відображення суперечностей між небесним та земним, пристрастю та моральним обов'язком, мотиви відчаю, зневіри та приреченості. Як наслідок у творах бароко домінує похмурий, песимістичний пафос, у барвах якої герої цих творів сприймають один одного і світ, що їх оточує. Важливого значення набуває зовнішній вигляд твору, тексти віршів набувають форми хреста, чари, ковадла, колони, ромба, стають популярними акровірші. Поети бароко часто бавляться нанизуванням вигадливих метафор, порівнянь, антитез. Наприклад, «любов зв'язує золото з крицею, пряжу - із шовком, спонукає кропиву тягтись до шляхетної троянди, до перлин кладе сміття, до вугілля кладе крейду і часто прищеплює дикому дереву солодкий плід». Найбільш поширеними жанрами бароко є пасторальна поезія та драма, пасторальний роман,

філософська лірика, сатирична бурлескна поезія, комічний роман, трагікомедія, філософська драма.

Мистецькі твори бароко відрізняються недотриманням правил ренесансної гармонії заради більш емоційної взаємодії з глядачем. Найяскравіше бароко проявилось в архітектурі. Саме в архітектурі найбільш ясно і узагальнено виражена основна ідея бароко: ілюзія неперервності руху, постійної плинності і змінності форм, перетікання одного простору в інший. Архітектура бароко тяжіла до ансамблю, до організації простору. Це майдани, палаци, сходи, фонтани, паркові тераси, басейни тощо. У міських і замських резиденціях архітектура і скульптура мають єдине вирішення: переважають пластичне оздоблення з тривожною грою тіні і світла, парадні інтер'єри з багатоколірною скульптурою, ліпленням, різьбленням, позолотою, розмальованими плафонами, які створюють ілюзію відкритих склепінь, спостерігаються надзвичайна пишність і величність. Архітектура бароко не терпить прямих ліній й чітко окреслених статичних площин, вона відрізняється потужним просторовим розмахом, складністю неспокійних форм, що ніби зливаються одна з одною. Архітектура – велично-прекрасна, урочисто вражаюча, що породжує грандіозно-психологічний ефект. Головні об'єкти барочної архітектури - церква і палац. Їхня багатобарвна архітектура – це різнокольоровий мармур, бронза, розмальовані скульптури, яскраві, святкові інтер'єри.

В бароко відзначалися: ускладненість обсягів і простору, взаємне перетинання різних геометричних форм, переважання складних криволінійних форм при визначенні планів і фасадів споруд, чергування опуклих і увігнутих ліній і площин, активне застосування скульптурних та архітектурно-декоративних мотивів; нерівномірний розподіл архітектурних засобів; створення заможної гри світлотіні, кольорних контрастів, динамічність архітектурних мас. Класичний феодалізм поступається неофеодалізму, з чітко окресленою буржуазною формою господарювання. З посиленням влади грошей європейське суспільство все більше охоплює жага накопичення капіталу, який перетворюється в гаранта всевладдя.

Ці зміни, викликані соціально-економічними процесами життя європейського суспільства, і визначили тенденцію подальшого розвитку європейської культури. Не відкидаючи всіх форм попередньої доби, європейська культура XVII ст. відходить від світогляду Ренесансу. Знову звертається до Бога, як найвищого, абсолютного критерію. Загострення релігійних суперечностей породжує новий тип літератури: полемічну літературу, нові літературні жанри, проповіді, псалми, гімни, нові напрямки і стилі в образотворчому мистецтві. Зміни в ідеології відбилися насамперед на такій світоглядній науці, як філософія. Природничі науки і математика сприяли виробленню механіко-матеріалістичного уявлення про світ /найбільш яскраво це проявилось в праці Ісаака Ньютона «Математичні начала натуральної філософії» (1687). Філософи XVII ст.

були поставлені перед проблемою: що є основним у сприйнятті природи розум чи чуттєвий досвід? У цьому зв'язку наука розкололась на дві школи, два напрямки - раціоналістичний і емпіричний. Яскравим представником раціоналізму у філософії був Рене Декарт (1596-1650). У своїх працях «Геометрія», «Початки філософії...», «Роздуми про метод...» він відстоював дуалізм душі і тіла, його гаслом стали слова «Я думаю, отже я існую». Для Декарта Бог - це творець матерії, руху і покою; людина - зв'язок тілесного механізму з душею, яка має думку і волю. Його погляди доповнювала філософська концепція Бенедикта Спінози (1632-1677), за якою природа є Бог - єдина, вічна і безкінечна субстанція. Людина - частина природи. В працях «Богословсько-політичний трактат», «Етика» він відстоює розуміння Всесвіту як закономірної системи, її можна пізнати, користуючись геометричним методом. В подальшому, послідовники Спінози, розвиваючи його погляди, все ближче підходили до атеїзму. На позиціях раціоналізму стояв видатний вчений - філософ Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) - автор проекту перебудови російської держави, замовленого Петром I.

Один із творців диференціального обчислення, він вірив в силу людського розуму, в природжену здатність людини пізнати найскладніші категорії буття. Основи емпіричного світогляду були викладені в працях Френсіса Бекона (1561-1626), англійського філософа, родоначальника англійського матеріалізму.

Праці філософів-раціоналістів, які були, як правило, видатними математиками, фізиками, так і філософів-емпіриків, справили великий вплив на подальший розвиток природничих і математичних знань, підводили людину до пізнання світу, вселяли віру в сили людського розуму, надаючи при цьому домінуюче місце Богу.

Не дивлячись на закладені в ній протиріччя, філософія збуджувала думку, творчу наснагу. Цей вплив формував художню культуру, яка проявилась у двох стилях - бароко і класицизм.

Доба бароко (дивний, химерний) ніби проходила під гаслом слова «Наш світ сцена, у кожного тут своя роль, і кожному відплатиться за заслугою». Вона була відображена у пишних і грандіозних архітектурних творіннях, поєднанні ілюзії і реальності в художніх полотнах, неземною привабливістю культурних композицій, ландшафтних парках, величезних садах і садибах. Для бароко характерним є поєднання земного і небесного, величного і легкого. Майстром цього стилю в архітектурі і скульптурі був Лоренцо Берніні (1598-1680). Його скульптури «Екстаз св.Терезії», «Аполлон і Дафна», повні динамізму та релігійної афектації. Завершеною композицією митця стала колонада площі собору св. Петра в Римі, яка вражає своєю просторністю, пишністю декору, динамікою форм, перспективними і світловими ефектами.

В епоху бароко живопис став більш аристократичним, барвистим і динамічним з незвичайними сюжетами. Бароко підняло мистецтво минулих епох на нову ступінь. Порівняно зі спокійною та врівноваженою

епохою Відродження, бароко проникало в душу глядача і вражала її. Видатним представником бароко у живописі був італієць Мікеланджело де Караваджо (1573-1610). Він став основоположником реалістичного напрямку в європейському живописі XVII ст., започаткувавши стиль - караваджизм, суть якого полягає в передачі емоційного стану через контраст світла і тіні. Його полотна «Покладення в домовину», «Вакх» переповнені драматизмом та емоційною напругою. Водночас Караваджо залишив по собі ряд жанрових робіт /найбільш відома «Лютніст», які сповнені звичайних людських переживань і турбот.

Перший великий італійська живописець епохи бароко, Караваджо був запальною людиною, що відображалось в його творах, вони були наповнені драматизмом і експресією. Порівняно з сучасниками, які звикли до використання попередніх начерків, малював прямо з натури. Створена Караваджо система одержала широке поширення ще при житті художника. Багато художників епохи бароко наслідували стиль Караваджо. З XVII ст. переживає своє піднесення живопис Голландії. Яскравим представником голландської школи доби бароко був Пітер Пауль Рубенс. В його полотнах пишність і витонченість переплітається з чуттєвою красою образів. Картини на релігійні і міфологічні сюжети «Зняття з Хреста», «Персей і Андромеда», історико-алегоричні полотна «Історія Марії Медічі» проникнуті демократичним духом і відчуттям могутності природних сил. Як і Караваджо, Рубенс залишив після себе серію побутових робіт – «Повернення женців», «Камеристка» та ін. Великий фламандський живописець створив свою школу, з якої вийшли Ван Дейк, Я.Йордане, Ф.Снейдерс. Принципи бароко знайшли своє відображення в літературі . Одна з найвідоміших картин Рембрандта «Нічний дозор», полотно вражає своїми розмірами і монументальністю, але не дивлячись на це всі обличчя і деталі промальовані дуже чітко. Цією картиною можна насолодитися в паризькому Луврі. Ще одним яскравим представником бароко був голландець Ян Вермеер. Він любив зображати людей в домашній обстановці. На найвідоміших картинах Вермеєра зображені жінки за домашньою роботою або за музикою в світлих сонячних кімнатах. Роботи живописця були наповнені умиротвореними образами, світлими тонами і сюжетами дивовижною простоти.

В історії моди епоха бароко теж залишила свій незгладимий слід. Законодавцем моди в цю епоху був двір французького Короля-Сонце Людовіка XIV. Це був парад прикрашених костюмів як у жінок, так і у чоловіків. Мережива, банти, пряжки, підбори, перуки і «мушки» — все було занадто химерно і нарочито. Але багато з того що було придумано в ту епоху дійшло до наших днів і прижилося в сучасному костюмі в дещо зміненій формі. В цей же час з'явилося перукарське мистецтво — «куафюри». Розкіш була присутня скрізь. Люди оточували себе химерними і красивими речами в інтер'єрі: дзеркала в ліпних рамах, гарні меблі, статуетки, розкішний одяг і так далі.

П.Кальдерон в Іспанії, Т.Тассо в Італії, А.д'Обин у Франції. В літературних творах Педро Кальдерона де ла Барка широко представлений комедійний жанр «З коханням не жартують», «Дама невидимка», а також драматичні твори «Стійкий принц», «Саламейський алькальд» та ін., побудовані на традиціях християнського демократизму. Як і для всіх представників бароко, для його творчості характерні пишність і контрастність образів, що найбільш яскраво представлені в його морально-філософській драмі «Життя і сон».

На тих же засадах була побудована творчість італійського поета Торквато Тассо - творця відомої героїчної поеми «Звільнення Єрусалиму» та пасторальної драми «Амінта». В своїх теоретичних працях по теорії поезії він виклав основні принципи нової поезії, поезії бароко, започаткував нову течію в цій галузі літератури.

Нова доба внесла свій стиль і в музичне мистецтво, для якого домінуючими стали контрастність, сильні ефекти, посилення уваги до інструментальних жанрів. Бароко в музиці представлено творчістю видатних італійських композиторів Андреа та Джовані Габріелі, органістів собору Сан-Марко у Венеції та німецького композитора Дітріха Букстехуде, попередника Й.С.Баха, Георг Фрідріх Гендель. Це справді національні митці, що виражали себе і епоху в своїх творах. В барочній музиці переважає драматична патетика: її образи динамічні. Вся вона будується на контрасті звукових ефектів і тяжіє до монументальності. Головною ознакою музичного бароко була поліфонія - одночасне звучання декількох мелодійно змістових голосів, що надає музиці багатоплановості, робить її багатотемною, просторово глибокою. Найяскравіше бароко проявилось в опері. Оперна вистава доповнювалася архітектурним елементом, так як видовища відбувалися в розкішних парадних залах двора. Музично-драматична та ігрова основи опери виявилися здатними відтворити складний душевний світ людини, нездоланні людські пристрасті підкреслювались, возвеличувались, доповнювались різноманітними і складними подіями.

В XVII ст. у Франції зароджується новий стиль-класицизм(зразковий). У XVIII ст. він стає панівним в Європі. Теоретичні засади класицизму виклав Нікола Буало в своєму поетичному трактаті «Мистецтво поетичне». В цей період Франція переживала добу абсолютизму. Н.Буало вбачав в ньому ідеальну суспільну формупереносив її на літературу. В своєму трактаті він обґрунтував природний поділ на витончене і брутальне, високе і низьке, благородне і плебейське. Класицизм переключив увагу з сфери духовної на громадянську. Героями творів стають королі, полководці, «герої», яким відводилась певна художня форма - ода, героїчна поема, драма, епопея. Для «нижчих» станів -селян, міщан - сатира, комедія, байка. Н.Буало не вважав можливим змішання жанрів або зміну форм. Все мало мати чіткі і відповідні контури, бути витриманим у стилі «трьох едностей» - дії, часу і місця. Найбільш яскраво класицизм проявився в літературній творчості П.Корнеля, Ж.Расіна, Мольєра, у веймарському періоді Гете,

Шіллера. Цій літературі притаманні етичні колізії, типові образи. Представники цього напрямку вплинули на подальший розвиток літератури.

Комедії Мольєра «Дон Жуан», «Шлюб по неволі», «Тартюф або обманщик», «Міщанин у дворянстві» не залишають театральних сцен упродовж більш як 300 років. Зазначимо, що комедійний жанр був найбільш шанований в цей період, так як вважався небезпечним і викликав переслідування як з боку влади, так і церкви (априклад Мольєр за комедію «Дон Жуан»).

Водночас великого розвитку досяг і трагедійний жанр, представником якого був Жан Расін. В його трагедіях «Британік», «Береніка», «Митридат», «Федра» основна увага зосереджена на конфлікті між деспотизмом і його жертвами, культивовані почуття громадського обов'язку, протиборстві почуттів людської душі і т.п.

В архітектурі класицизм визначався чіткими геометричними формами, логічністю планування, стриманому декорі. Зразком таких архітектурних рішень є Площа Згоди в Парижі, Малий та Великий Трианони у Версалі (арх. Жак Анж Габріель), Собор св.Павла в Лондоні (арх.Кристофер Рен), Собор Інвалідів в Парижі та Площа Перемог (арх.Ардуен-Мансар).

У образотворчому мистецтві елементи класицизму знайшли своє відображення в полотнах Жака Луї Давида «Клятва Гораціїв», «Смерть Марата», «Сабінянки» та ін., Жана Огюста Енгра «Апофеоз Гомера», Клода Лоррена, Серія «Часи доби» та ін.

7.2. Культура доби Просвітництва

Подальший розвиток європейської культури тісно пов'язаний з новим періодом, який увійшов в історію під назвою доби Просвітництва. Характеризуючи нову добу, акцентуйте увагу на тому, що вона започаткувала основи сучасної західної цивілізації, підготувала підґрунтя найважливіших подій нової історії, в тому числі Великої Французької революції. Революція у Франції 1789 р. всебічно вплинула на життя всіх європейських країн.

Криза феодалізму позначилась на духовному житті всіх верств європейського суспільства. Відбувалась поляризація політичних інтересів. Цьому вибуху передував час визрівання ідей, що вивели людей на барикади. Творцями нових ідей були діячі Просвітництва, насамперед Дідро, Руссо, Монтеск'є, Вольтер. Просвітители були вихідцями з третього стану, різних його верств. Вони дотримувались різних поглядів, але були єдині в ненависті до деспотизму, їх зброєю стали книги і памфлети, драми і комедії, вірші і епіграми. Свою мету вони бачили в просвітницькій діяльності, поширенні знань серед широких народних верств.

Першою великою колективною працею передових французьких мислителів-просвітителів і вчених XVIII ст. стала «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» відома нащадкам як «Велика Енциклопедія». Видання її пов'язане з іменем видатного філософа

і письменника Дені Дідро (1713-1787). Ще до виходу Енциклопедії, Дідро зазнав переслідувань з боку влади і церкви.

1746 р. було спалено його книгу "Філософські думки" за критику королівської влади, дворянства та духовенства. Та переслідування не зломили Дідро, і він в 50-х роках збирає навколо себе групу письменників та вчених для підготовки Енциклопедії. В цю групу увійшли: Вольтер дійсне прізвище Марі Франсуа Аруе, уже відомий в той час як автор —Філософських листів, Жан Жак Руссо -письменник і мислитель; філософи-матеріалісти К.Гельвецій і П.Гольбах; математик і філософ д'Аламбер. Душою всієї справи залишався Дідро. Він був автором більшості статей, які відрізнялись своєю революційністю. В статті «Державці» він писав: «...Досвід вчить, що чим більше правителі мають влади, тим більше вони зловживають нею. Тому корисно обмежити владу самодержавців...». А в статті «Власність» він продовжив свою думку: «Всяка влада, заснована лише на насильстві, насильством же повалиться». Енциклопедисти виступали проти католицької церкви, кріпосницького права та церковної системи, захищали свободу торгівлі і промисловості. Не дивлячись на переслідування, періодичні заборони, до 1772 р. вийшло 17 томів «Енциклопедії» і 11 томів ілюстрацій. Останні 7 томів вийшли до 1780 р. «Енциклопедія» стала тим арсеналом, в якому кувалась зброя для штурму старої Франції, вона здійснила «революцію у розумі» людей. Вплив енциклопедистів на суспільно-політичну думку не обмежувався Францією, Європою, вийшов за межі європейського континенту.

Просвітителі XVIII ст. загострили питання державного будівництва, політичних і громадських свобод, обґрунтували доцільність розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. В своєму головному творі «Про суспільний договір» Ж.Ж.Руссо писав: «Людина народжується вільною, а між тим вона повсюди в кайданах» і тому, робить висновок Руссо, держава повинна бути лише такою, що забезпечує громадянам свободу. Автор обґрунтовує ідею народного суверенітету, де верховна влада повинна належати не монарху, а народу. За цих умов держава зможе гарантувати вільний розвиток всім громадянам. Найбільш оптимальну форму організації державного життя Руссо вбачав в демократичній республіці. В новій державі він бачив нову людину. Засадам виховання такої людини він присвятив свій роман «Еміль», або «Про виховання». Після перемоги французької революції тіло Руссо було перезаховано в Пантеоні з написом «Великим людям - вдячна вітчизна».

Ідеї просвітництва знайшли своє відображення в новій літературі; т.зв. літературі просвітницького реалізму, втіленого в романах «Робінзон Крузо» Д.Дефо, «Мандри Гулівера» Д.Свіфта, пізньому періоді творчості Шіллера і Гете, американських письменників і поетів - Т.Джеферсона, Б.Франкліна, Т.Пейне та ін.

Просвітницький напрямок в художній культурі виразився і в методі сентименталізму, який став відповідно на надмірний раціоналізм попередньої доби, що нехтував почуттям людини. Сімейно-побутовими

проблемами сентименталізм найбільш рельєфно проступав в творчості англійського письменника Лоренса Стерна - основоположника літератури сентименталізму. Його твори - роман «Життя і думки Трістамма Шенді» та «Сентиментальна подорож до Франції та Італії» є взірцями літературної пародії, гострої спостережливості і психологізму. Кінець XVIII ст. позначився кризою Просвітництва. Реалії Великої Французької революції 1789-1794 рр. - криваві акції якобинської диктатури, революційний терор, вакханалія беззаконня і кривавих розправ розтоптали ідеали Просвітництва. На початку XIX ст. вони сходять з політичної арени та духовного життя Європи, поступаючись місцем лібералізму, соціалістичним ідеям тощо. В літературі настає час критичного реалізму, в образотворчому мистецтві новій художній течії - натуралізму.

Отже, культура XVII-XVIII ст. була великим кроком в прогресивному розвитку матеріальної та духовної культури європейських народів. Вона заклала підвалини подальшого розвитку їх цивілізації.

Бароко відіграло велику роль у мистецтві XVII століття, яке дозволило втілити безмежність і суперечливість світу й людини, ту складність буття, яка не підлягає раціональному осягненню, боріння різних сил і стихій, загадкову таїну суцього. Бароко дало можливість митцям висловити у різноманітних художніх формах уявлення про духовний стан світу й особистості, виразити моральні запити цієї доби. Бароко стало результатом змін у світобаченні людства, що відбулися під впливом бурхливого розвитку науки й філософської думки.

Термін «рококо» виник у Франції наприкінці 18 ст., в епоху розквіту класицизму, як презирлива кличка для всього манірного і вигадливого мистецтва 18 в.: вигнута, примхлива лінія, що нагадує обриси раковини, - його головна ознака. Мистецтво рококо - це світ вимислу і інтимних переживань, декоративної театральності, вишуканості, витонченості, у ньому немає місця героїзму і пафосу - вони змінюються грою в любов, фантазією, чарівними дрібничками.

Рококо - вишуканий і витончений стиль початку вісімнадцятого століття. Характерними рисами інтер'єру в стилі рококо є вишуканість, граціозний орнамент, велике декоративне навантаження композицій і інтер'єрів, велика увага до міфології, комфорту, еротичних ситуацій, створення ілюзорного світу, наповненого атмосферою тепла, затишку, комфорту і витонченості. Філософія рококо - це світ будуара, гри карнавалу. У колориті інтер'єру рококо переважають ніжні пастельні тони. Найбільш популярні колірні поєднання - біле з блакитним, зеленим або рожевим і, звичайно ж, золото.

Одним з основоположників стилю «рококо» був талановитий Антуан Ватто, що дав найбільш досконале втілення принципам цього стилю.

В інтер'єрах з'являються пересувні ширми, які візуально змінюють простір, gobелени із зображеннями пагод, квітів, людей в китайському одязі, вишукані орхідеї, знаменитий китайський фарфор, акваріумні рибки,

тонкостобурні дерева і витончені лаковані меблі китайських майстрів, немов створена для рококо.

Основні елементи стилю Рококо:

- затишність приміщень, несиметричність композицій, вишуканість форм;
- приховані павільйони, китайські будиночки, затишні гроти;
- ідеал стилю: жінка-підліток;
- матеріали: дерево, позолота, текстиль, дзеркала, бронза, кришталь;
- багата кольорова палітра: пастельні тони, перлова гамма, поєднання салатого і рожевого, блідо лілові й мармурові відтінки
- ліпнина, позолочені орнаменти, різьблені панелі, дзеркала;
- велика декоративна навантаженість інтер'єрів і композицій;
- невеликий стилізований тонкий рельєфний орнамент у вигляді переплетень, гротесків, завитків, опуклих щитів, і рокайля - орнаменту у вигляді черепашок; невеликі кімнати з закругленими кутами або ж овальні в плані, динамічні асиметричні форми.

Стиль рококо зародився в часи регентства у Франції (1715-1723) досягнувши свого апогею при Людовіку XV, перейшовши в інші країни Європи і пануючи у них до 1780-х років. Стиль рококо це продовження стилю бароко, його видозміна. Цей стиль не вніс у мистецтво ніяких конструктивних елементів, він користувався старими, при цьому не обмежуючи себе при їх застосуванні ніякими традиціями для досягнення декоративного ефекту.

Поява стилю рококо обумовлено змінами у філософії, смаках і в придворного життя. Найвище свій розвиток стиль рококо отримав у Баварії.

Для живопису характерні еротико-міфологічні, еротичні, а так само пасторальні (пастораль) сюжети. Першим із значних майстрів живопису в стилі рококо є Ватто. Подальший розвиток цей стиль отримав у творчості таких великих художників, як Фрагонар і Буше. Найбільш яскравим представником даного стилю у французькій скульптурі є Фальконе, хоча в його діяльності переважали статуї і рельєфи, які призначені для прикраси інтер'єрів, а саме бюсти, у тому числі і з теракоти. Сам Фальконе був керуючим знаменитої Севрської порцелянової мануфактури. (Чудовими порцеляновими виробами славилися також заводи в Мейсене і Челсі).

В архітектурі стиль рококо знайшов найяскравіше своє вираження у декоративному оздобленні інтер'єрів. Найскладніші асиметричні ліпні і різьблені візерунки, вигадливі завитки внутрішнього оздоблення контрастували із суворим зовнішнім виглядом будівель, прикладом тому може служити Малий Тріанон, який збудований у Версалі зодчим Габріелем (1763-1769).

Стиль Рококо, який зародився у Франції досить швидко поширювався в ряді інших країн завдяки французьким художникам, які працювали за

кордоном, а також публікаціям проектів багатьох французьких архітекторів. За межами Франції найбільшого розквіту рококо досяг в Австрії та Німеччині, де він ввібрав в себе багато традиційних елементів бароко. В архітектурі багатьох церков, таких, як церква в Фирценхайлігені (1743-1772) (Архітектор Нейман), їх просторові конструкції, урочистість стилю бароко поєднуються з властивим стилю рококо вишуканим мальовничим і скульптурним внутрішнім оздобленням, при цьому створюючи враження казкового достатку і легкості.

Один з прихильників рококо в Італії, архітектор Тьєполо - сприяв поширенню даного стилю в Іспанії. Що стосується Англії, то в цій країні рококо зробив сильний вплив на прикладні мистецтва, прикладом тому служить інкрустація меблів, а також виробництво срібних виробів, на творчість майстрів, таких як Хогарт або Гейнсборо, витонченість образів у яких і їх артистична манера письма цілком відповідає духу стилю рококо. Цей стиль був дуже популярний у Центральній Європі до кінця 18 століття, в той час як у Франції та ряді інших західних країнах інтерес до даного стилю ослаб вже в 1860-х рр.. До цього року він сприймався вже лише як символ легковажності і був витіснений неокласицизмом. Гаслом короткого, недовговічного «століття» рококо стає «мистецтво як насолода», мета якого - порушувати легкі, приємні емоції, розважати, пестити око химерним візерунком ліній, вишуканими поєднаннями світлих нарядних фарб. Для живопису характерні еротико-міфологічні, еротичні, а так само пасторальні (пастораль) сюжети. Першим із значних майстрів живопису в стилі рококо є Ватто. Подальший розвиток цей стиль отримав у творчості таких великих художників, як Фрагонар і Буше. Найбільш яскравим представником даного стилю у французькій скульптурі є Фальконе, хоча в його діяльності переважали статуї і рельєфи, які призначені для прикраси інтер'єрів, а саме бюсти, у тому числі і з теракоти. Сам Фальконе був керуючим знаменитої Севрської порцелянової мануфактури. (Чудовими порцеляновими виробами славилися також заводи в Мейсене і Челсі). В архітектурі стиль рококо знайшов найяскравіше своє вираження у декоративному оздобленні інтер'єрів. Найскладніші асиметричні ліпні і різьблені візерунки, вигадливі завитки внутрішнього оздоблення контрастували із суворим зовнішнім виглядом будівель, прикладом тому може служити Малий Тріанон, який збудований у Версалі зодчим Габріелем (1763-1769).

7.3. Українська культура у другій половині XVII - XVIII ст.

Другу половину XVII – першу половину XVIII ст. деякі вчені визначають як друге (після Київської Русі) золоте століття в розвитку українського мистецтва. Навіть нетривале існування елементів державності на українських землях призвело до бурхливого розвитку національної самосвідомості, що позначилося на всіх сферах культурного життя - освіті, науці, книгодрукуванні, літературі, а в архітектурі та мистецтві дістало назву доби козацького бароко. Оскільки українське

бароко набуло найвищого свого розвитку та завершення в часи гетьманства Івана Мазепи то його найчастіше називають мазепинським бароко. Культура й мистецтво посідали важливе місце в житті та діяльності гетьмана, а в своєму меценатстві Іван Мазепа не мав собі рівних в історії гетьманської України. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що мав прояви не лише в архітектурі, образотворчому мистецтві та літературі, але й в цілому культурному, і навіть побутовому житті гетьманської України.

У другій половині XVII-XVIII ст. освіта, наука та книгодрукування на українських землях розвивалися відповідно до політики держав, у складі яких вони знаходились.

На Лівобережній Україні, у Києві та Слобідській Україні (входили до складу Росії) школи були лише православними. В середині XVIII ст. на Лівобережжі одна школа припадала на кожну тисячу чоловік. На Слобожанщині становище було гіршим – одна школа на 2,5 тис. осіб, а через 100 років – вже на 4,3 тис. У 60-ті роки XVIII ст. навіть була спроба ввести обов'язкову початкову освіту, однак далі несміливих кроків справа не пішла. Після остаточної ліквідації автономних прав українських земель у складі Росії наприкінці XVIII ст. поступово припиняють своє існування і національні школи. Основним центром освіти та науки був Київ з Києво-Могилянською колегією (академією). З кінця 60-х років XVII ст. її матеріальне становище поступово поліпшувалось, розширювався її викладацький склад, з кожним роком зростала кількість учнів. В 1685-1686 н.р. в ній навчалось 240 чол., на початку 1700 р. – вже близько 1 тис. За зразком Києво-Могилянської академії були створені колегії в інших містах – Чернігові (1700), Харкові (1726), Переяславі (1738), де могли отримати освіту діти різних станів. Ці учбові заклади готували священиків, державних службовців та вчителів начальних класів. З середини XVIII ст., не дивлячись на часткові нововведення, Києво-Могилянська академія почала все більше відставати від потреб часу, а проекти створення університету в Києві чи Батурині російський уряд не підтримав. В другій половині XVIII ст. виникають і перші професійні школи: медична в Єлисаветграді (1787), артилерійське (1794) та штурманське (1798) училища в Миколаєві тощо.

Київ та Лівобережна Україна відіграли важливу роль у поширенні подібної до західноєвропейської системи освіти в Росії. Так, у Києво-Могилянській академії отримали освіту 21 з 23 ректорів Московської академії та 95 зі 125 її професорів. Проте від'їзд освічених людей впливав на рівень розвитку культури в самій Україні. Цьому сприяла й політика царської Росії: на українських землях цензура була суворішою, ніж у Петербурзі чи в Москві.

На Правобережній Україні (входила до складу Польщі) проводилась активна політика соціального та національного гноблення українського населення. Чисельність православної шляхти зменшується, втрачає своє значення міщанство. Православні братські школи перестають існувати, на

їх місці виникають уніатські. Середня освіта знаходиться під майже повним контролем єзуїтів.

Після ліквідації ордену єзуїтів наприкінці XVIII ст. в Речі Посполитій було проведено шкільну реформу. Реорганізовані школи стали центрами колонізації українського населення. Важливою подією наукового та культурного життя на західноукраїнських землях було створення у 1661 р. Львівського університету, проте навчали в ньому латиною.

Високий рівень освіти на українських землях у другій половині XVII-XVIII ст. сприяв також і розвитку науки.

Україні з'являється ряд узагальнюючих історичних творів. Найбільш значними серед них були «Кройніка» (хроніка) Ф.Сафоновича (1762) та «Синопис» невідомого автора (1674). «Синопис» став першим підручником з історії України. У XVIII ст. написані історичні роботи у формі літописів – так звані «козацькі літописи» Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки.

Наприкінці XVIII ст. була написана «Історія Русів» – переважно політичний трактат, втілений в історичну форму. Невідомий автор подає картину історичного розвитку України, українського народу та української державності від давніх часів до другої половини XVIII ст. (1769). «Історія Русів» - своєрідний маніфест українського патріотизму, спрямований на піднесення національної гідності та політичної самосвідомості українців. Автор послідовно обстоював державну самостійність козацької України, демократичність її політичної форми правління, різко засуджував російський деспотизм. Визначними пам'ятками суспільно-політичної думки України стали «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (1710) та «Вивід прав України» (1712) П.Орлика.

Одне з провідних місць у розвитку української культури посідає просвітник, філософ та поет Григорій Сковорода (1722-1794). Філософія Г.Сковороди зосереджується на людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці.

Розвиток теоретичної думки, особливо в другій половині XVIII ст., відбувався під впливом насамперед природничо-наукових поглядів професорів Києво-Могилянської академії. Значних успіхів було досягнуто в математиці, механіці, астрономії (Ф.Прокопович, Г.Щербацький, Г.Кониський, І.Гізель, І.Фальковський, Я.Козельський) та медицині (Д.Самойлович, Н.Максимович-Амбодик, О.Шафонський). Таким чином, у другій половині XVII-XVIII ст. на українських землях наука досягла високого рівня, а провідним науковим центром була Києво-Могилянська академія.

Друкарство. Своєрідним показником рівня освіченості на українських землях може бути діяльність друкарень. Найбільшою, як і раніше, залишалась друкарня Києво-Печерської лаври. Основна увага приділялась церковно-службовим книгам. Разом з тим, продовжуючи традиції попередніх століть, друкарня випускала навчальні посібники (тільки у 1760 р. було надруковано 2 тис. букварів), полемічні книги, офіційні

матеріали, календарі, твори тогочасних українських письменників тощо. Для розвитку видавничої справи велике значення мало введення цивільного шрифту (вперше це було зроблено у Єлисаветграді у 1764 р.). Після цього кирилицею друкували лише церковні видання, а «цивільною» – світські.

Наприкінці XVII-XVIII ст. можновладці Росії та Польщі посилюють всебічний тиск на українську мову. У 1696 р. у Польщі видається закон, який обмежує сферу використання української мови лише богослужіннями. У 1720 р. царський уряд фактично забороняє друкувати книги українською мовою. У 1751 р. перейшла на російську мову викладання Києво-Могилянська академія. Це свідчило про перехід Росії до тотальної русифікаторської політики.

Література. З середини XVII і до останньої чверті XVIII ст. українська література вписується в один універсальний стиль епохи - бароко - з його суперечливим сприйняттям світу, витонченою алегоричністю і контрастністю образів, риторичністю, декоративністю, ускладненою метафоричністю, тяжінням до пишності, бажанням вразити читача. Поряд з бароко та за його посередництвом в українській літературі продовжували жити традиції Середньовіччя (переписувалися й перероблялися твори попередніх віків, найбільше перекладні повісті), Відродження (ряд характерних ідей, мотивів, сюжетів та образів) та Реформації (звертання до національно-визвольної боротьби з її героїкою та демократизмом). Українське бароко базується також явно вираженою просвітницькою тенденцією (сатирично-гумористичний і бурлескно-травестійний жанри, шкільні та вертепні інтермедії, визнання авторитету науки та виховної ролі знання). Жанри українського літературного бароко: новела, драма, історичні твори. Їх можна побачити в полемічній літературі, поезіях Л.Барановича, І.Величковського, Г.Сковороди; «козацьких» літописах тощо.

В українській літературі XVII ст. з'явилися нові риси: вона поступово звільняється від впливу церкви та набуває світського характеру, до художніх творів все більше проникає жива розмовна мова.

Ідеї громадянського гуманізму яскраво проявились в ораторсько-повчальній прозі другої половини XVII століття. Серед її представників – Л.Баранович, Д.Туптало та ін. Подальший розвиток отримала полемічна література в творах Л.Барановича, І.Гізеля, І.Галятовського. Розвивались й інші жанри літератури: проповіді, описання «житія святих», повісті й оповідання, паломницька проза (В.Григорович-Барський). Серед літературних творів другої половини XVIII ст. окреме місце займають «Розмова Великоросії з Малоросією» С.Дівовича (1762) та «Ода на рабство» В.Капніста (1783). Перекладач Генеральної військової канцелярії С.Дівович у своїй поемі обґрунтував самостійність політичного розвитку України з найдавніших часів. Відомий громадсько-політичний діяч і письменник В.Капніст написав свою «Оду...» у відповідь на ліквідацію козацького устрою та запровадження кріпацтва.

Найвидатнішою постаттю в літературному житті України XVIII ст. був Г.Сковорода. Його багатогранна творчість – остання ланка переходу від давньої української літератури до нової. Письменник фактично завершив українську байкову традицію XVII-XVIII ст. і вивів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку. У 1769-1774 рр. він написав 30 байок («Харківські байки»). Як поет Г.Сковорода уславився збіркою «Сад божественних пісень» (1757-1785), що містить 30 оригінальних поетичних творів. Крім того, йому належить ще близько двох десятків поезійних перекладів, частина яких написана латинською мовою. Творчість Г.Сковороди спричинила помітний вплив на І.Котляревського (1769-1838), якого часто називають «батьком» нової української літератури. Своєю поемою «Енеїда» (1798) І.Котляревський довів можливість створення високохудожніх творів українською мовою. Архітектура. Образотворче і прикладне мистецтво. У розвитку мистецтва України за півтора століття – з середини XVII до кінця XVIII ст. – можна чітко виділити три етапи.

На першому етапі (друга половина XVII – початок XVIII ст.) мистецтво характеризується монументальністю, декоративністю, в ньому своєрідно переплітаються риси Відродження і бароко з національними традиціями.

На другому етапі (1720-ті роки – середина XVIII ст.) мистецтво характеризується тяжінням до героїзації образів. Архітектура, живопис та скульптура вирізняються пишністю та багатством композицій, ошатною декоративністю та мальовничістю.

На третьому етапі (друга половина XVIII – кінець XVIII ст.) у мистецтві спостерігається поступовий відхід від прийомів бароко.

Найяскравіше самобутність українського бароко проявилася в архітектурі. Для споруд в цьому стилі характерні: перекриття церковного приміщення високою, вежеподібною конструкцією; грушоподібні гранчасті бані (схожість з абрисом полум'я свічки); кількість бань на храмі дорівнює, як правило, п'яти, семи або дев'яти; немає вираженого фасаду; декоративні портали та ворота; багатий ліпний орнамент; в інтер'єрах широко використовувались позолота, ліпнина, різьблення, мальовничі плафони; гармонійне поєднання архітектури з природнім оточенням.

Центром художнього життя стає Придніпров'я. Загальнонаціональне піднесення у ході визвольних змагань середини XVII ст. виявилось, зокрема, в тому, що козацькі та міщанські громади на власні кошти споруджували дерев'яні та кам'яні церкви, прикрашені іконостасами та настінними розписами, дарували церквам дорогий срібний та золотий ритуальний посуд, церковні книги. Так, на кошти І.Мазепи було споруджено 14 храмів та 20 реконструйовано. Серед них – Софійський собор у Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Миколаївський військовий собор у Києві тощо. Відновлені давньоруські святині „вбралися в бароковий «одяг». Перлинами «козацького» бароко стали Покровський собор у Харкові (1689); Собор Різдва Богородиці (1746-1753) та дзвіниця

(1766-1770) у Козельці (арх. І.Григорович-Барський і А.Квасов); Покровська церква у Києві (1766, арх. І.Григорович-Барський); Ковніровський корпус (1744-1745) та дзвіниця біля дальніх печер (1754-1761) Києво-Печерської лаври (арх. С.Ковнір). З середини XVIII ст. будівництво в Україні стає менш інтенсивним. На зміну українському бароко з'являються монументальні споруди в стилі рококо з деякими перехідними формами до класицизму та в стилі російського бароко (Андріївська церква та Маріїнський палац арх. Б.Растреллі). Таким чином, визначальним для української архітектури другої половини XVII – XVIII ст. був активний творчий розвиток національної традиції. Найповніше вона виражена в дерев'яній архітектурі (храм Покрови у Ромнах Полтавської обл.). На Лівобережжі та Київщині вона розвивалась у тісному зв'язку з місцевою мурованою архітектурою, яка багато в чому зберігала її особливості.

Прагнення до світськості змінює стиль та характер українського іконопису. Поступово формується самостійна школа у живописі, котра пішла шляхом реалізму. Створюється українська типізація Ісуса Христа, Богородиці та святих. Часто на іконах відображені побут, особистості, пов'язані з суспільним та політичним життям – гетьмани, представники козацької старшини та ін. (наприклад, «Розп'яття» XVII ст. з образом переяславського полковника Свічки; «Покрова» XVIII ст. з портретом Б.Хмельницького тощо). Монументально-декоративне мистецтво найбільшого розквіту досягло в іконостасах. За відсутності розпису білі стіни підкреслювали та відтіняли розкіш та багатство різних позолочених іконостасів. Кількість ярусів іконостасу та композиція різьблення підкорювались меті створення урочистого, величного та барвистого внутрішнього оздоблення. Барочні іконостаси дуже складні, з розкішним різьбленням, пишним орнаментом. В орнаментах, як правило, використані чисто українські мотиви: виноградна лоза, соняшники, гвоздики, жоржини та ін. До кращих іконостасів відносяться Богородчанський іконостас з Манявського Скиту кінця XVII ст. роботи І.Кондзелевича, іконостаси 1667-1700 рр. І.Рутковича з Жовкви, головної церкви Києво-Печерської лаври чернігівського майстра Я.Глинського, Миколаївської церкви у Києві С.Балики 1690 р., Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Особливе місце серед пам'яток українського живопису XVIII ст. займає іконостас Преображенської (Спасо-Преображенської) церкви у с. Великі Сорочинці. Церква з іконостасом була зведена на кошти лівобережного гетьмана Д.Апостола. Комплекс семиярусного іконостасу об'єднує понад 100 ікон на різні сюжети.

Значного поширення у мистецькій практиці українських земель XVII – другої половини XVIII ст. набув портретний живопис у різних варіантах, що охопив майже всі заможні прошарки суспільства. Найважливіші його здобутки закономірно пов'язані зі світським напрямом, досить нерівномірно розвинутим на українських землях у складі Польщі та Росії. На Правобережжі, насамперед західному, він розвивався під значним

впливом європейської традиції. У Києві та на Лівобережжі цей вплив виявлявся лише опосередковано, жанр мав яскраво виражений самобутній характер у стилі та іконографії.

Найзначнішим центром розвитку образотворчого мистецтва був Київ, де навчали майстерності художників, в основному портретистів, - в Лаврі та Києво-Могилянській академії. До кращих портретів того часу (т.зв. «парсунів») відносяться: портрети М.Міклашевського, Г.Гамалії, полковника Сулими з дружиною тощо. Для народного живопису епохи бароко характерні численні зображення «козака Мамає», «козака-бандуриста». У другій половині XVIII ст. після остаточної ліквідації автономії Гетьманщини багато українських майстрів переїжджають до Росії. Серед них: А.Лосенко (1737-1773), К.Головачевський (1735-1823), І.Саблуков (1735-1777), Д.Левицький (1735-1822), В.Боровиковський (1757-1825). Творчістю цих художників завершується розквіт доби українського бароко. Другої половини XVII ст. на самостійний шлях розвитку поступово стає гравюра. Окрім ілюстрацій в книгах була поширена гравюра на металі, а також друкована на окремих аркушах паперу та шовку. Засновником української школи мистецтва гравюри був О.Тарасевич (1640-1727).

Театр та музика. У XVII ст. розвивається шкільний театр. Драматичні твори писали для навчання та виховання. Авторами, як правило, були вчителі, виконавцями – учні. До середини XVIII ст. в Україні було написано більше 30 діалогів та шкільних драм, серед них: «Воскресеніє мертвих» Г.Кониського, «Владимир» Ф.Прокоповича та ін. У XVII-XVIII ст. у руслі шкільної драми виникли інтермедії – побутові гумористичні сценки, які грають в антрактах (до нашого часу дійшло понад 40). У другій половині XVII ст. в Україні поширився ляльковий театр – вертеп. Найранніші згадки про вертеп датуються 1666 р., хоча звичай ходити з «ляльками» відомий з 70-х років XVI ст. Вертеп – невеликий двоповерховий дерев'яний або картонний будиночок. На обох поверххах знаходились ляльки. На верхньому «поверсі» показували сценки на біблійні сюжети, на нижньому – народного життя. Як правило, вистави давали під час ярмарок та базарів. Діючими особами були герої народних казок, легенд, пісень. Надзвичайну популярність у глядачів завоював образ запорожця.

XVIII ст. виник також кріпосний театр - в маєтках великих поміщиків. Пізніше театр перемістився в міста. У 1789 р. у Харкові почав свою діяльність перший в Україні постійний театр. Невід'ємною складовою частиною духовного життя народу залишалась музика. Бандуристи, кобзарі, лірники виконували пісні та думи. Продовжувала розвиватись і професійна музика: набув популярності партесний спів - багатоголосний спів без інструментального супроводу. Провідне місце в творчості українських композиторів другої половини XVII– першої половини XVIII ст. посідали вокальні концерти на 4, 8 і навіть 12 голосів. Значна роль у розвитку музичного мистецтва належала М.П.Ділецькому – відомому

педагогу і композитору, автору «Граматика музики» (1677). Музичну освіту можна було здобути у Глухівській співацькій школі, в якій навчали гри на різних інструментах та співу. Спеціальні школи, що готували професіоналів «вокальної музики і церковного співу», існували на Запорозжі. У XVIII ст. зросла професійна майстерність композиторів та виконавців. Далеко за межами України були відомі імена композиторів М.Березовського та А.Веделя. Справжньою школою для багатьох поколінь українських композиторів стала творчість Д. Бортнянського. Він написав 45 хороших концертів, твори для фортепіано, симфонії.

Запитання для самоконтролю:

1. Де зародилось мистецтво бароко?
2. Назвіть характерні риси українського бароко.

Завдання до самостійної роботи

1. Заповнити таблицю «Культура доби бароко».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Література</i>
1	2	3	4

2. Заповнити таблицю «Культура доби класицизму».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Література</i>
1	2	3	4

3. Заповнити таблицю «Культура доби Просвітництва».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Література</i>
1	2	3	4

4. Заповніть таблицю « Українське козацьке бароко».

<i>№ п/п</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Література</i>
1	2	3	4

*Народ завжди
має право протестувати
проти гніту.*
Пилип Орлик

РОЗДІЛ 8. УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ

8.1. Розвиток європейської освіти, науки та техніки.

**8.2. Європейська література та образотворче мистецтво:
романтизм, критичний реалізм, натуралізм.**

**8.3. Українське національне відродження. Література. Т.Г.
Шевченко.**

**8.4. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва
України. Український театр та музика.**

8.1. Розвиток європейської освіти, науки та техніки

Наприкінці XVIII ст. в Англії, а в ХІХ ст. і в інших країнах Західної Європи відбувся промисловий переворот, який прискорив процес радикальних соціальних змін в цих державах. Проходить ломка суспільних відносин, формуються основні класи суспільства - буржуазія і пролетаріат. Промисловість відокремлюється від сільського господарства. Зростають десятки міст, які стають економічними і культурними центрами. Заводи і фабрики втягують у себе мільйони людей, зламуючи старий патріархальний побут. Жорстка конкуренція, яка впливала з промислового перевороту, вела до подальшої диференціації суспільства на багатих і бідних, до погіршення становища більшості населення.

Незважаючи на це, вільна конкуренція відкривала широкі можливості людям для підвищення матеріального добробуту, для вдосконалення своїх задатків і здібностей, розвитку творчих сил. Капіталістичне виробництво вимагало зростання освітнього рівня людей, фахової майстерності, вузької спеціалізації.

Кінець XVIII-XIX ст. характеризується революційними змінами в політичній системі суспільства. Великий вплив на радикальні зміни мала Велика Французька революція кінця XVIII ст., революції 1830-х рр. та 1848-49-х рр. в країнах Європи, Паризька комуна 1871 р. та інші події національно-визвольного характеру.

Буржуазія, прийшовши за допомогою народних мас до влади, змушена була стати на шлях прийняття виборчого законодавства. В державному житті в зв'язку з радикальним законодавством активну участь беруть середні верстви суспільства. Під тиском народних мас приймаються демократичні закони. Величезним здобутком демократії стало прийняття в 1787 р. конституції США, а в 1791 р. - конституції Франції. Вони законодавчо закріпили ліберальні ідеї Просвітництва, політичні та

громадські свободи, розподілили владу на законодавчу, судову та виконавчу.

Пролетаріат став багаточисельнішим, організованішим, зароджуються професійні спілки - трейд-юніони в Англії. Тут же виникає перший масовий рух робітничого класу - чартизм.

Протягом ХІХ ст. і на початку ХХ ст. були зроблені великі відкриття у галузі фізики, хімії, біології та в інших науках. Величезне значення мало створення теорії клітинної будови живого (Т. Шванн), теорії Ч. Дарвіна про розвиток живої природи, відкриття закону збереження і перетворення енергії, розроблялась неевклідова геометрія. В другій половині ХІХ ст. складається нова галузь знань - технічні науки, роль яких визначалась проблемами вдосконалення виробництва. Це зокрема відкриття теорії електромагнітного поля (Дж.Максвел), радіо О.С. Поповим, небачених променів В. Рентгеном, відкриття та вивчення будови атома (Л.І. Менделєєв, А.Беккерель, П. Кюрі і М. Склодовська-Кюрі, Е. Резерфорд, Н. Бор). В 1905 р. А. Ейнштейн виклав основні ідеї теорії відносності. Г. Мендель створив вчення про нову науку - генетику. Це була дійсна революція в природознавстві, яка заклала основи науково-технічної революції ХХ ст.

ХІХ ст. - це період радикальних змін в розвитку гуманітарних наук та художньої культури. Важливе значення для розвитку світової філософської думки та історії культури мала німецька класична філософія. Поворотним пунктом в розвитку філософії в Німеччині стали роботи І. Канта (1724-1804), які зробили його одним з основоположників німецької класичної філософії. Основною рисою філософії Канта є поєднання протилежних філософських напрямків - матеріалізму та ідеалізму. Теорія пізнання Канта містила деякі діалектичні здогади. Він розробив питання про становлення і розвиток історії культури.

Важливе місце в історії філософії Німеччини займають праці Й.Г. Фіхте (1762-1814), Ф. Шеллінга (1775-1854). Вони справили великий вплив на подальший розвиток філософської думки як в ХІХ, так і в ХХ століттях. Видатним представником німецької класичної філософії був Г. Гегель (1770-1831), який розробив на ідеалістичній основі систему принципів діалектичного способу мислення. Він виклав свої погляди в галузі теорії мистецтва, узагальнивши історичний розвиток художньої культури людства. Завершує епоху німецької класичної філософії Л. Фейербах (1804-1872), який відкинув ідеалізм Гегеля і не оцінив значення діалектики. Він дотримувався споглядального метафізичного матеріалізму.

Говорячи про культурні надбання Європи першої половини ХІХ ст., не можна не згадати філософії утопістів-соціалістів, зокрема французів Буасселя, Сен-Сімона і Фур'є, англійця Оуена, які гостро критикували капіталістичну дійсність і мріяли про майбутнє людське суспільство, позбавлене вад, наявних при капіталізмі. Але їхні теоретичні погляди були надто далекі від тогочасної конкретної ситуації.

Філософи та історики першої половини ХІХ ст. не тільки визнавали існування законів історії, але й намагалися застосувати у своїх дослідженнях конкретно-історичний підхід. Французькі історики доби Реставрації - Ф. Гізо (1787-1784) і Ф. Мінье (1796-1884), виходячи з принципів історизму, намагалися пояснити суть політичних структур через зіткнення класових інтересів. Матеріалістичне розуміння К. Маркса (1818-1885) також базувалося на принципах історизму і діалектичного розвитку.

Інший культурний напрямок виник в контексті філософії позитивізму (від лат. - умовний, відповідний). Його засновником був французький філософ О. Конт (1789-1857), який заперечував філософсько-теоретичного пізнання об'єктивної дійсності. Він заклав теоретичні основи лібералізму (від фр. - природа, природний), який став ідеологією демократії і свободи в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя. Ідеологи лібералізму, захищаючи капіталістичні відносини, проповідували замість рівності людей ідею «рівних можливостей».

Ідеям лібералізму протистояла ідеологія соціалізму з основною вимогою соціальної справедливості в суспільстві. В другій половині ХІХ ст. в соціалістичному напрямі визначились дві течії - революційна (марксистська) і реформаторська (бернштейніанська). Революційна течія виступила за ліквідацію капіталізму шляхом насильства і встановлення диктатури пролетаріату. Е. Бернштейн (1850-1932) - один з лідерів німецької соціал-демократії, який розпочав ревізію марксизму, виступив за завоювання соціальних прав шляхом реформ, через парламентську демократію. Отже, в ХІХ ст. спостерігається зародження і непримиренна боротьба консерваторських, ліберальних і радикальних поглядів, ідеологічних доктрин, які базувались на відповідній філософській платформі.

8.2. Європейська література та образотворче мистецтво: романтизм, критичний реалізм, натуралізм

В художній літературі ХІХ ст. найбільшого поширення набувають такі художні напрями, як романтизм, критичний реалізм та натуралізм.

Романтизм (фр. *romantisme*) – це ідейний та художній напрям в європейській та американській культурі кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст.

Романтизм як світогляд і художня течія зародився в Німеччині на основі осмислення уроків Великої Французької революції і поширився в літературі та мистецтві в країнах Європи та США. Виникнення його було також пов'язане з піднесенням антифеодальних національно-визвольних рухів. Для романтизму характерні такі риси:

- підкреслена увага до окремої людини, спроба показати її індивідуальність та внутрішній світ;
- зображення виняткових та незвичайних людей, які проявляють свій характер у виняткових обставинах;
- культ почуттів, природного стану людини;

- культ розуму і впорядкованості;
- романтики намагалися показати два світи, що оточують людину «світ ідеалу» та «світ реальності»;
- зацікавленість народною творчістю, фольклором, героїчними сторінками в історії того чи іншого народу;
- значна увага до рідної природи, до описів екзотичних місць на нашій планеті, сцен бурхливої стихії тощо;
- великий інтерес до національно-визвольних змагань підкорених народів, підняття національної самосвідомості, зображення лідерів національно-визвольних змагань;
- романтики відмовилися від сюжетів античності, які були важливі для представників класицизму;
- вони створюють нові літературні жанри – пісенну баладу, ліричні пісні, романи, історичні романи;
- прихильники романтизму ставили на перший план духовне життя людини;
- романтизм протиставив раціональності класичного мислення іронічний підхід до бачення світу;
- важливою темою для романтиків стала спроба зобразити трагічну самотність людини;
- романтики ідеалізували патріархальне суспільство, в якому вони бачили царство добра, справедливості та порядності, стародавні легенди та казки різних народів;
- прогресивні, революційні романтики поширювали ідею народності, гуманізму, розвивали національні мови, оспівували національно-визвольні рухи.

В значній мірі ідеї романтизму проявилися в літературі, живописі і графіці і практично не вплинули на розвиток архітектури. Частково його принципи мали вплив на садово-паркове мистецтво та архітектуру малих форм.

Видатними представниками романтизму були англійські поети П. Шеллі, Дж. Байрон, німецькі письменники і поети Г. Гейне, Ф. Шіллер (драми «Розбійники», «Підступність і кохання», «Вільгельм Телль» та ін.), Й.В. Гете (драматична поема «Фауст»), російські поети-декабристи, ранній О. Пушкін, М. Гоголь.

Романтичні тенденції в живописі знайшли відображення в творчості французьких художників Е. Делакруа, О. Дом'є, в Англії - Дж. Констебла, в Росії - К. Брюллова, І. Айвазовського та ін.

Представників романтизму в французькому живописі приваблювали героїчна тематика, яка мала драматичний зміст. В центрі їхньої уваги були воєнні баталії та визначні політичні події. Вони намагалися оспівувати в своїх творах подвиги визначних людей.

Зокрема, один із лідерів романтизму у Франції Ежен Делакруа звертався до героїчних сторінок французької історії. Найбільш відома його картина «Свобода на барикадах».

Художники-романтики приділяли особливу увагу зображенню природи. Улюбленим їхнім жанром стає пейзаж. У творах художників-романтиків переважали зображення сходу та заходу сонця, таємничих лісів, райдуги та захмареного неба, морської стихії, гірських неприступних скель, місячних ночей, водоспадів та руїн на фоні мальовничої природи.

Серед романтиків-пейзажистів дослідники виділяють творчість німецького художника Каспара Давида Фрідріха (творця романтичного краєвиду), англійця Вільяма Тернера (автора дивовижних повітряних стихій: сходу і заходу сонця, густих туманів тощо), російського живописця Карла Брюллова (визначного майстра романтичного портрету), Івана Айвазовського (відомого російського художника-мариніста та баталіста).

Серед романтиків-фантастів значне місце займає творчість англійського поета та художника Вільяма Блейка.

Для романтизму в музиці характерні такі риси:

- енергійність, інтенсивність та пристрасність музичних творів;
- музичні форми набули виразності та експресії;
- музичні твори впершу чергу звернуті до людської душі та внутрішнього світу людини;
- в музичних творах значне місце відведено народній музиці;
- значну увагу музиканти приділяють історії власного народу, героїчним її сторінкам та визначним історичним діячам;
- з'являються нові музичні жанри: народно-побутова, фантастична і романтично-героїчна опери, балада, пісня, романс, танець, програмна симфонія, програмна концертна увертюра, симфонічна поема, концертні музично-драматичні твори, фортепіанні п'єси, лірична фортепіанна мініатюра, камерні жанри;
- особлива увага простій людині та її почуттям.

Одним із основоположників романтизму в музиці був австрійський музикант Франц Шуберт. В музиці романтизм представлений в творчості таких європейських композиторів: К. Вебер, Р. Шуман, Р. Вагнер в Німеччині, Н. Паганіні, Дж. Верді в Італії, Ф. Ліст в Угорщині, Ф. Шопен в Польщі, Е. Гріг в Норвегії та ін.

У 1830-х рр. у Франції виник новий напрям мистецтва *реалізм* (франц. *realisme* – матеріальний, предметний) - літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. Реалізм досліджував соціально-економічну дійсність і її вплив на окрему особистість. Критичний реалізм мав генетичні зв'язки з романтизмом: обидва напрямки об'єднувало розчарування в підсумках буржуазних революцій і негативне відношення до існуючого суспільно-політичного ладу.

Характерні риси реалізму:

- правдиве конкретно-історичне та всебічне зображення типових подій у типових обставинах при правдивості зображення окремих деталей;
- раціоналізм, ототожнення психіки і свідомості, недооцінка позасвідомих процесів;
- принцип точної відповідності реальної дійсності;
- вчинки героя та його характер намагаються пояснити соціально-економічним походженням та умовами життя;
- широке використання сюжетно-композиційного способу драматизації (конфліктності);
- надання переваги в літературі епічним прозовим творам.

У мистецтвознавстві простежуються такі різновиди реалізму: ренесансний (XVI-XVII ст.), просвітницький (XVIII ст.), критичний (XIX ст.), соціалістичний (XX ст.).

В французькій літературі у цьому напрямі працювали такі два відомі письменники: О. Бальзак (1799-1850) - автор багатотомного циклу романів і повістей під загальною назвою «Людська комедія» («Гобсек», «Батько Горіо», «Втрачені ілюзії» та ін.) та Стендаль (1783-1842) - автор творів «Червоне й чорне», «Ваніно Ваніні» та ін.

В англійській літературі суперечності капіталістичного світу відобразив Ч. Діккенс (1812-1870) - автор творів «Домбі і син», «Холодний дім», «Давид Копперфільд», «Посмертні записки Піквікського клубу» та ін.

В українській та російській літературі основоположником критичного реалізму був М. Гоголь. У цьому напрямку працювали відомі діячі російської культури: Ф. Достоєвський, Л. Толстой, А. Чехов та ін.

В творах письменників-реалістів значну увагу приділено негативним вчинкам людини: злочинам, аморальним вчинкам тощо. Вони створили певні типи (образи) представників різних соціальних та суспільних груп.

Для критичного реалізму в живописі притаманні такі риси:

- зображення тяжких умов життя знедолених верств суспільства та їхніх представників;
- змалювання життя у справжніх образах;
- протиставлення важкого життя бідних та безтурботного існування багатих;
- співчуття неблагополучній людській долі.

Критичний реалізм в живописі зародився у Франції. Його перші кроки – це зображення французького пейзажу та діяльність барбізонської групи (Теодор Руссо, Діаз делла Пенья, Жюль Допре, Констан Тройон).

Значний вплив на становлення цього напрямку в живописі мала творчість Жана Дезіре Гюстава Курбе (1819-1877) - відомого французького художника, скульптора і графіка. У 1855 р. організатори Всесвітньої виставки відмовили Курбе прийняти його роботи для показу. У відповідь на такі дії художник створив власну виставку робіт, що отримала назву «Павільон реалізму».

Основоположником критичного реалізму у графіці та літографії був французький художник Оноре Дом'є (1808-1879).

Критичний реалізм знайшов своє відображення й у творчості відомих художників Європи: Е. Мане, А. Бурделі (Франція), К. Кольвіца, М. Лібермана, Г. Цігеля, (Німеччина), В. Серова, С. Іванова, І. Рєпіна (Росія) та ін.

У другій половині XIX ст. в літературі та образотворчому мистецтві виникає новий напрям натуралізм (лат. natura - природа). Цей художній напрям чи течія виник під впливом філософії і естетики позитивізму в останній третині XIX ст. в Європі і США. Остаточне його формування завершилося у Франції. Його виникненню сприяли значні успіхи у природничих науках, перш за все у фізіології. Філософською основою натуралізму став позитивізм Огюста Конта.

Натуралісти сповідували такі принципи:

- спадковість - доля героїв їхніх творів залежала від їхніх генів;
- натуралісти вважали людину рабом того чи іншого середовища;
- вони вірили в те, що визначальний вплив на дії людей має час, в якому діють герої їхніх творів;
- підкреслювали роль несвідомого в житті людини;
- визнавали значний вплив на поведінку людини біологічних мотивів;
- вчинки людей пояснювали їхньою фізіологією та расовою приналежністю.

Представники цього напрямку прагнули відобразити в літературі і мистецтві найдрібніші деталі життя. Цей метод послідовно втілений у творчості французького письменника Е. Золя (1840-1902), який розробив теорію даного напрямку та його естетичні принципи. У кращих романах 20-ти томної серії з історії представників різних сімей «Ругон-Маккарів», він відтворив різні вади капіталістичного суспільства («Здобич», «Гроші», «Земля», «Нана», «Череве Парижа» та ін.).

Натуралізм знайшов відображення у творчості Г. де Мопассана, А. Доде, Г. Гауптмана, Дж. Мура, Ф. Норріса та ін. Творчість представників натуралізму в літературі впливала на ряд художників останньої третини XIX - початку XX ст., зокрема на Е.Мане, Е. Дега у Франції, М. Лібермана, К. Кольвіца в Німеччині та інші.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. капіталізм набуває нових рис розвитку. Відповідно з еволюцією суспільно-політичного життя і економічного розвитку відбуваються також зміни в художніх течіях. Народжуються, хоч і не надовго, нові мистецькі напрямки з різними творчими концепціями, які прагнули вплинути на суспільний розвиток.

На зламі століть капіталізм переріс в монополістичний. Величезні об'єднання - картелі, трести, синдикати зосередили в своїх руках значну частину виробництва, капіталу і збуту, поділили світ на сфери впливу.

Державно-монополістичний капіталізм породив великий державний апарат управління, який здійснював загальний контроль над людиною і суспільством. Більше того, монополізація і одержавлення суспільного життя, що вели до згортання гуманізації, культурних процесів, зумовили агресивний характер зовнішньої політики. Проведення державами такої політики підривало основи гуманізму, відкривало шлях до утвердження сили влади і світового панування.

Відбувається перегляд традиційних гуманістичних цінностей, значною мірою зруйнованих суспільним розвитком, переорієнтацією на цінності нижчого ґатунку. Це знайшло свій вираз у «філософії життя», представниками якої були Ф. Ніцше (1844-1900), В. Дільтей (1833-1911), Г.Зіммель (1858-1918), А. Бергсон (1859-1941) та теоретики декадентського мистецтва. Саме поняття «філософія життя» трактувалось неоднозначно. Скажімо, Ніцше тлумачив його як містичну «волю до влади», проявом якої у людини є довічний інстинкт самозбереження, боротьба за існування, прагнення до панування, оспівував культ «надлюдини». Г. Зіммель трактував життя як єдину реальність, що досягається суб'єктом шляхом «безпосереднього переживання».

Декаденство, декаданс (від фр. – занепад) - загальна назва кризових, занепадницьких явищ в літературі, мистецтві; позначених настроями приреченості, містики, індивідуалізму, безнадії, відчуженості від життя, відстоювання тези «мистецтва для мистецтва». Риси декаденства виявились в символізмі, акмеїзмі, футуризмі, абстракціонізмі та інших літературно- мистецьких школах, напрямках, течіях, об'єднаних пізніше під назвою модернізм (від фр. - новітній, сучасний).

Криза культури проявилась в проголошенні культу сили і насильства як необхідної умови подолання кризових явищ, властивих для даного типу суспільства. Утвердження принципу насильства для розправи над старим світом осмислювалось по-різному: від марксистського (встановлення диктатури пролетаріату збройним шляхом і побудови безкласового комуністичного суспільства) до ніцшеанських ідей.

8.3. Українське національне відродження. Література.

Т.Г. Шевченко

Українське національне відродження. Поняття «українське національне відродження» відображає процес становлення й розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України протягом кінця XVIII – початку XX ст. Для культурно-історичного розвитку українських земель були характерні такі риси: геополітична розірваність; політизація культурного життя; намагання денационалізації, нищення й заборона національного культурного руху, репресії й переслідування української інтелігенції; позбавлення української культури її фундаментальної основи - національної школи з рідною мовою навчання.

Незважаючи на складнощі розвитку, для української культури кінець XVIII - початок XX ст. - доба національно-культурного відродження. Це

засвідчує: цілісність загальнонаціонального (Східна й Західна Україна) культурного розвитку й дедалі глибше відчуття цієї цілісності в свідомості нації; формування розгалуженої жанрової системи в літературі; становлення національних шкіл в мистецтві, театрі, музиці; поживлення розвитку усіх видів й форм культури, включення її у загальнослов'янський та світовий духовний розвиток; утвердження української культури як великої національної культури світового Українське національне відродження базувалось на попередніх здобутках українського народу, зокрема традиціях національної державності, матеріальної та духовної культури.

В українському національному відродженні виділяють три етапи:

Перший (кінець XVIII - середина XIX ст.) – науковий чи «збирання спадщини». Ряд дослідників називають даний етап академічним. Для нього було характерним пробудження серед національної інтелігенції інтересу до народної творчості. В цей час окремі вчені збирають та публікують мовні, фольклорні, літературні та історичні пам'ятки українського народу. Особлива увага приділяється вивченню рідної мови.

Значне місце в першому етапі займає видання Г. Калиновським опису «Весільних українських обрядів» (1777). Цей твір започаткував появу української етнографії. Першою національною енциклопедією з історії, мови, поезії та природи України вважають «Записки о Малороссии» (1793) Я. Марковича.

Другий період (1840-1880) - культурний. Це період появи значної кількості літературних, науково-популярних творів національною мовою. Його часто називають також організаційним чи організаційною стадією. В цей час виникають культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні доми тощо). Це - етап відродження національної мови, активного впровадження її в літературу, освіту, театр, започаткування наукового національного мовознавства, фольклористики, історіографії.

Третій період (кінець XIX - початок XX ст.) - політичний. В цей етап виникають перші політичні групи, організації та партії, які прагнуть до реалізації самовизначення українського народу.

Як в усіх схематичних історичних структурах жодна з цих стадій не починається і не закінчується раптово, а вони частково перетинаються. Перебіг усіх трьох стадій характеризується невинною боротьбою діячів української культури за право вільного розвитку великого творчого потенціалу свого народу. Яскравим прикладом такої боротьби стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та громадівців на Наддніпрянщині, а також «Руської трійці» та народовців на західноукраїнських землях.

Освіта. Освітній процес в Україні штучно гальмувався мовною політикою урядів Росії та Австро-Угорщини, яка була спрямована на знищення української культури та мови. На Наддніпрянщині у 1804 р. навчання українською мовою було заборонено. Проте придушити український культурно-освітній рух урядам цих імперій не вдалося. В

першій половині XIX ст. виникли безкоштовні недільні школи для дітей та дорослих, де навчання велося українською мовою. Саме для недільних шкіл Т.Г. Шевченко написав свій «Буквар южнорусский». У 1862 р. діяльність недільних шкіл на території Російської імперії було заборонено. На початку 1860-х років русифікаторська політика царизму посилюється.

У 1863 р. був виданий Валувєвський циркуляр, який заборонив видавати українською мовою педагогічну, церковну, наукову літературу та підручники. В ньому, зокрема, заявлялося, що «ніякої української мови не було, немає і не може бути», а є лише малоросійське «наріччя» російської. Дозволялося писати «українським наріччям» тільки художні твори.

Наступним кроком наступу царизму на українську культуру стало ухвалення у 1876 р. Емського акту, що заборонив ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, видавати українською мовою оригінальні твори, переклади з іноземних мов, тексти для нот, запроваджувати театральні вистави і публічні читання. Місцева адміністрація мала стежити, щоб у школах не навчали українською мовою.

Українське національно-культурне відродження розпочалося не лише на території Наддніпрянської України, але й на західноукраїнських землях. Останні входили до складу Австро-Угорської імперії. Національно-культурне відродження мало там свої особливості.

На західноукраїнських землях українську мову було визнано крайовою у 1787 р., проте в державних установах й освітніх закладах продовжували переважати німецька й польська мови. У 1869 р. було проведено освітню реформу в Австро-Угорщині. Вона включала в себе такі положення: початкові школи вийшли з-під опіки церкви і були підпорядковані світській владі; запроваджувалось обов'язкове навчання для дітей віком від 6 до 14 років. У 1874 р. на території Західної України було дозволено навчання українською мовою.

Характерною особливістю даного регіону був надзвичайно низкий рівень писемності: в 1890 р. у Східній Галичині він становив 33,6%, а на Буковині - 25%.

Важливим центром вищої освіти на Західній Україні був Львівський університет, який було засновано у 1661 р. з латинською мовою викладання. У 1787 р. при ньому було створено «Студіум Рутеніум» з українською мовою навчання. У 1805 р. Львівський університет було перетворено на ліцей, а в 1817 р. - знову на університет з німецькою мовою викладання. У 1849 р. в університеті вперше створено кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький. У 1871 р. обмеження щодо мови викладання були зняті, проте фактично панівне становище отримує польська мова. Незважаючи на це у 1894 р. в Львівському університеті було відкрито кафедру історії України, яку очолив М. Грушевський, а у 1900 р. кафедру української літератури очолив К. Студинський.

В XIX ст. на західноукраїнських землях були відкриті вищі учбові заклади: університет у Чернівцях (1875), Політехнічний університет (1877) та Академія ветеринарної медицини (1897) у Львові тощо.

Центрами наукових досліджень у ХІХ ст. стали вищі учбові заклади і численні наукові товариства. У 1870-80-х рр. розгорнули діяльність Харківське, Київське, Одеське товариства дослідників природи; Харківське математичне, Київське фізико-математичне товариства; Історичне товариство Нестора Літописця в Києві, історико-філологічні товариства в Харкові, Ніжині та ін. Їхні представники зробили вагомий внесок у розвиток національної та світової науки і культури.

Вчений-славіст, професор Харківського університету І. Срезневський склав і видав історико-фольклорний збірник «Запорожская Старина» (1833-1838). У 1840-х рр. в Києві почала працювати Тимчасова комісія для розбору давніх актів, яка збирала, вивчала і публікувала документи про історичне минуле України. У 1852 р. було створено Київський центральний архів та видано 35 томів «Архива Юго-Западной России» (1859-1914).

Українські вчені того часу були людьми різнобічних інтересів, патріотами рідної землі, приймали активну участь у формуванні національної суспільно-політичної думки, розробці ідеї національної самобутності України й об'єднання всіх українських земель. У ХІХ ст. працювали такі відомі історики, як М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович, Д. Яворницький. Проблеми етнографії та народної творчості розробляли М. Драгоманов, М. Лисенко, І. Франко; а мовознавства - А. Потебня, тощо.

Плідно розвивалися не лише гуманітарні, але й природничі науки. У 1808 р. в Харкові відкрилася астрономічна обсерваторія, у 1812 р. - в Криму засновано Нікитський ботанічний сад. У 1812-1830 рр. у Києві, Харкові, Миколаєві, Полтаві почали працювати перші метеорологічні станції.

У 1886 р. в Одесі І. Мечников і М. Гамалія заснували першу бактеріологічну станцію. Математик О. Ляпунов створив загальну теорію сталості руху та написав ряд робіт з теорії ймовірності. Хімік М. Бекетов став засновником сучасної фізичної хімії. Фізик І. Пулюй зробив низку винаходів та відкриттів. Серед них одним із найвизначніших було відкриття випромінювання, що сьогодні називається рентгенівським.

У Львові було створено Літературне товариство ім. Т.Шевченка (1873), що у 1892 р. перетворився на Наукове товариство ім. Шевченка. У 1897-1913 рр. його очолював видатний український історик і політичний діяч М. Грушевський, а роботою його філологічної секції керував І. Франко.

Література. Наприкінці ХVІІІ - на початку ХІХ ст. відбулося становлення нової української літератури. Дослідники називають цей етап - до шевченківським періодом. Він тривав до 1840-х рр. Визначне місце в ньому належало творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Шашкевича та ін.

Зачинателем нової української літератури став Іван Петрович Котляревський (1769-1863), якого вважають її першим класиком. Важливе

місце в його творчості належало бурлескно-травестійній поемі «Енеїда», п'есам «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Багато дослідників називають І. Котляревського - «батьком» нової української літератури.

Значний вплив на становлення української поезії мала творчість Петра Петровича Гулака-Артемовського (1790-1865) - автора байок, романтичних балад, віршів побутового характеру, віршованих та прозових послань.

Основоположником української художньої прози, першим видатним українським прозаїком та засновником жанру національної соціально-побутової комедії був Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778-1843). Він був одним із перших українських письменників-сентименталістів. Квітка-Основ'яненко автор п'єс «Шельменко-денщик» і «Сватання на Гончарівці» та ряду бурлескно-реалістичних і сентиментально-реалістичних повістей. Дослідники національної літератури дали йому почесне ім'я «батька української прози».

Помітне місце серед українських поетів та прозаїків даного періоду займала творчість відомого видавця Євгена Павловича Гребінки (1812-1848).

Становленню національної літератури на західноукраїнських землях сприяла діяльність та творчість письменників-просвітителів Маркіяна Семеновича Шашкевича (1811-1843), Івана Михайловича Вагилевича (1811-1866) та Якова Федоровича Головацького (1814-1888).

Розвитку української мови та літератури на Закарпатті сприяла творчість письменника та педагога Олександра Васильовича Духновича (1803-1865).

Розвиток української літератури перших десятиріч XIX ст. характеризувався посиленням інтересу до народної творчості, історії і традицій народу. Головне місце серед літературних жанрів того періоду займала поезія.

Т.Г. Шевченко. Основоположником української мови та літератури був Тарас Григорович Шевченко (1814-1861) - великий національний поет, прозаїк, драматург, історик, етнограф, географ, мислитель, фольклорист, художник, політичний і громадський діяч. Навесні 1840 р. в Петербурзі вийшла його невеличка книга – «Кобзар», що розпочала новий період в історії української літератури.

Т. Шевченко - родоначальник революційно-демократичного напрямку в українській літературі. Він першим в національній літературі виступив як народний поет, який присвятив всю свою творчість боротьбі за визволення українського народу від гніту російського царизму. Тарас Шевченко - захисник інтересів українського народу, борець з царизмом, самодержавством і кріпосницьким ладом.

Творча спадщина Великого Кобзаря: збірка поезій «Кобзар», 9 повістей, п'єса «Назар Стодоля», уривки драматичних творів, щоденник та листи.

Творчість Т. Шевченка сприяла привнесенню в вітчизняну літературу нових тем і жанрів та прилучила її до найкращих надбань світової

літератури. Його поезія стала одним з найбільших явищ не лише української, але й світової літератури. Твори Шевченка, перекладені більш ніж на 100 мов. Вони розкривають багатство й невичерпні можливості української мови. В цілому творчість Т. Шевченка настільки велике явище в історії української культури, що можна говорити про її визначальний вплив на формування національної свідомості й духовності українців з ХІХ ст. по сьогоднішній день.

Українська література 1820-1850-х рр. розвивалася під впливом ідей романтизму. Представниками романтичної національної школи були Тарас Шевченко, байкар та поет-лірик Леонід Глібов (1827-1893), поет Степан Руданський (1834-1873), поет та прозаїк Анатолій Свидницький (1834-1871), автор національного гімну «Ще не вмерла Україна» та етнограф Павло Чубинський (1839-1884).

Визначне місце в українському романтизмі поряд з Т. Шевченком займає Пантелеймон Куліш (1819-1897) - відомий прозаїк, поет, журналіст, історик, мовознавець, автор першої української абетки («кулішівки»), один із перших перекладачів Біблії на українську мову. Значне місце у його творчості займає історичний роман «Чорна рада» (1857).

Відомим представником романтизму був Юрій Федькович (1834-1888) - зачинатель культурного відродження на Буковині, поет, прозаїк та драматург.

Панівне становище в *українській літературі другої половини ХІХ ст.* займає напрям критичний реалізм. Однією із перших у цьому напрямі розпочала працювати Марко Вовчок (1833-1907). Вона першою в українській літературі змалювала знедолений образ українки-кріпачки.

Реалізм проявився у творчості видатних українських поетів та прозаїків: Івана Франко (1856-1916), Івана Нечуй-Левицький (1838-1918) і Панаса Мирного (1849-1920).

Однією з найвизначніших постатей в українській літературі була Леся Українка (1871-1913) - письменниця, перекладач та культурний діяч.

Розвитку української літератури наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприяла творчість прозаїка-імпресіоніста Михайла Коцюбинського (1864-1913). Відомим майстром новели та психологічних повістей була Ольга Кобилянська (1863-1942). Дослідники називають її українською перлиною світової літератури, яка першою в національній літературі почала відстоювати ідеї фемінізму та «ідеалізувати жінок».

Визнаним майстром імпресіоністичної новели був письменник та поет Василь Стефаник (1871-1936). Одним із відомих корифеїв українського побутового театру був письменник, драматург та актор Іван Карпенко-Карий (1845-1907).

8.4. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва України. Український театр та музика

В українському мистецтві першої половини ХІХ ст. простежується тенденція до синхронного виявлення різноманітних стилів. Взагалі синтез

світових стилів - це одна із характерних особливостей українського мистецтва. У творчості українських художників загальновідомі світові стилі не тільки «перепліталися» з місцевими традиціями, з народним мистецтвом, але й дістали глибоко своєрідних взаємопоєднань. Ця тенденція до синхронного виявлення різночасових стилів властива й українському мистецтву першої половини ХІХ ст.

Класицизм, мода на який на Заході вже минала, і романтизм, який починав розвиватися, збіглися в часі, хоча протікали неоднаково в різних видах мистецтва: класицизм властивий більше архітектурі й скульптурі, романтизм - живопису й графіці. Проте у ряді випадків класицизм і романтизм невіддільні, особливо в садово-парковому мистецтві.

Архітектура. З початком ХІХ ст. в архітектурі класицизму настав період зрілості. Класицизм - напрям у європейській літературі й мистецтві, суть якого полягала в наслідуванні мистецтва та поезії стародавньої Греції, Риму й у дотримуванні системи суворих правил відтворення дійсності. Основна формула класицизму: планомірність плюс гармонія доповнювалась положеннями про цілісність ансамблю та його синтез із давньою забудовою; єдність архітектурних споруд як довершеного цілого в системі вулиць та площ; включення ландшафтів, зелених насаджень й водоймищ в систему архітектурних ансамблів; синтез архітектури й скульптури тощо.

Керівництво царської Росії використало цей стиль для остаточного поширення на українських землях стилів та напрямів мистецтва, які мали панівне становище в Російській імперії. З цією метою в архітектурі запроваджується сувора регламентація будівництва всіх споруд за єдиними зразками. У 1801 р. царизм заборонив споруджувати в Надніпрянській Україні храми у «малоросійському стилі» (у стилі Українського козацького бароко). Аналогічні дії царизм здійснив і щодо світського будівництва.

Поширенню стилю класицизму на українських землях сприяли відомі російські архітектори. Серед них чільне місце посідає Андрій Меленський (1766-1833). Однак під впливом українського зодчества його творчість набула своєрідного, яскравого забарвлення. Саме А. Меленський визначив Хрещату долину як майбутню головну магістраль нового Києва. До наших часів збереглися такі твори майстра, як «Магдебурзька колона» (1802), мавзолей-пам'ятник «Аскольдова могила» (1809-1810) та ін.

Поширенню класицизму на українських землях в світському будівництві сприяла й творчість Вікентія Беретті (1781-1842), а в сакральному зодчестві Євгенія Васильєва (1778-1833). До найвідоміших робіт В. Беретті в Києві відносять будівлю Київського університету, а Є. Васильєв спроектував багато сакральних та світських споруд у Харкові.

Архітектура зрілого класицизму надала стародавньому Києву неповторної художньої виразності і, сформувала новий центр міста довкола Хрещатика. Системою розпланованих житлових квадратів і монументальних громадських споруд були об'єднані Княжа гора, низовий Поділ, Печерськ і Липки.

Аналогічною була роль архітектури класицизму і в інших давніх містах України. Там, де не існувало чітко окреслених центрів, вони були утворені у вигляді головних майданів, наприклад, на Лівобережжі. У пониззі Дніпра і Причорномор'ї тривала інтенсивна забудова цілком нових міст, закладених на зламі XVIII і XIX ст. (Одеса, Херсон, Сімферополь, Севастополь тощо).

Перша половина XIX ст. - це період розквіту в Україні садово-паркового будівництва («Софіївка» в Умані, «Олександрія» в Білій Церкві, «Тростянець» на Чернігівщині, Михайлівський, Немирівський парки на Поділлі, Корсунський та Яготинський на Київщині, Нікітський ботанічний сад у Криму), в якому синтезувалися кращі знахідки і здобутки в галузі архітектури, скульптури, декоративного мистецтва, дендрології й окультуреного ландшафту.

В розвитку архітектури в Україні в другій половині XIX - на початку XX ст. можна визначити кілька періодів. Перший був безпосередньо пов'язаний з художніми тенденціями середини століття і тривав до початку 1870-х рр. Це - пізній класицизм. Найповніше він проявився у забудові Києва, населення якого зросло за два десятиріччя більш ніж удвічі (комплекс будинків так званих Присутственних місць; 1854-1857, арх. К. Скаржинський, М. Іконников, І. Штром; Володимирський собор; 1862-1896, арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті, В. Ніколаєв; укріплення, вежі, казарми, брами Нової Печерської фортеці тощо). Тільки наприкінці цього періоду міський центр остаточно перемістився на Хрещатик.

1870-ті роки були переломними у розвитку української архітектури. Інтенсивне будівництво охопило всі великі міста України (Київ, Харків, Катеринослав, Одесу, Севастополь та ін.). Починається доба розквіту еkleктики. Характерним прикладом архітектури того періоду є численні будівлі академіка архітектури В. Ніколаєва (1847-1911; будинок кол. Купецького зібрання, нині Київська державна філармонія, 1882; багатоповерховий будинок на перехресті Володимирської та Прорізної вулиць, 1900 тощо). Рисами еkleктики позначені твори провідних львівських архітекторів Ю. Захаревича (1837-1898; ансамбль корпусів Політехнічного інституту (1873-1877); Ю. Гохбергера (1840-1905); споруда крайового сейму, тепер Львівський університет (1877-1881). Серед різних фаз еkleктики та різноманітних мистецьких напрямів особливо поширюються так звані віденські неоренесанс і неobaroko («рінгштрассе») - архітектурне вирішення колишньої Миколаївської вулиці (тепер В. Городецького) у Києві, арх. Е. Брадтман, П. Шлейфер та В. Городецький; оперні театри Одеси (1884-1887 арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер, Ф. Гонсіоровський), Києва (1897-1901, арх. В. Шретер), Львова (1897-1900, арх. З. Горголевський).

Наприкінці XIX ст. відбувається становлення нового стилю - стилю модерн. Його характерною особливістю в архітектурі стало застосування в будівництві нових конструкцій з металу та залізобетону. Проте цегла все ще залишалася основним матеріалом масового будівництва, по суті

обмежуючи практику архітектурних новацій. Саме цим і пояснюється той факт, що твори «чистого» модерну доволі рідкісні, в той час як вплив цього стилю помітний у багатьох значних тогочасних спорудах.

Прикладом включення модерну до сфери романтичної еkleктики є діяльність В. Городецького (1863-1930). До його творів належать: будівля колишнього Київського художньо-промислового і наукового музею (1897-1900, нині - Національний художній музей України); караїмська кенаса (1899-1900, у мавританському стилі); Миколаївський костюол (1899-1909, у готичному стилі); власний будинок В.Городецького - «будинок з химерами» (1902-1903, поєднання бароко, готики, символіки).

Скульптура. Панівне становище у скульптурі першої половини ХІХ ст. займає класицизм. Серед найвідоміших діячів української скульптури кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. почесне місце займає творчість національного митця та нащадка козацького роду - Івана Мартоса (1754-1835), який закінчив Академію мистецтв у Петербурзі, а потім тривалий час навчався в Італії. Після повернення в Росію скульптор створив ряд унікальних надгробних пам'ятників у Петербурзі, Москві та Києві. Однією з найвідоміших робіт його пізнього періоду творчості став пам'ятник герцогу де Рішельє в Одесі (1823-1828), якого скульптор зобразив в образі мудрого правителя. Значне місце в творчості І. Мартоса займає й пам'ятник Г. Потьомкіну в Херсоні (1836).

Друга половина ХІХ ст. - це період світоглядних та стильових змін у розвитку скульптури на території України. В цей період продовжують співіснувати дві стильові тенденції: класицизм переходить у свою кінцеву стадію - академізм та реалізм.

Значний вплив на становлення національної школи пластики мала діяльність російських та іноземних скульпторів на території України. У 1853 р. на Володимирській гірці у Києві було встановлено перший скульптурний монумент Хрестителю Русі - князю Володимирі Святославичу. Монумент поєднував основні тенденції класицизму та ряд мистецьких елементів періоду Київської Русі. Авторами даного скульптурного монументу були скульптор В. Демут-Малиновський, барон П. Клодт та архітектор К. Тон.

У другій половині ХІХ на початку ХХ ст. на землях України працювали такі відомі українські скульптори: Пармен Забіла (Ізабелло, 1830-1917), Леонід Позен (1849-1921), Володимир Беклемішев (1861-1919), Б Едуардс (Едвардс, 1860-1924).

П. Забіла працював у жанрі монументальної пластики. Він автор пам'ятника М. Гоголю у Ніжині (1881), погруддя М. Ге, І. Тургенєва, М. Некрасова та надгробку О. Герцену у Франції (Ніцца, 1872).

Л. Позен - член Академії мистецтв в Петербурзі та Товариства передвижників. Тривалий час створював невеликі за розміром станкові скульптури виставкового характеру. Серед них значне місце належить скульптурним групам і статуеткам на народні сюжети: «Кобзар» (1883), «Переселенці» (1884), «Скіф» (1889), «Оранка на Україні» (1897),

«Запорожець у розвідці» (1887) та ін. У жанрі монументальної скульптури він створив пам'ятники І. Котляревському (1903) та М. Гоголю (виконаний в 1913 р., а встановлений у 1934 р.) в Полтаві.

Володимир Беклемішев - відомий український та російський скульптор та педагог. Значна частина його творчості присвячена українській тематиці. Він автор ряду портретів Тараса Шевченка (1898, 1899). У 1909 і 1913 рр. брав участь у конкурсах на проект пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. Володимир Беклемішев автор першого скульптурного зображення Тараса Шевченка.

Б. Едвард працював у техніці бронзового лиття, а також інших скульптурних матеріалів. У жанрі монументальної скульптури створив пам'ятники російському царю Олександрові II у Києві (1898). О. Суворову в Очакові (1903-1907), О. Пушкіну в Харкові (1904).

На території Галичини та Волині працювали такі відомі українські скульптори: Габріель Красуцький (1837-1885), Петро Війтович (1862-1936), Антоній Попель (1865-1910) та ін.

Одним із зачинателів реалізму в монументальній скульптурі був Михайло Микешин (1835-1896) - талановитий рисувальник, ілюстратор, друг і шанувальник Тараса Шевченка. За його проектами встановлено багато пам'ятників, серед яких - Б. Хмельницькому в Києві (1888).

На початку ХХ ст. в архітектурі модерну та неокласицизму широко використовується монументально-декоративне пластичне оздоблення. У виконанні цих робіт значне місце належить скульптору Ф. Балавенському (1864-1943) та його учням по Київському художньому училищу.

Живопис. Наприкінці ХVІІІ на початку ХІХ ст. царизм здійснив ряд кроків для ліквідації на території України школи українського національного живопису. Були закриті мистецькі класи при Харківському колегіумі та при Києво-Печерському монастирі.

В першій половині ХІХ ст. розвивається станковий живопис: портретний, історико-батальний, побутовий та інші жанри. Зростає інтерес до автопортрету, камерного портрету, мініатюри.

Утвердженню класицизму на території Росії та України сприяла творчість українських портретистів Д. Левицького (1735-1822) та В. Боровиковського (1757-1825). Обидва українці протягом всього життя працювали в Петербурзі. Тому часто їх називають відомими російськими художниками.

Видатним представником класицизму був В. Тропінін (1776-1857), який присвятив українській тематиці серію портретів: «Дівчина з Поділля», «Хлопчик із сокирою», «Весілля в селі Кукавці», «Українець», «Портрет подільського селянина».

Одним із засновників української школи пейзажу та побутового жанру був В. Штернберг (1818-1845). У першій половині ХІХ ст. на українських землях набуває поширення реалізм. Вперше реалістичні тенденції проявилися у творчості таких українських художників: Івана

Сошенка (1807-1876), Капітона Павлова (1792-1852) та Гаврила Васько (1820-1866).

Значне місце в українському образотворчому мистецтві посідає художня спадщина Тараса Григоровича Шевченка (1814-1861). Він автор понад 1 тисячі художніх творів у різних жанрах образотворчого мистецтва. Завдяки підтримці багатьох діячів російської культури йому не лише вдалося викупитися з кріпацтва, але й навчатися в Академії мистецтв в Петербурзі. Шевченко працював у техніці акварельного портрета. Усього протягом життя він створив близько 130 портретів, значну кількість пейзажів, історичних, міфологічних та жанрових композицій. Тараса Шевченка справедливо вважають основоположником побутового жанру в українському образотворчому мистецтві.

Особливе визнання отримали офорти Т. Шевченка. У 1844 р. він створив серію офортів «Живописна Україна». Поетичний геній великого Кобзаря залишив у тіні Т.Шевченка - художника, хоча починав він саме з живопису. У 1860 р. Шевченко здобув звання академіка Петербурзької академії мистецтв (за досягнення в області графіки).

Послідниками демократичних традицій Т.Шевченка в живописі були К. Трутовський, Л. Жемчужников, І. Соколов, в творчості яких побутовий жанр отримав подальший розвиток. До Товариства пересувних художніх виставок (1870) офіційно входили видатні українські художники: М. Кузнецов, С. Світославський, М. Пимоненко, К. Костанді, А. Мурашко. На розвиток живопису в Україні позитивно вплинуло створення спеціалізованих навчальних закладів, зокрема Одеської (1865), Харківської (1869), Київської (1875) рисувальних шкіл. В останній, керованій М. Мурашком, навчались М. Пимоненко, Ф. Красицький, К. Малевич. Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко. В. Орловський відомий як один з фундаторів нового українського реалістичного пейзажу, якого називали «шукачем сонця». Митцями пейзажу світового рівня були С. Васильківський, П. Левченко, І. Труш, К. Костанді. На початку ХХ ст. характерним для української культури став історичний жанр, в котрому працювали Ф. Красицький, М. Самокіш, М. Івасюк та ін. В розвиток світового авангарду значний внесок зробили А. Богомазов, М. Бойчук та К. Малевич.

Театр. Підвалини українського національного театру закладалися в першій половині ХІХ ст. Виникненню професійного театру передували аматорські вистави. Становлячи невід'ємну складову національного відродження, театр мусив стверджувати свою самобутню форму, творчу самостійність, долаючи тиск русифікації та колонізації. Головними центрами театрального життя в Україні стали Харків, де працювали Г.Ф. Квітка-Основ'яненко (1778-1843) і К.Т. Соленик (1811-1851) та Полтава – там діяли І.П. Котляревський (1769-1837) і М.С. Щепкін (1788-1863). Драма розвивалася паралельно з театром. Провідні драматурги другої половини ХІХ ст. М.П. Старицький (1840-1904), М.Л. Кропивницький (1840- 1910), І.К. Тобілевич (Карпенко-Карий) (1845-1907) були водночас і організаторами артистичних

сил, і акторами. У 1882 р. в Єлисаветграді з ініціативи М.Л. Кропивницького виникла група, що знаменувала народження професійного театру. До неї ввійшли видатні актори - корифеї українського театру: М.К. Садовський (1856-1933), М.К. Заньковецька (1860-1934), Г.П. Затиркевич-Карпинська (1856-1921), І.К. Тобілевич (Карпенко-Карий), П.К. Саксаганський (1859-1940). М.Л. Кропивницький справедливо вважається засновником українського театру.

На західноукраїнських землях український професійний театр виник у Галичині у Львові при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». Ініціатива його створення належала актору і режисеру О.В. Бачинському (1833-1907).

Музика. Музичне життя зосереджувалось переважно в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та інших культурних центрах. Тут виникали й діяли оркестри, хори, капели, театральні гуртки і трупи. Автором першої вітчизняної опери «Запорожець за Дунаєм» (1862) був С.С. Гулак-Артемівський (1813-1873). У ХІХ ст. в Україні діють постійні оперні театри: в Одесі (1811), Києві (1867), Харкові (1874).

Видатною подією українського оперного мистецтва стала творчість С. Крушельницької (1873-1952). Міжнародне визнання отримав також київський хор О. Кошиця. В другій половині ХІХ ст. виникла нова система музичної освіти – відкриваються музичні училища у Києві, Одесі, Харкові, Львові.

Творцем національного напрямку в музиці був М.В. Лисенко (1842-1912) - композитор, піаніст, диригент і педагог, вчений-музикознавець. Він заклав підвалини для розвитку самобутньої української музичної культури. Своєрідним явищем, яке пізніше, в ХХ ст. піднеслося на дуже високий рівень майстерності, були хорові обробки українських народних пісень, основні типи і засоби яких вироблені М.В. Лисенком.

Відомим українським композитором на Галичині був М.М. Вербицький (1815-1870) – автор музики Державного Гімну України «Ще не вмерла Україна». Творцем першої в Східній Галичині опери «Купало» (1870) був А.К. Вахнянин (1841-1908).

Здобутки українського театру й музики у ХІХ ст. свідчать, що попри всі утиски й заборони українська культура жила й розвивалась. Українське національне відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. знайшло свої прояви в усіх галузях культури, стало часом подальшого розвитку творчої думки нашого народу, остаточно визначило українську культуру.

Питання самоконтролю:

1. Проаналізуйте характерні риси розвитку культури Західної Європи у ХІХ ст.
2. Проаналізуйте характерні риси та періодизацію українського національного відродження кінця ХVІІІ – ХІХ ст.
3. Проаналізуйте значення творчості І. Котляревського та Т. Шевченка для розвитку української культури.

4. З'ясуйте характерні риси архітектури та містозабудови в Україні у XIX ст.

Завдання для самостійної роботи студентів

1. Заповнити таблицю «Європейська культура XIX ст.».

<i>№ n/n</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Театр і музика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

2. Заповнити таблицю «Українська культура першої половини XIX ст.».

<i>№ n/n</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Театр і музика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

3. Заповнити таблицю «Т.Г. Шевченко – поет, письменник та художник».

<i>№ n/n</i>	<i>Т.Г. Шевченко – поет</i>	<i>Т.Г. Шевченко – письменник</i>	<i>Т.Г. Шевченко – художник</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

4. Заповнити таблицю «Українська культура другої половини XIX ст.».

<i>№ n/n</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Образотворче мистецтво</i>	<i>Театр і музика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

5. Написати реферат на тему «Розвиток освіти та науки в Західній Європі в XIX ст.».

6. Написати реферат на тему «Розвиток освіти та науки в Україні в XIX ст.».

7. Написати реферат на тему «Література Західної Європи в XIX ст.».

8. Підготувати презентацію на тему: «Визначні архітектори України в XIX столітті».

*Мова - душа кожної національності,
її святощі, її національний скарб.
Іван Огієнко.*

РОЗДІЛ 9. УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА ХХ СТ.

9.1. Нові форми в світовому мистецтві ХХ ст.

9.2. Українська культура ХХ ст.

Поняття: модернізм, дадаїзм, імпресіонізм, експресіонізм, фовізм, сюрреалізм, футуризм,

9.1. Нові форми в світовому мистецтві ХХ ст.

На початку ХХ ст. в європейській культурі та мистецтві утверджуються нові явища, які отримали назву модернізм. Термін «модернізм» - французького походження і означає новий, сучасний. Модернізм як напрямок в мистецтві сформувався ще в другій половині ХІХ ст. Його представники заперечували високу оцінку класичних епох, виступали проти краси форм реальності зображення в мистецтві та проти самого мистецтва. Це абстрактне заперечення було найбільш загальним принципом так званого «авангарду».

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в культурології утвердилися декілька підходів щодо використання в науковій та мистецькій літературі двох термінів «модерн» і «модернізм».

Перший підхід передбачав розуміння під терміном «модерн» мистецтва кінця ХІХ – початку ХХ ст. Початок ХХ ст. – 1960-ті рр. отримав назву модернізм, а 1970-ті рр. – початок постмодернізму.

Другий підхід – це використання терміну «модернізм» для позначення сукупності новітніх підходів та течій, що існували в мистецтві Європи та США з кінця ХІХ до 1950-1960-х рр.

Третій підхід це тлумачення модернізму як течії, що існувала між імпресіонізмом і постмодернізмом. Фактично представники другого та третього напрямів надзвичайно близькі в своїх позиціях.

Теоретик модернізму іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет (1883-1955) вважав, що нове мистецтво складається цілком із заперечення старого. Модернізм як явище має глибокі економічні і соціальні корені в ХІХ. Життя помітно ускладнилося, розрив між сутністю й видимістю виявився таким очевидним, що потрібні були нові естетичні принципи: нова стилістика, принципово нова організація художньої реальності. Політичні, економічні та соціальні зміни в Європі мали негативний вплив і на розвиток культури. Значна частина молодих митців боялися повторення того, що вже було. Саме тому вони створили абстрактний культ «сучасності», який був невідомий попереднім етапам в історії розвитку культури і мистецтва. Вони вважали, що головний зміст художньої

діяльності художника і письменника не в зміні оточуючого світу, а в зміні способу його бачення.

Модернізм означає множинність не лише несхожих один на одного різнорідних і суперечливих художніх напрямків зі своїми платформами, але й з принципово філософською світоглядною спільністю.

До філософських передтеч художнього модернізму належать: німецький філософ Артур Шопенгауер (1788-1860), німецький філософ, психолог і філолог Фрідріх Ніцше (1844-1900), австрійський психолог і невролог Зигмунд Фрейд (Фройд, 1856-1939), швейцарський психоаналітик, психолог та філософ культури Карл Юнг (1875-1961), які у своїх працях обґрунтували висновок про те, що світ жорстокий і абсурдний, суперечливий і конфліктний, а людина, що поринула у цю дійсність, самотня та приречена. Дії та вчинки такої людини безглузді й безсилі, а обставини, в які вона затиснута, - ворожі і нездоланні.

У ХХ ст. модернізм набув поширення у всіх країнах Європи та Америки, але в різних державах він отримав свою власну назву: Зокрема, в Україні та Росії – «стиль модерн», у Франції - «Арт-Нуво» (Art Nouveau), в Німеччині – «Югенд-Штиль» (Jugendstil), в Австрії – «Сецесіон» (Sezession), в Італії – «стиль Ліберті» (Liberty), в Англії – «модерн стайл» (Modern style), в США – «стиль Тіффані» (Tiffany style).

До загальних рис модернізму мистецтвознавці відносять такі:

- проголошення самоцінності людини та мистецтва;
- особлива увага до внутрішнього світу людини;
- надання переваги творчій інтуїції;
- література – це найвище знання, що здатне проникати у потаємне людини, у її духовний світ;
- пошук нових засобів в мистецтві;
- прагнення відкрити нові ідеї, які б допомогли світові розвиватися на основі законів краси та мистецтва.

Модернізм в літературі. Значного поширення модернізм набув в літературі Західної Європи та США. Особливу популярність в цей період отримують такі модерністські літературні напрями: імпресіонізм, неоромантизм, символізм, імажинізм, футуризм, акмеїзм, експресіонізм, сюрреалізм, «театр абсурду», дадаїзм, «новий роман» тощо.

Імпресіонізм в літературі. Імпресіонізм (від французького – враження) – це напрям в мистецтві, який намагався передати мінливі та миттєві відчуття та переживання людини. Імпресіонізм виник наприкінці ХІХ ст. в живописі (малярстві) у Франції. Дослідники вважають, що назва цієї течії походить від картини художника К. Моне «Імпресія. Схід сонця» (1873).

Характерні риси імпресіонізму в літературі виявилися у творчості таких французьких письменників: братів Едмона (1822-1896) та Жуля (1830-1870) Гонкурів («Щоденник» та романи), у «Пейзажах і враженні»

поета Жюль Лафорга (1860-1887), в романах і новелах Гі де Мопассана (1850-1893), в творах А. Чехова (1860-1904).

Саме вони сформували основні риси імпресіонізму в літературі, які включали в себе такі положення:

- новизна та антитрадиціоналізм;
- перевага форми над змістом літературного твору;
- заперечення матеріалістичного детермінізму, визнання інтуїтивного і логічного шляху пізнання;
- індивідуалізм;
- психологізм;
- символізм, символи – засоби пізнання і відтворення світу;
- ліризм;
- естетизм.

На початку ХХ ст. сформувалися декілька стильових різновидів імпресіонізму в європейській літературі. Серед них значне місце займає «психологічний імпресіонізм». Його родоначальником були брати Едмон і Жюль Гонкури, яких мистецтвознавці та критики називали «поетами-нервів» і «цінителями непомітних відчуттів». Брати Гонкури були авторами знаменитої формули імпресіонізму: «Бачити, відчувати, виражати – в цьому все мистецтво».

Для імпресіонізму в літературі були характерні фрагментарність і суб'єктивність. Дана риса знайшла своє відображення і назвах деяких літературних робіт: «Книга масок» Р. де Гурмана (1898), «Книги віддзеркалень» І. Анненського (1909) та ін.

Значного поширення набув й стильовий напрям неоромантизм. Для нього були характерні такі риси:

- головний герой літературних творів неоромантиків – це яскрава й непересічна особистість, вигнанець, шукач пригод та романтики;
- головна увага в творі приділена дослідженню внутрішнього світу людини та його духовності;
- часто створюють умовні та фантастичні образи, ситуації і сюжети;
- для сюжета характерні напруженість, таємничість, небезпечність чи надприродні події.

До найбільш відомих письменників та поетів, що писали в цьому стильовому напрямі відносять сера Артура Ігнатіуса Конан-Дойла (1859-1930, автора творів про Шерлока Холмса), Джека Лондона (1876-1916, автора пригодницьких романів та оповідань), Томаса Майн Ріда (1818-1883, автора пригодницьких романів) та ін. Класичним зразком пригодницької літератури дослідники вважають роман «Острів скарбів» британського письменника Роберта Льюїса Стівенсона (1850-1894).

На початку ХХ ст. значного поширення в європейській та світовій літературі отримав футуризм – мистецький напрям антигуманізму та значної уваги не людині а техніці. Багато дослідників пояснюють головне

спрямування даного напрямку трьома «М» - місто, машина маса. Характерна особливість літературних творів представників цього напрямку полягала в тому, що текст вони записували без дотримання розділових знаків та написання слів з великої і малої букви. Значну увагу приділяли дієсловам, а також виступали проти прикметників і прийменників. Найбільшого поширення цей напрям набув у літературі Італії, Росії та України. Теоретиком футуризму вважають італійського поета, письменника та драматурга Філіппо Томмазо Марінетті (1876-1944).

До характерних рис футуризму відносять такі положення:

- заперечення досягнень традиційної культури;
- прагнення до новацій;
- культ урбанізму (міста);
- тісне переплетіння документального матеріалу і фантастики;
- руйнування правил літературної мови, принцип використання

«слів на волі», відмова від правил правопису.

Значного поширення цей напрям набув на початку ХХ ст. в мистецтві Росії. До найвідоміших представників відносять російського поета, драматурга і сценариста Василя Каменського (1884-1961) та поета і прозаїка Велимира Хлебнікова (1885-1922). У цьому напрямі тривалий час працював російський та радянський поет Володимир Маяковський (1893-1930, мав українські корені). У 1915-16-х рр. Велимир Хлебніков став ініціатором створення Товариств Голів земної кулі, яке мало складатися з 317 діячів культури та захищати ідеї світової гармонії.

Експресіонізм (від фр. «виразність», «вираження») – дана течія набула свого звучання у другій половині ХІХ ст. і мала значний вплив на розвиток європейської та американської літератури. Експресіоністи засуджували повторні явища життя, жорсткість світу, протестували проти війни і кровопролиття, були сповнені людинолюбства, стверджували позитивні ідеали.

У експресіоністичного стилі писали свої твори німецький поет Стефан Георге (1838-1933), австрійський поет Георг Траль (1887-1914), Франц Кафка (1883-1924), німецький драматург, поет, прозаїк та театральний діяч Бертольд Брехт (1898-1956).

Сюрреалізм (фр. «сюр» - над, тобто над реалізм), виник у Франції у 1920-х рр. Його засновником і головним теоретиком був французький письменник Андре Бретон, який вважав, що людина може виявити себе лише за допомогою підсвідомих актів: сну, марення тощо. Він вимагав від письменників-сюрреалістів «автоматичного письма» чи письма на рівні підсвідомості.

Теоретики даного напрямку вважали, що в основі сюрреалізму лежать три основні тези чи гасла: перший – це тріада: «кохання», «краса», «бунт»; другий – заклик Ф. Маркса «переробити світ»; третій – прагнення «змінити життя». Цей напрям зародився у французькому суспільстві після Першої світової війни і знайшов поширення в культурі Західної Європи.

Одним із найвідоміших сюрреалістів ХХ ст. мистецтвознавці вважають Сальвадора Далі (1904-1989) – іспанського (каталонського) художника, скульптора, гравера та письменника.

Модернізм в архітектурі. До характерних рис модернізму в архітектурі відносять такі:

- відмова від прямих ліній та кутів на користь природнім «лініям»;
- прагнення до створення функціональних і одночасно красивих будівель;
- велика увага інтер'єру.

Родоначальником стилю модерн в архітектурі вважають бельгійського архітектора Віктора Орта (1861-1947), який збудував у Брюсселі чотири споруди у стилі «Арт-Нуво». Нині вони включені до списку світової культурної і природної спадщини ЮНЕСКО. Серед них першою спорудою у стилі модерн був збудований будинок професора Е. Тасселя. В. Орта першим почав використовувати у будівництві металеві конструкції, скло і вітражі. У своїх будівлях він надавав причудливі фантастичні форми залізним несучим конструкціям.

Художній архітектурний стиль «Арт-Нуво» з'явився у 1880-х рр. в Бельгії та Франції і проіснував до початку Першої світової війни (1914). «Арт-Нуво» - це декоративно-орнаментальний стиль. Він передбачав цілісність і органічність житлового простору. Для нього характерним було використання хвилеподібних, асиметрично закруглених ліній. Другою важливою його особливістю було широке використання прикладного декоративного оздоблення. Основним девізом даного стилю стала теза: «Жоден будинок не повинен бути схожий на інший». Відомим представником «Арт-Нуво» у Великій Британії був зодчий Чарльз Ренні Макінтош (1868-1928). Він був першим європейським архітектором, який почав широко використовувати в орнаменті елементи японської культури.

Югенд стиль - це течія модерну в Німеччині та Австрії. До наших днів зразки даного стилю у переважній більшості збереглися в місті Рига (столиці Латвії). В ХХ ст. ЮНЕСКО визнало це місто перлиною європейського югенд стилю.

Одним із найвідоміших у світі архітекторів, що працювали у стилі модерн був іспанський зодчий із Каталонії Антоніо Гауді-і-Курнет (1852-1926). Переважна більшість його робіт зосереджена в Барселоні. До відомих його робіт належать проекти будинків: Вісенс (1883-1888), Калбет (1899-1904), Батльо (1905-1907), Міла (1905-1907). Шедевром творчості А. Гауді стало проектування та будівництво Храму Святого Сімейства (1881 – до наших днів). Храм має три фасади, що несуть в собі певну символіку та отримали власні назви: Західний – Різдва, східний – Страждань, південний – Вознесіння. Кожен фасад має чотири вежі, що символізують дванадцять апостолів. Висота кожної вежі понад 100 м.

Модернізм в живописі. Найбільшого розквіту та поширення модернізм отримав в образотворчому мистецтві. Основні естетичні

принципи модернізму в образотворчому мистецтві - заперечення зображуваності. Художники замість фарб використовують пісок, цемент і тому подібне, а також реальні предмети, як такі.

У 1870-х рр. група молодих французьких художників: Клод Моне (1840-1926), П'єр Огюст Ренуар (1841-1919), Каміль Піссарро (1830-1903), Альфред Сілей (1839-1899) та Поль Сезан (1839-1906) започаткували новий напрям в образотворчому мистецтві, який отримав назву імпресіонізм. Визначальний вплив на його становлення мала виставка картин даних художників в одному з паризьких салонів у 1874 р. Багатьох журналістів та відвідувачів вразила одна із картин К. Моне «Враження. Схід сонця». Саме завдяки їй представлені в салоні роботи отримали чітку зневажливу загальну назву імпресіонізм (від французького Impression - враження). З 1877 р. названа група молодих художників почала називати себе імпресіоністами та заснувала власний журнал «Імпресіонізм». Згодом до представників нового напрямку в мистецтві приєдналися художники Едуард Мане (1832-1883) і Едгард Дега (1834-1917).

В мистецтвознавстві прийнято вважати, що даний напрям мистецтва проіснував надзвичайно короткий термін часу – всього 12 років: від першої виставки у 1874 р. до восьмої і останньої у 1886 р.

Для імпресіонізму в живописі характерні такі риси:

- відхід від типовості;
- основним стильовим прийомом було зображення не самого предмету, а враження від нього;
- відчуття миттєвості та випадкового погляду;
- спроба передати миттєві відчуття і переживання, схопити миттєві ефекти світла, природи тощо;
- художник не повинен уникати зримої реальності;
- над усім панує світло;
- тіні утворюють додаткові тони, але для їхнього зображення не слід використовувати чорні фарби;
- картина – це фрагмент природи, а не ідеалізована штучно побудована композиція;
- імпресіонізм породив новий творчий метод – живопис на пленері (на свіжому повітрі) та нову техніку (фарби не змішувалися, а чистинами наносились на полотно, чергуючи холодні та теплі).

Сюрреалізм в живописі. Філософською основою сюрреалізму був фрейдизм. Сюрреалісти закликали зануритись в стихію дитячого бездумства, марення, мрії та натхнення. В образотворчому мистецтві сюрреалісти вичленяли конкретні об'єкти з їх природного середовища, цим предметам надавали інші функції і парадоксально з'єднували з іншими об'єктами. Малювали фантастичні видіння, що віддалено і смутно асоціювалися з реальним предметним світом.

У цьому напрямі працювали відомий французький та американський художник, скульптор та теоретик мистецтва Марсель Дюшан (1887-1968),

швейцарсько-німецький художник Пауль Клее (1879-1940), німецький та французький художник і скульптор Макс Ернст (1891-1976), французький і американський художник Ман Рей (1890-1976) та ін.

До списку найвідоміших представників сюрреалізму в живописі мистецтвознавці відносять двох художників: іспанського Сальвадора Далі та іспанського і французького живописця Пабло-Руїс-Пікассо (1881-1973). Останній у 1907 р став засновником кубізму, з 1910-х рр. працював у стилі неокласицизму, а з 1920-х рр. – лідер напряму сюрреалізм.

Кубізм в живописі – це один із найдавніших напрямків у модернізмі, який виник у 1908 р. Біля його витоків стояли П. Пікассо, Жорж Бракк, Фернан Леже та ін. Основним джерелом зла в культурі кубісти вважали принцип відбиття зовнішнього світу нашим оком. Тому свою творчу енергію кубісти спрямували на подолання і цілковите звільнення від влади речей. «Картина - це щось на зразок філософського твору, викладеного на полотні за допомогою барв і ліній», - говорив Ж. Бракк. Тому своє бачення світу художники цього напрямку зображували геометричними фігурами в коричневих, сірих і чорних тонах.

Експресіонізм в живописі. В образотворчому мистецтві попередниками цього напрямку були француз П. Гоген, голландець В. Ван Гог, норвежець Е. Мунн та ін. Найбільш послідовно принципи експресіонізму були втілені у творчості художників об'єднання «Міст». Чорними рамками, геометричне спрощеними формами, мовою грубої примітивної сили, стихією кольору, площинним трактуванням предмету ці художники прагнули передати виразність духовного світу. В цьому стилі працювали В.В. Кандинський, живописець, графік і письменник О. Кокошка, скульптор, графік і письменник Е. Барлах, скульптор В. Лембрук. Експресіонізм тяжів до гострих кольорових контрастів або різних площинних зміщень: гротеску і гіперболи, тому він набув величезного значення в станковій і книжковій графіці.

Дадаїзм в живописі. Засновник дадаїзму був Трістіан Тзара, який випадково виявив у словнику слово «дада». Воно стало назвою для всієї течії. Дадаїзм запозичив з кубізму техніку колажу, з абстракціонізму - спонтанність творчого самовизначення. Основну увагу дадаїзм приділяє випадковим процесам, психічному автоматизму дії, принципам аналогічного мислення, абсолютної довільності форм, які нічого не виражають. Одним з головних вигадників був Марсель Дюшан. Дадаїсти вважали, що людині притаманні звірині інстинкти, а розум, мораль, естетику визнавали як ліцемірне маскування. Звідси впливав їх крайній цинічний антиестетизм, якесть художнє хуліганство. Методи дадаїстів зводились до різного роду скандальних витівок - каракулів, псевдотехнічних креслень, беззмістових сполучень слів і звуків, комбінацій випадкових предметів, або наклеювання на полотно (колаж). Вони виступали за «абсолютне» позбавлення соціальної функції мистецтва. В 1922 р. дадаїзм припиняє своє існування, вливаючись в сюрреалізм.

Кіномистецтво. Ідея кіно, ідея рухомого зображення виникла не на безплідному ґрунті, а була підготовлена всім попереднім розвитком культури.

Фотографія в сучасному розумінні виникла у XVIII ст. відкриттям чутливих до світла матеріалів. У 1802 р. Т. Уеджвуд (Англія) вперше отримав зображення на пластинці, але ще не володів способом його закріплення. Датою виникнення фотографії вважають 1839 р., коли Л.Ж.М. Дагер доповів Парижській академії про свій спосіб фотографування (дагеротипію).

Досконало визначивши принцип роботи кінескопу Едісона (апарата для спостереження швидкозмінюваних фотографій, що створював ефект руху об'єктів, 1891 р.), брати Луї і Огюст Люм'єри винайшли, а в 1895 р. запатентували «кінематограф». 28 грудня 1895 р. в підвалі «Гранд кафе» на бульварі Капуцинів (Париж) відбувся перший публічний платний сеанс кіно. Першими фільмами були стрічки «Вихід робітників з заводу Люм'єра», «Прибуття поїзда на вокзал Ла Сьота» та ін. Всього фірма Люм'єра випустила біля 1,5 тис. одно-двохвилинних фільмів.

Серед багатьох імен, з якими пов'язана історія розвитку кіномистецтва цільне місце належить Жоржу Мельєсу, котрий одним із перших у Франції побудував (1896) кіностудію, і став родоначальником ігрових фільмів. Він був першим режисером, який розробив метод стоп-кадра, подвійної і багаторазової експозиції, прискореного і сповільненого знімання, тощо.

В середині XX ст., кіно стало наймасовішим серед мистецтв, а наприкінці шостого десятиріччя XX ст. рис окремого виду мистецтва набуло телебачення. В цей період складається система інформаційно-публіцистичного телебачення.

Масова культура. Їй властиве прагнення надавати культурним явищам однорідності. На відміну від елітарної культури, орієнтованої на смаки обраних, масова культура свідомо орієнтує поширювані нею духовні цінності на середній рівень масового споживача.

Наділяючи різні культурні явища певною ціннісною нейтральністю, роблячи основну ставку на видовищність, «масова культура» орієнтується у своєму впливі на стереотипи свідомості, стандартні штампи, не вимагаючи від людини витрат розумової енергії, почуттів, волі, тобто всього того, що вимагає серйозне мистецтво. Використання таких жанрів, як детективний роман, вестерн, мюзікл, фільм жахів, дає змогу «масовій культурі» створювати світ міфологічних героїв, нові виміри дійсності, нібито доступні всім.

Однією з істотних змістовних характеристик «масової культури» - є втеча у світ мрії і фантазії, вона ґрунтується на створенні ілюзій, вимислів, міфів Спираючись на власні естетичні принципи, свою систему естетичних ідей та механізмів, «масова культура» володіє високою, а часом і витонченою технікою. Головний засіб для дії «масової культури» - імідж

(образ), уявлення про речі та людей, цілеспрямовано формоване засобами масової інформації, зокрема рекламою.

9.2. Українська культура ХХ ст.

Розвиток національної культури в добу Української революції 1917-1921 рр. Основні напрямки діяльності в галузі культури Центральна Рада визначила у відозві до українського народу від 22 березня 1917 р. та в резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.). В цих документах серед першочергових завдань було названо такі: відродження української мови, створення національних навчальних закладів, збільшення кількості газет, журналів, художньої та навчальної літератури українською мовою, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва.

Першим кроком по створенню українських шкіл стало відкриття у березні-липні 1917 р. трьох українських гімназій у Києві. Центральна Рада протягом літа – осені 1917 р. відкрила 5,4 тис. українських шкіл, більше 100 гімназій, ввела навчання українською мовою в десятках медичних, агрономічних, технічних училищах та школах. У Києві, Миколаєві, Харкові, Одесі почали діяти народні університети. В Україні почали виходити 80 періодичних видань українською мовою, масовими тиражами друкувались навчальна, історична, художня, суспільно-політична та технічна література (вийшло близько 680 найменувань книг).

Генеральний секретаріат Центральної Ради заснував Українську національну бібліотеку з кількома філіями у великих містах. У цей час вперше було створено історичні праці, в яких на науковій основі було розкрито героїчні сторінки історії України. Зокрема, це стосується праць М. Грушевського, В. Антоновича та С. Єфремова.

Центральна Рада приділяла значну увагу й розвитку національного мистецтва. У вересні 1917 р. відбулось відкриття Українського національного театру. До його складу увійшли відомі актори – М. Садовський, Л. Курбас, І. Мар'яненко, П. Саксаганський тощо. Було засновано Український національний хор (диригент К. Стеценко), у Києві відкрито загальноукраїнські курси з підготовки співаків хору, музикантів, хореографів.

У грудні 1917 р. розпочала роботу Українська академія мистецтв - перша вища художня школа в Україні. Її першим ректором став відомий український художник Ф. Кричевський (1879-1947), з 1919 р. академію очолив Г. Нарбут (1886-1920) – талановитий корифей української графіки. При академії було створено Українську національну картинну галерею. Значна увага приділялась українізації адміністративно-державного та судового апарату. У березні 1918 р. Центральна Рада надала українській мові статусу державної.

Культурні перетворення, започатковані Центральною Радою, продовжувались і в Українській державі гетьмана П. Скоропадського. Протягом літа 1918 р. було відкрито 50 гімназій. Таким чином їх загальна

кількість на території України досягла 150. Міністерство освіти законодавчо закріпило обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії, географії, етнографії в школах та вищих навчальних закладах.

Влітку 1918 р. відкрився Кам'янець-Подільський університет. В цей же період розпочали роботу Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український театр драми і опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо. З метою подальшого розвитку української мови було створено Термінологічну комісію (голова – П.Тутківський), що розробила українську гуманітарну й природничо-технічну термінологію, переробила й доповнила український орфографічний словник.

У листопаді 1918 р. було створено Українську академію наук. Велику підготовчу роботу для її відкриття провели відомі вчені України – основоположник геохімії, біогеохімії та радіології, автор теорії ноосфери В. Вернадський (1863-1945) та історик держави та права М. Василенко (1866-1935), які й стали першим та другим її президентами. Першими дійсними членами (академіками) УАН були: геолог та геохімік В. Вернадський, філолог та сходознавець А. Кримський, історик Д. Багалій, біолог та селекціонер М. Кащенко, історик та етнограф О. Левицький, літературознавець М. Петров, мовознавець та педагог С. Смаль-Стоцький, механік С. Тимошенко, економіст М. Туган-Барановський, геолог П. Тутковський.

Національно-культурна політика Радянської держави. У 1919 р. радянська влада на території України взяла курс на безкоштовну освіту всіх прошарків населення. Навесні 1919 р. почалось створення єдиної трудової школи з семирічним терміном навчання. До 1921 р. для дорослого населення було відкрито курси з ліквідації неписьменності. Наукові дослідження зосереджувались в основному в Українській академії наук, яку в 1921 р. було перейменовано на Всеукраїнську академію наук (ВУАН). На світовому рівні проводилися дослідження з математичної фізики (М. Крилов), експериментальної зоології (І. Шмальгаузен). К. Воблій започаткував вивчення економічної географії України, під керівництвом М. Птухи було відкрито Демографічний інститут. Розпочалися дослідження нових напрямів у механіці, авіації, гідрології, хімії, біології, радіотехніці тощо.

У 1923 р. в Україні було прийнято декрет щодо *українізації*, за яким політика розвитку української культури проголошувалась державною. Українізація – національно-культурна політика радянської влади (в рамках політики «коренізації»), яка була спрямована на виховання кадрів з представників корінної національності, розширення мережі навчальних закладів з викладанням українською мовою, розвиток національної культури. Проведення українізації очолили наркоми освіти Радянської України О. Шумський (1924-1927) і М. Скрипник (1927-1933).

Важливим її завданням було проведення українізації освіти. До кінця 1920-х років письменність населення в УСРР зросла в кілька разів і склала

понад 70% у містах та близько 50% у селах. До 1933 р. початкове й семирічне шкільництво було українізовано на 88,5%.

В районах, населених національними меншинами, навчання в школах велося мовою народів, які проживали в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською тощо. Наприкінці 20-х років в УСРР діяло близько 2 тис. шкіл з національними мовами навчання (не враховуючи російських).

Другим важливим завданням українізації стало зростання чисельності українців серед службовців державного та партійного апарату. У 1923-1927 рр. їхня чисельність зросла з 35 до 54%. В другій половині 20-х років 75% місцевих державних установ та організацій вели документацію українською мовою.

Третім напрямом стала українізація національної преси. Тираж україномовних газет за 1924-1927 рр. виріс у 5 разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції; до 1933 р. преса була українізована на 89%, книгодрукування – на 83%.

Український ренесанс та «розстріляне відродження». 1920-ті роки характеризувались розмаїттям літературно-мистецького життя на території України. Серед літературних напрямів і організацій вирізнялись неокласики (М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара), Спілка селянських письменників «Плуг» (С. Пилипенко, А. Головка, О. Копиленко, П. Панч), Спілка пролетарських письменників «Гарт» (В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, М. Хвильовий, П. Тичина) тощо.

В 1925-1927 рр. на території України розгорнулася літературна дискусія щодо шляхів розвитку літератури та мистецтва. В ході дискусії М. Хвильовий висунув ідею створення нової національної культури, яка б базувалась на кращих традиціях світової культури. З літературною дискусією пов'язані виникнення ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури). Вона була створена у 1926 р. за ініціативою М. Хвильового. До її складу увійшли М. Куліш, М. Бажан, П. Тичина, П. Панч, Ю. Смолич, О. Досвітній, Г. Епик та ін.).

1920-ті роки – це час піднесення театрального життя й формування нового українського театру. У 1918 р. у Києві діяло три театри: Державний драматичний театр, Державний народний театр і «Молодий театр». Лесь Курбас (1887-1942) створив мистецьке об'єднання «Березіль», що згуртувало театральних діячів, художників, музикантів, письменників тощо. До історії українського театрального мистецтва Л. Курбас увійшов як реформатор та сміливий експериментатор.

В 1922 р. почала працювати Одеська кінофабрика, в 1933 р. відкрито Київську кіностудію художніх фільмів. Тут було знято: перший радянський звуковий документальний фільм «Симфонія Донбасу» (реж. Д. Ветров, 1930), перший український звуковий ігровий фільм «Іван» (реж. О. Довженко, 1932). Значний вплив на розвиток національного кіномистецтва мала творчість Олександра Довженка (1894-1956), який поставив фільми «Звенигора», «Арсенал», «Щорс», «Земля» та ін.

Одним з найвідоміших представників монументального живопису того часу був Михайло Бойчук (1882-1937), обраний ще в 1917 р. професором Української академії мистецтв. У своїй творчості він намагався об'єднати характерні особливості українського народного орнаменту, мозаїк та фресок Київської Русі, іконопису XVII – XVIII ст. з прийомами, традиційними для живопису часів Візантії та італійського Відродження. М. Бойчук підготував значну частину талановитих учнів: Т. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр, О. Павленко та ін.

В архітектурі 1920-30-х років переважали два напрямки: український національний стиль (комплекс будівель Сільськогосподарської академії (арх. Д. Дяченко, 1925-1930), Центральний залізничний вокзал у Києві (арх. О. Вербицький, 1927-1933) та конструктивізм (будинок Держпрому у Харкові (арх. С. Серафимов, С. Кравець, 1925-1929), кінофабрика у Києві (арх. В. Риков, 1926-1929) та ін.).

Центром українського наукового життя залишався Київ. Світового визнання здобули наукові школи М. Грушевського (історія), Д. Граве (алгебра), Л. Писаржевського (хімія), О. Богомольця (експериментальна патологія), Є. Патона (електрозварювання) тощо. Над розбудовою української історії плідно працювали Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Слабченко, археолог і етнограф М. Біляшівський. Розвитку національної філології сприяли С. Єфремов, М. Сумцов, А. Кримський. Для розвитку української економічної науки багато зробили економісти: К. Воблій, М. Птаха. Розробками з теоретичної фізики займався вчені Українського фізико-технічного інституту (Харків), де працювали вчені світового рівня І. Курчатов та Л. Ландау.

Наприкінці 1920-х рр. розпочалося згорання політики українізації. Масштабні репресії в республіці розпочалися з процесу по справі так званої Спілки визволення України (СВУ). В 1930 р. за приналежність до міфічної організації були засуджені до різних строків ув'язнення 45 представників української інтелігенції, у тому числі віце-президент ВУАН академік С. Єфремов.

У 1930-1931 рр. було вигадано ще одну «контрреволюційну» організацію української інтелігенції – «Український національний центр» (УНЦ). По справі УНЦ проходило 50 осіб.

У 1930-х рр майже повністю були обезкровлені Інститут української культури, інститути мовознавства, української літератури, радянського права, польської культури тощо. Політика репресій завдала значних втрат українській культурі та науці.

«Розстріляне відродження» – термін, який ввійшов в обіг з середини 1940-х років, влучно характеризує становище, що склалося в українській національній культурі в 1930-ті роки.

Розвиток культури на західноукраїнських землях між двома світовими війнами. В 1920-1930-х рр. західноукраїнські землі входили до складу: Польщі (Галичина), Румунії (Північна Буковина та Бессарабія) та Чехословаччини (Закарпаття) Велику роль у збереженні національної

культури та її поширенні на західноукраїнських землях відіграли товариства «Просвіта» та «Рідна школа». Вони відкривали та фінансово підтримували українські школи та гімназії, бібліотеки та курси для неписьменних.

Центром розвитку національної науки було Наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке в 1920-30-ті роки нараховувало більше 200 осіб. Серед них – відомі вчені академіки ВУАН В. Гнатюк, М. Возняк, В. Щурат, історик І. Крип'якевич, музикознавець Ф. Колесса, письменники О. Кобилянська, В. Стефаник, Д. Лук'янович, фізик В. Міліянчук, лікарі М. Музика, М. Панчишин та багато інших.

На початку 1920-х років активізувалась боротьба за демократизацію науки та культури, за відкриття українського університету. У 1920-1925 рр. у Львові працював Український таємний (катакомбний) університет, який мав 4-и відділення – філософське, юридичне, медичне та технічне. У Відні в 1921 р. було засновано Український вільний університет (УВУ) – перший національний вищий навчальний заклад в еміграції.

Українська культура та наука в роки другої світової війни (1939-1945). Діяльність українських вчених проводилась по 25-ти напрямках. Значним внеском національних науковців у Перемогу було запровадження методу автоматичного електрозварювання у виробництво танків та інших видів зброї (Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патонем). Вчені Фізико-технічного інституту та Інституту фізики АН УРСР зробили значний доробок у розвиток літакобудування, розробку приладів для радіолокації й пеленгації, створення нових матеріалів для потреб фронту. Під керівництвом О. Богомольця були винайдені цінні препарати для швидкого загоєння ран та переломів кісток; під керівництвом О. Палладіна виготовлено новий препарат для боротьби з кровотечею. М.Стражеско плідно працював над вивченням ранової інфекції і ранового сепсису.

В цей період активно працювали українські поети та письменники - В. Сосюра, М. Рильський, П. Тичини, М. Бажан та ін. В роки війни смертю хоробрих загинули 25 членів Спілки письменників України: О. Десняк, Я. Качура, М. Трублаїні, Д. Каневський. З 1942 р. поновлюється видання українських газет: «Радянська Україна», «Правда України», «Література та мистецтво». Масовими тиражами почали виходити журнали: «Україна», «Українська література» та «Перець». У 1942 р. в Саратові розпочала свою роботу радіостанція ім. Т.Шевченка.

Значний внесок у загальну справу боротьби проти німецько-фашистських окупантів внесло кіномистецтво України. Вершиною українського радянського кінематографа у роки війни став фільм М. Донського «Райдуга» (1943), який, окрім вітчизняних нагород, отримав «Оскара» – премію Академії кіномистецтва США. Особливе місце посіли документальні фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943).

Після визволення України від німецько-фашистських окупантів (1943-1944) керівництво УРСР зосередило свої зусилля на поновлення

культурного життя та розвиток освіти на українських землях. Значну кількість установ освіти, науки та культури України було відбудовано методами народного будівництва. У 1953 р. введено загальну обов'язкову семирічну освіту.

З 1948 р. на території України розпочалася нова хвиля репресій проти діячів культури. У 1951 р. розгорнувся наступ на українських письменників. Зокрема, гоніння і критика творчості В. Сосюри та його вірша «Любіть Україну».

Українська культура другої половини ХХ ст.

У другій половині 1950-х років в СРСР та на території України розпочався період лібералізації суспільно-політичного життя, що отримав назву «відлига». Вона тривала з 1953 р. по 1964 р. Значний вплив на її початок мала смерть Сталіна, яка відбулася 5 березня 1953 р. Складовими частинами «відлиги» були такі рішення: про початок реабілітації – виправдання та поновлення доброго імені засуджених; ліквідація позасудових органів і воєнних трибуналів військ МВС; скасування надзвичайних законів та постанов; уведення в УРСР прокурорського нагляду за дотриманням законності (1955 р.) тощо.

Значний вплив на початок десталінізації в СРСР та в Радянській Україні мав ХХ з'їзду КПРС (1956). Після його проведення в країні почався широкий процес десталінізації – політичного й морального засудження сталінізму, визнання злочинності масових репресій, що відбувалися в той період. У 1956 р. створено ряд комісій щодо перегляду справ засуджених у 1934-1953 рр., припинено ідеологічні кампанії проти інтелігенції тощо.

Політична «відлига» спричинила нову хвилю українізації. Інтелігенція України поставила питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Після ХХ з'їзду КПРС були реабілітовані письменники В. Еллан (Блакитний), В. Чумак, Г. Косинка, відомі діячі культури – драматург М. Куліш, режисер Л. Курбас, припинились гоніння на А. Малишка, М. Рильського, В. Сосюру, О. Довженка.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини реабілітованих діячів культури. Друкувалися і ставали відомими твори письменників, режисерів, художників, композиторів – представників «розстріляного відродження» (В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, М. Вороного, М. Куліша тощо).

В духовному житті України посилювався інтерес до національних та культурних цінностей, знизилася темп процесу русифікації. Масовими тиражами видаються нові твори М. Стельмаха, О. Гончара, Г. Тютюнника.

В період «відлиги» з'явилося нове покоління української інтелігенції – «шістдесятники», які сповідували такі принципи: свобода творчості, цінність людини та її ідеалів, торжество свободи і демократії тощо.

«Шістдесятники» - це В. Симоненко, Л. Костенко, М. Вінграновський, І. Драч (література); І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний (літературна критика); А. Горська, П. Заліваха (живопис); С. Параджанов, Ю. Ілленко

(кінематографія) тощо. Вони стають на шлях боротьби за оновлення суспільства на засадах загальнолюдських цінностей, намагаються повному переосмислити національну спадщину.

Дисидентський рух – це складова частина стихійного руху проти існуючої тоталітарної системи, який почався в період «відлиги». «Дисиденти» -це люди, політичні, релігійні погляди, світогляд яких не співпадав з офіційним. Важливою складовою частиною його проведення став розвиток «самвидаву» – системи розповсюдження не визнаної офіційно або забороненої літератури.

Дисидентський рух в Україні в 1960-ті роки поповнився за рахунок релігійних дисидентів, серед яких більшість складала віруючі забороненої на той час греко-католицької церкви. З другої половини 1960-х років набуває поширення правозахисний рух. Підпільні гуртки створювались в Києві, Львові та інших містах. На початку 1970-х років було заарештовано понад 50 чол., серед них: Є. Свєрстюк, І. Калинець, І. Світличний тощо.

У 1973 р. СРСР ратифікував міжнародні пакти прав людини, а в 1975 – підписав Заключний акт Ради з питань безпеки та співпраці в Європі в Гельсінкі. Виникли умови для переведення дисидентського руху в русло легального правозахисного руху. В листопаді 1976 р. була створена Українська група сприяння виконанню Гельсінкських угод (УГС – Українська Гельсінкська Спілка) – найбільша правозахисна організація в Радянській Україні. Її очолив письменник М. Руденко.

Друга половина 1960-х - 1970-ті роки стали періодом формування неповторного напрямку кіномистецтва – українського поетичного кіно. Його основу склали кінострічки «Камінний хрест» (реж. Л. Осика), «Криниця для спраглих» (реж. Ю. Ілленко, сценарій І. Драча), «Білий птах з чорною ознакою», «Вавілон ХХ» (реж. І. Миколайчук), «Тіні забутих предків» (реж. С. Параджанов).

Таким чином, не дивлячись на те, що система, яка існувала, здійснювала негативний вплив на культурні процеси в Україні, стримувала демократичні національні тенденції, український народ жив, працював, та творив. В цих нелегких умовах представники української культури зробили значний внесок до скарбниці світової культури.

Питання підсумкового контролю:

1. Назвіть характерні риси модернізму.
2. Які характерні риси імпресіонізму?
3. Проаналізуйте основні напрями розвитку української культури в ХХ столітті.
4. Проаналізуйте основні напрями розвитку української культури в другій половині ХХ століття.

Завдання для самостійної роботи студентів:

1. Скласти термінологічний словник до розділу.

2. Прочитати розділ та заповнити таблицю «Українська культура першої половини ХХ століття».

<i>№ п/п</i>	<i>Освіта та наука</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Живопис</i>	<i>Театр та музика</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>

3. Прочитати розділ та заповнити таблицю «Українська культура другої половини ХХ століття».

<i>№ п/п</i>	<i>Освіта та наука</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Живопис</i>	<i>Театр та музика</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>

4. Прочитати розділ та заповнити таблицю «Світова культура ХХ століття».

<i>№ п/п</i>	<i>Освіта та наука</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Живопис</i>	<i>Театр та музика</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>

5. Прочитати розділ та заповнити таблицю «Модернізм у культурі ХХ століття».

<i>№ п/п</i>	<i>Освіта та наука</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Живопис</i>	<i>Театр та музика</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>

6. Прочитати розділ та заповнити таблицю «Імпресіонізм у європейській культурі ХХ століття».

<i>№ п/п</i>	<i>Література</i>	<i>Живопис</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>

7. Написати реферат на тему: Розвиток освіти та науки на території України в ХХ столітті».

*Нації вмирають не від інфаркту.
Спочатку їм відбирає мову.
Ми повинні бути свідомі того,
що мовна проблема для нас актуальна і на початку XXI
століття, і якщо ми не схаменемося,
то матимемо дуже невтішну перспективу.*
Ліна Костенко

РОЗДІЛ 10. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

10.1. Сучасний стан розвитку світової культури

10.2. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси.

10.3. Україна в світовому культурному просторі.

10.4. Українська культура на етапі становлення державності.

10.1. Сучасний стан розвитку світової культури

Сучасна світова культура - це безліч самобутніх культур, які знаходяться в діалозі і взаємодії одна з одною, при чому діалог і взаємодія йдуть не тільки по осі теперішнього часу, але й по осі «минуле-майбутнє». Сучасна культура втілюється у безлічі створюваних матеріальних і духовних явищ. Це і нові засоби праці, і нові продукти харчування, і нові елементи матеріальної інфраструктури побуту, виробництва, і нові наукові ідеї, ідеологічні концепції, релігійні вірування, моральні ідеали і регулятори, твори усіх видів мистецтв і т.д. Культура відіграє щораз більшу роль у досягненні довгострокових програмних цілей демократичного руху: формування і зміцнення громадянського суспільства, розкриття творчих здібностей людини, поглиблення демократії, побудова правової держави. Оскільки центром культури є людина з усіма її потребами і турботами, то особливе місце в соціальному житті займають і питання освоєння нею культурного середовища, і проблеми, пов'язані з досягненням ним високої якості в процесі створення і сприйняття культурних цінностей. Освоєння культурних багатств минулого виконує інтегрувальну функцію в життєдіяльності кожного суспільства, гармонізує буття людей, пробуджує у них потребу в збагненні світу як цілого. А це має величезне значення для пошуку загальних критеріїв прогресу в умовах нестримної науково-технічної революції. Характерний момент у розвитку сучасної культури - поява і формування поряд із традиційним її образом, нового. Традиційний образ світової культури пов'язаний насамперед з ідеями історичної й органічної цілісності, уявленнями про традиції. Новий образ культури усе більше асоціюється з космічними, екологічними, етичними ідеями єдності Людства і його долі. Планетарні категорії висуваються на перший план так само, як і етичні.

Сьогодні усе більше людей приходять до усвідомлення неблагополуччя свого і сучасного життя взагалі і шукають вихід з існуючого стану. Рух «зелених», екологічні рухи, пошуки нової моральності, рухи за нову тілесність (натуропатичне харчування, музичний рух, йога, карате, різні форми медитації і т.д.) - усе це паростки альтернативної культури. Сучасна зарубіжна література теж яскраво відображає ці тенденції в сучасному світі. Фредерік Бегбедер є одним з кращих письменників у сучасній французькій літературі. Найвідоміші твори письменника, які принесли йому славу - це такі романи, як «Канікули в комі» (1995), «99 франків» (2000), «Романтичний егоїст» (2005).

Мішель Уельбек - французький письменник-прозаїк, есеїст і поет. За свою творчість Уельбека нагородили величезною кількістю різноманітних премій. Одними з таких нагород стали: Гран-прі премія в галузі літератури за його творіння під назвою «Елементарні частинки» (1998), приз Паризького кінофестивалю за роман «Платформа» (2001). Також письменник не раз називався найпопулярнішим серед читачів автором романів сучасності. Умберто Еко – визнаний італійський письменник і фахівець з масової культури. Він не раз був відзначений в перших рядках на одному ряду, де розмістилися кращі письменники сучасності. Його першим творінням, опублікованим в 1980 році, став роман під назвою «Ім'я троянди», який був віднесений до числа перших інтелектуальних романів світу. Даний роман був переведений на безліч мов світу і став класикою. Роман Еко «Баудоліно» критики назвали найчитанішим у світі.

Пауло Коельо – відомий бразильський письменник.. Коельо - один з небагатьох неабияких письменників сучасного світу. Його роман «Алхімік» (1988) був перекладений 50 мовами світу і носить почесний статус культового твору. На сьогоднішній день цей роман займає найбільш рейтингові щаблі серед найбільш продаваних книг у всьому світі і історії Бразилії . До речі, саме з цієї причини роман був занесений до Книги рекордів Гіннеса.

Віктор Пелевін – відомий російський письменник. Пелевін - один з небагатьох вітчизняних письменників сучасності, який був згаданий у списку «Знамениті письменники світу» поряд з такими письменниками, як Габріелем Гарсія Маркес , Харукі Муракамі та Умберто Еко. Після такого роману, як «Чапаєв і пустота», Віктор був названий одним з найбільш культових письменників.

Джон Ірвінг- відомий американський письменник. Ірвінг визнаний майстр психологічної прози. Першою книгою Ірвінга став його роман під назвою «Сімейне життя вагою в 158 фунтів», а от інший роман Джона «Світ очима Гарпа» отримав Національну книжкову премію. За цей же роман, а вірніше його екранізацію письменник отримав «Оскар». Ще один «Оскар» поповнив колекцію Джона за кіносценарій до кінокартини «Правила виноробів».

Бернхард Шлінк – відомий німецький письменник. Його роман «Читець» був названий однією з найуспішніших книжок в історії Німеччини. Роман був перекладений на величезну кількість мов світу і став одним з найбільш затребуваних серед читачів. З 1990 року Шлінк веде викладацьку діяльність і має статус професора при університеті імені Гумбольдта.

Елізабет Мун- відома американська письменниця. Мун пише романи в жанрі наукової фантастики. Першою книгою Елізабет став роман під назвою «Шлях найманця» (1990). На рахунок письменниці такі премії, як: премія Комптон Крок (1990), премія «Небьюла» за кращий роман (2003) і премія Роберта Хайнлайна (2007).

Річард Метісон – відомий американський письменник і сценарист. Метісон працює в жанрі фентезі, жахи і наукова фантастика. Велика частина його творів була екранізована. Такі знамениті в сучасності фільми, як «Легенда пекельного будинку» (1973) - роман «Пекельний будинок», «Куди приводять мрії» (1998), «Відгомін луни» (1999) - роман «Відгомін луни», «Я - легенда»(2007) були зняті саме за його творами.

Харукі Муракамі – відомий японський письменник. У 1979 році світ побачила його перша повість під назвою «Слухай пісню вітру», за сумісництвом вона стала першою частиною, так званої «Трилогії Пацюка». За цю книгу Муракамі був удостоєний премії «Гундзи сіндзін -се» в номінації кращий письменник-початківць. Ця книга вже до кінця року була розпродана в дуже великому накладі. А ось в 1980 році письменник опублікував другу частину трилогії - повість «Пінбол 1973». Третя частина «Трилогії Пацюка» побачила світ у 1982 році. Це був роман під назвою «Полювання на овець». Після виходу цього роману Мукакамі був нагороджений черговою премією. Письменник має почесну премію імені Франца Кафки (2006). Такі знамениті романи письменника, як - «Все божі діти можуть танцювати» (2007) і «Норвезький ліс» (2010) були екранізовані.

Айзек Адамсон - американський прозаїк. Відомий нам знаменитою серією детективів про пригоди журналіста Біллі Чакі в Японії, Айзек Адамсон завершує наш список «Знамениті письменники нашого часу». Його роман під назвою «Розборки в Токіо» був екранізований відомою компанією «Соні Пікччерс Ентертеймент» і отримав позитивну оцінку з боку відомих критиків.

Маргарет Етвуд - канадська письменниця, поетеса, літературний критик і активіст захисту навколишнього середовища. Хоча вона відоміша як автор прози, вона також має численні нагороди за свою поезію і більше 15 виданих поетичних збірок. Багато її віршів були натхненні міфами та казками, якими вона цікавилася змалку. Етвуд публікувала оповідання в Tamarack Review, Alphabet, Harper's, CBC Anthology, Ms., Saturday Night, Playboy, та багатьох інших. Вона також видала чотири збірки оповідань і три збірки коротких прозових робіт. Отже, сьогодні має місце формування нового типу культурної взаємодії, що включає відмову від спрощених

раціональних схем вирішення культурних проблем. Усе більшого значення набувають здатності до розуміння чужої культури і точок зору, критичний аналіз власних дій, визнання чужої культурної самобутності і чужої істини, уміння включити їх у свою позицію і визнання правомірності існування багатьох істин, уміння будувати діалогічні відносини й іти на компроміс. Новий тип соціальної дії усе більше має потребу в культурних складових і повинен підкорятися логіці культурної комунікації. У зв'язку з цим необхідно розглянути характер сучасної культури, окреслити її контури і виділити основні риси. Для сучасної культури характерні насамперед такі процеси, як індустріалізація і інституціоналізація.

Сучасна науково-технічна культура являє собою своєрідний набір різних культурних мікрокосмів, які потрібно синтезувати в єдине ціле. І нарешті, необхідно враховувати ряд факторів сучасного світу-прискорений розвиток техніки, транспорту і зв'язку, загроза руйнування навколишнього середовища і виснаження природних ресурсів, збільшувана взаємозалежність і взаємозв'язок усіх країн та ін. Усі ці фактори приводять до того, що власне культурне співробітництво перетворюється на фундаментальну необхідність виживання людства. Цей шлях повинний розглядатися як фактор світової рівноваги і творчості. Міжнародне співробітництво, що забезпечує зближення людей і ідей, розширення взаєморозуміння і солідарності, паралельно сприяє зміцненню культурного аспекту розвитку, що являє собою мету усякого розвитку. Без культури не може бути справжньої волі. У сучасній західній культурі великого поширення набула так звана масова культура. Нерідко ця культура сприймається в Європі як чисто американське явище, хоча це і не зовсім так. У європейських країнах, принаймні останні два століття, існувала й існує поряд з традиційною високою культурою і культура ринкова, масова. У Франції, наприклад, такого роду масова література одержала найменування «бульварної». у Росії вона називалася «літературою товчка ринку».

Американський учений Д. Макдональд запропонував розглянуте явище іменувати «маскультом», тому що «у дійсності це зовсім не культура. Маскульт - це пародія на високу культуру». Тут немає місця мистецтву, а тому не варто говорити ні про моральне очищення за допомогою мистецтва, ні про власне художню насолоду. Немає сенсу міркувати про «художню якість», «естетичну цінність» і тому подібне. Усі ці слова - зі словника високої культури. Але саме висока, істинна культура поряд з фольклором завжди панувала в європейській художній свідомості. Вульгарність масової культури ховалася в їхній тіні. Сьогодні дехто бажає вважати маскульт «фольклором промислової епохи». Але фольклор, народне мистецтво, тому і зветься «народним», що завжди зароджується в низах суспільства, у народних глибинах. Навпаки, маскульт створюється і нав'язується зверху фахівцями-майстрами, професіоналами (естрадні композитори, текстовики, співаки, теле- і кінорежисери і сценаристи, менеджери). І якщо народне мистецтво має власну художню вартість, то

мас-культ лише пародіює високу культуру, паразитує на ній. Досить згадати численні оперети і мюзикли, що використовують класичні сюжети і тексти, екранізації й інсценізації класики, що вражають несмаком.

У свідомості багатьох європейців північноамериканський маскульт став наче уособленням всієї американської культури, американського способу життя. Одна з причин цього - відносна слабкість американської високої культури, надто юної поки, і відсутність розгалуженого, багатого народного мистецтва, про яке можна говорити щодо європейців або жителів Індостану. Двісті років - термін замалий для зародження і розвитку загальнонаціонального фольклору, тим більше в такому різномовному і різнорідному суспільстві, яке утворилося в американських промислових містах унаслідок великої імміграції з усього світу.

Дослідження американського ученого Ф.-Дж. Вудса показують, що в середині ХХ ст. «культурні цінності найбільших американських етнічних груп» європейців, китайців і японців, мексиканців, євреїв - усе ще істотно розрізнялися.

Усі культурні в традиційному розумінні народи мають свій фольклор, свої епічні сказання, свою власну, сформовану завдяки праці багатьох поколінь, культурну свідомість. Зароджувалися ці сказання в осілих народів серед селян, що жили миром, громадою, яка була певною культурною й економічною спільністю. Фольклор, колективне за своєю суттю мистецтво і епос, тобто колективні сказання, не могли, звичайно, виникнути серед фермерів-одинаків, що споконвічно були основою сільського населення Північної Америки і жили окремішньо. При розвитку сільського господарства американським шляхом для появи фольклору не було необхідних підстав.

Висока культура, що виростає завжди на ґрунті фольклору, для того, щоб бути по-справжньому живою і сильною, потребує серйозної, стійкої національної традиції. Сполучені Штати (в Новій Англії) успадкували англійську традицію; нехай дещо провінційна, колоніальна, вона все-таки існувала. До ослаблення культурного впливу Нової Англії призвели, очевидно, громадянська війна, хвиля імміграції з неангломовних країн, що пов'язана зі зростанням промисловості, освоєнням заходу країни. Проте американські діячі культури постійно оглядаються на Європу, знаходячись під очевидним впливом її духовного авторитету і чарівності. Це добре помітно в архітектурі, літературі, оперному театрі та ін. Немислимо уявити без європейської культури Г. Джеймса, Т. Еліста, Е. Гемінгуей, Т. Вальдера та інших письменників, композиторів, художників. Дійсно ж американським мистецтвом, що має деякі самостійні традиції, можна вважати лише кіно, наймолодше і найсамостійніше з видовищних мистецтв. У сфері високої культури, перебуваючи під явним європейським впливом, США проте досить успішно впливають на навколишній світ за допомогою масової, або популярної, культури. Ряд західноєвропейських дослідників (А.Гобар, Е.Тібо та ін.) вважають, що проникнення американської масової культури, американізація національних культур

Європи являє собою культурну війну. Так, А.Гобар у своїй книзі «Культурна війна» пише: «Культурна війна вже почалася, без належного оголошення, без барабанів і труб. Війна за допомогою брехливих слів, за допомогою оманних уявлень, за допомогою зрадницьких посмішок. Класична війна цілила в серце, щоб убивати і скоряти, економічна війна цілила в живіт, щоб експлуатувати і збагачуватися, культурна війна цілить у голову, щоб паралізувати, не вбиваючи, щоб скорити, зіпсувавши, і збагатитися за рахунок розкладання культур і народів. Культурна війна уживає всі свободи і зловживає ними, щоб проникати всюди і руйнувати зсередини всі цінності, усі відмінності, усі духовні багатства народів».

Знаменно, що про наслідки цієї культурної війни, про американізацію європейських культур говорять і французи, і італійці, і греки, і інші європейці, що вкусили (раніше від нас) усі принадності американських кіно- і телебойовиків, року і джазу, кока-коли і жувальної гумки. Але не тільки Західна Європа опинилася сьогодні під загрозою втрати свого культурного обличчя. Адже прагнення до культурної самобутності властиве всім народам, що усвідомлюють цю свою самобутність, а особливо таким, котрі мають за своєю спиною багато сторіч культурного життя. Культура є могутнім фактором соціального розвитку, вона пронизує всі аспекти людської життєдіяльності - від основ матеріального виробництва і людських потреб до найбільших проявів людського духу, на всі сфери суспільної й індивідуальної життєдіяльності - працю, побут, дозвілля, сферу мислення і т. д., на спосіб життя суспільства й особистості.

Значення її у формуванні і розвитку способу життя людини виявляється через дію особистісно-суб'єктивних факторів (настанови свідомості, духовні потреби, цінності та ін.), що впливають на характер поведінки, форми і стиль спілкування людей, зразки, норми поведінки. Гуманістичний спосіб життя, орієнтований не на пристосування до наявних умов, а на їхнє перетворення, передбачає високий рівень свідомості і культури, підвищує їхню роль як регуляторів поведінки людей і способу їхнього мислення.

Сформовані реалії сучасного світу привели до перелому у свідомості людини - її погляд спрямований до все більш глибокого виходу за межі свого життя, яке не обмежується у свідомості індивіда датами народження і смерті. Закономірною тенденцією стає усвідомлення себе в контексті історичного часу, в орієнтації як на свої історико-культурні корені, так і на майбутнє, на соціально-культурні ідеали і можливості їхньої реалізації в рамках розширення міжнародних зв'язків, залучення у всесвітній культурно-історичний процес усіх країн світу. Значні соціокультурні зміни, що зачіпають практично всі сторони громадського життя різних країн і народів, з особливою гостротою порушують питання про міжкультурну взаємодію, про її роль в еволюції локальних етнічних культур і розвитку загальносвітової культури. Культура, розглянута з погляду змісту, розпадається на різні галузі, сфери звичаї і побут, мова і

писемність, характер одягу, поселень, роботи, постановка виховання, економіка, характер армії, суспільно-політичний лад, судочинство, наука, техніка, мистецтво, релігія, усі форми прояву духу даного народу. Рівень і стан культури можна зрозуміти, тільки виходячи з розвитку історії культури; у цьому розумінні говорять про примітивну і високу культуру; виродження культури створює або безкультур'я, або «рафіновану культуру».

Нарівні із суперсистемами культури існують п'ять основних культурних систем нижчого рівня: мова, етика, релігія, мистецтво, наука. Коли в ході історії панівні суперсистеми соціокультурних феноменів вичерпують свої можливості і замінюються альтернативними світоглядами, перехід цих систем супроводжується радикальною трансформацією соціальних інститутів і нормативних зразків.

Руйнування інтегративної культурної бази і виникнення нового культурного етносу супроводжуються кризами, війнами, бідуваннями. Сучасні екологічні дослідження можуть перебороти деякі труднощі, викликані фрагментарним і спеціалізованим вивченням природи, але не в змозі вирішити більш глибоких проблем, що стосуються людини. Це пов'язане з тим, що сама людина порушила екологічну рівновагу земної природи, ввівши в неї елементи небіологічного походження. Тому, на думку ряду мислителів, учених і теологів (Е. Фромм, А. Тойнбі, Б. А. Леві, У. Р. Джекобс, С. Х. Наєр та ін.), для подолання глобальної екологічної кризи необхідно звернутися до стародавніх культур з їхніми ученнями про єдність людини і природи. Тим більше, що сучасна екологія тепер приходить до уявлень про навколишню природу як єдине ціле, про необхідність враховувати взаємодію людини з природою. Не випадково Міжнародною радою наукових союзів створена програма «Глобальні зміни. Геосфера - біосфера», а Японією запропонована програма «Межі людства», що націлені на встановлення широкого міжнародного співробітництва у виході з глобальної екологічної кризи. Висувається також пропозиція про спільне використання ресурсів Світового океану, космічного простору й інформації. Усе це прекрасно, проте не можна забувати про саму суть культури - про творчу моральну особистість. Усе актуальнішим стають положення етики благоговіння перед життям, викладені мислителем і лікарем, лауреатом Нобелівської премії А.Швейцером у його книзі «Культура і етика», а саме: «священне життя як таке; етика є безмежна відповідальність за усе, що живе; благоговіння перед життям наповнює мене таким занепокоєнням, якого світ не знає; етика благоговіння перед життям робить велику ставку на підвищення почуття відповідальності людини». Тільки людина, що освоїла всі досягнення світової культури й має високу моральність, може вирішити проблему екологічної кризи. Таким чином, процеси екологізації і космізації людської діяльності сприяють зближенню уявлень про зовнішній світ і внутрішній світ людини. Це у свою чергу приводить до розуміння цілісного характеру сучасної культури, до формування

глобального погляду на світ. У розвитку світового соціокультурного процесу істотну роль відіграє діалог культур Сходу і Заходу. Дійсно, Схід подарував людству безліч чудових творів літератури, мистецтва: філософію, науки, що зробили і продовжують робити вплив на художній і інтелектуальний розвиток людства. Багато праці додають учені, мислителі, діячі мистецтва для того, щоб глибше проникнути в духовний світ Сходу, у скарбницю його художніх і моральних цінностей, правильно оцінити той величезний внесок, який зробили народи Азії й Африки у світову культуру.

В усі історичні епохи, і особливо в Новий час, видатні діячі культури і науки Заходу відкривали для себе неминущу ідейно-естетичну цінність культурної спадщини народів Сходу і з'єднували її з досягненнями культур народів Заходу. У той же час багато мислителів і художників Сходу, звертаючись до Заходу, збагачували свої національні культури, вносячи новий струмінь у суспільне і культурне життя своїх народів. Нерідко піддається сумніву правомірність опозиції Схід - Захід як традиційного протиставлення двох типів світової культури. Сумніви в правомірності поділу світової культури на культури Сходу і Заходу виникають насамперед у тих дослідників, які прагнуть знайти у світовій практиці в основному загальні закономірності, «наскрізні процеси», що нібито легко переборюють межі понять Захід-Схід-Захід. Тут, підкреслюючи загальне, недооцінюють особливе у світовому історико-культурному процесі.

Сьогодні діалог культур Сходу і Заходу набув воістину загальнолюдської значущості. У ньому не тільки зацікавленість індустріального Заходу, що намагається знизити конфронтацію з «третім світом», підключити його до світової економіки і політики (правда, далеко не завжди на рівних умовах), не тільки актуальний для Сходу пошук шляхів і засобів модернізації. У ньому єдиний спосіб знаходження виходу з кризової ситуації, яка загрожує життю планети в цілому. Необхідно розглядати діалог культур Сходу і Заходу як природний постійний процес, не зводячи його до синтезу якої-небудь єдиної ідеології. Від такого варіанта вчених і мислителів Сходу застерігає пам'ять про часи колоніалізму, християнського місіонерства, діячів культури Заходу - і не менш страшні спогади про наслідки тоталітарних ідеологій нацистського типу.

У кожній культурі, при всій її унікальності, є все-таки щось подібне з культурами інших народів: «Хоча греки відрізняються від протестантів, китайці - від тих і інших, проте при певній відкритості вони можуть побачити і щось спільне між собою, характерне для людського життя» (Х. Патнем). Іншими словами, своєрідність кожної культури є відносною, її специфічність, унікальність виступає як прояв загального в розвитку людського суспільства, у протилежному випадку не можна пояснити емпіричний факт, який полягає в тому, що кожна культура в процесі взаємодії з іншими культурами сприймає й адаптує їхні досягнення. Взаємодія, контакти культур, ведуть, з іншого боку, до зміцнення і

розмаїтості східних і західних культур, і, у висліді - до формування світової культури. Необхідно звернути увагу на той факт, що археологічні відкриття і можливість подорожувати по всій земній кулі роблять діалог культур Сходу і Заходу цікавою художньою і світоглядною пригодою. Захопливість панорами культур народів світу, яка зненацька розширилася, підсилюється завдяки величезному числу публікацій, присвячених мистецтву Сходу, секретам золота інків, розшифруванню символів негритянських масок, тлумаченню таємничої посмішки Будди. У цьому великому діалозі культур європейці починають краще розуміти духовний світ і систему цінностей східних народів. Діалог культур Сходу і Заходу необхідний не тільки заради розуміння іншого, але і більш глибокого усвідомлення самого себе. Він не може, не повинний мати кінця. Це - постійний процес, що дозволить людству уникнути «самогубства», зберігши життя в його різноманітті. Діалог культур Сходу і Заходу дозволить кожній людині «утішатися» тим духовним багатством, що створене протягом багатьох тисячоліть східними і західними народами. А це дозволить не тільки вирішити ряд глобальних проблем, що стоять нині перед людством, але й розкрити творчий потенціал індивіда, знайти йому сенс свого буття.

Сьогодні намічаються два протилежних шляхи вирішення цієї проблеми. Один - це надія розв'язати кризові явища культури на шляхах розуму, науки, освіти, за рахунок розумної організації життя, виробництва, свідомого підходу до усього, зміна орієнтирів розвитку науки і технології. Іншими словами, першорядне значення повинні мати цілі духовного і морального удосконалювання людини, а також поліпшення її матеріальних умов. Другий (т. зв. «альтернативний») шлях розв'язання кризових явищ - повернення роду людського або до різних модифікацій релігійної культури, або до форм життя, більш «природних» для людини, і життя - з обмеженими здоровими потребами, відчуттям єдності з природою і космосом, форм буття людини, вільної від влади техніки. Ці два підходи існують, але одночасно набирають силу і кризові явища. На жаль, зауважує Ф. Майор, «світ у багатьох відносинах продовжує рухатися в напрямку, що аж ніяк не веде до виправлення нинішніх недоліків. Більш того, суспільство перебуває в такому душевному стані, що його не хвилюють викриття, якими б обґрунтованими й аргументованими вони не були». Але, з іншого боку, зміцнюються і розширюються рухи окремих груп і громадян, рухи «зелених», що реалізують альтернативні форми життя: наприклад, ті, що практикують східний або західний езотеризм або часткову відмову від благ нашої цивілізації.

Інтелектуальна та духовна криза української культури не розпочалась сьогодні, а була закладена в самій суті тоталітарно-імперського режиму. Безкровна поява майже в центрі Європи суверенної України, її політичне відродження суттєво вплинули на суспільні та геополітичні реалії не тільки в цьому регіоні, а й в усьому світі: посилюється інтерес країн світової співдружності до її економіки, історії, національно-

політичного і національно-культурного відродження, міжнародних зв'язків. Це стало можливим тому, що в середовищі українського народу за багато століть сконцентрувався величезний потенціал цілісної духовної культури на противагу постійним зазіханням на колонізацію українських етнічних земель з боку чужоземних держав. Збереглося немало цінностей і традицій української національної культури, які нині мобілізують культурний самозахист українського суспільства, готують нову інтелектуальну еліту нації.

Жодна національна культура не може існувати як замкнена, самодостатня - без творчого спілкування з іншими культурами. Здобутки української культури стають надбанням усього світу. Низка проблем в культурному будівництві потребувала правового забезпечення його здійснення. Не було враховано досвід сучасних розвинених країн у визначенні пріоритетів у процесі побудови постімперської демократичної цивілізованої держави. На терени України перенесли свою діяльність Організація українських націоналістів та Конгрес українських націоналістів. Національно-демократична преса, зокрема журнали «Розбудова держави», «Неопалима купина», «Український засів», альманах «Хроніка-2000», газети «Українське слово», «Шлях перемоги», «Народна газета», «Нас» допомагають формувати у громадян загальнолюдське розуміння патріотизму та справжньої дружби і співробітництва між народами на основі розвитку і утвердження власної культури. Відроджуючи і розвиваючи українську культуру, всі державні інституції повинні розраховувати на національну ідею, національний характер і духовні підвалини одного з найбільших народів Європи. Як влучно зазначив Ш.Монтеск'є: найкраще ми робимо те, що робимо вільно й у згоді з нашим природним генієм. Це дасть змогу перешкоджати намаганням проімперських сил розколоти український народ за етнічною, мовною та ідеологічною ознаками.

10.2. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси

Основною особливістю нової соціокультурної дійсності є насамперед те, що наше суспільство знаходиться в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування, яке умовно визначається як «посттоталітарне суспільство». Радикальне реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, яка характеризується й новими стосунками між людьми в цілому (як суб'єктами культури), новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку, особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення. Коли ці норми та правила перетворюються на внутрішню програму поведінки людини (особистості), вони забезпечують узгодження функціонування, сталість і надійність певної сфери соціуму.

Змістом формування нового культурного фарватеру розвитку суспільства стала критика, заперечення та подолання системи цінностей панівної офіційної культури радянського суспільства та стихійне

народження й вихід на поверхню суспільного життя різного роду альтернативних культур та контркультур. Якщо контркультури були спрямовані лише на негативацію та заперечення цінностей, зразків та практик офіційної культури, то альтернативні культури висували та стверджували власні системи цінностей. Так, на фоні культурної різнобарвності, багатолікості, переплетіння західного та східного впливів поступово стверджується особлива, специфічна для багатьох пострадянських суспільств соціокультурна перспектива з одного боку, лібералізації, демократизації та капіталізації, з іншого — розвитку національного, етнічного. На зміну колективістським цінностям приходять індивідуалістичні. На місце комуністичних пропонуються національні цінності як запорука виходу України з будь-якої кризи.

Таким чином, культура в цей період все більше соціалізується, соціально-класово виразняється. Соціально-культурна структура українського суспільства стає більш різноманітною, підкреслюючи соціальну диференціацію суспільства.

У загальнокультурному плані соціальне урізноманітнення культури та наявність у ній різних за своїм спрямуванням течій має сприяти поступу культури, створювати умови для їх творчого взаємозбагачення.

Всі соціально-культурні зміни в суспільстві відбуваються в контексті нового соціального вибору, який визначився у своєму негативістському ставленні до соціалізму, але не кристалізувався у своєму позитивному означенні до нової соціальної реальності. Тому зміна соціальної орієнтації й ідеалів, яка проходить в суспільстві, відбувається суперечливо й болісно, бо значна частина суспільства залишається на позиціях соціалістичного вибору, менша частина впевнено обрала шлях західної цивілізації, який значною мірою виглядає повторенням уже пройденого шляху, а переважна більшість ще не визначилася у своєму соціальному виборі. Ця перехідність, невизначеність породжує колапс діяльності, втрату напрямку дій, змістовності, соціальної мети й завдання, призводить до розладнання функціонування соціальних підсистем (виробничої, політичної, культурно-освітньої тощо) та їх зкоординованості. Врешті-решт державний вибір України визначається в західному напрямку (прийняття України до Ради Європи), що є тільки початком шляху.

Зняття ідеологічних пут, як і всюдисущого партійно-державного контролю, призвело до послаблення, а потім і ліквідації командно-адміністративної вертикалі в управлінні системою культури. Натомість набуває не тільки розголосу, але й практично-дієвого поширення й втілення принцип культурного плюралізму, множинності, багатоманітності форм культурного життя. У такому руслі набуття свободи в розвитку культури, яка так необхідна її природі, відбувається зняття ієрархічного управління сферою культури, поступове зростання самостійності розвитку культури в регіонах, яке завершилося постановою Колегії Міністерства культури про підпорядкування обласних управлінь культури місцевим органам влади. Нові умови функціонування культури призводять до

зростання ступенів свободи в діяльності культурних закладів, до строкатості напрямків духовного життя як однієї з умов поновлення самодостатнього розвитку культури.

У процесі складання нового профілю і структури культурного життя, насичення його національним змістом і постмодерністськими новаціями відбуваються важливі зміни в смаках, уподобаннях, у шкалі й критеріях оцінки явищ культури та мистецтва.

Характерною рисою нової соціокультурної реальності стає зміна суспільного й громадського статусу релігії, релігізація значних верств населення, зростання впливу релігії на мораль, мистецтво, спосіб життя, ціннісні орієнтації. Зростаюча з часів «перебудови» відкритість функціонування й розвитку української культури за своїм змістом є формою входження у світовий культурно-інформаційний простір і разом з тим оприлюдненням тих здобутків культури, які протистояли офіційним нормативам соціалістичного реалізму або не були визнані. Цей процес супроводжувався інтенсивним проникненням на терени нашої культури продукції інших культур, особливо західної, а також нового потоку творів російської культури.

10.3. Україна в світовому культурному просторі

Розвиток української культури на сучасному етапі знаходиться в великій залежності від Заходу та Росії. Інтегруючись після розпаду Радянського Союзу у світову міжнародну систему, постсоціалістична Україна швидко відчула на собі результат глобалізації світового інформаційного простору - інформаційно-культурний дисбаланс. Інформаційно-культурний дисбаланс не що інше, як значне інформаційне домінування розвинутих країн порівняно з країнами, що розвиваються, монопольний контроль над частинами інформаційної системи з боку розвинутих країн, відсталість у технічному й технологічному забезпеченні інформацією в країнах, що розвиваються, і так званий «культурний імперіалізм», коли представники одних культур активно споживають культурно-інформаційний продукт інших. У ситуації світового інформаційно-культурного дисбалансу інформаційний потік має однонаправлений рух, і країни, що розвиваються, потрапляють в інформаційну залежність від Західної цивілізації.

Особливістю української «інформаційної залежності» є те, що поряд з властивим всьому світові впливом американської культури вона відчуває сильний історично сформований інформаційно-культурний пресинг з боку Росії.

Коли у 1991 році розвалився Радянський Союз, одним з перших законів, прийнятих новим керівництвом, був закон про засоби масової комунікації, в якому говорилося про «звільнення» мас-медіа від цензури та державного ідеологічного диктату. Культурно-інформаційний дисбаланс включає економічну боротьбу за комунікації, розвиток яких потребує фінансових інвестицій. І тут можна сказати, що міжнародний

інформаційний дисбаланс є складовою частиною міжнародного економічного дисбалансу. Інший аспект, притаманний саме інформаційній економіці, створення якісного продукту коштує немалих грошей. Але відмінністю культурно-інформаційних продуктів від матеріальних є те, що ними може користуватися безмежна кількість споживачів і при цьому вони не зношуються і не зменшуються. Через це американський телесеріал, який вже окупив себе на національному ринку та ринках розвинутих країн, продається аудиторії країн третього світу за такими низькими цінами, за якими вони самі ніколи не зможуть зробити продукт подібної якості. І купувати його стає для місцевих медіа набагато економічно вигідніше, ніж створювати власний.

Також медіа як технічний носій залежать від якості цієї техніки та у випадку інтернет-проектів, програмних кодів, які коштують дуже дорого. В українських компаній немає вільних ресурсів для інвестування, наприклад, у розробку програм. Економічна складова також включає платоспроможність населення, наприклад, здатність громадян країни сплачувати за Інтернет, купувати газети, журнали.

Поява та розвиток Інтернету дає можливість кожному громадянину створити свій власний «глобальний засіб масової комунікації» у вигляді веб-сторінки. Тобто мова йде скоріше не про насильницьку смерть маленьких культур під тиском культурних імперій, а про внутрішню життєздатність культури.

10.4. Українська культура на етапі становлення державності

Питання про державну підтримку розвитку культури, про використання культурної політики як ефективного інструменту оновлення суспільства надзвичайно гостро постало в Україні після проголошення незалежності. Адже саме з цього моменту дедалі більшої сили й розмаху в духовно-культурному житті набули три складні, суперечливі та неоднозначні процеси:

1. Перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки.

2. Повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття.

3. Проникнення і адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

За останні роки було зроблено чимало для адаптації сфери культури до нових соціально-економічних умов. З цією метою розроблено й прийнято ряд нових законів для сприяння розвитку окремих сфер культури: «Про музеї й музейну справу», «Про бібліотеки й бібліотечну справу», «Про кінематографію», «Про охорону культурної спадщини», «Про вивіз, ввіз і повернення культурних цінностей», «Про добродійність і благодійні організації».

Державне фінансування української культури здійснюється за «залишковим принципом». Тому особливо цінною є допомога благодійних фондів і меценатів, що виділяє засоби на проведення широкомасштабних акцій, фестивалів, культурно-художніх проєктів, на розвиток тих або інших областей культури. З 1994 року діють Фонд сприяння розвитку мистецтва й фонд «Відродження». В 1995 році почав діяти Міжнародний благодійний фонд «Українська ліга меценатів».

Розвиток культури в регіонах, крім великих обласних центрів, довгий час перебував у деякому застої. Тому зараз кожна українська культурна або художня акція стає подією державного значення. У Львові щорічно проходять фестивалі «Віртуози» і «Контрасти». Визнаним центром фестивального життя став Луцьк, де проводяться поетичний фестиваль «Оберіг», фестиваль дитячої творчості «Солом'яний дзвін», фольклорні фестивалі «Берегиня» і «Поліське літо з фольклором». Одержали визнання у публіки одеський музичний фестиваль «Два дні й дві ночі нової музики», полтавський «Сорочинський ярмарок» і щорічний фестиваль дитячої творчості «Золотий лелека» у Миколаєві. У рамках державної програми «Повернуті імена» на батьківщину повернулися архіви В. і М. Кричевських, О. Олеся, О. Ольжича, І. Багряного, І. Стравінського й багатьох інших всесвітньо відомих художників, літераторів і діячів науки. Санкт-Петербург повернув Києву сім фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря. Під час Другої світової війни вони були вивезені до Німеччини, а після перемоги виявилися в Ермітажі. Уряд Німеччини передав нашій країні коштовну ікону XVI століття «Вхід Господень до Єрусалиму». З Нью-Йорка в Україну повернулися вісім відомих художніх творів, серед яких портрети українських гетьманів XVII-XVIII століть, а також бронзовий барельєф гетьмана Павла Скоропадського. Радісною подією в культурному житті стала й передача Венесуелою 300 робіт видатного українського художника Василя Кричевського, серед яких картини, написані олією, акварелі, замальовки, ескізи (тому числі архітектурні проєкти музею Шевченка в Каневі), графіка, орнаменти, зразки книжкових обкладинок і предмети із сімейного музею. Відповідно до бажання доньки художника Галини Кричевської де Лінди, ці безцінні скарби помістять у музеях Києва, Харкова, Полтави й Канева - міст, з якими тісно зв'язаний творчий шлях її батька.

Бібліотеки. На сьогодні бібліотечна мережа України складається з майже 45 тисяч бібліотек - публічних, спеціалізованих, академічних, вузівських, шкільних і т.п. Їх загальний фонд досягає 875 млн. одиниць. Величезні фонди мають Національна бібліотека ім. В. Вернадського, створена у 1918 році - 12 млн. примірників, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленко (1886) - 6,5 млн. примірників, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка (1940) — 6 млн. примірників, Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека (1834) — 2,3 млн. примірників, Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирява (1881) — 2,3 млн. примірників, Державна

історична бібліотека України (1939) — 750 тис. найрідших книг і документів.

Провідною публічною бібліотекою України є Національна парламентська бібліотека, що дає можливість читачам (100 тис. читачів щороку) скористатися 4 млн. книг, періодичними виданнями (на папері й електронних носіях), аудіовізуальними й образотворчими матеріалами, картами, нотами. Бібліотека обладнана сучасною комп'ютерною технікою, що хоч і дуже повільно, але все-таки впроваджується в усі галузі книговидання й бібліотечну мережу.

Засоби масової інформації. На сьогоднішній день в Україні зареєстровано більше 20 тис. періодичних видань. Деяким журнально-газетним видавництвам держава надає фінансову допомогу. В основному це дитячі видання, такі як газети «Зірка», «Ліхтарик», «Казковий вечір» і журнали «Країна знань», «Однокласник», «Веселочка», «Дзвіночок». Відповідно до бюджетної програми «Фінансова підтримка друку» ця допомога розширює свою географію й обсяг.

Значний вплив на формування художнього смаку й світогляду людини сьогодні робить телебачення. У 1994 р. у дію вступив Закон України «Про телебачення й радіомовлення». При цьому частка недержавного сектора телебачення й радіомовлення в інформаційному просторі України перевищує 96%, і тільки близько 4% належить державі. Так, більшість провідних телеканалів України належить українським олігархам Д.Фірташу, В.Хорошковському («Інтер»), І.Коломойському («1+1»), В.Пінчуку («СТБ», «ICTV», «Новий»), Р.Ахметову («ТРК-Україна»), П.Порошенку (НБМ - «5-канал»). Майже половина обласних (регіональних) державних телерадіокомпаній веде всі свої передачі українською мовою, що є рідною для переважної більшості місцевого населення.

Сучасна українська література представлена безліччю талановитих авторів, що працюють у різних жанрах. У літературі почали з'являтися нові теми, зрештою змінився і підхід до творчості, модернізм змінився постмодернізмом. Український постмодернізм зародився у кінці 1980-х рр. і пов'язаний з іменами Ю.Андруховича, О.Ірванця, В.Неборака (літературне угруповання «Бу-Ба-Бу»), а пізніше і з представниками таких груп, як «Пропала грамота»: Ю. Позаяк, В. Недоступ; «Лу-Го-Сад»: І. Лучук, Н. Гончар; «Нова дегенерація»: І. Андрусяк, І. Ципердюк; «Орден чину ідіотів»: Н.Гончар, Р.Козицький, В.Костирко, А.Крамаренко та ін.

До визначальних рис постмодернізму слід віднести поєднання різних стильових тенденцій, часткову опозиційність до традиції, універсальність проблематики, позачасовість і позапросторовість зображення, епатажність, зміну функцій автора та героя, культ незалежної особистості, потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого, прагнення поєднати істини різних націй, культур, релігій, філософій, іронічність, пародійність тощо. Нова література незалежної України представлена іменами таких письменників і поетів, як О.Забужко, Ю.Андрухович, В.Неборак,

І.Калинець, Л.Подерев'янський, В.Габор, Ю.Винничук, М.Матіос, В.Діброва, К.Москалець та ін. Для сучасної української літератури характерна розмаїтість жанрів, їй властиві свої, особливі стилістичні ознаки. Останнім часом українські автори домоглися успіху навіть у тих жанрах, до яких раніше представники вітчизняної літератури практично не зверталися.

Прикладом можуть бути доробки науково-фантастичної прози («Аргонавти Всесвіту» В.Владко, «Кришталевий рай» Д.Бузько, «Чаша Амріти» О.Бердника), роботи українських прозаїків М. і С.Дяченко в жанрі фентезі й др.

Одним з напрямків сучасного образотворчого мистецтва є дизайн. Ще в 1992 році була створена Спілка дизайнерів України, що об'єднала творчих працівників різних напрямків: промислового, графічного, фіто- і ландшафтного дизайну, дизайну одягу й навколишнього середовища. Численні виставки в Україні й за кордоном свідчать про появу нових художніх форм: інсталяції, ассамбляжа, акціонізму, перфоманса, відеоарта.

Улітку 2004 року жителі Лондона одержали можливість побачити добутки трьох українських художників: Г.Зайченко (якого критики вважають яскравим представником імпресіонізму в сучасному мистецтві); О.Самойлика, у роботах якого дивна техніка живопису сполучається з неореалістичним стилем, і С.Савченко, живопису якого властива особлива експресія.

Твори прославлених майстрів і тих, хто сьогодні робить перші кроки в мистецтві, знаходять свій шлях до цінителів прекрасного як на батьківщині, так і за кордоном.

Творчість українських співаків цінувалося в усьому світі. У наш час оперні співаки мають можливість виступати на найпрестижніших оперних сценах. Улюбленицею європейського глядача стала українська співачка Вікторія Лук'янець. Неперевершеним шедевром оперного мистецтва вважається партія Семіраміди в однойменній опері Россіні у виконанні української примадонни.

Провідним басом Большого театру у Москві став український співак Тарас Штонда. Його успішні виступи в операх «Хованщина» і «Руслан і Людмила» підтвердили його статус незамінного соліста, без якого Большой театр і справді не може обійтися. Широко відомо й ім'я народного артиста України Романа Майбороди, виконавця оперних партій Яго («Отелло» Верді) та Тоніо («Паяци» Леонкавалло).

Українські виконавці «ВВ», «Танок на майдані Конго», «Океан Ельзи», «Мандри», «Грін Грей» домоглися не тільки творчого, але й комерційного успіху як в Україні, так і за її межами. Вершиною творчої кар'єри співачки Руслани Лижичко (сценічне ім'я - Руслана) стала перемога на 49-му пісенному конкурсі «Євробачення». Українська співачка стала кращою із двадцяти чотирьох учасників, скоривши слухачів піснею «Дикі танці». Вона є не тільки виконавицею, але й автором цієї колоритної пісні.

Стиль цієї пісні поєднує сучасні течії поп- і рок-музики з етнічними гуцульськими мотивами. За правилами конкурсу, наступну церемонію повинна була приймати країна-переможниця. І в 2005 році в Києві відбувся ювілейний (50-й) конкурс «Євробачення». У 2017 році конкурс «Євробачення» проходить у Києві, адже українська співачка Джамала перемогла у 2016 році в Стокгольмі.

Досить різноманітним є й видовий діапазон театрів: 21 музично-драматичний театр, 16 драматичних, 9 - для дітей і юнацтва, 25 - лялькових, шість театрів опери й балету, а також театри драми, музичної комедії, оперети, маріонеток, пантоміми й ін. З'явилися муніципальні, відомчі й приватні театри. Серед видатних діячів театрального мистецтва сучасної України слід назвати (нині покійного) актора Київського українського драматичного театру ім. І.Франка, засновника Академії мистецтв України, міністра культури й мистецтва України (1999-2001) Богдана Ступку, режисера-новатора Романа Віктюка та театрального режисера, актора, сценариста, музредатора, лауреата Національної премії України ім. Т.Шевченка та міжнародної премії ім. Л.Курбаса Михайла Мельника.

Український народ має багату й самобутню культуру. Однак протягом століть її відтісняли на периферію суспільного буття та людської свідомості. Нині ж відбувається складний і суперечливий процес повернення українського суспільства до свого культурного «Я». Україна - багатоконфесійна держава. Згідно із чинним законодавством, усі конфесії та віруючі рівні перед законом. Половина усіх вітчизняних релігійних громад належить до православ'я (Українська православна церква, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату (діяльність підпорядкованої йому УПЦ далеко не завжди відповідає державним інтересам незалежної України), Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква). Сучасна релігійна ситуація в Україні характеризується розколом православ'я.

Національні православні конфесії, а також Українська греко-католицька церква проводять Службу Божу державною мовою України. Відправи Римо-католицької церкви в Україні відбуваються переважно українською, почасти польською і в меншій мірі - російською мовами. Мовою богослужіння в УПЦ Московського патріархату є російська.

Протестантизм в Україні представлений 33 напрямками. Питома вага протестантських громад останніми роками динамічно зростає й становить вже понад чверть релігійної мережі країни. Водночас збільшується число громад мусульман, іудеїв, а також новітніх, нетрадиційних релігійних течій.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні риси сучасної світової культури.
2. У чому полягає культурний діалог Сходу і Заходу?
3. Що таке постмодернізм у літературі?
4. Якими є риси релігійного життя у сучасній Україні.

Завдання до самостійної роботи студентів:

1. Скласти термінологічний словник до розділу.
2. Заповнити таблицю «Сучасний стан розвитку світової культури»

<i>№ n\n</i>	<i>Література</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Живопис та скульптура</i>	<i>Театр та музика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

3. Заповнити таблицю «Українська культура на етапі становлення державності»

<i>№ n\n</i>	<i>Література</i>	<i>Архітектура</i>	<i>Живопис та скульптура</i>	<i>Театр та музика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

4. Заповнити таблицю «Характерні риси релігійного життя в Україні».

<i>№ n\n</i>	<i>УПЦ КП</i>	<i>УПЦ МП</i>	<i>УАПЦ</i>	<i>Протестантські церкви</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

5. Заповнити таблицю «Сучасні українські письменники».

<i>№ n\n</i>	<i>П.І.П.</i>	<i>Назва творів</i>	<i>Загальна характеристика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

6. Заповнити таблицю «Сучасні світові письменники».

<i>№ n\n</i>	<i>П.І.П.</i>	<i>Назва творів</i>	<i>Загальна характеристика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

7. Написати реферат на тему: «Визначні вчені сучасності».
8. Написати реферат на тему: «Визначні архітектори сучасності».
9. Написати реферат на тему: «Визначні музиканти сучасності».
10. Написати реферат на тему: «Визначні художники сучасності».
11. Написати реферат на тему: «Визначні скульптори сучасності».

*Тот, кто не приобрел
культурных навыков - груб.*
И. Кант

ПРЕДИСЛОВИЕ

«Украинская и зарубежная культура» - это нормативный курс, который изучается во многих высших учебных заведениях Украины. В Киевском национальном университете технологий и дизайна (далее КНУТД) его изучают все студенты первого (бакалаврского) уровня высшего образования.

Предмет курса «Украинская и зарубежная культура» - история развития культуры народов мира и Украины от древнейших времен до современности. В курсе освещается история культурной эволюции человечества, выясняются закономерности и основные её этапы

Целью изучения учебной дисциплины «Украинская и зарубежная культура» является овладение студентами необходимыми знаниями по истории украинской и зарубежной культуры, способствовать подъему общеобразовательного и культурного уровня, расширению кругозора, формированию чувств патриотизма, ответственности за будущее, уважения к культуре других народов.

Задачи курса «Украинская и зарубежная культура»:

- раскрыть основные этапы развития культуры Украины и Европы;
- определить их роль в современном мировом культурном пространстве;
- овладеть художественно-практическими умениями и навыками, сформировать комплекс художественных компетенций, обеспечивающих способность руководствоваться приобретенными знаниями и умениями в процессе самообразования;
- воспитание культуры межнационального общения через изучение художественных традиций народов разных стран.
- исследование ценностей, стратегий и стереотипов поведения людей, процессов социализации .

В результате изучения дисциплины студенты должны:

Знать: условия возникновения и историю развития украинской и мировой культуры, общие закономерности культурного развития; значительные достижения культуры народов мира; национальные традиции, обычаи и обряды украинцев и других народов мира; особенности современных культурных процессов, перспективы их развития и влияние на судьбу современной цивилизации.

Уметь: анализировать и осмысливать достижения национальной культуры; определить место украинской культуры в мировом культурном развитии, вклад ее представителей в достижения культуры народов мира; использовать приобретенные знания для дальнейшего самообразования в области культуры, в повседневной жизни и профессиональной

деятельности; ориентироваться в событиях культурной жизни Украины и мира.

Учебное пособие подготовлено научно-педагогическими работниками кафедры философии, политологии и украиноведение КНУТД на основе разработанной кафедрой программы и в соответствии с указаниями МОН Украины. Пособие рекомендовано для иностранных студентов всех специальностей, обучающихся в КНУТД. В нем сочетаются традиционное научно-популярное изложение с образным. Авторы привлекли к тексту немало рассказов, которые помогают раскрыть не только определенную историческую информацию, но и вызывают эмоциональное отношение к прочитанному тексту. Авторы пытались кратко раскрыть главные исторические вехи становления украинской и зарубежной культуры, специфику и общие направления развития мирового искусства. В разделах проанализированы основные этапы поступательного движения культуры Украины от эпохи Триполья-Кукутень до современного этапа. В пособии обращено особое внимание на основные периоды борьбы украинского народа и его лидеров за сохранение и формирование национальной культуры. Показана взаимосвязь развития культуры Украины с основными этапами европейского и мирового искусства.

Помните, что счёт исторического времени учёные ведут годами, веками и тысячелетиями. Система счета больших промежутков времени – летоисчисление. Разные народы имели свои особенности для определения летоисчисления: древние евреи начинали её с условной даты сотворения мира, греки – от первой олимпиады, римляне – от образования Рима. В исторической литературе начальный момент системы летоисчисления, который отмечен тем или иным событием, называют эрой. *Помните*, что при написании тысячелетий и веков принято пользоваться латинскими цифрами: I (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9), X (10), L (50), C (100), D (500), M (1000). *Помните*, что в Украине общепринятой считают христианскую систему летоисчисления. Она делит всю историю человечества на две эры – до нашей эры и новую (или нашей эры).

Изучение курса «Украинская и зарубежная культура» происходит с тех позиций, что украинская культура – не только самобытная, но и составная часть европейской культуры. Она тесно связана с развитием культуры Европы и не только обогащалась ее передовыми идеями, но и часто влияла на ее развитие.

Материалы в учебном пособии поданы на русском и украинском языках. Многие разделы на русском языке представлены в виде схем и таблиц. В текстах к разделам Вы встретите выделенные части, даты и фамилии деятелей культуры. Это означает, что на них следует обратить особое внимание и запомнить. К каждому из разделов приведены вопросы и задания, которые студенты должны самостоятельно выполнить.

Успехов Вам, уважаемые студенты, в изучении новой дисциплины!

«Моральная культура должна основываться на принципах».
И. Кант

РАЗДЕЛ 1.1: ТЕОРИЯ КУЛЬТУРЫ КАК НАУКА

- 1.1.1. Понятие «культура». Структура и функции культуры.**
- 1.1.2. История становления философского понимания культуры.**
- 1.1.3. Культурологическая мысль в Украине.**
- 1.1.4. Культура и природа, культура и цивилизация.**

Термины: культура, материальная культура, духовная культура, цивилизация, национальная культура, концепции культуры.

1.1.1. Понятие «культура». Структура и функции культуры

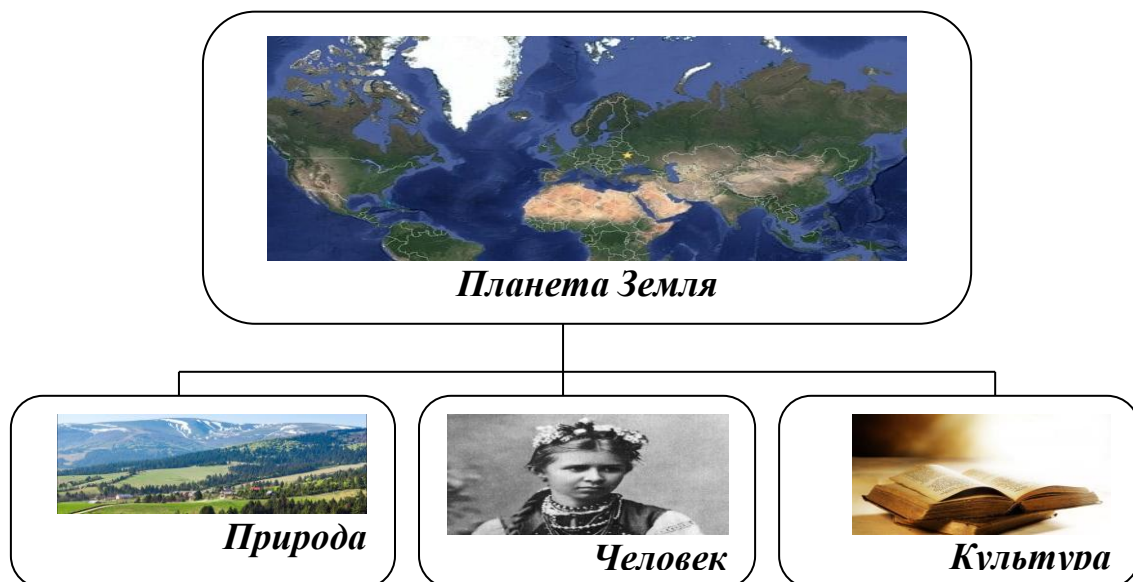
В научной литературе существует около 250 определений термина «культура». Среди них наиболее распространёнными считают такие:

Культура (от лат. cultura - возделывание, воспитание, образование, развитие) - специфический способ организации и развития человеческой жизнедеятельности, представленный в продуктах материального и духовного труда, в системе социальных форм и учреждений, в духовных ценностях, в совокупности отношений людей к природе и между собой.

Культура - совокупность материальных и духовных ценностей, созданных человеком или обществом, которые характеризуют определенный его уровень развития. В современной науке различают понятие «культура» в широком и узком смысле. В *широком смысле*: исторически обусловленный динамический комплекс постоянно обновляющихся во всех сферах общественной жизни форм, принципов, способов, результатов

Схема № 1.1

Понятие и сущность культуры

активной творческой деятельности людей. В узком смысле: процесс активной творческой деятельности, в ходе которой создаются, распределяются и потребляются духовные ценности.

Структура культуры (лат. *structura*) – это понятие или термин, который широко используется в культурологии для объяснения строения культуры. В научной литературе существует несколько подходов относительно структуры культуры. Большинство учёных выделяют в культуре два измерения материальное и нематериальное. Другие считают общепринятым подразделение культуры на материальную и духовную. В структуре культуры принято выделять формы, виды и типы.

Таблица № 1.1

Формы, виды и типы культуры

№ п/п	Формы, виды и типы культуры.	Структура культуры
1	2	3
1.	Формы культуры	Материальная культура Духовная культура
2.	Виды культуры	Социальная культура Культура личности
3.	Типы культуры	Массовая культура Элитарная культура

Таблица № 1.2

Структура материальной культуры

№ п/п	Структура культуры	Элементы (формы) культуры
1	2	3
1	Материальная культура	Орудия и средства труда
		Транспорт, техника и технологии
		Одежда, обувь
		Жилище
		Культура топоса
		Производство
		Пути сообщения
		Средства сообщения
	Предметы быта	

Материальная культура охватывает материальное производство. К элементам материальной культуры принадлежат орудия труда, средства производства, одежда, быт, жилище, средства сообщения все то, что является процессом и результатом материальной деятельности человека. В материальной деятельности выделяют хозяйственную (экономическую) деятельность, которая направлена на человека и природу.

Духовная культура – это форма деятельности человека и общества, которая охватывает все человеческие чувства и достижения разума, объединяет усвоение накопленных духовных ценностей и творческое создание новых. Существует несколько подходов к определению структуры духовной культуры.

Таблица № 1.3

Структура духовной культуры

№ п/п	Структура культуры	Элементы (формы) культуры
1	2	3
1	Духовная культура	Религия
		Наука
		Искусство
		Право
		Мифы
		Мораль

В структуре духовной культуры культурологи различают субстрактную и видовую духовную культуру. Основными элементами субстрактной культуры являются ценности, нормы и языки культуры.

Ценность – это философская и социологическая категория, которая используется для указания на человеческое, социальное и культурное значение определенных объектов и явлений. К фундаментальным духовным ценностям относят веру, любовь, науку, семью, брак, почитание старших и др.

Нормы – это правила, которые регулируют поведение и взаимодействие людей. К типам культурных норм относят привычки, манеры, обычаи, нравы, обряды, церемонии, ритуалы, табу.

Под языком культуры понимают систему знаков и символов, через которые выражают опеределенное культурное содержание.

Видовая духовная культура включает в себя народную культуру, эстетическую культуру, искусство, культуру научной жизни, культуру образования и воспитания, информационную культуру, нравственную, художественную, правовую и др. культуры.

Миф - фантастическое представление о мире, свойственное человеку первобытнообщинной формации, как правило передаваемое в форме устных повествований - мифов.

Религия – это вера в сверхъестественное, в чудо, в то, что не постижимо разуму, не объяснимо рациональным путем, не подтверждено практикой.

Нравственность в её итоговом понимании – способность человека к самоограничению, регуляторами при этом выступают - долг, стыд, совесть и честь.

Философия -это наука, рационально объясняющая бытие, мир в человеческом измерении, она выражает мудрость, осмысление бытия и его доступное объяснение.

Функции культуры. В культурологической литературе под термином «функции культуры» понимают характер и направление воздействия культуры на отдельного индивида, на группу лиц или на общество в целом.

Схема № 1.2

Адаптивная функция. Термин «адаптация» (от латинского adaptatio) означает приспособление. В отличие от животных человек вынужден создавать вокруг себя искусственную культурную среду.

Интегративная функция. Человек – это социальное существо, а культура обеспечивает социальную интеграцию людей.

Коммуникативная функция помогает человеку или группе людей сформировать условия, средства и формы коммуникации (общения).

Функция социализации. Человек не может жить сам. Он – часть общества, которое помогает ему в усвоении социального опыта, знаний и

норм поведения. При помощи культуры люди учатся жить, мыслить и действовать.

К функциям *компенсации* относят досуговую деятельность человека: отдых, туризм, праздники, спорт, увлечение. Важное место в жизни человека занимают развлекательные игры, которые отвлекают людей от насущных проблем.

Рекреативная функция связана с восстановлением человеком своих духовных сил и приведением в норму своего духовного потенциала.

1.1.2. История становления философского понимания культуры

Основные этапы эволюции термина «культура».

I этап (Античность):

В Древней Греции близким к термину «культура» было понятие «пайдейя» (др. греч. παιδεία «воспитание детей»). В латинских письменных источниках понятие «культура» впервые встречается в трактате о земледелии Марка Порция Катона Старшего (234-149 до н.э.) «De Aqri Cultura» (Земледелие). Это было практическое руководство по сельскому хозяйству республиканского Рима во II в. до н.э. Трактат «Земледелие» относят к самым ранним памятникам латинской прозы. В этом произведении термин «культура» употребляли в значении возделывание, обрабатывание, уход в сельском хозяйстве. Римский оратор и философ Марк Туллий Цицерон (106-43 до н.э.) в «Тускуланских беседах» одним из первых употребил этот термин в переносном значении, назвав философию «культурой души» («cultura animae»). Цицерон в своих произведениях отстаивал идею о том, что учёный-философ обладает культурой духа и ума.

II этап (XVII-XVIII вв.). В этот период термин «культура» учёные трактовали с двух сторон. Во-первых, как способ возвышения человека, совершенствования духовной жизни и нравственности людей, исправление пороков общества. Во-вторых, как действительно существующий и исторически изменяющийся образ жизни людей, который обусловлен достигнутым уровнем развития человеческого разума, науки, искусства, воспитания, образования.

Во второй половине XVII в. немецкий юрист и историк Самуэль Пуфендорф (1632-1694) начал употреблять в своих работах этот термин применительно к «человеку искусственному» (воспитанному в обществе) в противоположность человеку «естественному» (необразованному).

В XVII в. культуру начали рассматривать как особую и самостоятельную сферу общественной жизни. Понятие «культура» ассоциировалось у многих с уровнем просвещенности, образованности и воспитанности отдельного человека и общества в целом. Для изучения культуры много сделали немецкий просветитель И.К. Аделунг (1732-1806), и немецкий философ Иоганн Готфрид Гердер (1744-1803).

В период Просвещения формируется *классическое понимание* термина «культура». Его основу составили три принципа: гуманизм, рационализм и историзм.

Значительное влияние на формирование классического понимания термина «культура» имели работы И. Канта (1724-1804). В основе концепции культуры Канта лежат следующие идеи:

- критический разум следует направить в сторону морали и выделения её уникальных характеристик;
- теория морали исходит из признания неморальности обычного человека;
- мораль (система общепринятых ценностей) не может являться тем, что побуждает человека к действию;
- скептическая оценка моральных возможностей человека;
- если человек в своей повседневной жизни, в своей чувственности не достоин сам себя, то нравственность возвышает его над повседневностью его бытия и над природой;
- моральный закон (долг) имеет объективный характер;
- нравственные поступки может осуществлять только свободный человек;
- человек - высшая культурная ценность, и любые попытки принижения и порабощения личности соображениями экономической, идеологической, политической и прочей целесообразности - бесчеловечны и антикультурны.

К основным культурологическим трудам И. Канта многие учёные относят его работу «Критика способности суждения» (1790). И. Кант считал, что главным для человечества должен стать путь от цивилизации к культуре.

В европейской философии XIX в. выделились два новых типа знаний: знания о природе и о культуре. Знания о природе способствовали развитию естествознания, медицины, технических наук, статистики и экономики. Изучение происхождения и сущности культуры тесно связано с такими отраслями знаний, как этнография, искусствоведение, история, философия и другими науками.

В научной литературе существует ряд подходов к понятию и сущности культуры. В XIX – первой половине XX вв. в философии, культурологии и социологии господствующее положение занимали концепции Николая Данилевского (один из авторов концепции локальных «культурно-исторических типов»), Освальда Шпенглера (автора тезиса, что нет единой мировой культуры), Арнольда Тойнби (одного из авторов концепции локальных цивилизаций и концепции «Вызова и Ответа»).

Н. Данилевский (1822-1885), О. Шпенглер (1880-1936), А. Тойнби (1889-1975) и ряд других учёных были убеждены в том, что не существует единой истории человечества. Всемирную историю они рассматривали как историю отдельных стран и народов, которая развивается на основе последовательной смены разных культур.

В этот период возникают натуралистическая концепция культуры и теория культурной антропологии.

III современный этап (XX-XXI вв.).

Значительное влияние на исследование культуры имело становление новой науки – культурологи, которая в XVIII в. выделилась в особую область знаний, а в первой половине XX в. приобрела статус самостоятельной научной дисциплины. В 1930-х гг. американский учёный Л. Уайт ввёл в научный оборот термин культурология.

Изучение проблем происхождения, сущности и основных элементов культуры нашло своё проявление в возникновении и существовании различных концепций культуры или культурологических концепций.

Таблица № 1.4

Концепции культуры

№ п/п	Концепции культуры	Представители их работы и взгляды
1	2	3
1	Теологические теории (концепции) культуры	<i>Пауль Тиллих</i> «Теология культуры» <i>Ричард Нибуэр</i> выделял теологические концепции культуры: «Христос против культуры», «Христос в культуре», «Христос над культурой» (<i>католическая теология</i>), «Парадокс между Христом и культурой» (<i>М. Лютер</i>), «Христос – преобразователь культуры» (<i>А. Блаженный, Ж. Кальвин</i>). <i>П. Флоренский</i> «Столп и утверждение истины» – представитель православной теологии. Концепции: «Экономизм», «Идеализм», «Сакральная концепция».
2.	Циклическая теория(концепция).	<i>Дж. Вико</i> «Основания новой науки об общей природе наций»; <i>О. Шпенглер</i> «Закат Европы», <i>А. Тойнби</i> 12-томный труд «Постижение истории».
3.	Антропологическая концепция.	<i>А. Кребер</i> «Антропология», <i>Б. Малиновский</i> «Магия. Наука. Религия».
4.	Эволюционистская концепция	<i>Л. Морган</i> «Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации»; <i>Э. Тайлор</i> «Первобытная культура».
5.	Социологическая теория	<i>П. Сорокин</i> «Социальная и культурная динамика»; <i>Г. Маркузе</i> «Культура и общество», «Эрос и цивилизация»; <i>Т. Адорно</i> «Эстетическая теория».

Важное место в мировой истории и истории регионов занимает национальная культура.

Национальная культура – это совокупность материальных и духовных ценностей нации, исторически складывающееся мировоззрение отдельного этноса или народа, которое реализуется в особенностях языка, в традициях, национальных реликвиях, в одежде, в отношении людей к природе, между собой и к самим себе, система социальных норм.

1.1.3. Культурологическая мысль в Украине

Таблица № 1.5

Основные этапы развития культурологической мысли в Украине

<i>№ п/п</i>	<i>Название основных этапов развития культурологической мысли в Украине</i>	<i>Временные рамки</i>	<i>Представители</i>
1	Культурологическая мысль Киевской Руси и эпохи Просвещения	X – XVIII в.	Илларион, Д. Заточник, Л. Жидята, К. Смолятич, С. Ориховский, Г. Сковорода.
2.	Культурологическая мысль периода национально-культурного возрождения	XIX – начало XX вв.	Т. Шевченко, П. Кулиш, Н. Костомаров, М. Драгоманов, И. Франко, М. Грушевский, Леся Украинка, М. Коцюбинский, А. Потебня.
3.	Культурологическая мысль первой половины XX в.	1917-1945 гг.	М. Грушевский, Д. Дорошенко, Д. Антонович, И. Огиенко, Н. Хвылевой.
4.	Культурологическая мысль второй половины XX в.	1950-1980 гг.	М. Марченко, И Крипьякевич, М. Семчишин.
5.	Культурологическая мысль Украины в годы независимости.	1991г. – начало XXI века.	И. Дзюба, Я. Исаевич, В. Овсийчук, М. Попович.

Значительное влияние на философскую мысль Украины в XVIII в. имело творчество Г.С. Сковороды (1722-1794). Многие исследователи считают, что философская система Сковороды – это прежде всего, учение о «двух натурах» и «трёх мирах». Сковорода считал, что весь мир состоит

из двух натур: видимой и невидимой. Видимая натура – это вещество, материя, земля, плоть, тварь или человек, а невидимая – Бог.

Таблица № 1.6

Теория культуры Г.С. Сковороды (1722-1794)

<i>№ п/п</i>	<i>Философская система Г. Сковороды</i>	<i>Характерные черты</i>
1.	2.	3.
1.	Теория о «двух натур» и «трех мирах»	Видимая натура называется тварь, а невидимая - Бог.
2.	Первым и главным миром у Сковороды является вся Вселенная – «Макрокосмос» или мир природы.	«Макрокосмос» или мир природы вечен и безграничен. Цель познания «Макрокосмоса»: не описание отдельных предметов, а вскрытие их невидимых натур; постижение их внутреннего смысла; человек должен через внутреннюю сущность отдельных вещей постичь законы «тайные пружины» развития Вселенной.
3.	Второй мир – это мир отдельного человека «Микрокосмос». Трактат «Симфония, нареченная книга АСХАНЬ, о познании самого себя» (1769-1771)	Все, что совершается в «Макрокосме», находит свое завершение в человеке – «Микрокосме». Возможности познания мира человеком ничем не ограничены. Его стремление к познанию отождествляется со стремлением к Богу. Оно должно быть без посредников, ибо Бог – это сама природа, а человек - ее творение. Поэтому, познавая Бога – он познает самого себя. Сковорода считал, что чем лучше человек познает самого себя и окружающий его мир, тем разумнее и скромнее должны быть его потребности.
4.	Третий мир – это Библия (Мир символов)	Библии Г.С. Сковорода приписывает существование двух натур - внешней (знак) и внутренней - (смысл).

Особое место в общественно-политической жизни Украины и в становлении украинской культуры принадлежит Тарасу Григорьевичу Шевченко (1814-1861). Он основатель новой украинской литературы. Его «Кобзарь» положил начало становлению новой украинской культуры. Он вывел украинскую культуру на новый этап развития и доказал её

самобытность. Т. Шевченко – символ национально-освободительного движения украинского народа. Своим творчеством Т. Шевченко внес украинскую культуру в мировую культурную сокровищницу.

Схема № 1.3

Влияние Т.Г. Шевченко (1814-1861) на развитие культурологической мысли Украины

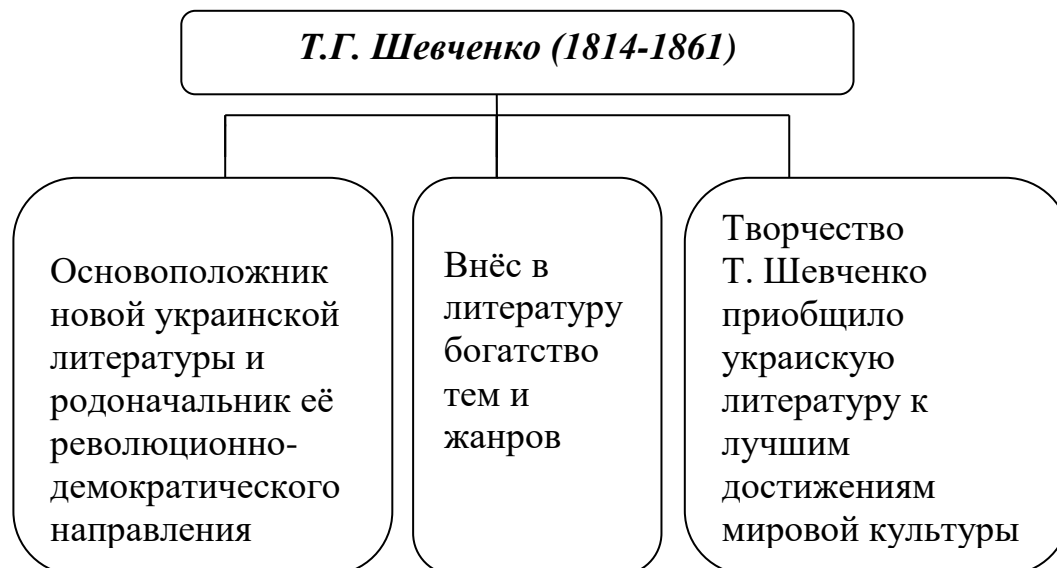
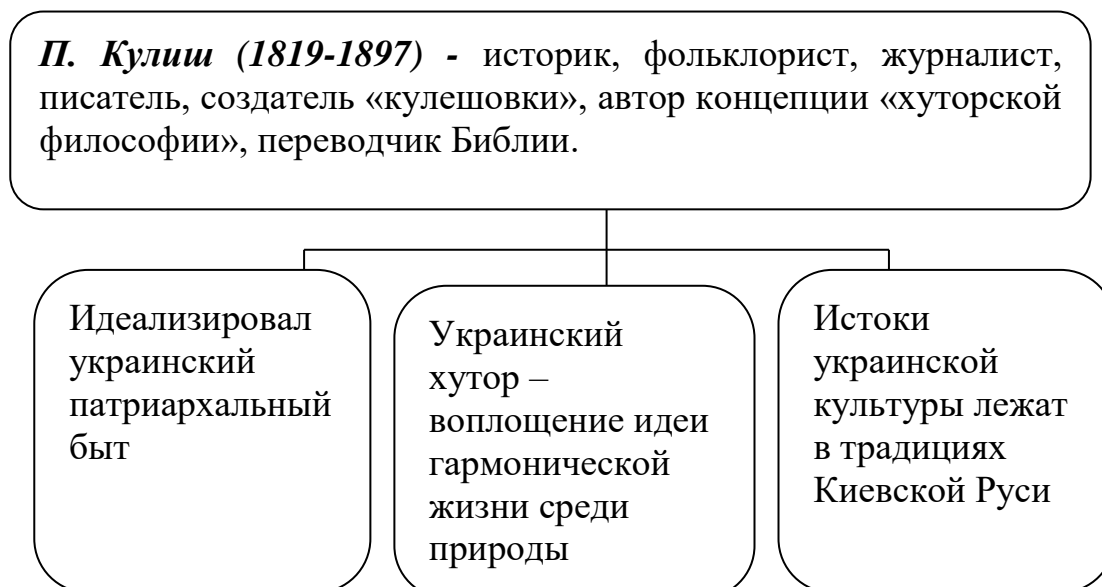

Схема № 1.4

Влияние П. Кулиша (1819-1897) на развитие культурологической мысли Украины

Пантелеймон Кулиш - автор первой фонетической азбуки, которая получила название «кулишовка», или «система Кулиша». Она была одной из ранних версий современного украинского алфавита и имела огромное

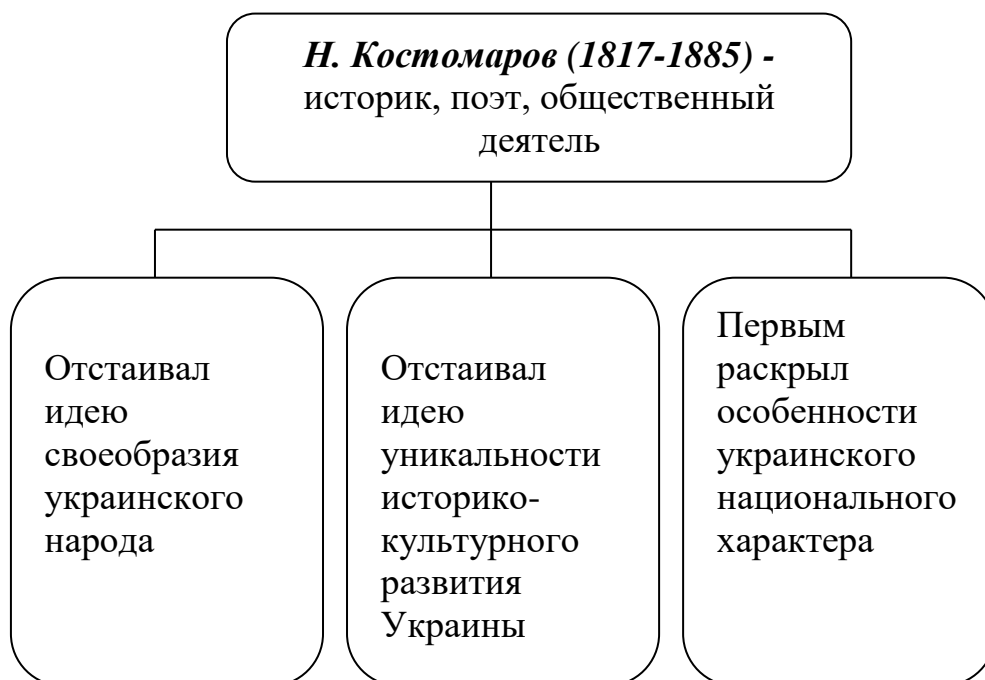
влияние на формирование особенностей современного правописания в Украине.

П. Кулиш – известный переводчик. Он перевел на украинский язык произведения Байрона, Гете, Гейне, Шекспира, Шиллера и других европейских писателей и поэтов. Вместе с Иваном Пулюем и Иваном Нечуй-Левицким он сделал первый полный перевод Библии на украинский язык.

Пантелеймон Кулиш – автор первого украинского исторического романа «Черная рада». В основу этого произведения автором были положены реальные исторические события на территории Украины.

Схема № 1.5

Влияние Н. Костомарова (1817-1885) на развитие культурологической мысли Украины

Николай Иванович Костомаров – выдающийся общественный деятель, этнограф, поэт, драматург, писатель, литературовед, педагог, публицист и историк. Его считают одним из основоположников современной украинской исторической науки. Политическим идеалом Николая Ивановича Костомарова была федерация славянских народов. Она должна была быть создана на добровольных началах, при условии сохранения славянскими народами собственной государственности, культурной независимости и равенства всех её членов. Костомаров отдавал предпочтение республиканскому правлению и считал его лучшим в истории человечества.

Ученый анализировал взаимоотношения русских, украинцев и поляков. Он исследовал особенности национальных характеров этих народов и причины межэтнических конфликтов между ними. Костомаров

был приверженцем государственной и культурной независимости Украины.

Схема № 1.6

Влияние А.А. Потебни (1836-1891) на развитие культурологической мысли Украины

Схема № 1.7

Влияние М.С. Грушевского (1866-1934) на развитие культурологической мысли Украины

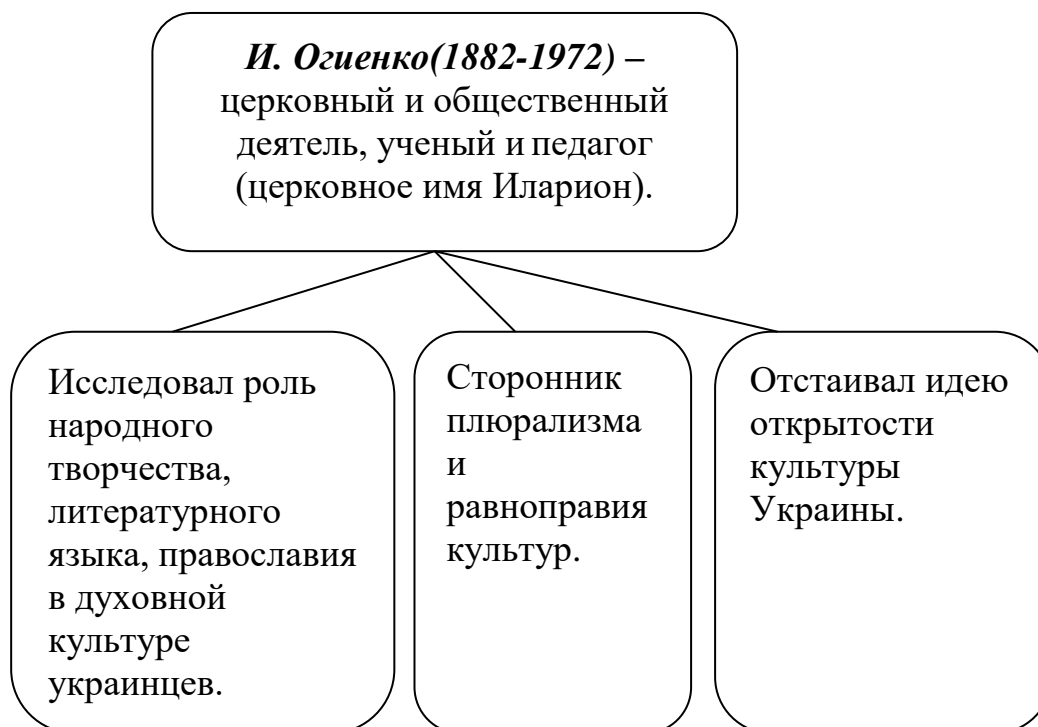
Значительное влияние на развитие украинской культуры имел известный историк, один из организаторов украинской исторической науки, общественно-политический и государственный деятель, литературовед, социолог, публицист и писатель Михаил Сергеевич

Грушевский (1866-1934). В 1917-1918 гг. он был председателем Центральной Рады УНР. М.С. Грушевский – выдающийся ученый. Он был профессором Львовского университета, членом Чешской академии наук и искусств, академиком ВУАН и Академии наук СССР, членом НТШ. Важное место в формировании концепции истории украинского народа М.С. Грушевского занимает его многотомная работа «История Украины-Руси». Ученый полагал, что предками украинцев были племена антов. Историю украинского народа он начинал с IV века, а первым национальным государством считал Киевскую Русь. Её преемницей он считал Галицко-Волынскую Русь. Вторым элементом концепции Грушевского был тезис о непрерывном развитии украинской нации. Третьим элементом исторической концепции М.С. Грушевского стало положение о широком демократизме украинского народа, который выразился в создании козацкого государства.

Особое место в истории украинской культуры принадлежит Ивану Огиенко (1882-1972) – известному государственному, церковному и культурному деятелю Украины. В годы Украинской революции (1917-1921) И. Огиенко был министром образования УНР и министром вероисповеданий.

Схема № 1.8

Влияние И. Огиенко(1882-1972) на развитие культурологической мысли Украины

И. Огиенко был первым ученым, который в 1935 г. аргументировал употребление предлога «в», а не «на» Украине. Он автор нескольких учебников украинского языка и правописания, составитель многих словарей украинского языка. Он писал поэмы и стихи, а его стихотворение «Не пытай» стало известной украинской народной песней.

Главным делом своей жизни И. Огиенко считал перевод Библии на украинский язык, которым он занимался около 42 лет. Его перевод Библии – это самый тиражированный и один из самых лучших в мире переводов Святого Писания на украинском языке. Его текст очень близок к оригиналу. Он поэтичен, ясен и прост. И. Огиенко - один из инициаторов образования Украинской автокефальной православной церкви (УАПЦ) и её руководитель во второй половине XX в.

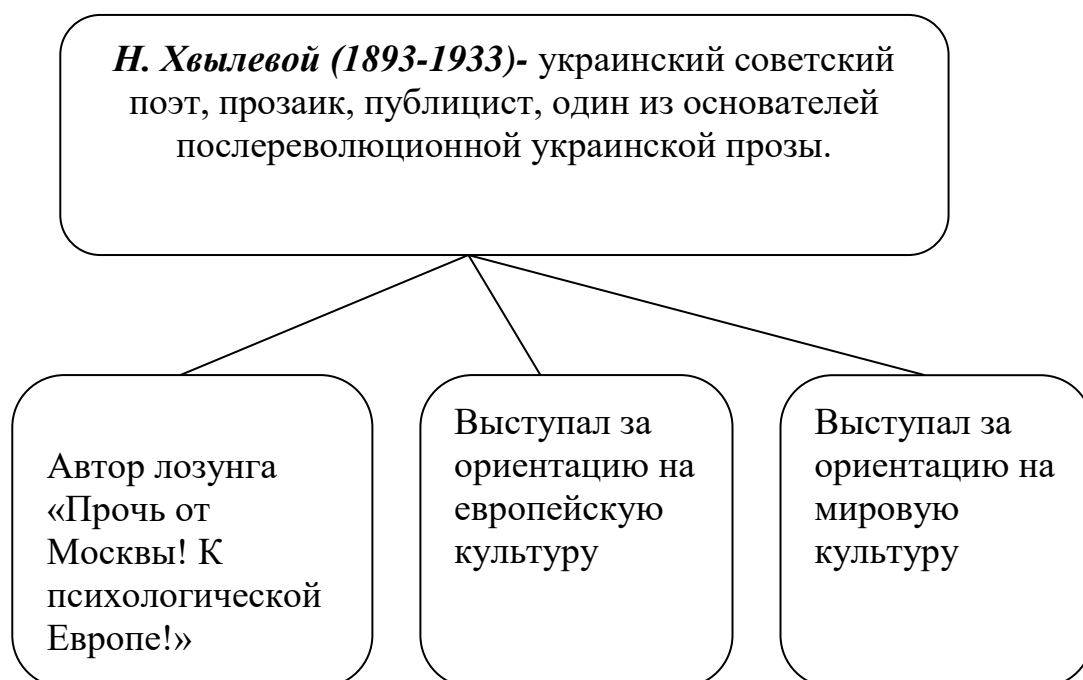
И. Огиенко был организатором и первым ректором Каменец-Подольского государственного университета (1918). В стенах университета он написал учебник «Украинская культура: краткая история культурной жизни украинского народа».

Важное место в развитии культуры Украины XX в. занимает украинское национальное возрождение 1920-х гг. Значительное влияние на её возникновение имела политика украинизации, которая проходила в Советской Украине в 1920-х гг. Её важными направлениями были украинизация образования, науки, печати, культуры, государственных и партийных органов.

Выдающимся представителем литературы Украины этого периода был Николай Хвелевой (Фитилёв).

Схема № 1.9

Влияние Н. Хвелевого (1893-1933) на развитие культурологической мысли Украины

1.1.4. *Культура и природа, культура и цивилизация*

В отношении между культурой и природой ученые выделяют три уровня: практический, практически-духовный и духовно-теоретический. Современный этап развития человечества тесно связан с научно-техническим прогрессом (НТП). В нём выделяют периоды быстрого, глубокого и качественного изменения или переворотов в производительных силах. Такие перевороты получили название научно-технических революций (НТР). Начало современной НТР относят к середине XX в.

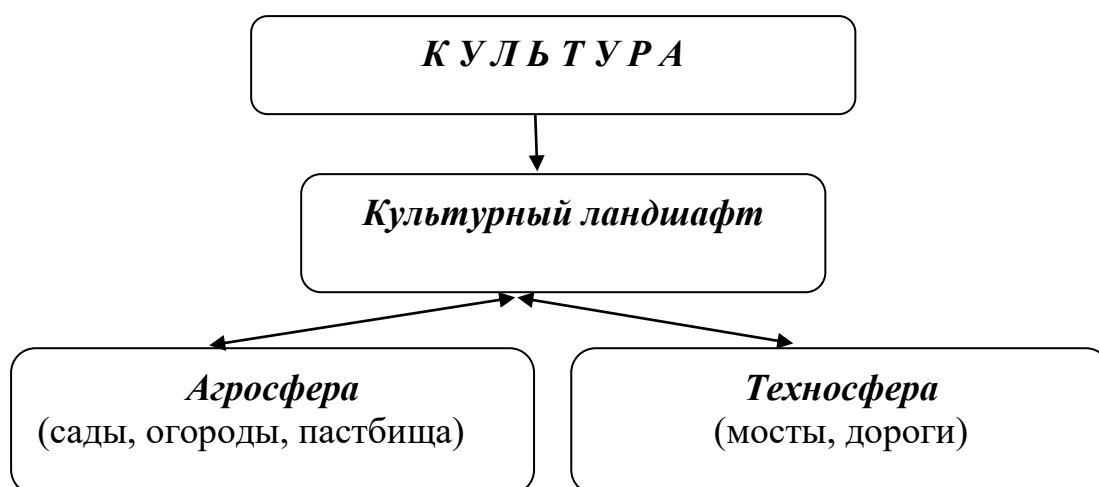
Схема № 1.10

Влияние природы на материальную культуру

Схема № 1.11

Основные направления влияния культуры на природу.

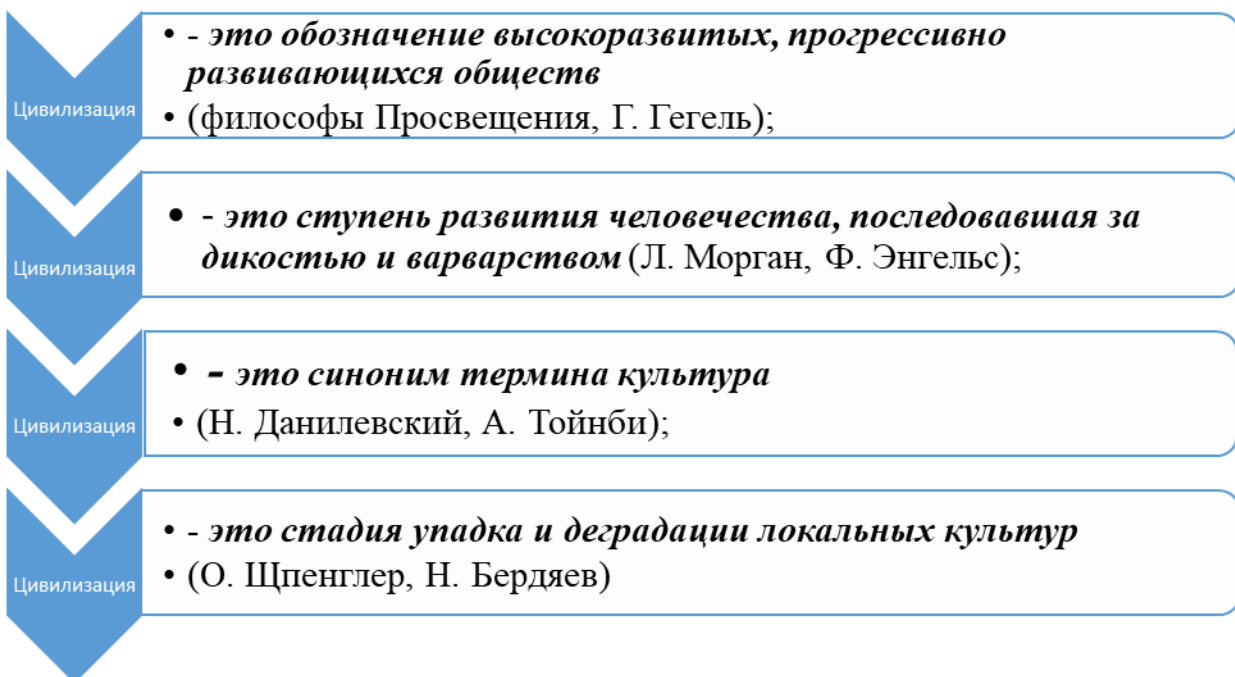
Главной задачей культурного ландшафта считают удовлетворение потребностей человечества. Автором этого термина считают немецкого географа Отто Шлютера (1872-1959).

Культурные причины экологического кризиса.

Культура и цивилизация. *Цивилизация* (от лат. *civilis* – гражданский, общественный, государственный) – это межэтническая культурно-историческая общность людей. Одним из первых в литературу этот термин ввёл шотландский философ Адам Фергюсон (1723-1816).

Понятие цивилизация.

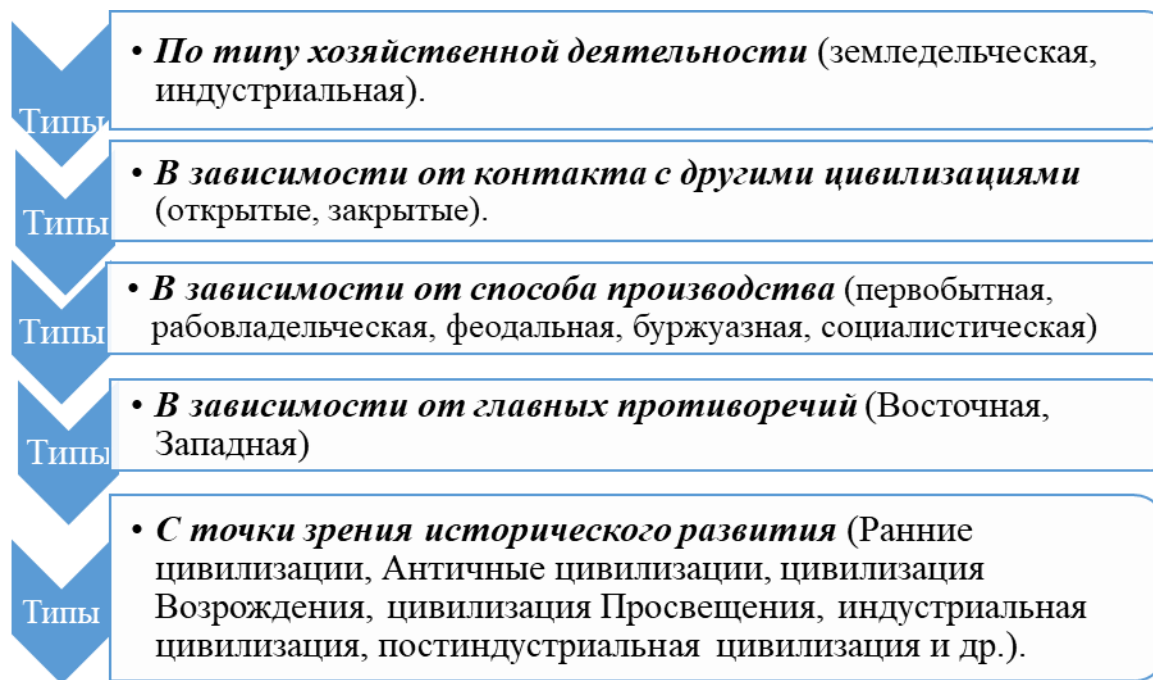

Типы цивилизации – это методологическое понятие в философии и в культурологии, которое используется для наиболее крупного членения

этапов культурно-исторического развития человечества, группы народов или отдельно взятого народа. Типы цивилизации – это форма позволяющая обозначить специфические особенности в развитии того или иного человеческого общества.

Схема № 1.14

Классификация типов цивилизации.

В конце XX – в начале XXI вв. возникла новая цивилизация, которая получила название техногенная. Её сущность раскрыта в модном для многих тезисе: «Природа - не храм, а мастерская и человек в ней работник». Для философии этой цивилизации существует и новое понимание роли человека на Земле. Он призван, прежде всего, преобразовать мир, который его окружает а не самого себя. Во-вторых, он должен способствовать развитию техники и технологий.

Вопросы для самоконтроля.

1. Что Вы знаете о понятии «культура»?
2. Какие главные черты культуры?
3. Что Вы знаете о структуре культуры?

Задания к самостоятельной работе студентов.

1. Составить терминологический словарь к разделу.
2. Написать реферат на тему: «Структура культуры».
3. Написать реферат на тему: «Концепции культуры».
4. Написать реферат на тему: «Культурологическая мысль Украины».
5. Написать реферат на тему: «Культура и природа».

«Важнейшая задача цивилизации
- научить человека мыслить»
Томас Эдисон

РАЗДЕЛ 2.2. КУЛЬТУРА ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

2.2.1. Место первобытного общества в истории мировой культуры. Основные подходы к периодизации первобытной культуры. Материальная культура собирательства и охоты.

2.2.2. Возникновение и генезис искусств. Мифология как синтез искусства и науки.

2.2.3. Культура населения Украины в первобытную эпоху.

Термины: антропосоциогенез, палеолит, мезолит, неолит, искусство, магия, фетишизм, анимизм, тотемизм, «палеолитические Венеры».

2.2.1. Место первобытного общества в истории мировой культуры. Основные подходы к периодизации первобытной культуры. Материальная культура собирательства и охоты

Первобытная эпоха – это длительный период в истории человечества, который берёт свое начало от появления человека (антропогенеза) и длился до образования классового общества.

Схема № 2.1

Основные теории антропогенеза человека

Особое место среди современных подходов к делению первобытной истории принадлежит археологической периодизации.

Изменение форм хозяйственной деятельности человека стало главным критерием экономической периодизации первобытного строя. Её приверженцы делят первобытную историю на два больших этапа: Первый - присваивающее хозяйство (охота, собирательство и рыболовство); Второй - производящее хозяйство (земледелие и скотоводство).

Широкое распространение получила и палеоантропологическая периодизация. Её главным критерием служит биологическая эволюция человека.

Наиболее длительным этапом каменного века был палеолит (около 2,5-12 тыс. лет до н.э.). Традиционно его делят на ранний (нижний), средний и верхний (поздний) этапы или периоды.

Схема № 2.2

Материальная и духовная культура раннего палеолита

Средний палеолит или средний древний каменный век (300 – 35 тыс. лет до н.э.). Это период расцвета культуры неандертальцев. На территории Европы *средний палеолит* совпадает с мустьерской эпохой (150-120 тыс. – 35-30 тыс. лет назад). Понятие мустьерская эпоха или культура – это археологический термин, который используют для характеристики каменных орудий труда и инструментов среднего палеолита. Мустьерская культура впервые исследована в 1860-х гг. Г. де Мортилье (1821-1898) – французским антропологом и археологом, один из основателей современной археологии. Он первым предложил научную археологическую периодизацию каменного века. Мустьерская культура получила свое название от пещеры Ле-Мустье, что на берегу реки Везер в юго-западной Франции (департамент Дордонь).

Впервые останки людей мустьерской эпохи были найдены на территории Европы в 1856 г. в долине Неандерталь (Германия). Позже эти люди получили название неандертальцы. Ареал распространения этой эпохи – это Европа, Северная Африка, Ближний Восток и Средняя Азия. На территории Украины стоянки мустьерской культуры исследованы в пещерах горного Крыма, в Закарпатье, на Буковине, в Поднестровье и на Донбассе.

Таблица № 2.1

***Материальная и духовная культура среднего палеолита
(300-30 тыс. лет назад)***

<i>№ п/п</i>	<i>Материальная культура среднего палеолита</i>	<i>Духовная культура среднего палеолита</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1.	Период распространения и господства на нашей планете неандертальцев.	Зарождение религиозных верований.
2.	Появление разнообразного по количеству и функциям каменного инвентаря.	Появление первых погребений.
3.	Усовершенствование техники обработки камня. Техника «леваллуа».	Появление искусства.
4.	Основные занятия человека - охота и собирательство. Человек научился добывать огонь.	
5.	Основное орудие охоты – копье с каменным наконечником. Специализация в охоте.	
5.	Люди жили в пещерах, под открытым небом. Они начали строить искусственное жильё.	
6.	Основной материал для строительства искусственного жилья – дерево и кости мамонта.	
7.	Длительная оседлость первобытных людей.	

Верхний палеолит Европы (40-10 тыс. лет назад) – это эпоха, которая тесно связана с деятельностью кроманьонца (*Homo Sapiens*).

Таблица № 2.2

Материальная и духовная культура верхнего (позднего) палеолита (XI-XII тыс. лет до н.э.)

№ n/n	<i>Материальная культура верхнего (позднего) палеолита</i>	<i>Духовная культура верхнего (позднего) палеолита</i>
1	2	3
1.	Эпоха появления и начало господства на Земле <i>Homo sapiens</i> - «кроманьонцев».	Появление музыкальных инструментов. Зарождение музыки.
2.	Появление рас.	Появление новых форм и развитие искусства.
3.	Одомашнивание собаки.	Появление искусства малых форм. Палеолитические Венеры.
4.	Появление новой техники обработки камня: сверления, пиления и шлифования.	Развитие ритуалов и культов
5.	Широкое использования кости в качестве технического сырья.	Распространение различных украшений.
6.	Усовершенствование видов и типов строительства жилья.	Одежда украшается орнаментом.
7.	Появление орудий труда.	Распространение погребальной практики.
8.		Появление пещерной живописи.
9.		Появление техники гравировки и пикетажа.
10.		Появление особого вида палеолитического искусства - орнамента.

Для изготовления орудий труда широко используются кости, рога и бивни. Усовершенствуется техника строительства и виды жилищ. Основными видами хозяйственной деятельности первобытного человека в тот период остается охота и собирательство. Некоторые ученые считают, что именно в тот период кроманьонец начал ловить рыбу сетками.

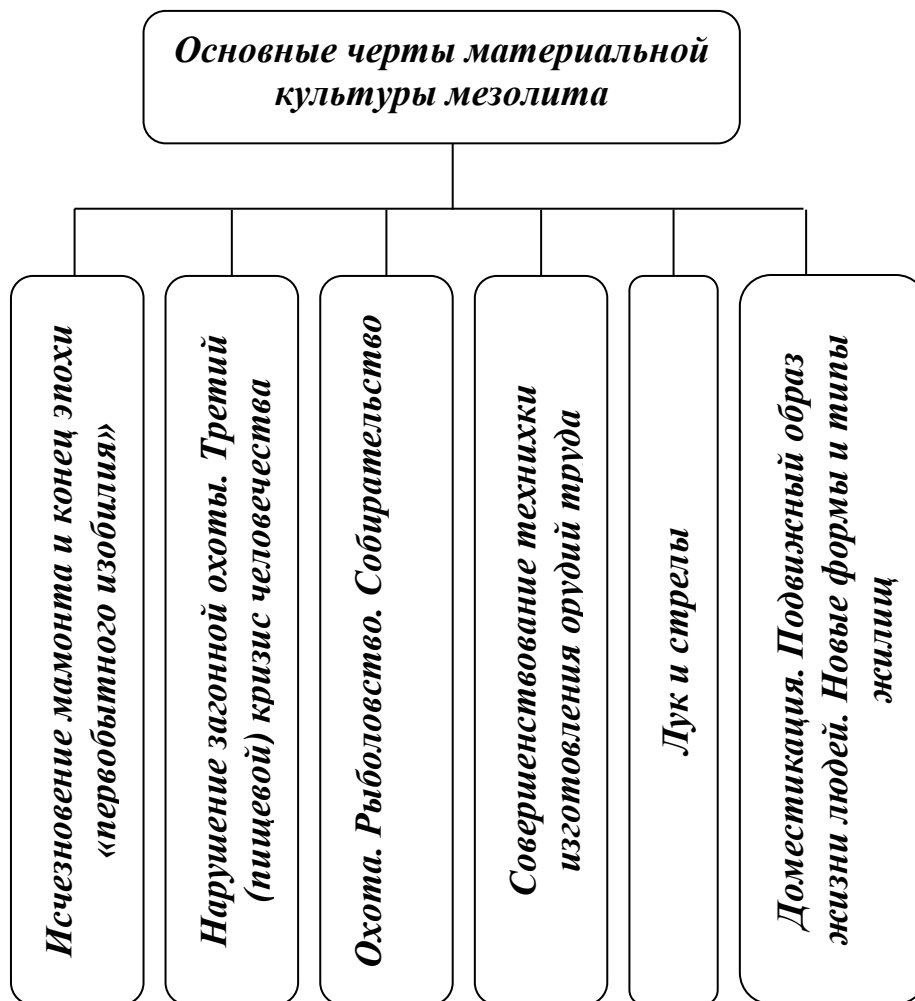
Верхний палеолит – это не только период резкого похолодания, но и период колонизации первобытным человеком всех материков Земли. На территории Европы выделяют такие археологические культуры верхнего

палеолита: шатальперонская (XXXV – XXIX тыс. лет до н.э.); ориньякская (XXIX - XXIV тыс. лет до н.э.); солютрейская (XIX -XVI тыс. лет до н.э.).

На смену палеолиту приходит средний каменный век – *мезолит* . Его часовые рамки для разных регионов мира не совпадают. Например, в Европе мезолит датируют X - VI тыс. до н.э., а на Ближнем Востоке – X - VII тыс. до н.э. Его начало совпадает с потеплением на Земле и с установлением в общих чертах современного климата.

Схема № 2.3

Материальная культура эпохи мезолита

На территории Западной Европы ученые выделяют такие мезолитические археологические культуры: азильскую, совтеррскую или культуру Совтер, тарденуазскую, культуру Маглемозе, культуру Монтадьен, ларнийскую и культуру Когнемозе.

На территории Центральной Европы были распространены такие культуры: свидерская, аренбургская (Лингби), культура Аскола, неманская, кундаская, культура Комса, культура Суомусьярви, культура Эртебелле, нарвская, лепенски-вир культура, яниславицкая.

В Восточной Европе учёные выделяют такие мезолитические культуры: бутовскую, гренскую, волго-камскую, иеневскую и горнокрымскую.

В период мезолита происходят значительные изменения климата на нашей планете. В это время заканчивается последний ледниковый период, который имел большое влияние на исчезновение мегафауны и начало пищевого кризиса на Земле. Но он охватил не все регионы нашей планеты. Поэтому в археологической литературе возник термин «эпипалеолит». Им обозначают те регионы Земли, которые не пострадали от пищевого кризиса.

Мезолит – это период колонизации первобытным человеком почти всей территории Европы и прежде всего её северных регионов. Его важной особенностью было широкое распространение микролитов на территории Европы. Они способствовали расширению возможности использовать камень в разных видах деятельности человека. Микролиты способствовали развитию охоты и рыболовства.

Население этого периода ведёт подвижный образ жизни, а их поселения носили кратковременный характер и были небольшими. Крупных и постоянных поселений на территории Европы в этот период учеными выявлено очень мало.

Схема № 2.4

Духовная культура эпохи мезолита

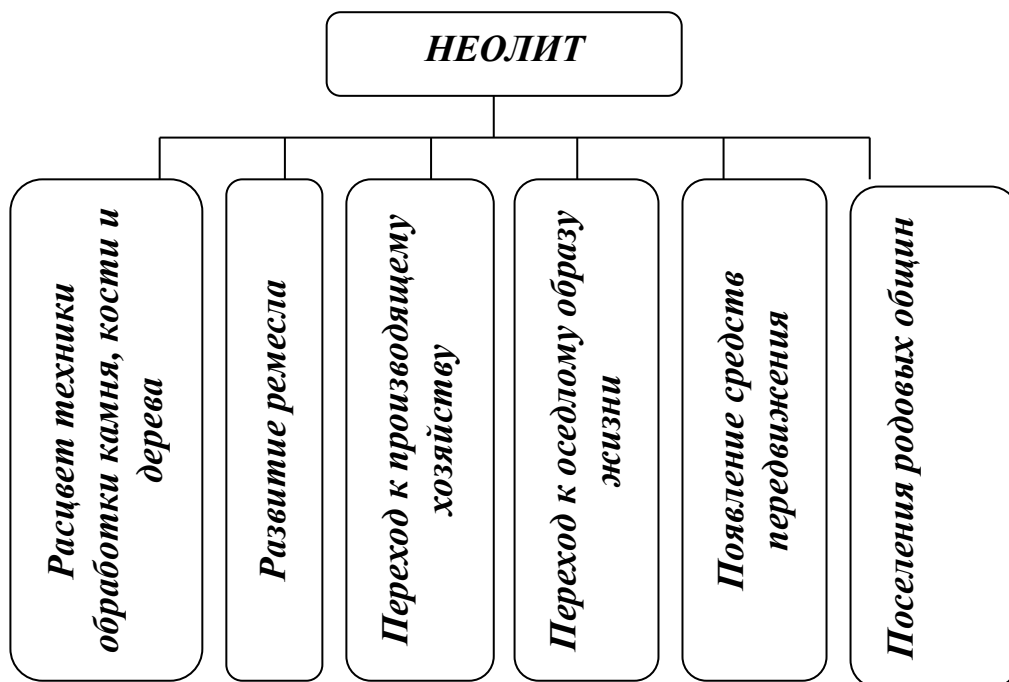

Искусство в период мезолита приобретает культовое звучание. Среди характерных черт живописи этого периода культурологи выделяют такие: монохромность (одноцветность), схематизм и силуэтность, исчезает объём, появляется композиция, главным объектом изображения становится человек, изменяется живописная техника. Объем, перспектива и цвет не имеют для художника мезолита важного значения, а главной его задачей становится передача движения человеческих фигур.

Особое место среди памятников мезолитического искусства принадлежит наскальным изображениям Восточной Испании (Испанского Леванта). Значительная часть рисунков Испанского Леванта – это сцены охоты и военные сражения. На них в основном изображены мужчины и очень редко женщины с детьми. В изображении человеческих фигур преобладает натурализм.

Схема № 2.5

Материальная культура эпохи неолита

Особое значение в истории первобытной культуры имела *неолитическая революция* - длительный период в история человечества, который ознаменовал переход от присваивающего к производящему хозяйству. Земледелие вызвало колоссальные изменения в жизни людей: улучшается обеспеченность пищей, которая может долго храниться; ритм и объем сельскохозяйственных работ изменяют общественную организацию, возникает социальное разделение труда; растет численность населения; появляются городища - большие поселения, стабильно существовавшие в течение многих столетий. Накопление знаний о растениях сопровождается изобретением агротехнических приемов и

сельскохозяйственных орудий, начинается период искусственной селекции в животноводстве.

В эпоху каменного века человек начал строить не только жильё, но и *мегалитические сооружения* - постройки из огромных каменных глыб. Их точное назначение не установлено, но многие ученые связывают их появление с культовыми и погребальными обрядами. К основным типам мегалитических сооружений относят такие: менгиры, дольмены, кромлехи.

Менгиры – одиноко стоящие вертикальные каменные столбы-глыбы высотой до 20 и выше метров.

Дольмены – сооружения из трёх или четырех каменных глыб в виде стола или погребальной камеры.

Кромлехи – мегалитические сооружения, состоящие из вертикально поставленных камней, которые перекрыты горизонтальными плитами. Этот сложный тип мегалитических сооружений встречается во многих уголках нашей планеты: в Европе, в Северной Африке, в Азии, в Америке. Есть они и на территории Украины.

Одним из известнейших из них считают Стоунхендж, который находится в Англии. Существует много версий, что из себя представляло это сооружение: одни считали, что это святилище (храм) друидов, другие – гробница Боадицеи (языческой королевы), третьи – астрономическая обсерватория, четвертые – святилище волшебника Мерлина, пятые – модель солнечной системы. Это мегалитическое сооружение расположено на юге Англии, в 130 км. от Лондона. Стоунхендж – комплекс из грубых обтесанных каменных столбов, которые находятся в долине Солсбери, что в графстве Уилтшир. Стоунхендж – в переводе с языка древних кельтов «танцующие камни». Древние британцы называли это мегалитическое сооружение «Пляской Великанов» и «Хороводом Великанов». И сегодня Стоунхендж остаётся огромной каменной загадкой нашей планеты.

Основные черты первобытной культуры:

- синкретизм - нерасчлененность ее форм, слитность человека и природы;
- отсутствие письменности, замедленное социальное и культурное развитие;
- появление языка - главного условия начала культурного процесса;
- возникновение символики и табу;
- развитие искусства.

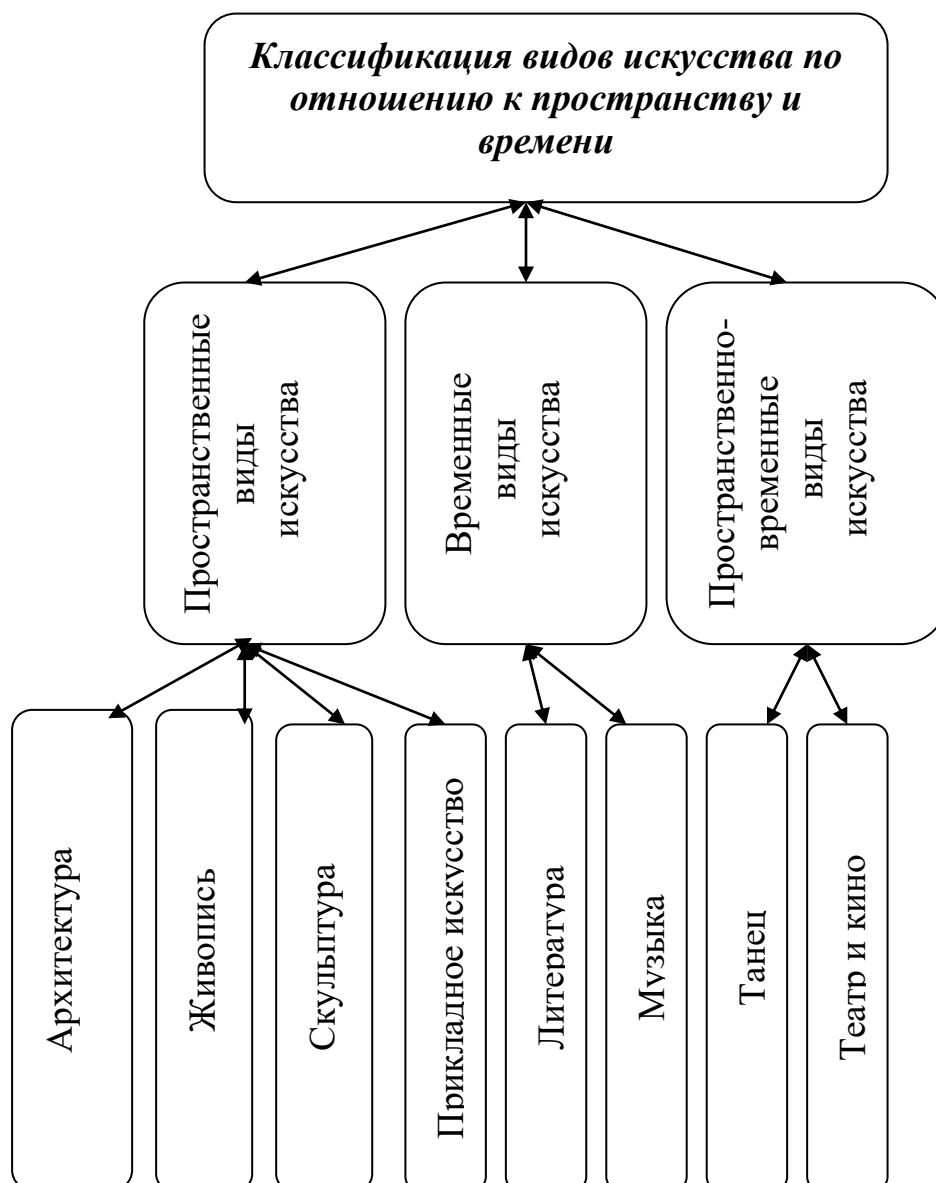
На ранней стадии первобытного общества язык и речь были очень примитивными. Главным коммуникационным каналом культуры являлась трудовая деятельность. Другим средством укрепления социального единения первобытных людей служило искусство. Оно выполняло функцию коллективного обучения хозяйственным и иным действиям. Важное место в духовном основании первобытной культуры занимает мифологическое сознание.

2.2.2. Возникновение и генезис искусства. Мифология как синтез искусства и науки

В научной терминологии существуют три основных подхода к определению понятия искусство. Во-первых, искусство - это специфическая форма общественного сознания и деятельности человека, творческое отражение или воспроизведение действительности в художественных образах. Во-вторых, искусство - это практическая деятельность человека или группы людей, которая направлена на создание или освоение эстетических ценностей. В третьих, искусство – высокая степень мастерства человека в той или иной профессии. Традиционно искусство принято делить на виды. Вид искусства – это конкретный способ художественного освоения мира.

Схема № 2.6

Классификация видов искусства

Для искусства присущ ряд черт, которые отличают его от других форм общественного сознания.

Во-первых, оно познает мир посредством образного мышления;

Во-вторых, искусство осваивает действительность эстетически при помощи и с позиций таких категорий: «прекрасное», «возвышенное», «трагическое», «комическое» и т.д.;

В-третьих, ему присущи целостно-образный и эстетический принципы художественного сознания.

В научной литературе нет единого мнения о происхождении искусства. В XX-XXI вв. существуют такие основные теории возникновения и развития искусства: социальная, религиозная, эротическая, теория подражания, трудовая, игровая, магическая, биологизаторская. Среди них особой популярностью пользуется игровая теория возникновения искусства.

Произведение искусства имеет форму и содержание. *Содержание* – это мысли, идеи и чувства, которые автор хочет донести своему зрителю или читателю. *Форма* – это всё то, в чём раскрывается содержание: слово, звук, краски и т.д.

Основная категория искусства – *художественный образ*.

Виды искусства – это определённые способы художественного воплощения жизненного содержания в произведениях искусства, которые характеризуются специфическими изобразительно-выразительными способами и приёмами.

Каждый из видов искусства имеет свои разновидности – *роды и жанры*. Например, общепризнанных в искусствоведческой литературе пространственных видах искусств принято выделять три рода: *станковые* (станковая живопись, станковая графика и т.д.), *монументальные* (монументальная скульптура, монументальная живопись, монументальная графика и т.д.) и *прикладные* (типовая массовая архитектура, малая пластика, плакат, промышленная графика).

Среди временных или словесно-временных видов искусства выделяют такие роды: *эпос* (роман, поэма), *лирика и драма*.

К произведениям первобытного искусства периода палеолита относят наскальную живопись и пластику. Самыми древними изображениями этого периода были оттиски рук и беспорядочные переплетения волнистых линий. В искусствоведческой литературе они получили условное название «макароны» и меандр. Главными героями сюжетов были животные и человек. Расцвет живописи палеолита – мадленский период. К шедеврам палеолитической живописи относят рисунки в пещере Ласко (Франция), которую в литературе часто называют «доисторической сикстинской капеллой».

Для живописи палеолита характерны такие черты: полихромность (многоцветность); реалистичность (натурализм); в рисунках преобладает мотив спасающегося животного; попытка передать объем; наскальная живопись больших размеров.

К самым древним скульптурным изображениям относят знаменитые «Палеолитические Венеры» - фигурки женщин с гипертрофированной нижней частью. Это обобщенный образ берегини-матери и хранительницы очага. В конце верхнего палеолита эти фигуры начали получать нормальные пропорции тела. Основным материалом для палеолитической скульптуры был камень и кости. В конце эпохи солотре осваивается трёхмерное изображение (круглая скульптура). Мужчин в этот период почти не изображали. Первые женские статуэтки появились около 40-35 тыс. лет до н.э. Они были небольшие по размеру (4-25 см.).

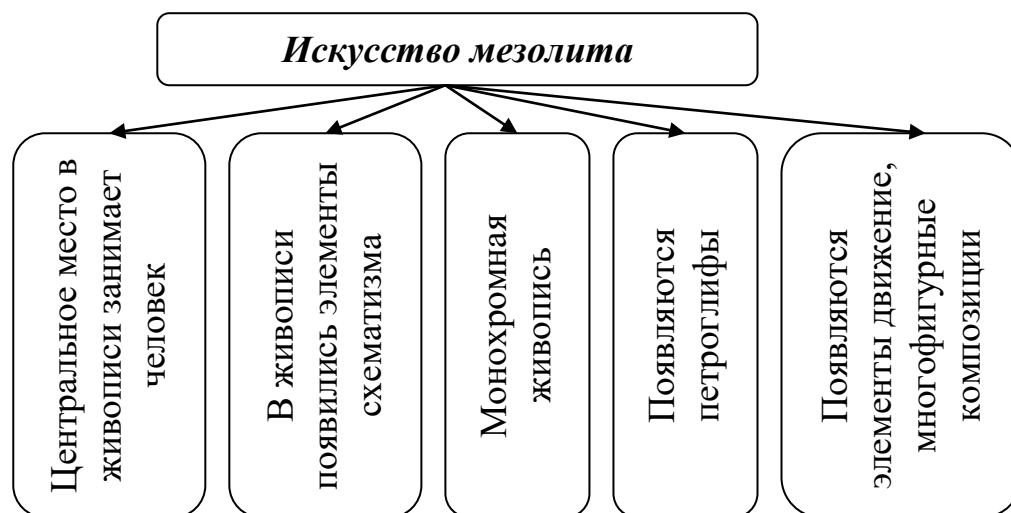
Палеолитические Венеры – это обобщающее название (термин) женских фигурок, рельефов и статуэток каменного века. Для них были присущи такие черты:

- изображение женщины-матери;
- изображение беременной женщины;
- изображение тучных женщин с обвисшей грудью;
- особое внимание авторы уделяли женским органам, которые отвечают за деторождение.

В научной литературе нет единых принципов классификации «Палеолитических Венер». Современная наука выделяет такие самые известные женские статуэтки: Венеру из Холе-Фельс (Германия), Вестоничскую Венеру (Чехия), Венеру Виллендорфскую (Австрия) и др.

Схема № 2.7

Характерные черты искусства мезолита

Мифология как синтез искусства и науки. О зарождении религиозных верований в первобытном обществе мы можем судить по археологическим материалам и по наскальной пещерной живописи. Ранней формой религиозных воззрений ученые считают *тотемизм* – веру в фантастическое, сверхестественное родство между представителями определенного рода и тотемом (растением, животным, предметом).

Благодаря тотемизму у первобытного человека формируется определённая система запретов или *табу*.

Одной из ранних форм религиозных верований была *магия* или вера в то, что человек обладает сверхъестественной силой, которая проявляется в магических обрядах. Благодаря ей первобытный человек верил в то, что он может воздействовать на естественные явления при помощи заговоров, заклинаний или других символических действий. Многие учёные убеждены, что благодаря магии первобытные люди сохраняли и передавали первые накопленные знания.

Важное место в религиозных верованиях первобытного общества принадлежало *фетишизму* – поклонению неодушевленным материальным предметам.

К ранним формам религиозных верований относят и *анимизм* – веру в существование души и духов.

Схема № 2.8

Характерные черты неолитического искусства

2.2.3. Культура населения Украины в первобытную эпоху

Первые люди на территории современной Украины появились около 1 млн. лет назад. Об этом свидетельствует стоянка первобытных людей около села Королево, в Закарпатской области. В 1970-х гг. На этом месте киевский археолог В. Гладилин обнаружил находки 16 культурных слоев эпохи палеолита. Для анализа культуры первобытного человека исследователи пользуются археологической периодизацией, которая делит всё время первобытного общества на три века: каменный, медно-бронзовый и железный.

В развитии культуры палеолита принято выделять три этапа: «*натуральное творчество*» (первобытный человек пытался создать из костей примитивные изобразительные композиции или использовал шкуры убитых животных, что привело к возникновению определенных обрядовых действий); «*искусственно-изобразительная форма*» (натуральные макеты уступают место природным материалам); «*верхнепалеолетическое искусство*».

Схема № 2.9

Культура палеолита на территории Украины

Среди стоянок верхнего палеолита Украины мировую известность получила *Мезинская палеолетическая стоянка*, расположенная около села Мезин на Черниговщине. Стоянку относят к раннему этапу мадленской культуры. Её открыл в 1908 г. известный украинский археолог, этнограф и антрополог Ф. Вовк (1847-1918). На территории стоянки были найдены тысячи изделий из кремния. Многие из них были украшены сложным геометрическим орнаментом и совершенными узорами меандра. На этой стоянке были обнаружены одни из первых в истории человечества

ударные музыкальные инструменты. К уникальным находкам Мезинской стоянки относят широкий браслет с меандровым орнаментом, который в XX в. получил всемирную известность. Он был изготовлен из бивня мамонта. Таким же орнаментом были украшены и 20 скульптурных миниатюр (5-10 см.) – женских безликих статуэток. В научной литературе их часто называют птицы-женщины. В 1965 г. на территории стоянки создан Мезинский археологический музей имени В.Е. Куриленко.

Схема № 2.10

Культура мезолита на территории Украины

К началу XXI в. на территории Украины исследовано около 1000 мезолитических стоянок первобытного человека.

На украинских землях учёные выделяют такие археологические культуры периода мезолита: кукрецкую, гребенниковскую, донецкую, шанскую, мурзак-кобинскую, кудлаивскую, писочноривскую, зимивниковскую и яниславицкую. Среди них наиболее изученной и наиболее самобытной учёные считают кукрецкую культуру.

Неолит или новый каменный век (VII-III тыс. до н.э.) – это период перехода от охоты, собирательства и рыболовства к земледелию и

скотоводству (животноводству). Этот качественный переворот в хозяйственной деятельности первобытного человека британский учёный В. Чайлд назвал *неолитической революцией*. Учёные выделяют такие её *особенности*: переход от присваивающего хозяйства (охота, собирательство, рыболовство) к производящему хозяйству (земледелие и скотоводство); появление первых искусственных материалов (керамики и искусственных тканей); возникновение ремёсел (керамики, прядения, ткачества); появление новых способов изготовления орудий труда; переход к оседлому способу жизни; демографический взрыв.

Значительное влияние на неолитизацию Европы и территории современной Украины имели представители неолитической культуры Караново-Старчево- Кереш-Криш. Своё название эта культура получила от древнейших поселений в Сербии (Старчево), Венгрии (Кёрёш) и Румынии (Криш). Основными занятиями населения этой культуры было земледелие, скотоводство, охота и рыболовство. Эта культура имела значительное влияние на формирование неолитической *буго-днестровской культуры* и других неолитических культур Украины.

Схема № 2.11
Неолитические культуры на территории Украины

Неолитические культуры на территории Украины ученые различают по многим признакам. Среди них важное место занимают форма и орнаментация глиняной посуды. Самой древней из неолитических культур Украины археологи считают *буго-днестровскую*. Она была распространена в лесостепной полосе бассейна рек Днестр и Южный Буг от

конца VII по V тыс. до н.э. Основой хозяйствования племён этой культуры были охота, рыболовство, земледелие и скотоводство. Её представители выращивали пшеницу, ячмень и горох. Племена этой культуры строили небольшие наземные жилища с каменными очагами. Многие учёные считают, что буго-днестровская культура имела большое влияние на формирование трипольской культуры.

Культура *линейно-ленточной керамики* получила распространение на землях Волынской возвышенности и на Верхнем Днестре. Эта культура датируется концом VI–V тыс. до н.э. Её относят к самым распространённым неолитическим культурам Центральной Европы. Своё название получила по орнаментации посуды, которая была украшена врезными линиями, сгруппированными в ленты. Основой хозяйственной деятельности этих племён были пойменное мотыжное земледелие и придомное животноводство. Эти племена выращивали пшеницу, ячмень, просо, овёс, горох, а среди технических культур особое место занимал лён. Население разводило крупный рогатый скот, занимались охотой и рыболовством. У них были развиты керамика, ткачество и другие ремесла. Среди орудий труда у них были особые колодкообразные топоры. В погребальном обряде преобладала кремация.

Культура первобытной эпохи занимает важное место во всемирной истории культуры.

Схема № 2.12

Характерные черты первобытной эпохи

Вопросы для самоконтроля

1. Какое место занимает первобытное общество в истории мировой культуры?
2. Какие характерные черты первобытной эпохи?
3. Что Вы знаете о периодизации истории первобытного общества?
4. Проанализируйте основные подходы к классификации различных видов искусства.
5. Назовите основные виды изобразительного искусства палеолита.
6. Дайте общую характеристику неолитической революции.
7. Какие характерные черты развития искусства эпохи мезолита?
8. Почему Каменную Могилу ученые относят к числу самых известных первобытных стоянок на территории Евразии?

Задания к самостоятельной работе студентов:

1. Составить терминологический словарь.
2. Заполнить таблицу «Археологические культуры палеолита на территории Европы».

Таблица «Археологические культуры палеолита на территории Европы»

<i>№ п/п</i>	<i>Западная и Северная Европа</i>	<i>Центральная Европа</i>	<i>Восточная Европа</i>	<i>Южная Европа</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

3. Заполнить таблицу «Палеолитические Венеры»:

Таблица «Палеолитические Венеры»

<i>№ п/п</i>	<i>Название</i>	<i>Страна</i>	<i>Характеристика</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

4. Заполнить таблицу «Археологические культуры неолита на территории Европы и Украины»

Таблица «Археологические культуры неолита на территории Европы и Украины».

<i>№ п/п</i>	<i>Европа</i>	<i>Украина</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>

*Не тот велик, кто никогда не падал,
а тот велик – кто падал и вставал.*
Конфуций

РАЗДЕЛ 3.3. КУЛЬТУРА ТРИПОЛЬЕ - КУКУТЕНЬ. КУЛЬТУРА ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

3.3.1. Культура Триполье-Кукутень (Трипольская культура).

3.3.2. Культура Древнего Востока.

3.3.2.1. Культура Месопотамии.

3.3.2.2. Культура Древнего Египта.

3.3.2.3. Культура Древнего Китая.

3.3.2.4. Культура Древней Индии.

Термины: культура Триполье-Кукутень, буддизм, индуизм, мумификация, саркофаг, веды, касты, конфуцианство, пирамиды.

3.3.1. Культура Триполье - Кукутень (Трипольская культура) .

Трипольская культура - энеолитическая археологическая культура, которая получила распространение в VI-III тыс. до н.э. в Дунайско-Днепровском междуречьи. 5500-2750 гг. до н.э. – это период расцвета этой культуры на территории Украины, Молдовы и части Румынии.

Схема № 3.1

Периодизация культуры Триполье-Кукутень (Т. Пассек)

Название «Кукутень» эта культура получила от села в Румынии, где в 1884 г. румынским исследователем Теодором Бурадой были найдены первые её артефакты. Исследования археологических памятников этой культуры на территории Украины начались в 1870-х гг. в Западной Украине. Для изучения трипольской культуры много сделал археолог Викентий Хвойка. В 1893-1894 гг. он открыл первые трипольские поселения на территории Киева и Киевской губернии, а в августе 1899 г. официально презентовал свои открытия на XI археологическом съезде в Киеве.

Культуры «Кукутень» и «Трипольская культура» имели много общих черт в развитии хозяйства, быта и культуры. Поэтому во второй половине XX в. ученые предложили термин «Культура Триполье-Кукутень».

Первые поселения земледельцев трипольской культуры появились на территории Украины во второй половине VI тысячелетия до н.э. в междуречье Буга и Днестра. Вскоре поселения трипольцев распространились от Буга и Днестра до Днепра.

Схема № 3.2

Поселения-«гиганты» трипольской культуры

Самым большим поселением-гигантом на территории Украины и Европы была Тальянка. На её территории украинские и зарубежные археологи раскопали древние храмы и нашли самые древние в Европе гончарные горны. С памятниками этой культуры студенты могут ознакомиться в заповеднике Трипольская культура, расположенном в селе

Легедзино (Черкасская область, Тальновский район). Особенностью историко-культурного заповедника «Трипольская культура» есть то, что в нём создан *скансен* или музей под открытым небом. Здесь украинские учёные реконструировали дома племён трипольской культуры.

Много интересных экспонатов культуры Триполье-Кукутень можно увидеть в главных музеях Украины: Археологическом музее Института археологии НАН Украины (Киев) и в Национальном музее истории Украины (Киев). Артефакты этой культуры есть и в частном историко-археологическом Музее трипольской культуры «Древняя Арата – Украина», который находится в селе Триполье Киевской области. Значительная часть помещений отдана артефактам этой культуры и в Киевском областном археологическом музее в Триполье.

У трипольцев появилось механическое устройство – сверло, они знали медь, использовали деревянный плуг. В период своего наибольшего расцвета трипольские племена занимали территорию около 190 тысяч квадратных километров. Трипольцы достигли высокого мастерства в изготовлении глиняной посуды, которая делилась на кухонную и столовую. Посуду лепили руками, но обжигали в специальных горнах и украшали многоцветной росписью. Наряду с земледелием важное место занимали скотоводство, охота, рыболовство и собирательство. Трипольцы разводили быков, овец и свиней. Для трипольского скотоводства характерно бесстойловое содержание животных, так называемое домашнее скотоводство. Скот пасли вблизи поселка, а на ночь его загоняли в загоны.

Схема № 3.3

Искусство племен трипольской культуры

Трипольская культура занимает значительное место в мировой истории. Её относят к немногим культурам, которые сыграли выдающуюся

роль в становлении мировой цивилизации. Трипольские племена сыграли огромную роль и в становлении украинской культуры. Среди главных её компонентов в материальной культуре Украины, ученые выделяют такие: земледелие и земледельческие орудия труда; в животноводстве – разведение крупного рогатого скота, свиней, овец и коз; в быту – это тип украинской хаты; в керамике – особенности орнамента.

3.3.2. Культура Древнего Востока

Понятие «культура Древнего Востока» - это не географическое название, а историко-культурный термин. Он включает в себя историю и культуру Месопотамии, Древнего Египта, Древнего Китая и Древней Индии. Эти страны имели ряд общих черт в развитии общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни. Именно в этих странах зарождается мировая цивилизация и формируются ее общие черты: создание производящего хозяйства; создание института частной собственности; появление государства и права; создание городов – основы развития экономики и торговли, важного административного, политического, экономического и культурного центра; развитие монументального строительства.

В истории Древнего Востока учёные выделяют три периода (эпохи).

Первый (IV-III тыс. до н.э.) – возникновение государственности в Древнем Египте, в шумерских городах-государствах и в Древней Индии. Это эпоха появления письменности, образования, науки, литературы, развития монументальной архитектуры и искусства.

Второй (II – начало I тыс. до н.э.) – это эпоха формирования государственности в Китае. В странах Древнего Востока происходит прогресс в развитии сельского хозяйства и ремесла, появляется железо, расширяется торговля, возникает долговая кабала и ростовщичество. В этот период возникают первые военно-административные государства (Ассирия).

Третий (I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.) – это время возникновения новых государств (Нововавилонское царство и Персия), развивается торговля, торгово-денежные отношения и ремесло.

3.3.2.1. Культура Месопотамии

Месопотамия - один из важнейших центров мировой цивилизации и древней городской культуры. Первопроходцами на пути создания этой культуры были шумеры, достижения которых были усвоены и развиты вавилонянами и ассирийцами. Истоки месопотамской культуры восходят к IV тысячелетию до н. э., когда стали возникать города-государства.

В жизни Древней Месопотамии господствующая роль принадлежала религии. Еще на рубеже IV-III тыс. до н.э. шумеры сформулировали теологическую систему, которая позднее была заимствована и развита вавилонянами. Каждый шумерский город почитал своего бога-покровителя. Это были бог неба Анну, бог земли Энлиль (аккадцы

называли его также Белом) и бог вод Энки, или Эа. Каждому божеству приписывались особые функции. Энлиль, центром которого был древний священный город Ниппур, был богом судьбы, создателем городов, а также изобретателем мотыги и плуга. Большой популярностью пользовались бог солнца Утту (в аккадской мифологии он носит имя Шамаш), бог луны Наннар (по-аккадски Син), считавшийся сыном Энлиль, богиня любви и плодородия Инанна (в вавилонском и ассирийском пантеоне - Иштар) и бог вечно живой природы Думузи (вавилонский Таммуз), олицетворявший умирающую и воскресающую растительность. Бог войны, болезней и смерти Нергал отождествлялся с планетой Марс, верховный вавилонский бог Мардук - с планетой Юпитер, Набу (сын Мардука), считавшийся богом мудрости, письма и счета,- с планетой Меркурий.

Схема № 3.4

Влияние шумеров на развитие мировой цивилизации

Вавилон трижды в своей истории занимал важное значение в политической и культурной жизни Месопотамии. Период от падения III династии Ура до завоевания Двуречья касситами (XX-XVII вв. до н.э.) получил название *старовавилонский*. Среди вавилонских правителей этого периода наиболее известен царь Вавилона Хаммурапи (1793-1750 гг. до н.э.). Он был инициатором составления в Вавилоне письменного свода законов или Законов Хаммурапи.

Свод законов Хаммурапи или Кодекс Хаммурапи был принят около 1750 г. до н.э. До наших дней он дошел в виде клинописной надписи на

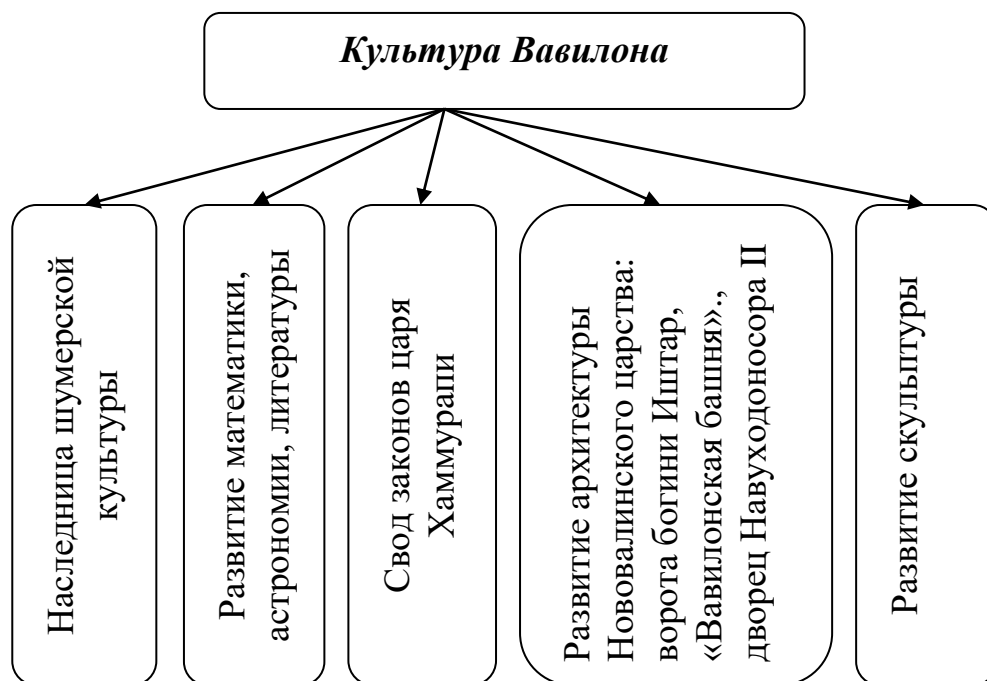
диоритовой стелле. Современные учёные делят его на 282 статьи. Основой Кодекса был принцип талиона (око за око).

В VIII – VII вв. до н.э. одним из самых влиятельных государств в Передней Азии становится Ассирийская империя. Её столицей стал город Ниневия. В названный период особого расцвета достигает крепостное ассирийское зодчество. Много дворцов и храмов этого города были построены в стиле хеттского типа зданий «бит-хилани» - большого жилого дома с несколькими комнатами и большим залом. Последним великим и влиятельным правителем Ассирийской империи был царь Ашшурбанапал (Ашшурбанипал), который правил в 669 – 627 гг. до н.э.. В историю мировой культуры он вошел благодаря построенной им в Ниневии библиотеки Ашшурбанипала.

В начале VII в. до н.э. падает влияние Ассирийской империи. Ей на смену приходит Нововавилонская империя или Халдейское царство. Политическим, экономическим и культурным центром новой империи был город Вавилон.

Схема № 3.5

Характерные черты культуры Вавилона

Нововавилонская империя (царство), существовала с 626 по 539 гг. до н.э.. Самым известным её правителем был *Навуходоносор II* (605-562 гг. до н.э.). Период его правления – это годы превращения Вавилона не только в столицу нового государства, но и в мировой торговый центр. Увеличение населения города способствовало развитию архитектуры.

Вавилонская башня – это одно из выдающихся сокровищ вавилонской культуры периода Нововавилонской империи. Она не только реальное архитектурное сооружение – зиккурат Этеменанки, но и часть

библейской легенды. Для христиан – это символ беспорядка и сумятицы в умах людей. Об этой башне можно прочесть в Библии. Христиане дали ей название Вавилонская башня, а шумеры – «Дом основания небес и земли». Зиккурат Этеменанки имел форму квадрата, который в своем основании имел стороны по 250 м. Его высота была около 90 м. На верхнем ярусе зиккурата находилось святилище бога Мардука. Вавилоняне считали, что в нём жил Мардук со своей женой.

К уникальным архитектурным сооружениям Вавилона относят и Висячие сады Семирамиды. Их построил в VII в. до н.э. вавилонский царь Навуходоносор II для своей жены Амитис, дочери царя Мидии Киаксара. Их описал в своей «Истории» древнегреческий историк Геродот, который включил сады в знаменитый список семи чудес мира.

К архитектурным шедеврам Вавилонской культуры учёные относят и ворота богини Иштар – одни из главных ворот Вавилона. От них начинался путь к храму бога Мардука – покровителя Вавилона. Он получил название Дорога процессий. Ворота богини Иштар – это не только уникальное архитектурное сооружение, но и одна из величайших ценностей культурного наследия Месопотамии. Они были украшены фигурками львов (символ богини Иштар), драконов-сирруши (символ бога Мардука) и быков (символ бога погоды и грозы Адада). Их построил вавилонский царь Навуходоносор II на честь богини плодородия, любви, войны и секса – Иштар. Их обнаружил во время раскопок в 1902 – 1914 гг. известный археолог Р. Кольдевей.

Облицовка ворот богини Иштар была сделана из глазурованого кирпича. Их украшали 575 рельефных изображений животных. На Новый год от них начиналась большое праздничное шествие, которое возглавляло золотое изваяние бога Мардука. Оригинальные части этих ворот находятся в Берлине в музее Пергамон, который включен в список ЮНЕСКО. В современном Ираке можно увидеть только копию знаменитых ворот богини Иштар.

3.3.2.2. Культура Древнего Египта

Культура Древнего Египта существовала примерно с конца IV тыс. до н.э. до 332 г. до н.э. Формирование Египта как государства происходило в IV тыс. до н.э. К началу III тыс. до н.э. образуется единое египетское государство, возникшее в результате победы царя Южного Египта Мина над Северным, который заложил крепость Инбу-Хедж (Белые стены), превратившуюся затем в первую столицу нового государства - Мемфис.

Первую попытку выделить основные периоды в истории Древнего Египта сделал египетский жрец Манефон, написавший историю своей страны. В основу своей периодизации он положил правление 30 династий фараонов.

Современная наука взяла за основу предложенную жрецом Манефоном периодизацию и разделили всю историю Древнего Египта на следующие периоды:

Додинастический период (5000-3100 гг. до н.э.) – время объединения Египта в единое мощное государство;

Раннее царство (3100-2800 гг. до н.э.) - период I и II династий;

Древнее царство (2800-2250 гг. до н.э.) - период III-VI династий;

I Переходной период (2250-2050 гг. до н.э.) - VII-X династии;

Среднее царство (2050-1750 гг. до н.э.) - период XI-XII династий;

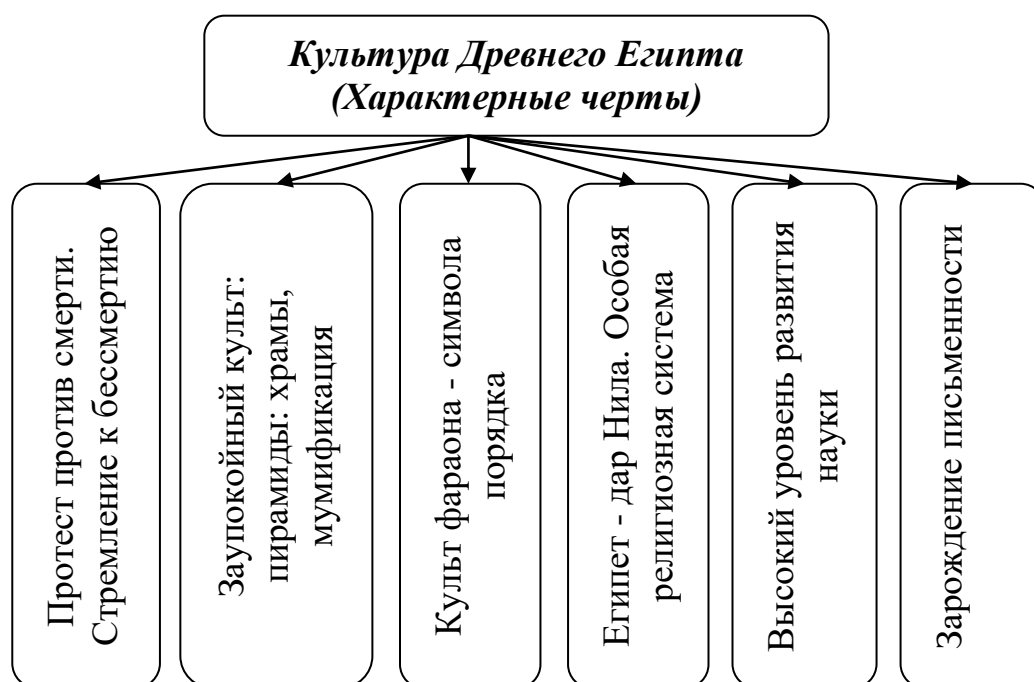
II Переходной период (1750-1580 гг. до н.э.) - XIII-XVII династии;

Новое царство (1580-1085 гг. до н.э.) - период XVIII-XX династий;

Позднее царство (1085-332 гг. до н.э.) - период XXI-XXX династий.

Схема № 3.6

Характерные черты культуры Древнего Египта

Архитектура, скульптура и живопись Древнего Египта. Ведущим видом искусства Древнего Египта была архитектура, которая развивалась в единстве с другими его видами и жанрами. Подавляющее большинство архитектурных построек было связано с погребальным культом египтян. Первым из такого рода сооружений стала *мастаба* – гробница египетской знати и усыпальница фараонов. Эти сооружения состояли из двух частей: подземной и наземной. В подземной ставили гроб с мумией, а наземная имела вид массивного дома с двумя ложными дверями и двором. «Дом» был местом, где приносили жертвы. Со временем мастабы усложнялись и превратились в пирамиды.

Работами по построению первой пирамиды руководил визирь фараона Джосера и его зодчий Имхотеп. Она была ступенчатой, имела высоту 60 м. Пирамида представляла собой поставленные друг на друга шесть мастаб. При ее строительстве зодчий впервые широко применил в качестве основного строительного материала камень. Пирамида Джосера в

Сакарре – это сложный архитектурный комплекс, который состоял из множества помещений для молебнов и открытых дворов. В нем впервые широко используются колонны, которые соединены со стенами комплекса.

Схема № 3.7

Основные этапы строительства пирамид в Древнем Египте

Особое место в истории строительства пирамид в Древнем Египте занимает «Ломанная» пирамида фараона Снофру, которая отличалась от ранее построенных пирамид не только своей формой. Но и тем, что имела два входа. Традиционный с севера и новый с запада. Почему в пирамиде появился второй вход – это загадка, которая не разгадана и в наши дни.

Самой большой и величественной считают пирамиду Хеопса. Её изначальная высота составляла 146,6 метров. Пирамиду строили около 20 лет. Строительными работами руководил Хемиун - визирь фараона и его личный архитектор. Пирамиду Хеопса относят к одному из «Семи чудес Древнего мира» или к семи чудесам света.

Новым этапом в развитии царских усыпальниц стали пирамиды фараонов V и VI династий. В этот период значительное внимание уделяется оформлению храмов. Их стены, залы и ворота начали украшать цветными рельефами, которые прославляли фараона. Увеличиваются размеры храмов и усложняется их архитектурное убранство. В них впервые появились две новые формы колонн: пальмовидные и в форме цветка или связки нераспустившегося папируса.

Переход в оформлении главной резиденции фараона был осуществлен при царствовании Эхнатона (Аменхотепа IV) – представителя XVIII династии и знаменитого египетского реформатора. При нем вместо дворцов-замков начали строить дворцы-храмы.

Важное место в архитектуре Древнего Египта принадлежит храмам – культовым сооружениям египтян. Среди них особое место занимают такие культовые сооружения: великий Храм Мединет-Абу, Храм Ком Омбо, храмы острова Филе, храм Эдфу, храм Сети I в Абидосе, храм Хатшепсут, Луксорский и Карнакский храмы, Абу-Симбел.

Наряду с архитектурой в Древнем царстве успешно развивается скульптура, которая была тесно связана с погребальным культом. Эти каноны имели суровые требования к изображению тела фараонов и членов их семей.

Схема № 3.8

Скульптурные каноны Древнего Египта

В Древнем Египте были сформулированы скульптурные каноны изображения фараонов, которые включали в себя такие важные положения:

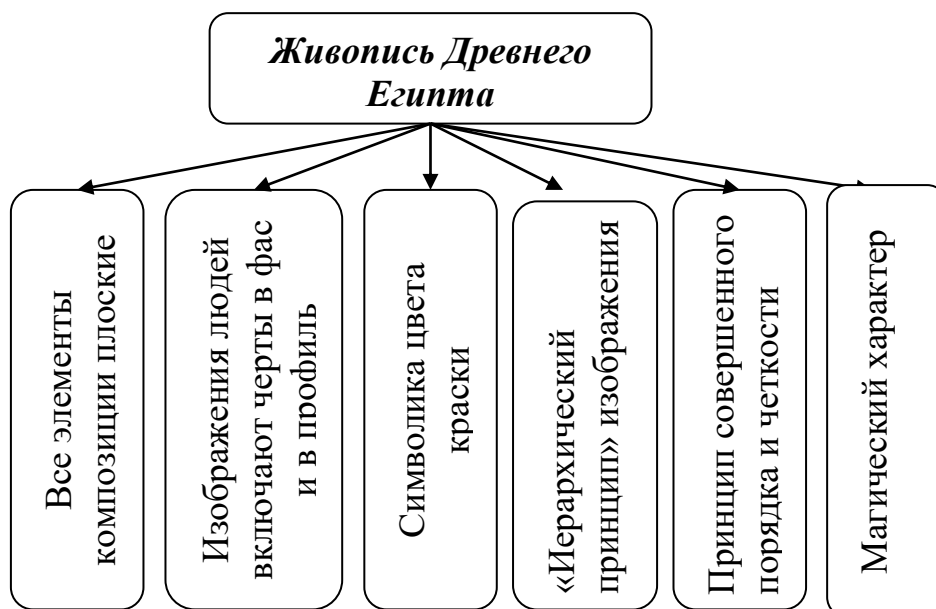
- фараона изображали с обнаженным торсом;
- он был одет в плиссированную юбку;
- на голове царский платок;
- фараона изображали вместе с соколом (Бог Гор в соколином обличе);
- наличие церемониальной бороды;
- у фараона молодое тело и правильные черты лица;
- выражение стеклянных глаз.

За нарушение этих канонов предусматривалось суровое наказание.

Особое место в культуре Древнего Египта принадлежит живописи.

Схема № 3.9

Характерные черты живописи Древнего Египта

Периодом наивысшего расцвета живописи Древнего Египта было Новое царство. В этот период в живописи преобладает военная тематика, появляются картины на исторические темы, градация цветов и др.

Уникальным примером соединения живописи и архитектуры считают фрески в гробнице Нефертари – первой супруги Рамсеса II. Они занимают в гробнице около 520 квадратных метров.

Религия Древнего Египта.

К началу V династии, по мере создания и укрепления единого государства, на первое место выходит культ бога солнца Ра. Он становится главным среди богов Древнего Египта. Особое место занимает также бог Осирис. Боги для египтян были не только творцами мира, порядка и закона, городов и правителей, но и создателями ремесел и искусств, письма и счета, магии и знания. Исключительно важная роль при этом принадлежит богу мудрости Тоту, который выступает владыкой слова и счета, создателем письменности, покровителем литературы и писцов, магов и целителей.

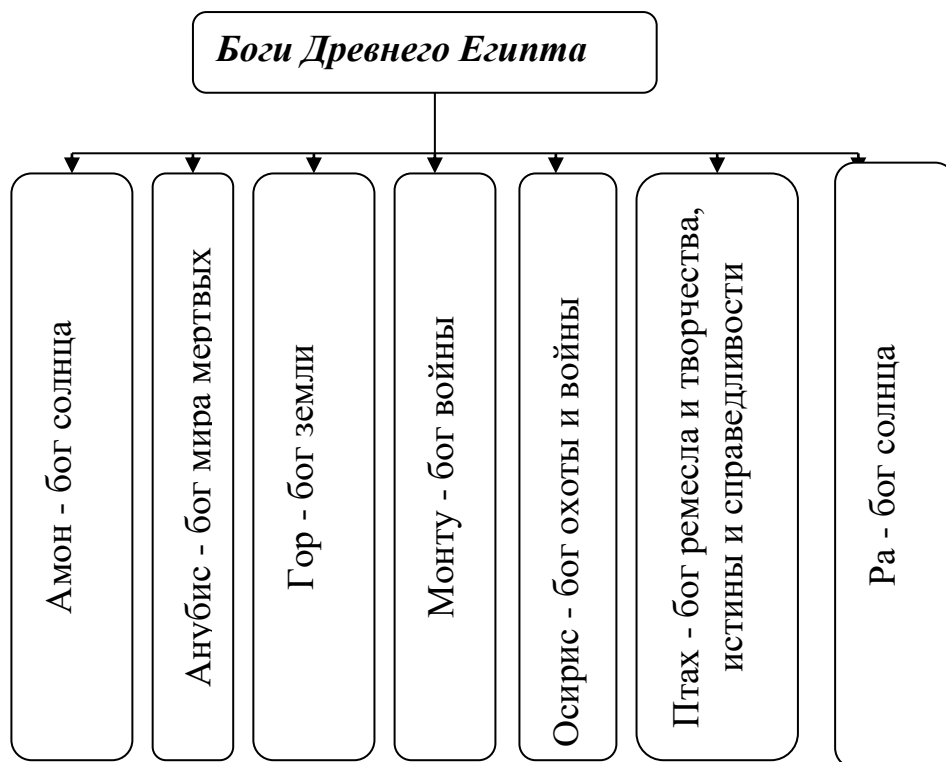
Особого внимания в Новом царстве заслуживает период правления Аменхотепа IV, который пытался провести радикальные реформы. Он впервые в истории пытается ввести единобожие. Он утвердил культ нового бога солнца Атона, символом которого является солнечный диск.

Огромное значение для египтян имел также культ диких и домашних животных, птиц, рыб и насекомых, что свидетельствовало о существовании элементов тотемизма в их религиозных представлениях. В

число священных для египтян входило значительное число различных живых существ: лев, кошка, корова, бык, баран, козел, крокодил; птицы - сокол, ибис и коршун, а также пчела, змея, навозный жук-скарабей.

Схема № 3.10

Боги Древнего Египта

Наука и литература Древнего Египта. Успехи в деле мумификации и бальзамирования были достигнуты благодаря развитию медицины, знаниям об анатомии и физиологии человека. Египетские целители-жрецы разрабатывали учение о мозге, кровеносных сосудах, пульсе и сердце. Не менее впечатляющими были успехи в математике и астрономии. Египетские астрономы умели предсказывать солнечные и лунные затмения, начало разлива Нила. Их солнечный календарь становился все более совершенным.

Среднее царство характеризовалось настоящим всплеском художественной литературы. Хотя литература возникла в Древнем царстве, от этого периода мало что дошло до наших дней. От смутного времени Междоцарствия мы располагаем несколькими произведениями. Среди них - два дидактических сочинения, содержание которых составляют нравственные искания. Среднее царство представляют подлинные шедевры художественной литературы.

В Новом царстве появилась светская литература («Сказка о двух братьях» и др.). В ней важное место принадлежало любовной лирике, которая включала в себя «песни услаждения сердца».

Древний Египет – один из очагов мировой культуры. Он дал миру папирус, иероглифическое письмо, здесь возникло первое государство, зародились математика, медицина, астрономия и другие науки. Её достижения в архитектуре, живописи, скульптуре, литературе и науке унаследовали многие народы мира. Египтяне - основатели фаянса и стекла. Изучением истории, материальной и духовной культуры Древнего Египта занимается современная наука египтология, которая является особой отраслю востоковедения.

3.3.2.3. Культура Древнего Китая

Историю и культуру Древнего Китая учёные делят на пять этапов или периодов.

- 1). Древнейший период - V-III тыс. до н.э.;
- 2). Период Шань-Инь - XVI-XI вв. до н.э. Редко этот период называют этапом возникновения I китайского государства;
- 3). Периоды Чжоу и Чжаньго - XI-III вв. до н.э.;
- 4). Династия Цинь - 221 г. до н.э. - 206 г.н.э.;
- 5). Империя Хань - с 206 г. до н.э.

Письменность и каллиграфия. Современная наука не называет точного времени возникновения иероглифического письма. В литературе продолжают существовать две традиции, которые по-разному дают ответ на этот вопрос. Первая приписывает его возникновение императору Фу Си, который по преданиям правил с 2852 по 2737 гг. до н.э. Согласно легендам, правитель прогуливался по берегу реки Хуанхэ и увидел дракона, у которого на спине были таинственные знаки. Император срисовал некоторые из них. Это послужило началом возникновения иероглифов.

Вторая, Цан Цзе - чиновнику императора Хуан Ди (Желтый Император), который правил с 2591 по 2451 гг. до н.э.

Китайские иероглифы - это уникальная и единственная в мировой истории письменность, которая возникла два тысячелетия до нашей эры и продолжает существовать в наше время. Китайские иероглифы - это не буквы определенного алфавита, а письменная система. В ней каждый иероглиф - это законченное однословное слово или однословная его часть. Каждый иероглиф имеет свое собственное значение и звучание. Китайские иероглифы записывают в вертикальных колонках. Китайская каллиграфия насчитывает около 10 стилей написания иероглифов. Среди них особо популярны кайшу - «образцовое письмо», синшу - «ходовое» или «бегущее письмо» и цаошу - «травяное письмо».

Высокого развития достигла в Древнем Китае наука. Многие исследователи акцентируют внимание на том, что для древнекитайской цивилизации был характерен культ грамотности и образованности.

Огромное внимание развитию этого направления уделял Кун Фу-цзы (551-479 гг. до н.э.) - выдающийся учёный и мыслитель Древнего Китая, знаменитый философ, «Учитель Кун» или Конфуций. Он был основоположником философско-религиозного учения – конфуцианства.

Схема № 3.11

Основные принципы конфуцианства

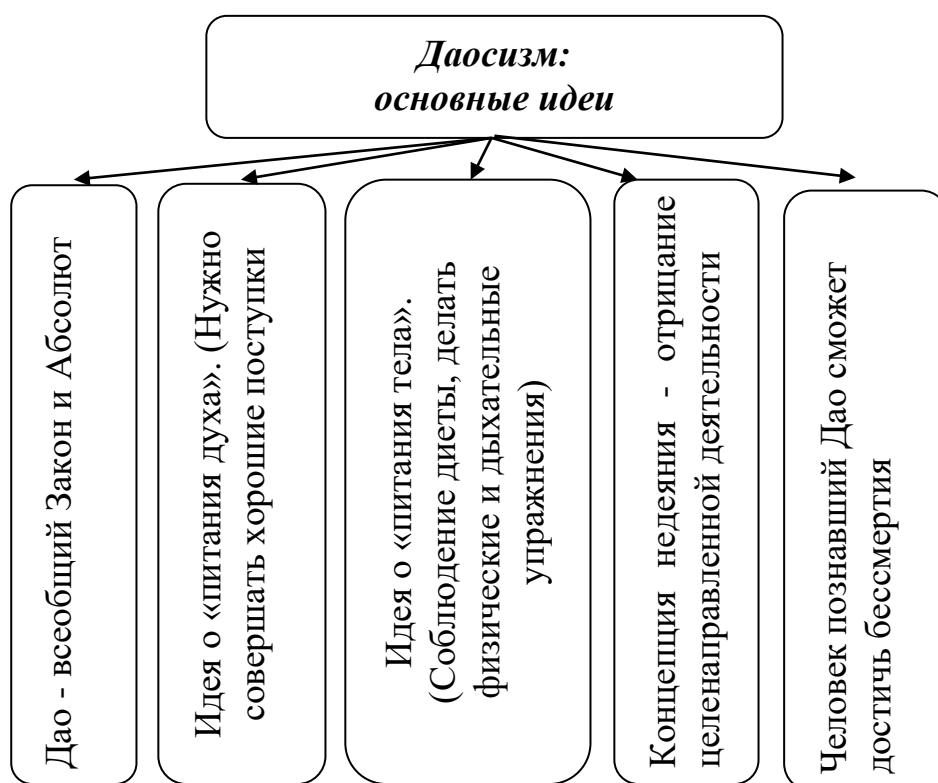
Кун Фу-цзы был известным педагогом. Он основал первый университет, много сделал для систематизации древних летописей Китая. Конфуций написал такие работы: «Чуньцю» (Весна и Осень) и «Ши-цзин» (Книга стихотворений). После его смерти ученики собрали высказывания Конфуция и тексты бесед с учениками в единую книгу «Лунь Юй» (Беседы и суждения), которая стала основной программой нового учения - конфуцианства. Популярность Конфуция начинает расти с периода правления династии Хань, а в 1530 г. н.э. представители династии Мин присваивают ему титул «верховный мудрец среди учителей прошлого». Конфуцианство получает государственную поддержку, а в честь его основателя начинают строить храмы.

Другим влиятельным философским учением Древнего Китая был даосизм. Его основателем был Лао-цзы (Старый Младенец), который жил в VI-V вв. до н.э. Главная его работа - книга «Дао де цзин» (Трактат о законе Дао и о его проявлениях). Основой бытия даосизм считал «Ци», из

которой выделяются две противоположные силы Инь (женское начало) и Ян (мужское начало). Они в свою очередь образуют пять стихий: Огонь, Земля, Метал, Вода, Дерево и все остальное. Инь и Ян имели тесную связь не только с природой, но и с организмом человека. Даосизм понимал бытие как постоянную смену стихий. В VII-X в. н.э. даосизм получил значительную поддержку от правящей династии Тань. Приверженцы этого учения начали строить монастыри на территории Древнего Китая.

Схема № 3.12

Основные идеи даосизма

Литература. В Древнем Китае больших успехов достигает литература. Знаменитым памятником китайской словесности считают «Книги песен» (XI-VI вв. до н.э.). Развивается поэзия. Великий китайский поэт Цюй Юань (340- 278 до н.э.) создал оду «Скорбь изгнанника». Вторым большим поэтом был Суп Юй (290-222 до н.э.), которого считают первым певцом женской красоты и любви в Древнем Китае.

Самым знаменитым архитектурным памятником Древнего Китая стала Великая Китайская стена. Наиболее известный ее участок (750 км) находится недалеко от Пекина. Не менее удивительным памятником является погребальный комплекс императора Цин Ши-хуанди. Помещения этого дворца заполнены рядами стоящих плечом к плечу фигур керамических воинов, коней и колесниц, выполненных в натуральную величину. Значительного уровня достигает скульптурный рельеф. В

Ханский период появляется станковая живопись. Для развития живописи и изобразительного искусства большое значение имело изобретение волосяной кисти и туши.

В Древнем Китае были изобретены бумага, книгопечатание, компас, порох, доменные печи, бумажные деньги, механические часы, лак, пароварка, вилки, лапша, шёлк, арбалет, вентилятор, прототипы газовых баллонов, спички, ружье, фейерверки, чай, фарфор и многое другое. Значительное развитие получила и медицина. В ней особое место занимала акупунктура. Китайские медики одними из первых в мире начали лечить больных на сахарный диабет, делали прививку от оспы и др. В императорскую свиту входил и врач-диетолог.

3.3.2.4. Культура Древней Индии. Культура Древней Индии существовала примерно с середины III тыс. до н.э. и до VI в. н.э. Современное название «Индия» появилось лишь в XIX в. В прошлом она была известна как «страна ариев», «страна брахманов», «страна мудрецов». Индийская культура сегодня - это одна из самых оригинальных и самобытных мировых культур, которая имеет свои специфические особенности.

В истории Древней Индии ученые выделяют четыре большие периода:

Первый период - Хараппская цивилизация (XXII-XVIII вв. до н.э.);

Второй период - «Ведический или Ведийский» (конец II тыс. до н.э. - середина I тыс. до н.э.);

Ранневедийский этап (XIII - X вв. до н.э.);

Поздневедийский этап (IX - VI вв. до н.э.);

Третий период - «Магадхско-Маурийский» или «Буддийский» период (VI- III вв. до н.э.);

Четвертый период - «Классическая эпоха» (II в. до н.э. - V в. н.э.).

Первый период. Хараппская цивилизация - это яркий пример самобытности культуры Древней Индии. Главные города Хараппской цивилизации - это Хараппа (современный Пакистан) и Мохенджо-Даро («Холм мертвых»). Хараппская цивилизация обладала своей письменностью и языком, истоки которых остаются загадкой. В художественной культуре особенно успешно развивалась мелкая пластика: небольшие статуэтки, рельефы на печатках. Яркими образцами этой пластики являются бюст жреца (18 см) из Мохенджо-Даро и торс танцующего мужчины (10 см) из Хараппы. Пережив высокий подъем и расцвет, хараппская культура и цивилизация постепенно пришли в упадок, вызванный климатическими изменениями, разливами рек и особенно эпидемиями. Современная наука не дает единого ответа на вопрос о причинах заката Хараппской цивилизации. Но большинство учёных едины в том, что значительное влияние на упадок этой культуры имел приход в Индию индоарийских племен.

Второй период. После заката хараппской цивилизации в долины рек

Инда и Ганга приходят арийские племена. Арии были кочевниками, но, поселившись на индийской земле, стали земледельцами и скотоводами.

Главным источником сведений о этом периоде являются созданные ариями Веды (от глагола «ведать», «знать»). Они представляют собой сборник религиозных текстов - гимнов, песнопений и магических формул. Основное содержание Вед - рассказ о сложном и болезненном процессе самоутверждения ариев на новом месте жития, об их борьбе с местными племенами. Они написаны на ведийском языке - древнейшей форме санскрита. Веды составляют четыре части: Ригведа (религиозные гимны); Самаведа (песнопения); Яджурведа (жертвенные формулы); Атхарваведа (магические заклинания и формулы). К ведической литературе также относятся комментарии Вед - брахманы и упанишады. Веды составляют основу всей последующей духовной культуры Индии: теологии, философии и науки. Они содержат сведения о всех сторонах жизни древних индийцев. В частности, они сообщают о делении индийского общества на варны: брахманы (жрецы); кшатрии (воины); вайшьи (земледельцы, ремесленники, торговцы); шудры (рабы и военнопленные). Эти варны позднее были дополнены многочисленными кастами (более двух тысяч), которые сохранились до наших дней. Начиная с Вед, в Индии складывается своеобразная мозаика религий. Первой из них стал ведизм - религия самих Вед. Для него характерно многобожие и антропоморфность. Главным среди всех божеств был Индра - бог Грозы, могущественный воин, покровитель ариев в их борьбе с местными племенами. В Ригведе именно ему посвящено больше всего гимнов. За ним следуют: Варуна - бог неба и космоса; Сурья - бог солнца; Вишну - олицетворяющий круговращение Солнца; Агни - бог огня и др.

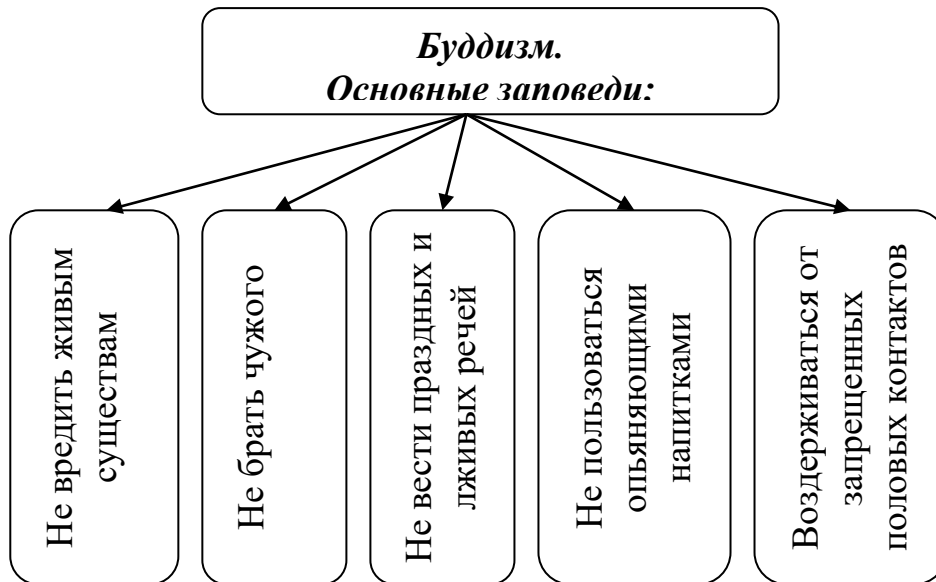
Сведения об этом периоде мы можем найти и в двух великих литературных памятниках Древней Индии (I тыс. до н.э.) - «Махабхарата» и «Рамаяна». Основной сюжет «Махабхараты» - это рассказ о лишении власти потомков царя Панду их двоюродными братьями из рода Куру. В этом произведении много мифов, легенд и преданий Древней Индии. В поэме «Рамаяна» описаны подвиги и приключения царя Рамы, который ищет похищенную свою любимую жену - Ситу.

Третий период (Середина I тыс. до н.э.) - это время больших перемен на территории Индии. Его расцвет - это правление царя Ашоки (273-236 гг. до н.э.), который способствовал распространению буддизма, формирование канонических основ новой религии, начало строительства многочисленных монастырей и 84 тыс. ступ. Основными памятниками архитектуры этого периода являются буддийские сооружения: ступы, стамбхи, пещерные храмы. Буддийские ступы представляют собой круглые кирпичные сооружения диаметром 36 м. и высотой 16 м. Царь Ашока был инициатором развития образования и науки в стране. Он выделял государственные деньги на строительство университетов. Самым известным университетом того времени считают Наланду. Царь заботился о развитии сельского хозяйства, ремёсел, торговли и строил новые дороги.

Он запретил жертвоприношения в стране и упразднил принудительные работы. Ашока был первым в мире государственным деятелем, который начал строить больницы для животных и запретил охоту ради увлечения.

Схема № 3.13

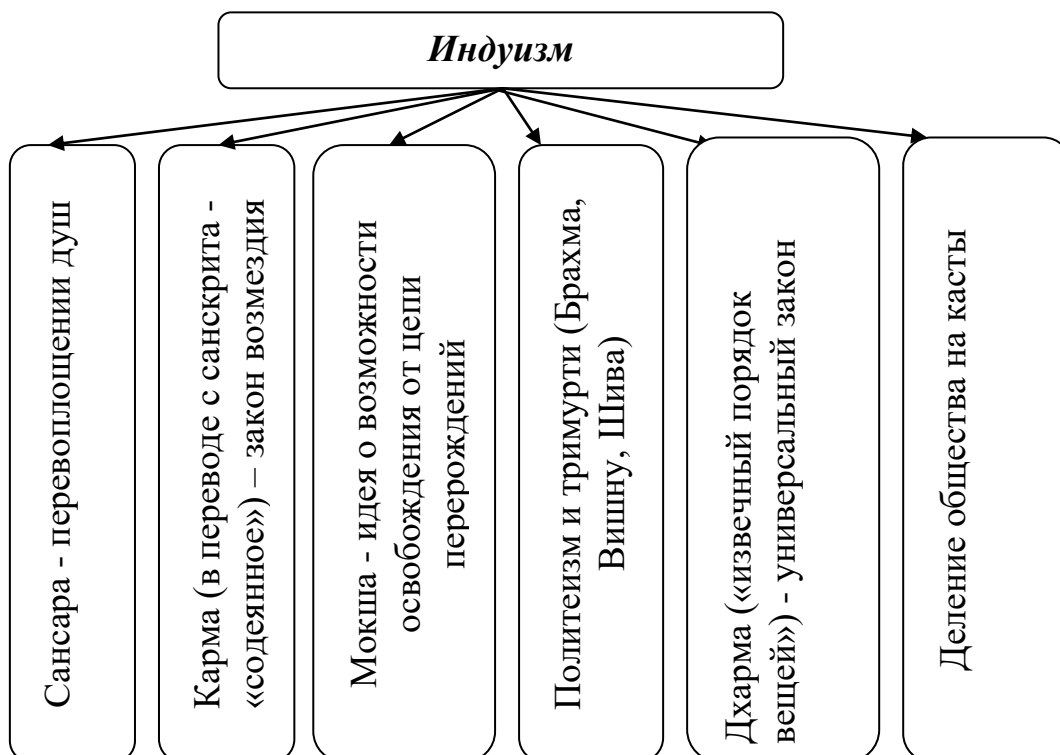
Основные заповеди буддизма

Четвертый период или «классическая эпоха» в истории и культуре Древней Индии.

Схема № 3. 14

Основные идеи и положения индуизма

Одним из важных событий «классической эпохи» стало возникновение на территории Древней Индии новой религии - индуизма.

II в. до н.э. - III в. н.э. - это период захвата земель Древней Индии соседними странами. Только в IV в. н.э. правители провинции Магадхи смогли освободить Северную Индию от влияния Кушанского царства и образовали новое общеиндийское государство, которое возглавила новая династия Гуптов. Её расцвет - это период правления царей: Самудрагупты (335-380 гг.) и Чандрагупты II Викромадিতья (380-415 гг.). Правление Чандрагупты II часто называют «золотым веком» в истории Древней Индии.

Схема № 3.15

Характерные черты «классической эпохи» в истории и культуре Древней Индии

Культура Древней Индии занимает исключительное место в мировой культуре. Её считают родиной таких религий: буддизм, индуизм, джайнизм, сикхизм и др. В период Древней Индии сформировалась такая удивительная черта этой страны как веротерпимость. Индийская цивилизация не только повлияла на развитие мировой философии и науки, но и подарила миру много открытий: современные цифры, алгебру, йогу, медицинские инструменты, шахматы и др.

Для культуры Древней Индии характерны такие особенности:

- Индия - страна «тысячи религий» и религиозно-философских учений;
- культура и религия одновременно обращены внутрь человека и во Вселенную;
- музыкальность и танцевальность культуры Древней Индии;
- культ чувственной и физической любви.

Вопросы для самоконтроля:

1. Какие характерные черты культуры Триполье-Кукутень?
2. Что дали для мировой цивилизации шумеры?
3. Какие особенности развития Вавилонской культуры?
4. Назовите известные храмы Древнего Египта.
5. Что Вы знаете о пирамидах Древнего Египта?
6. Что Вы знаете о керамике племен трипольской культуры?
7. Что Вы знаете о Вавилонской башне?
8. Какие боги входили в древнеегипетский пантеон?
9. Проанализируйте основные положения учения Конфуция.
10. Что Вы знаете об эпических поэмах «Махабхарата» и «Рамаяна»?
11. Назовите научные и технические открытия Древнего Китая.

Задание к самостоятельной работе студентов:

1. Составить терминологический словарь к вопросам раздела.
2. Заполнить таблицу «Трипольская культура»

<i>№ n/n</i>	<i>Периодизация</i>	<i>Материальная культура</i>	<i>Духовная культура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

3. Заполнить таблицу «Культура Древнего Египта».

<i>№ n/n</i>	<i>Периодизация</i>	<i>Материальная культура</i>	<i>Духовная культура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

4. Заполнить таблицу «Культура Древнего Китая».

<i>№ n/n</i>	<i>Периодизация</i>	<i>Материальная культура</i>	<i>Духовная культура</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

5. Написать реферат на тему: «Культура Древней Индии».

*Корень учения горек,
а плоды его сладки.*
Аристотель

РАЗДЕЛ 4.4. АНТИЧНАЯ КУЛЬТУРА

- 4.4.1. Понятие «Античность». Культура Древней Греции.**
- 4.4.1.1.. Эгейское искусство. Крито-Микенская цивилизация.**
- 4.4.1.2. Геометрический период.**
- 4.4.1.3. Культура Архаики.**
- 4.4.1.4. Культура Классики.**
- 4.4.2. Культура эллинизма.**
- 4.4.3. Культура Древнего Рима.**
- 4.4.3.1. Культура царского периода Древнего Рима.**
- 4.4.3.2.. Культура Римской республики.**
- 4.4.3.3. Культура Римской империи.**
- 4.4.4. Древняя культура Украины. Восточные славяне.**
- 4.4.4.1. Скифо-сарматская культура.**
- 4.4.4.2. Античные города Северного Причерноморья.**
- 4.4.4.3. Культура восточных славян.**

Термины: Античность, архаика, классика, Олимпийская религия, Олимпийские игры, музы, архитектурный ордер, калокагатия, эллинизм, этруски, «золотой век римской литературы».

4.4.1. Понятие «Античность». Культура Древней Греции

Понятие «Античность». Термины «Античность» и «античная культура» происходят от латинского понятия «antiquus» - древний. Этот термин появился в период Возрождения в Италии. Его использовали для определения основных достижений в культуре Древней Греции, Древнего Рима и эллинистических государств. Античность начинается со времени становления общества в Древней Греции (XI-IX вв. до н.э.) и заканчивается падением Римской империи под ударами варваров (V в. н.э.).

Современная наука выделяет такие *характерные черты или принципы античной культуры*: антропоцентризм; эстетизм; демократизм; рационализм; свобода – высшая нравственная категория.

Особое место в античной культуре занимает культура Древней Греции. Она дала толчок развитию науки и культуры Европы:

- подарила миру полисную демократию;
- способствовала развитию европейской науки;
- отделила мифологию и религию от науки;
- создала основы для возникновения современной философии;
- сформулировала основные каноны развития архитектуры и скульптуры;
- заложила основы современных литературных жанров;

- создала новый тип мировой культуры с новым мышлением и особым менталитетом, с новыми правилами поведения и жизни;
- подарила миру много открытий в науке и технике.
- сформулировала этические и эстетические идеалы: гармонично развитого человека, идеалы красоты, гармонии и меры;
- разработала систему пропорций человеческого тела, которая имела огромное влияние на развитие скульптуры и живописи;
- уделяла особое внимание развитию логики;
- сформулировала основные принципы гуманизма;
- дала начало развитию диалектики.

В современной науке наметились два основных подхода к периодизации культуры Древней Греции. Одни используют для этого историческую периодизацию, а другие – периодизацию древнегреческого искусства.

В раскрытии вопросов данного раздела мы будем использовать *периодизацию древнегреческого искусства*, которая делит культуру Древней Греции на такие периоды:

Геометрический период (Гомеровская Греция) – 1050 г. до н.э. – VIII в. до н.э.;

Архаический период (Архаика) – VII-V вв. до н.э.;

Классический период (Классика) - V - середина IV вв. до н.э.;

Эллинистический период - середина IV-I вв. до н.э.

Каждый из этих периодов делится на отдельные этапы.

Значительное влияние на становление культуры Древней Греции имела Эгейская цивилизация (3000-1100 гг. до н.э.), которая включала в себя историю населения островов Эгейского моря, острова Крита, материковой Греции и Малой Азии. Культуру этой цивилизации часто называют крито-микенской. Традиционно, значительное большинство учёных начинают анализ основных периодов в истории и культуре Древней Греции с характеристики Эгейской цивилизации.

В истории искусства Древней Греции его называют *Предшествующим периодом*, *Эгейским искусством* или *Крито-Микенским искусством* (цивилизацией).

4.4.1.1. Эгейское искусство. Крито-Микенская цивилизация

В истории Эгейской цивилизации принято выделять такие центры развитие её культуры: минойская (остров Крит), кикладская (острова Эгейского моря), микенская (материковая часть Греции) и др.

Минойская культура (2800-1500 гг до н.э.). Её возникновение и расцвет тесно связаны с такими древнегреческими мифами: о царе Миносе, о Минотавре, о подвигах Тесея и Ариадне.

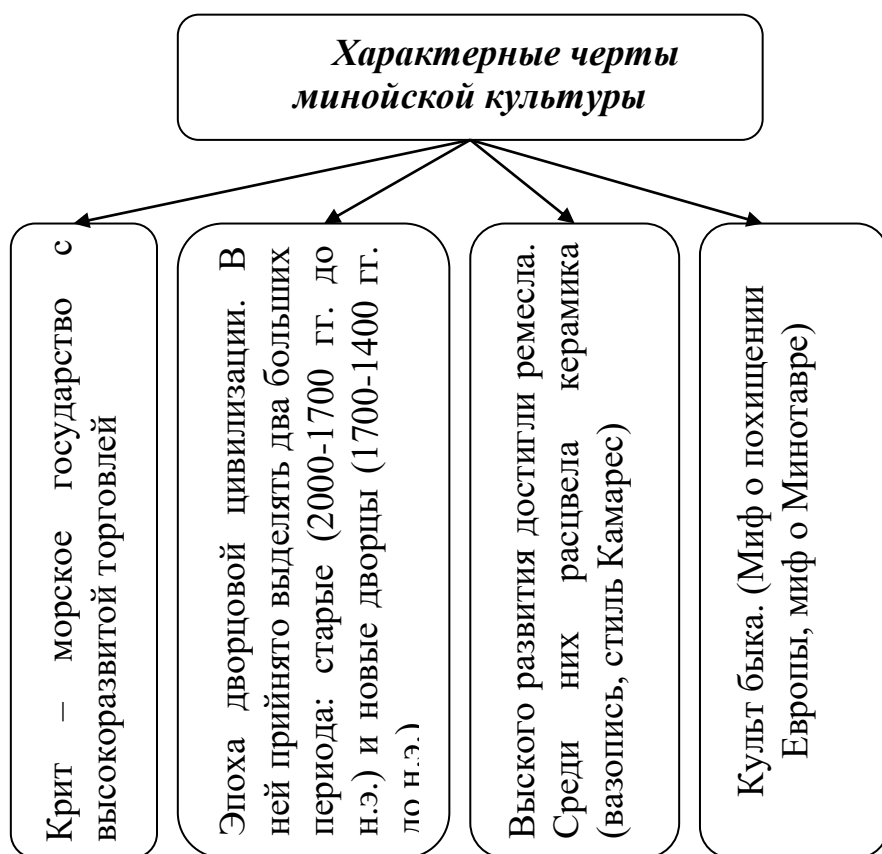
Первый миф о царе Миносе – сыне финикийской принцессы Европы и бога Зевса, который превратился в белого быка, похитил девушку и доставил её на остров Крит. Благодаря поддержке отца Минос вырос и

создал на острове мощное морское государство. Его столицей стал город Кносс. Для царя Миноса архитектор Дедал построил Кносский дворец – Лабиринт.

Долгое время о Критской цивилизации можно было судить только по мифам и поэме Гомера «Одиссее». Научное изучение этой культуры началось только в начале XX в. Её открыл английский археолог Артур Эванс.

Схема № 4.1

Характерные черты минойской культуры

1375-1350 гг. до н.э. - это время упадка минойской цивилизации. Среди главных её причин учёные называют извержение вулкана на острове Фера и вторжение на остров греков-ахейцев.

Микенская (ахейская) культура.

После упадка культуры Крита новым центром цивилизации Древней Греции становится полуостров Пелопоннес и расположенные на нем ахейские города-государства. Среди них особое место занимает город Микены.

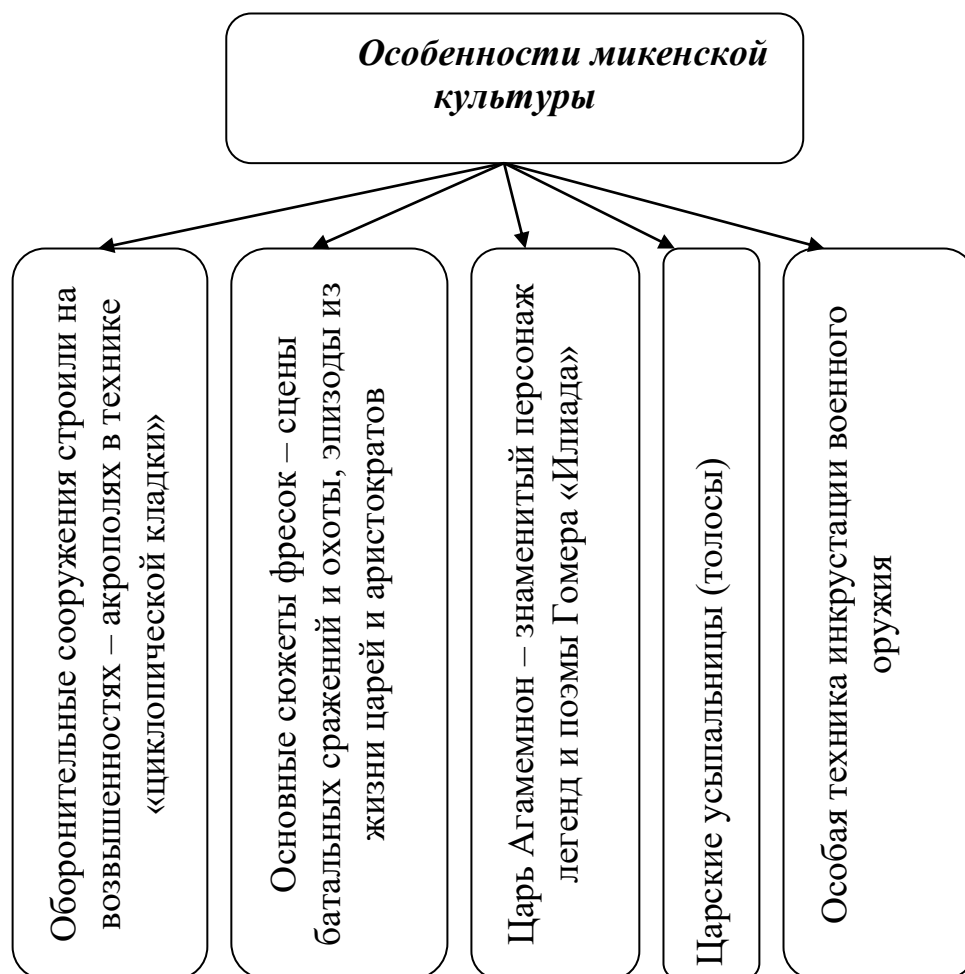
Микенская цивилизация - это военный союз ахейских городов-государств, который вел захватнические войны против своих соседей. Во главе этого союза стоял царь города Микены.

В архитектуре этих городов преобладали оборонительные сооружения - дворцы-крепости. Наиболее известные из них находились в Микенах, Тиринфе и Пилосе.

Микены вели одновременно захватнические войны и активную торговлю с соседними странами.

Схема № 4.2

Особенности микенской культуры

Микенская цивилизация заимствовала много достижений минойской культуры: фресковую живопись, водопровод и канализацию, некоторые виды оружия, линейное письмо. Важную роль в экономическом развитии микенской цивилизации играли рабы.

XV-XIII вв. до н.э. - период наивысшего расцвета микенской культуры, а XIII-XII вв. до н.э. - период начала упадка микенской цивилизации. Эта культура исчезает в период «темных веков» в истории Древней Греции.

4.4.1.2. Геометрический период. Геометрический период или «Гомеровская Греция» длился с 1050-х гг. до н.э. до VIII в. до н.э. Это

период вторжения дорийских племен, уничтожение многих достижений предыдущих эпох, время упадка экономики, культуры и письменности. В упадок пришли торговля и ремесла. Дорийцы развивали только то, что могло помочь им вести военные действия или можно было использовать в повседневной жизни.

Таблица № 4.1

Геометрический стиль или Геометрика

<i>№ n/n</i>	<i>Период</i>	<i>Характерные черты геометрической вазописи</i>	<i>Характерные черты искусства</i>
1	<i>Протогеометрический период или стиль (1050 -900 гг. до н.э.)</i>	1. Форма ваз становится строгой и простой; 2. Протогеометрические вазы условно разделены на горизонтальные и декоративные полосы, которые заполнены кругами и полукругами.	Ремесленники начинают использовать линейку и циркуль.
2.	<i>Ранний геометрический период или стиль (900-850 гг. до н.э.)</i>	1 Увеличилась высота ваз; 2. Орнамент расположен вокруг горлышка вазы; 3. Меандр - важный элемент орнамента.	
3.	<i>Средний геометрический период или стиль (850 -750 гг. до н.э.)-</i>	Главным элементом орнамента становится меандр.	Мегарон превращается из дворца в храм.
4.	<i>Поздний геометрический период или «дипилонский» стиль (750 гг. до н.э. – начало VII в. до н.э.).</i>	Животных и птиц изображают в районе горлышка или основания вазы; Стилизованные изображения людей; Рисунки геометризированных животных.	Малая скульптура: <i>стиль «тулово» и стиль «вытянутых конечностей».</i>

Второе свое название этот период получил благодаря творчеству легендарного Гомера - древнегреческого поэта, автора эпических поэм «Илиада» и «Одисея». До XIX в. эти произведения были главными источниками о политической, экономической и культурной жизни этой эпохи. Поэтому учёные часто называли это время в истории Древней Греции «тёмными веками».

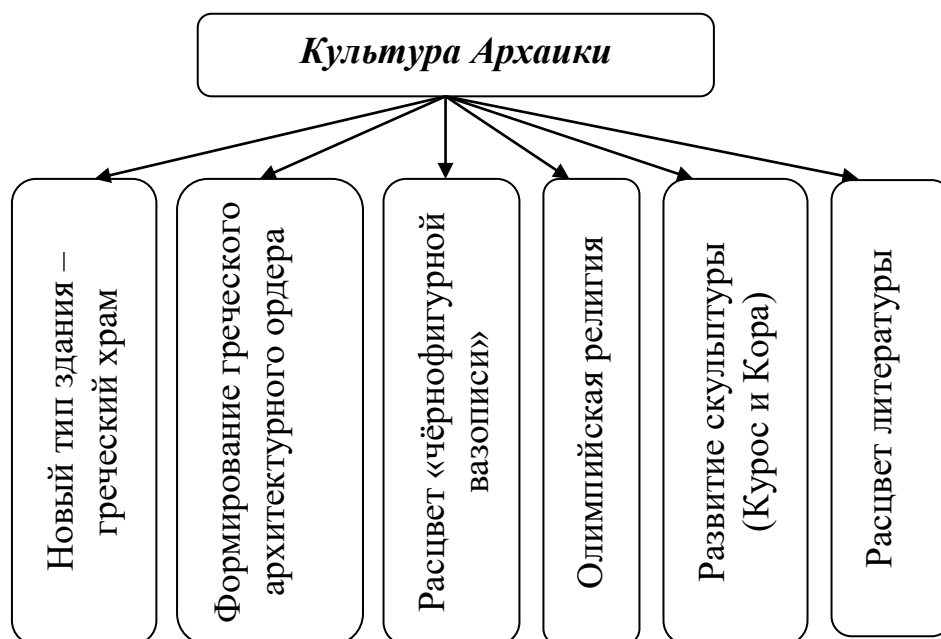
В вазовой живописи этого периода преобладают элементы абстрактно-орнаментального характера: прямые линии, спирали и другие геометрические фигуры. Это дало возможность археологам и искусствоведам дать новому периоду в истории древнегреческого искусства название геометрический или Геометрика. В орнаменте преобладают меандр, кресты, свастика, люди и животные изображались схематически. Наиболее ярко геометрический стиль представлен в «дипилонских вазах», которые были найдены на территории древнего кладбища вблизи Дипилонских ворот Афин.

4.4.1.3. Культура Архаики (VIII - VI вв. до н.э.)

Архаический период или Архаика (750 по 480 гг. до н.э.) - этап в развитии истории и культуры Древней Греции.

Схема № 4.3

Характерные черты культуры Архаики.

Архаика - это период активного храмового строительства. Среди них большой известностью пользовались храм Геры в Олимпии, храм Артемиды в Эфесе и храм Аполлона в Коринфе.

В этот период развивается керамика, а с VI в. до н.э. наступает расцвет чёрнофигурной вазописи. Среди мастеров этой техники большую известность получило творчество аттического вазописца Эксекия (550-530 гг. до н.э.). Центром развития чёрнофигурной вазописи была Аттика. Окончательно формируется четкая система постоянных форм греческих ваз: амфора, кратер, канфар, килик, киаф, лекиф, скифос, псиктер, динос, лутрофор и др.

В период поздней архаики усиливается влияние культуры Древнего Египта на развитие греческого искусства. В нём появились новые элементы: поза «левая нога вперёд», «архаическая улыбка», «волосы-шлем» - стилизованные причёски и др. Это влияние проявилось в первую очередь в скульптуре и вазописи.

Начинает активно развиваться наука и образование. В VI в. до н.э. возникают философия и другие науки. Это период научной деятельности первых философов: Фалеса Милетского, Анаксимена, Анаксимандра, Пифагора;

Архаика – это период творчества Гомера, Гесиода, Тиртея, Феогнида, Архилоха, Анакреонта, Алкея, Сапфо. Это время расцвета эпоса и формирования новых литературных жанров.

В этот период возникает культ красивого и здорового мужского и женского тела. Греки много внимания уделяли развитию спорта. Древняя Греция – родина Олимпийских игр, которые проводились с 776 г. до н.э. по 394 г. н.э. (Всего проведено 293 Олимпиады).

Архаика - начало формирования главных этических принципов и идеалов Древней Греции. Нравственное начало этого процесса нашло своё воплощение в системе образов древнегреческих героев. Для изучения религиозно-нравственного опыта Древней Греции много сделали поэты Гомер и Гесиод;

Архаика - это период формирования Олимпийской религии. Пантеон божеств возглавляли олимпийцы - небожители третьего поколения, которые победили титанов и поселились на священной горе Олимп. В Древней Греции чтили богов: Зевса, Геру, Афину, Аполлона, Артемиду, Афродиту, Ареса, Деметру, Гестию, Гермеса, Гефеста и Диониса. К Олимпийскому пантеону принадлежали Аид и Посейдон, но они не жили на горе Олимп.

Среди богов выделяют трёх главных: Зевса – самого великого бога, царя богов и людей, бога неба и погоды, законов и судьбы; Посейдона – олимпийского бога морей, рек, наводнений и засухи, землетрясений и лошадей; Аида - олимпийского бога царства мёртвых.

Архаика - период возникновения в VI в. до н.э. театра и древнегреческой драмы: трагедии, комедии и сатирической драмы. Многие учёные связывают появление театра и древнегреческой драмы с праздниками в честь бога Диониса.

Архаика - это период расцвета творчества Феспида и Фриниха - первых греческих трагиков.

4.4.1.4. Культура Классики

Период Классики (V - середина IV вв. до н.э.) - это время наивысшего расцвета политической, социально-экономической и культурной жизни Древней Греции.

В политике - это период окончательной победы демоса (свободных граждан) над аристократией и развития афинской рабовладельческой

демократии. Этому способствовало много факторов, среди которых важное место занимает победа греков над Персией.

Греко-персидские войны (500-449 гг. до н.э.) укрепили могущество Афин и превратили в одно из самых мощных городов-государств (полисов) Древней Греции.

Схема № 4.4

Особенности политического и социально-экономического подъема Греции в период Классики

Классика - период расцвета греческого искусства. В его развитии принято выделять три основных этапа:

ранняя классика или строгий стиль (первая половина V в. до н.э.);

высокая классика (вторая половина V в. до н.э.);

поздняя классика (IV в. до н.э.).

Первый этап в развитии классики - *раннюю классику искусствоведы часто называют суровым или строгим стилем (490-450 гг. до н.э.).* Для архитектуры этого периода характерны преобладание монументального и общественного характера в строительстве. Главным типом зданий монументальной архитектуры Греции становится периптер - тип древнегреческого храма, который имел форму прямоугольного здания и с четырёх сторон был обрамлен колоннами. В эти годы он получает классическую систему своих пропорций. Своего совершенства достигает дорический ордер.

К шедеврам храмового строительства этого периода относят храм Посейдона в Пестуме и храм Зевса в Олимпии, архитектором которых был известный зодчий Либон. Среди храмов этого периода наиболее почитаемым был храм Зевса в Олимпии - самое большое храмовое сооружение полуострова Пелопоннес (южная часть современной Греции).

Кроме того, он принадлежал к списку немногих древнегреческих храмов, которые имели статус общегреческого святилища. Он был построен в 468-454 гг. до н.э.

Это новый этап в развитии декоративно-прикладного искусства и прежде всего керамики. В вазописи происходит процесс вытеснения чёрнофигурной техники краснофигурной и утверждение принципов реализма. Её мастера начинают не только реалистически передавать движение человека, но и объем. Это способствовало появлению трехмерного изображения человеческого тела.

Законченной и целостной становится композиция вазовых рисунков. Особую известность среди рисовальщиков в технике краснофигурной вазописи получили мастера из Афин: Евфроний, Дурис и Бриг.

Выдающимся живописцем этого периода был Полигнот. Он автор многих фресок и станковых картин. Самые знаменитые из них были написаны в Книдской лесхе (зал для собраний и развлечений) в Дельфах.

В скульптуре ранней Классики начинают формироваться ряд общегреческих скульптурных школ: аргосско-сикнионской, ионической и аттической.

Скульпторы аргосско-сикнионской школы сосредоточили свое внимание на создании совершенной фигуры спокойно стоящего человека. Возглавлял эту школу известный древнегреческий скульптор Агелад, который творил около 520-450 гг. до н.э. Он автор ряда статуй чемпионов Олимпийских игр. Его считают автором статуй Зевса и Посейдона. Агелад был учителем выдающихся скульпторов Древней Греции: Мирона, Поликлета и Фидия.

В противоположность творчеству Агелада скульпторы ионической школы стремились передать красоту человеческого тела в движении. Представители аттической школы пытались сформулировать общегреческие принципы в развитии скульптуры.

К выдающимся скульпторам этого периода принадлежат Агелад, Пифагор Регийский, Каламид, Критий, Несиод и др.

Искусство высокой классики (450-410 гг. до н.э.).

Основным центром развития греческой культуры становится город Афины. Важное место в этом периоде занимает правление первого стратега Афин Перикла (444-429 гг. до н.э). Он правил всего 15 лет, но сделал столько, что историки и искусствоведы назвали их «Золотым столетием Перикла» или «Золотым периодом Афин».

В период правления Перикла новый облик приобретают Афины. Впервые была сделана правильная планировка города и начинается строительство Афинского Акрополя. Его планировкой и строительством руководил известный греческий скульптор Фидий.

Основные строительные работы в Акрополе были осуществлены с 449 по 421 гг. до н.э. Важное место в нём занимал храм Парфенон. Его архитекторами были Иктин и Калликрат.

Для Акрополя Фидий создал три статуи богини Афины: Афина Промахос, Афина Лемния и Афина Парфенос (Афина Дева). Двенадцатиметровая фигура Афины Парфенос стояла в центральной части акрополя (наосе). Она была в парадном одеянии и торжественно опиралась на щит, который был покрыт рельефом битвы греков с амазонками. Среди греков-воинов Фидий изобразил себя и Перикла.

Фидий имел большое влияние на аттическую школу скульптуры. Он воспитал целую плеяду своих учеников. Среди них наиболее известными стали Кресилай и Алкамен.

Традиции аргосско-сикнионской школы в архитектуре продолжал развивать в этот период скульптор из Аргоса Поликлет. Он автор знаменитого трактата «Канон», в котором были разработаны законы симметрии и система идеальных пропорций в изображении человеческого тела. О системе этих канонов и идеалов мы можем судить благодаря хранящейся в Лувре бронзовой статуэтке Поликлета «Обнаженный юноша».

К выдающимся скульпторам высокой классики принадлежал и Мирон, которого часто называют знатоком анатомии человеческого тела. К числу наиболее известных его работ принадлежат статуи : «Дискобол», «Афина и Марсий» и др.

В этот период развивается техника краснофигурной вазописи. Одним из наиболее известных представителей этой техники считают Полигнота.

Мастеров вазописи привлекают не только элементы движения, но душевное состояние героев их работ. Особенностью высокой классики стало появление новой техники вазописи – росписи по белому фону.

IV в. до н.э. - это период развития культуры *поздней Классики*. Его особенностью стало усиление влияния аристократии на все стороны жизни греческого общества.

В архитектуре активно строятся театры, палестры (помещения для спортивных занятий детей и подростков), гимнасии (места для спорта, отдыха и занятий спортом взрослых) и общественные помещения. Выдающимися скульпторами этого периода были Скопас, Пракситель и Лисипп.

Крупнейшими представителями живописи этого периода считают живописцев Никия и Апеллеса.

4.4.2. Культура эллинизма

Эллинизм - это период в культуре Средиземноморья и Передней Азии в IV-I вв. до н.э. Его началом считают 323 г. до н.э. - год смерти А. Македонского, а окончанием 30 г. до н.э. - время захвата Римом Египта периода правления династии Птолемеев.

Одним из первых исследователей этого периода был немецкий историк Иоганн Густав Дройзен (1808-1884). В 1836 г. он опубликовал свою знаменитую работу «История эллинизма. История Александра Великого», в которой впервые ввел в научный оборот термин «эллинизм».

Характерные черты культуры эллинизма

<i>№ n/n</i>	<i>Общие черты развития культуры</i>	<i>Общие черты развития искусства</i>
1.	Широкое распространение греческого языка и взаимопроникновение разных культур. Начало эллинизации Востока	1. Главные герои литературы - монархи. 2. Возрождение исторического и мифологического эпоса, сатиры и комедии.
2.	Кризис эллинской полисной системы и приход ей на смену наследственных монархий. Человек этой эпохи – это не свободный гражданин, а подданный царя. Прерогатива царей - забота о благе своего народа и государства.	3. В архитектуре усиливается тенденция к смешению архитектурных ордеров. Начинается строительство новых городов со строгой регулярной планировкой. Появляются новые типы общественных зданий: музеи и библиотеки.
3.	На смену патриотизму и гражданскому самосознанию приходят индивидуализм, космополитизм и фатализм. Усиливается интерес к изучению внутреннего мира личности.	4. Во многих городах строятся величественные эллинистические храмы.
4.	В Средиземноморье и Передней Азии активно распространяются новые философские школы: киников (Антисфен и Диоген), скептиков (Пиррон), стоиков (Клеанф, Хрисипп, Плутарх, Цицерон, Сенека. Марк Аврелий) и эпикурейцев (Эпикур, Лукреций Кар).	5. Эллинизм – это период расцвета изобразительного искусства. В нем особое место занимает монументальная скульптура.
5.	Основными центрами образования, науки, литературы и искусства были Александрия, Антиохия, Пергам и Пелла. Важный центр развития науки и культуры -Александрийский музейон (Храм муз).	В искусстве особую популярность приобретает декоративность.

В государствах эллинистического мира господствующее положение занимали македоняне и греки, которые составляли значительное

меньшинство населения этих государств. Поэтому значительные права получила местная элита: представители знатных родов, жрецы местных культов, богатые предприниматели и купцы. Эта особенность имела большое влияние на развитие эллинистической культуры.

Искусство эллинизма принято делить на три периода:

Ранний эллинизм (323 – 280 гг. до н.э.);

Высокий или «классический» эллинизм (280-220 гг. до н.э.);

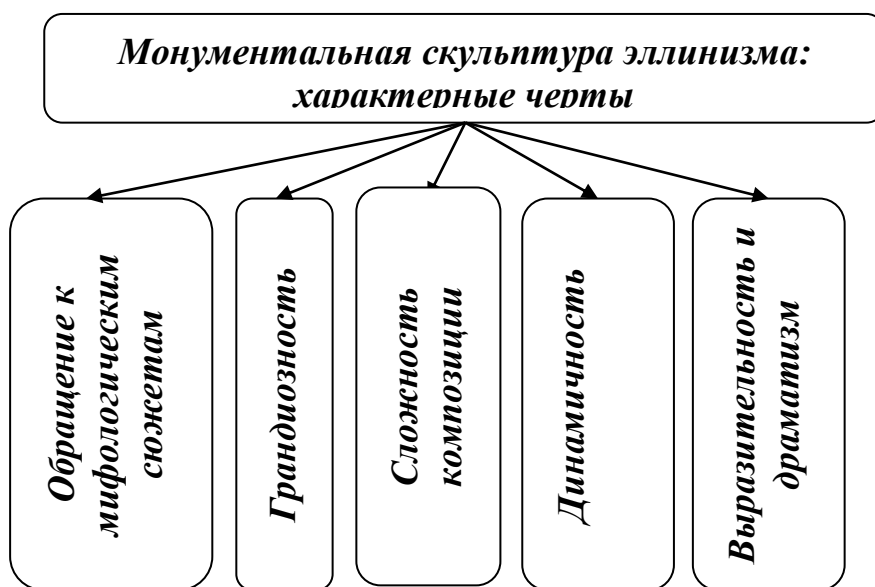
Поздний эллинизм (220 – 30 гг. до н.э.).

Представители новых философских школ и направлений: киников, скептиков, стоиков и эпикурейцев пытаются сосредоточить внимание человека на самого себя (на его внутренний мир). Эпикурейцы советуют человеку жить незаметно, стоики призывали граждан быть равнодушными к успехам и к несчастьям. Киники видели выход в воспитании добродетели.

Во многих центрах эллинизма строятся храмы. Среди них наиболее красивыми и грандиозными были: храм Сераписа (Серапеум) - покровителя Александрии (III в. до н.э.), храм Аполлона в Дидиме (IV-III в. до н.э.), храм Зевса в Афинах (II в. до н.э. - II в. н.э.), храм Артемиды в Магнесии на Меандре (II в. до н.э. - II в. н.э.). Элементы эллинизма проникают и в строительство храмов местных богов.

Схема № 4.5

Монументальная скульптура эллинизма : характерные черты

Особое место среди монументальных скульптур периода эллинизма занимает статуя древнегреческого бога Солнца - Гелиоса, которую установили на острове Родос. Она имела высоту около 36 м. Её автором

был знаменитый ученик Лисиппа - скульптор Харес. Его работа вошла в мировую литературу под названием Колосс Родосский.

В список шедевров скульптуры периода эллинизма искусствоведы включают такие статуи: богини Тихе (Судьбы) скульптора Эвтихида, Афродиты с острова Милос («Венера Милосская»), Нике с острова Самофракия и Афродиту Анадиомена.

Создание статуи Афродиты с острова Милос («Венера Милосская») приписывают известному скульптору периода эллинизма Александру Антиохийскому. Она была найдена в 1820 г. на острове Милос. Отсюда и её название. В наши дни «Венера Милосская» - это одна из самых знаменитых статуй Лувра (Франция).

Уникальным сооружением Александрии был Александрийский мусейон - музей и библиотека, религиозный, научный, учебный и культурный центр эллинизма, храм Муз. В Александрии находилось ещё одно уникальное архитектурное сооружение того времени – Александрийский или Фаросский маяк. Его причисляют к одному из семи чудес света. Маяк был расположен на острове Фарос в Египте и почти тысячу лет служил ориентиром для моряков.

Схема № 4.6

Факторы, способствующие распространению идей эллинизма

Эллинизм - это не просто три века в истории и культуре Восточного Средиземноморья, а значительный этап в социально-экономическом и культурном развитии Европы, Африки и Азии. В нём зародились научные,

экономические, политические и культурные течения, которые несколько веков влияли на развитие мировой культуры.

Эллинистическое зодчество оказало огромное влияние на развитие архитектуры Европы. Эллинистическая скульптура и живопись сформулировали основные принципы развития искусства Европы, Ближнего Востока и Северной Африки.

4.4.3. Культура Древнего Рима

Историю и культуру Древнего Рима учёные делят на несколько периодов:

Ранний или царский Рим (VIII-VI вв. до н.э.);

Римская республика (VI в. до н.э. - I в. н.э.);

Римская империя (I-V вв. н.э.).

4.4.3.1. Культура царского периода Древнего Рима

В научной литературе можно встретить несколько названий первого периода в истории и культуре Древнего Рима. Одни культурологи называют его искусством раннего Рима, другие - искусством царского Рима, третьи - искусством доримской Италии, четвёртые - этрусской культурой.

Традиционно историю и культуру Древнего Рима начинают рассматривать от основания города Рима (21 апреля 753 г. до н.э.) или с римских легенд: о братьях Ромуле и Реме, о капитолийской волчице и о слиянии латинской и сабинской общин.

Значительное влияние на формирование государственности Древнего Рима имели этруски. В I тыс. до н.э. на севере и западе Апеннинского полуострова проживали этрусские племена, которые имели значительное влияние на развитие культуры Древнего Рима.

Современная наука хорошо изучила периоды расцвета и заката этой культуры, но и сегодня имеет скудные знания о истории зарождения этой цивилизации и о её языке. Наверное, поэтому многие исследователи называют этрусков одним из самых «загадочных народов» Европы.

История этрусской цивилизации – это период IX – III вв. до н.э. В нём особое место принадлежит этапу наивысшего расцвета культуры и искусства этрусков (600-475 гг. до н.э.). В этот период своего существования мощная Этрурия представляла собой федерацию этрусских городов-государств. В ней главенствующее положение занимали двенадцать городов.

В современной науке существует мнение, что на начальном этапе своей истории город Рим находился в зависимости от Этрурии, а Ромул и многие цари Рима были этрусками. Из этрусского культурного наследия до наших дней сохранилось немного артефактов. Среди них особое место принадлежит этрусским гробницам, где была выявлена уникальная живопись. В росписях преобладали мифологические сюжеты.

Проанализировать основные направления развития скульптуры этой цивилизации мы можем благодаря сохранившимся терракотовым расписным рельефам и статуям, которые были неотъемлемой частью этрусских зданий. Важное место в скульптуре этих племен принадлежало портрету. Его техника была связана с погребальным культом этрусков. Значительное место в этрусской скульптуре занимали монументальные терракотовые саркофаги с фигурками умерших людей. Наиболее известным этрусским скульптором был Вулка.

Таблица № 4.3

Политическая история царского Рима

<i>№ n/n</i>	<i>Период правления семи царей</i>	<i>Реформы в политике, экономике и культуре</i>
1.	Ромул (753-713 гг. до н.э.),	Легендарный основатель Рима.
2.	Нум Помпилий (714-672 гг. до н.э.),	Упорядочил культ богини Весты и бога Януса, ввел коллегию жрецов, запретил приносить в жертву богам людей, ввел в Риме новый календарь.
3.	Тулл Гостилий (671-640 гг. до н.э.)	Превратил Рим в мощное государство, которое возглавило Латинский союз.
4.	Анк Марций (639-616 гг. до н.э.),	Завоевал многие латинские города. Жители этих городов образовали в Риме новое сословие плебеев (плебс). Превратил Рим в важный торговый центр.
5.	Тарквиний Прииск Древний (615-578 гг. до н.э.),	Активное строительство в Риме каменных домов, провел в городе водопровод и канализацию, начал строить дороги.
6.	Сервий Туллий (578-534 гг. до н.э.)	Царь-народолюбец. Инициатор активного строительства оборонительных сооружений вокруг Рима. Провел центуриатную реформу.
7.	Тарквиний Гордый (534-509 гг. до н.э.).	Пытается прекратить войны между патрициями и плебеями. Провёл ряд реформ, в результате которых плебеи получили права свободных граждан города Рима. Разделил патрициев и плебеев на пять разрядов или классов. Главным принципом этого разделения было имущественное положение. Царь строит оборонительные сооружения.

С VI в. до н.э. у этрусков развивается металлургия. Литье из бронзы достигает у них совершенства. У этрусков появилось много крупных статуй из бронзы. Среди них самая известная статуя Капитолийской волчицы, которая хранится в Капитолийском музее в Риме. Высокого уровня развития у этрусков достигает керамика, ювелирное искусство и др. Этрусски имели большое влияние на развитие культуры Древнего Рима. Они подарили римлянам письменность, знаменитые римские цифры, различные ремесла, способы толкований снов и гаданий и др. Этрусски способствовали развитию римской архитектуры. Их мастера построили в Риме первое храмовое сооружение – храм Юпитера на капитолийском холме.

4.4.3.2. Культура Римской республики

Культура Римской республики - это эпоха в истории Древнего Рима, которая длилась с 509 по 27 гг. до н.э. В ней параллельно существовали и развивались демократические, олигархические и монархические традиции.

Это период усиленного влияния на развитие Рима не только греческой письменности, образования, науки, философии, но и культур других народов Европы, Азии и Африки.

Активно развивается римская наука и культура. Одним из первых выдающихся древнеримских учёных был Марк Теренций Варрон (116-27 гг. до н.э.) - писатель и энциклопедист. Он много сделал для изучения истории Рима, римского театра, языка и сельского хозяйства. Варрон - автор более 70-ти произведений. Среди них знаменитый трактат «О сельском хозяйстве» и работа «О латинском языке».

Это время дальнейшего развития римского права и риторики, публицистики и историографии Древнего Рима.

Развивается римская эпическая поэзия, лирика и комедия. Особое место в культуре Древнего Рима занимает театр и цирк. Значительную популярность получают гладиаторские игры, которые римляне заимствовали у этрусков. В Риме гладиаторские бои были впервые устроены в 254 г. до н.э. Сначала они устраивались лишь на погребальных тризнах, но со временем стали любимым развлечением римлян.

Республиканский Рим - это период активного строительства. Общественные здания начали строить в стиле базилики, появляется новый тип монументального декоративного сооружения - триумфальные арки. В строительстве активно используют бетон и сводчатые конструкции. Для архитектуры этого периода характерны монументальность и масштабность сооружений, стремление к богатому декоративному убранству. Особое внимание уделяется строительству мостов, акведуков, театров, терм и др. Римляне не только широко использовали в строительстве греческие архитектурные ордера (дорический, ионический и коринфский) но и создали свой ордер (композитный). В эти годы меняет свой облик центральная площадь Рима - Римский форум (форум Романум).

В период Римской республики форум (центральная площадь) - становится центром политической, экономической и культурной жизни города. Именно здесь находились главные храмы, проходили народные собрания, находилась казна, проводились финансовые и торговые операции. Широкое распространение в строительстве храмовых сооружений получает тип круглого храма - толос. Энциклопедией развития зодчества Древнего Рима стал трактат известного римского архитектора Марка Витрувия Поллиона «Десять книг об архитектуре». Эта научная работа была написана в I в. до н.э.

Развивается римская скульптура. В ней особое место занимает римский скульптурный портрет. Его развитие приходится на I в. до н.э., когда чиновникам Рима разрешили устанавливать свои статуи в общественных местах. В этот период появился особый вид статуи - тогатус. Его особенностью было то, что видных римских полководцев и государственных деятелей начали изображать не только в воинских доспехах, но и одетыми в тогу - верхнюю мужскую одежду Древнего Рима. Её носить мог только свободный гражданин Рима. Тога становится способом самовыражения и противопоставления римлян другим народам Римской республики.

Первый век до н.э. - это период гражданских войн на территории Римской республики. Обычными для Рима стали убийства и грабежи граждан, уничтожение памятников искусства и культуры.

В 74 г. до н.э. на территории Римской республики началось восстание гладиаторов под руководством Спартака. Но после его поражения в 71 г. до н.э. в Римской республике не прекратилось противостояние. Влиятельные государственные и военные деятели пытались навести порядок в государстве при помощи Первого и Второго Триумвиратов. Но только в 30 г. до н.э. Гай Юлий Цезарь Октавиан смог сосредоточить в своих руках всю власть в Римской республике. На смену республиканской форме правления пришло господство одного человека. В истории Древнего Рима начался новый период, который получил название Римской империи.

4.4.3.3. Культура Римской империи

Политологи и историки выделяют в истории Римской империи два больших этапа: принципат (27 г. до н.э. - 284 г. н.э.) и доминат (284 - 476 г. н.э.). Энциклопедические словари дают такое толкование этим терминам:

Принципат (лат. *principatus*, от *princes* - первый глава) - форма государственного устройства в Древнем Риме в период ранней империи (27 г. до н.э. - 193 г.н.э.), специфическая форма монархии при которой сохраняются демократические институты, но фактическая власть принадлежит одному человеку.

Доминат (от лат. *dominatus* - господство) - это неограниченная монархия, которая была установлена в Древнем Риме во время правления императора Диоклетиана (285-305 гг. н.э.).

В 27 г. до н.э. Гая Юлия Цезаря Октавиана начали называть принцепсом - первым из граждан Рима. Это дало возможность назвать новое политическое устройство Древнего Рима *принципатом*. Сенат присвоил Октавиану почётное звание «Август» (священный), назначил командующим всеми войсками и провозгласил императором.

Октавиан-Август провел ряд реформ, которые имели большое влияние на развитие культуры и искусства Древнего Рима. Среди них особое место занимают реформирование семейных отношений (Законы Ливии), военная, административная, социальная и религиозная реформы. Октавиан пытался возродить древнюю римскую религию. В 12 гг. до н.э. Август принял титул великого понтифика и возглавил римскую церковь;

Религиозная реформа Августа включала в себя такие положения:

- в империи ввели празднование секулярных игр;
- император отстроил 86 древнеримских храмов;

В период Римской империи расцветает литература, архитектура, скульптура и живопись.

Литература. Период Римской империи совпадает с наивысшими этапами в развитии римской литературы и поэзии: «Золотым» и «Серебряным» веками.

Схема № 4.7

Характерные черты «Золотого века римской литературы»

«Золотой век римской литературы» - это период в истории Римского государства с 81 по 14 гг. до н.э. Традиционно его делят на два этапа: 1. расцвет римской прозы (время Цицерона, 81-43 гг. до н.э.); 2. расцвет римской поэзии (время Августа, 43 г. до н.э. - 14 г. н.э.).

«Золотой век римской литературы» - это период творчества выдающихся римских поэтов Вергилия, Горация и Овидия.

Публий Вергилий Марон (70-19 гг. до н.э.) - поэт Древнего Рима, автор трёх больших поэтических произведений: «Буколики» или «Эклоги», «Георгики» (Поэма о земледелии) и «Энеида». Современники поэта прозвали его «мантуанским лебедем».

Квинт Гораций Флакк (65-8 гг. до н.э.) – римский поэт, автор сборника стихотворений «Эподы» («Приспевы»), двух сборников «Сатиры» и сборника лирических стихотворений «Оды» («Песни»).

Публий Овидий Назон (43 г. до н.э. - 18 г.н.э.) древнеримский поэт, автор поэм «Метаморфозы», «Наука Любви» и «Фасты»; нескольких элегий - «Любовных элегий» и «Скорбных элегий». За написание поэмы «Наука Любви» был отправлен Августом в ссылку.

«Серебряный век римской литературы» - это время от Августа до смерти Трояна (14-117 гг. н.э.). Это название появилось в XX в. В истории римской литературы можно встретить два подхода к объяснению значения нового термина. Одни искусствоведы считают, что после «золотого века римской литературы» начинается её постепенный закат. Другие – используют этот термин для характеристики нового этапа в развитии литературы и поэзии Рима. Авторы учебного пособия разделяют именно эти взгляды.

Характерные черты «Серебряного века римской литературы»:

- вера в то, что у «Рима иссякают силы»;
- писатели и поэты обращают свои взгляды в прошлое Рима;
- дух ностальгии по Римской республике;
- считали период гибели Римской республики началом гибели Рима;
- исследуют основные этапы борьбы императоров с сенатом – символом римского народа;
- появление оппозиционной к власти императоров литературы. Поэма Марка Лукана «Фарсалия»;
- появление нового литературного (декламационного) стиля), для которого характерны патетика и эмоциональность;
- критика деятельности и нравов delatores-доносчиков.

К выдающимся представителям «Серебряного века римской литературы» относят творчество Квинтилиана (35-99 гг. н.э.), Тацита (55-120 гг. н.э.), Светония (70-140 гг. н.э.), Лукана (39-65 гг. н.э.) и др.

Архитектура.

В архитектуре Римской империи принято выделять три основных периода.

Первый этап развития императорской архитектуры (I в. до н.э. - I в. н.э.), для него характерны такие особенности:

- широкое заимствование греческой классической архитектуры;
- простота композиционных строений зданий;
- широкое распространение конструктивной системы для которой характерно сочетание кирпича с римским бетоном;
- значительное внимание к строительству триумфальных сооружений (арок, колон, ростров) и театров;

Среди них особо выделяется театр Марцелла, который мог вместить несколько тысяч человек. Во время его строительства впервые в римской архитектуре была использована многоярусная аркада.

- активное строительство дорог, мостов и водопроводов и общественных зданий. К наиболее величественным сооружениям этого периода относят форум Августа с храмом Марса Ультора (Мстителя). В нём впервые в римской архитектуре форум представляет собой единый комплекс. Его составные части имеют симметрично построенную, замкнутую композицию. Форум был украшен торжественным коринфским орденом.

В период правления Октавиана-Августа формируется архитектурный стиль, который получает название *августовский стиль*. Для него были характерны строгость и официальность. Главными элементами интерьера были: коринфские колонны и полуколонны; растительный орнамент; позолота; бюсты и статуи из мрамора; декоративная роспись; использование цветной мраморной плитки; золотой, белый, розовый и мраморный цвета.

После смерти Августа прослеживается спад в архитектуре. Новый подъем начинается только во второй половине I в. н.э., когда к власти приходит династия Флавиев. В 75-82 гг. н.э. был построен Колизей или амфитеатр Флавиев, которые многие и сегодня считают визитной карточкой Рима. Это здание было построено для гладиаторских битв. В нём одновременно могли находиться около 50 тыс зрителей, а размеры арены позволяли выпускать для боёв около 3000 пар гладиаторов.

К уникальным архитектурным сооружениям периода правления династии Флавиев относят и триумфальную арку Тита, которая была построена в 81 г. н.э. Она была возведена в честь победы императора Тита Веспасиана над иудеями и захвата римлянами Иерусалима. От арок Августа её отличали монументальность и пластическое богатство. В ней впервые появилась композитная капитель, которая только подчеркивала величие этой триумфальной арки.

Второй этап развития императорской архитектуры (II в. н.э.). Он составная часть «Золотого века Рима и Римской империи» Этим термином в исторической литературе принято называть период правления династии императоров Антонинов (96-180 гг. н.э.). В исторической литературе этот период правления имеет и второе название «Счастливые времена Римской

империи». В этот период идет активное строительство в Риме и в его провинциях, а Рим получил статус «Вечного города».

Для «Золотого века развития архитектуры Рима и Римской империи» характерны такие черты:

- строительство самых крупных и самых величественных сооружений Древнего Рима;
- появился новый тип общественного здания – базилика;
- идет активное строительство дорог, мостов и водопроводов;

Выдающимся архитектором этого этапа считают Аполлодора Дамасского. Среди его архитектурных шедевров, символами этого этапа стали Форум Траяна и Пантеон («Храм всех богов»).

Третий этап развития императорской архитектуры (III в. н.э.). Для него характерны такие особенности:

- сохраняется тяготение к величественности и грандиозности;
- архитекторы проявляют значительный интерес к декоративному убранству зданий;
- угасает греческое влияние на развитие римской архитектуры и искусства;
- идет активное строительство общественных зданий. Среди них особое место занимают термы - общественные бани. К уникальным сооружениям этого этапа принадлежат термы Каракаллы и термы Диоклетиана.

Скульптура. В развитии скульптуры Римской империи искусствоведы выделяют такие особенности:

- «Августовский классицизм»;
- Августовский или Римский строгий официальный портрет». Его характерной чертой были идеализация и торжественная парадность образа.

Многих видных деятелей Рима изображали обнаженными, как греческих героев. В период правления Октавиана-Августа на смену реализму в скульптуре, который господствовал в Римской республике, приходит классический греческий идеал красоты и гармонии. В Риме приобретают популярность парадные портреты с характерными для них сдержанностью и величием. Среди них особое место занимает мраморная статуя Августа из Прима Порты, которая изображает Октавиана-Августа в виде выдающегося полководца в панцире и с жезлом в руке. Черты лица идеализированы. О греческом влиянии мы можем судить по постановке фигуры. При этом сохраняются черты римского портрета: строгость пластической формы.

- Цикличность в развитии скульптурного портрета. Господство двух направлений в развитии скульптуры (реалистического и классически идеального).

• Реалистическое направление эллинистического искусства. Во второй половине I в. н.э. в скульптуре Римской империи набирает силу реалистическое направление эллинистического искусства. Для него были

характерны такие черты: реалистичность, живописность, театральность, индивидуализация портретного образа, попытка передать мимику, усиленное внимание к ярким чертам лица героя;

- Появление новых жанров в скульптуре;
- Острый реализм передачи черт лица и характера;
- Возникновение традиции изображения обожествленных изображений императора;
- Появление детского портрета.

Культура Древнего Рима оказала большое влияние на развитие не только европейской, но и мировой культуры.

4.4.4. Древняя культура Украины. Восточные славяне

Ранний железный век на территории Украины (I тыс. до н.э. - начало I тыс. н.э.) - это период прихода и расселения индоевропейцев, технологического перехода к изготовлению орудий труда и оружия из железа и формирование первых государственных образований.

Земледельческие племена начинают использовать железный плуг, что способствует повышению урожайности зерновых культур. Племена скотоводов ведут кочевой образ жизни.

В X в. до н.э. из Нижнего Поволжья на степовые земли Украины приходят воинствующие кочевые племена *киммерийцев*. Это первые племена на землях Украины о которых сообщают письменные источники: поэма Гомера «Одиссея», «История» Геродота и ассирийские глиняные таблички (722-714 гг. до н.э.).

4.4.4.1. Киммерийцы. Скифо-сарматская культура

Художественная культура киммерийцев сохранилась до наших дней в двух формах: монументальная (каменная) скульптура и декоративное искусство.

Каменная скульптура - это антропоморфные изображения (идолы), которые ставили на могилах киммерийцев.

Основу прикладного искусства киммерийцев составляют ювелирные изделия, предметы воинского снаряжения, предметы быта и др. Примером их кузнечного мастерства служат железные мечи.

В VII в. до н.э. значительная часть современной территории Украины попала под контроль воинственных племен скифов. Их племена прорвались в Переднюю Азию, разбили войска Мидии, нанесли существенное поражение Древнему Египту. Но 28 летняя война и гибель многих царских скифов подорвала могущество скифских племен. Они возвращаются в Северное Причерноморье и в VI в. до н.э. образуют на территории современной Украины мощное государственное объединение - Великую Скифию, которая включала в себя степные районы между реками Дон и Днестр.

Геродот делил её население на четыре большие группы: царские скифы, кочевые скифы, скифы-земледельцы и скифы-пахари.

Особенности материальной и духовной культуры киммерийцев

Религия скифов. Особенности религиозных взглядов скифов описал Геродот. Среди скифского пантеона он выделяет семь главных богов: Табити (богиня домашнего очага, высшая богиня скифов, мать богов и прапраматерь людей), Папай (Небо-Отец), Апи (Земля-Мать), Ойтосир (бог Солнца), Аргимпаса (богиня плодородия и владычица дикой природы), Таргитай (первопредок скифов, в период эллинизма был отождествлен с греческим Гераклом), Тагимасад (бог водной стихии). В честь богов скифы приносили в жертву рабов, лошадей, коз и овец.

У скифов существовал погребальный культ. Над могилами знатных скифов насыпали земляные курганы. Среди них самыми известными считают такие: Толстая Могила (нашли золотую пектораль) и Чертомлык (нашли золотое оружие) в Днепропетровской области, Солоха в Запорожской области (нашли золотой гребень) и др. Особенно активно скифы строили курганы в IV в. до н.э. Основными строительными материалами были камень, дерево и земля.

Важной составной частью курганных ансамблей были монументальные скульптурные изображения. Среди них искусствоведы выделяют такие виды: антропоморфные, зооморфные и культовые. Антропоморфные изображения делят на такие группы: антропоморфные стелы (одноглавые гермы-бюсты), силуэты, статуи-полуфигуры и статуи-фигуры.

Материальная культура скифов

Важной составной частью курганных ансамблей были монументальные скульптурные изображения. Среди них искусствоведы выделяют такие виды: антропоморфные, зооморфные и культовые. Антропоморфные изображения делят на такие группы: антропоморфные стелы (одноглавые гермы-бюсты), силуэты, статуи-полуфигуры и статуи-фигуры.

Искусство скифов имело прикладной характер. Особый интерес в декоративно-прикладном искусстве вызывает скифский орнамент. В нем выделяют три основных стилевых направления: геометрический, «звериный» (зооморфный) и антропоморфный. Они в основном представлены в произведениях торевтики и художественного литья.

Для геометрического направления (стиля) характерным было использование в декоре геометрических фигур, где преобладают прямые или ломаные линии.

В «зверином» стиле скифского искусства ученые выделяют два больших периода. Первый - это ранний этап (VII-VI вв. до н.э.). Для него были характерны такие черты: реализм в изображениях, целостность

образа, свободное размещение предмета в пространстве, лаконичность, отсутствие сюжетных сцен.

Схема № 4.10

Особенности «звериного» стиля искусства скифов

Второй - поздний этап (V-III вв. до н.э.). Для него характерны такие черты: схематизм, появление растительных мотивов и сюжетов, акцентирование внимания на форме предмета.

«Звериным» стилем скифы украшали посуду, предметы быта, украшения и оружие.

Антропоморфный стиль возник в V в. до н.э. Он предусматривал изображения определенных персонажей: пантеон скифских богов, героев (Геракла), скифов. Для антропоморфного стиля характерны такие черты: статичность, условность, схематизм.

В V-III вв. до н.э. царские скифы заказывают изготовление золотых украшений греческим мастерам. Ярким примером этого вида искусства скифов служит золотая царская пектораль из кургана Толстая Могила (Днепропетровская область). Она была обнаружена в 1971 г. археологической экспедицией под руководством Б. Мозолевского. Её вес 1140 г., а диаметр – более 30 см. Студенты могут её увидеть в Музее исторических драгоценностей Украины, что находится в городе Киеве на улице Лаврской, 9.

После поражения в 339 г. до н.э. от Македонии Великая Скифия теряет своё былое могущество. Скифы отошли в Крым и образовали Малую Скифию. Её столицей стал Неаполь Скифский (в районе Симферополя). Во II в. до н.э. Малая Скифия была окончательно разгромлена сарматами, готами, гунами и другими кочевыми племенами.

Сарматы. Как называли себя эти племена неизвестно. Имя сарматы им дали древние греки и римляне. В современной исторической науке существует гипотеза, что название этих племен происходит от древнеиранского «саоромант», что означает «опоясанный мечом».

Большинство современных ученых считают, что сарматы - это общее название кочевых племен.

Древнегреческий историк и географ Страбон (64 г. до н.э. - 23 г. н.э.) причислял к сарматам такие племена: аорсов, языгов, сираков, аланов, роксоланов и саи. На территории современной Украины проживали западные сарматы: роксоланы и языги.

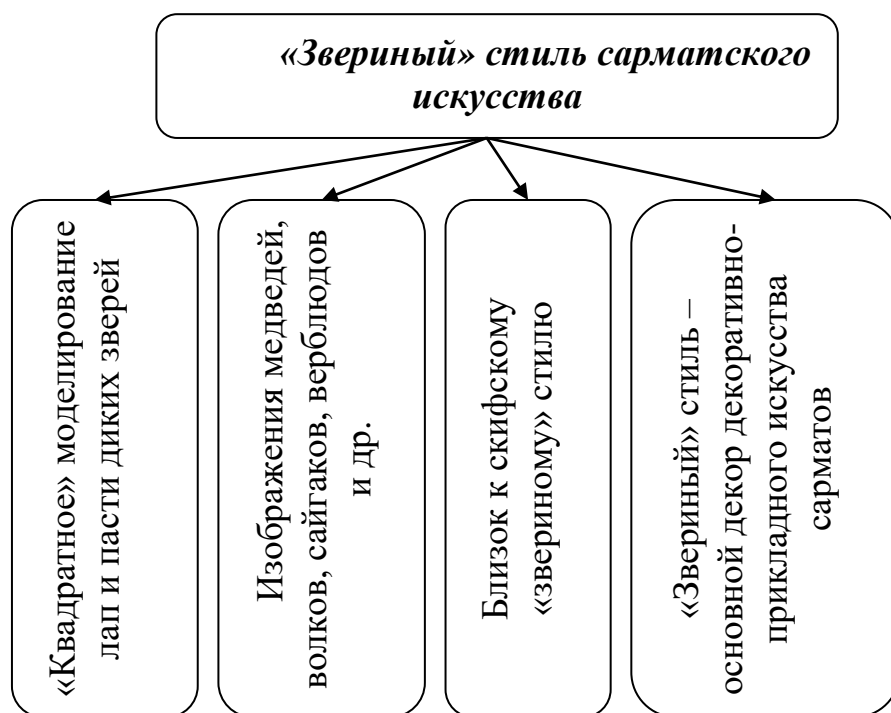
В V-IV вв. до н.э. сарматы были союзниками скифов и мирно соседствовали со Скифией. Но после ослабления последней, начали нападать на её земли. В III в. до н.э. сарматы образовали сильное государство Сарматия.

Основой хозяйственной деятельности сарматов было кочевое скотоводство. Они разводили коней, овец, верблюдов и крупный рогатый скот. Западные сарматы переходили к оседлости и у них было развито земледелие. Важное место в хозяйственной деятельности сарматов занимала охота. Среди ремесел особое место занимали кузнечное, кожевенное, деревообработное, гончарное, ткачество и вышивание.

Характерной особенностью сарматского общества было то, что женщины воевали наравне с мужчинами. Греки называли сарматок амазонками. Особенностью военной тактики сарматов было использование в бою тяжелой конницы. Когда сарматы не воевали, они вели активную торговлю с соседними племенами и народами.

Схема № 4.11

Особенности «звериного» стиля сарматского искусства

В развитии искусства сарматов принято выделять несколько периодов:

Первый - раннесарматский этап (II-I вв. до н.э.). Сарматское искусство зависит от местных условий проживания племен. В этот период сарматское искусство ощущает на себе большое влияние культуры эллинизма и Древней Индии. Особенно ощутимо влияние эллинистической культуры на изготовление драгоценностей и украшений.

Второй – среднесарматский этап (I-II вв. н.э.). Его часто называют этапом возрождения сарматского «звериного» стиля. Его особенностью было то, что в нем мастера широко используют элементы инкрустации некоторых частей изображений тела животных бирюзой или иными минералами голубого цвета. Потому в искусствоведческой литературе тот период часто называют «бирюзово-золотым» стилем. На развитие этого стиля особо повлияла восточная культура.

Третий - позднесарматский период (II-IV вв. н.э.). В этот период из декоративно-прикладного искусств сарматов исчезает «бирюзово-золотой» стиль. Вместо бирюзы в нем широко используют сердолик. Потому он получил название «сердоликовый» стиль.

В III в. н.э. в искусстве сарматов появился стиль клуазоне, который позже стал главным стилем в искусстве гуннов.

В I в. до н. э. готы вытеснили из Причерноморья сарматов и образовали большое Готское государство - Гетика. Готы занимались кочевым скотоводством, охотой, рыболовством и собирательством. Наибольшего могущества Готское государство достигло во время правления их короля Германарика (332-375 гг.). В последние годы его правления началась неудачная для них война с антами. После смерти Германарика готам удалось убить антского князя Божа с сыновьями и старейшинами.

Но на помощь антам пришли племена гуннов. В IV-V вв. они подчинили себе большинство племен, проживавших в бассейнах рек Дон и Дунай. Наибольшего могущества государство гуннов достигло в период правления Атиллы, который в 451 г. разбил войска Римской империи. После его смерти в 453 г. государство гуннов распалось.

4.4.4.2. Античные города Северного Причерноморья

В VIII в. до н.э. начинается масштабный процесс переселения древних греков в бассейны Средиземного и Черного морей, который получил в литературе название Великая греческая колонизация. В VII в. до н.э. греки начинают осваивать Северное Причерноморье, а в VI-V вв. они овладели значительной частью этого региона. В истории и культуре Античных городов-полисов Северного Причерноморья выделяют три периода.

Первый - греческий или эллинский (VII - первая половина I вв. до н.э.). Это этап возникновения и развития греческих городов-полисов в Северном Причерноморье. Греки-колонисты основали в Северном

Причерноморье города-государства (полисы): Тира (в устье Днепра), Ольвию (в устье Бугского лимана возле современного города Николаев), Феодосию (в Восточном Крыму), Пантикапей (на месте современной Керчи), Фанагорию (на Таманском полуострове), Херсонес (Севастополь).

Эти города оказывали значительное влияние на местные племена. Они способствовали их экономическому, политическому и культурному развитию. В греческих городах-полисах главную роль в экономике играли сельское хозяйство, животноводство, ремесла и торговля. Промыслам и рыболовству принадлежала второстепенная роль. Греки чеканили собственную монету. Античные города торговали со многими государствами Европы и Азии. Из колоний экспортировали пшеницу, рыбу, кожу, соль, меха, мед, воск и другие товары.

Представители династии Археанактидов образовали в 480 г. до н.э. Боспорское царство, которое объединило 20 античных городов на Керченском и Таманском полуостровах. Основой экономики этого государства стало развитое земледелие, садоводство и виноградарство. В 438 г. до н.э. власть в царстве переходит к новой династии Спартокидов, представители которой правили до II в. до н.э.. В 109-108 гг до н.э. в Пантикапее вспыхнуло восстание рабов, которое возглавил Савмак - представитель богатой скифской семьи, муж одной из дочерей боспорского царя Перисада. После его убийства повстанцы провозгласили Савмака царем. Вскоре в честь нового правителя были выпущены монеты. Но через год восстание было подавлено.

Второй период - римский (вторая половина I в. до н.э. - вторая половина IV в. н.э.). Это этап захвата Северного Причерноморья Римом и усиление римских культурных влияний. Это время частых войн в регионе и негативного влияния на развитие культуры кочевых племен готов и гуннов.

В конце I тыс. до н.э. сформировались три центра политической, социально-экономической и культурной жизни Античных городов-Северного Причерноморья: Ольвия, Херсонес и Боспорское царство.

Важное место в хозяйственной деятельности греческих колонистов занимали, земледелие, животноводство, рыболовство, виноградарство, виноделие, ремесла, художественная обработка металлов (торевтика), внутренняя и внешняя торговля, денежные отношения. На экспорт они отправляли зерно, скот, рыбу, рабов и др.

Искусство Античных городов Северного Причерноморья формировалось на основе греческой и культур местных племён, которые жили в этом регионе: скифов, сарматов, тавров и др.

Высокого уровня развития в Северном Причерноморье достигли разные виды искусства. Среди них особое место занимали архитектура, монументальная живопись и монументальная скульптура.

Колонисты поклонялись Олимпийским богам Древней Греции. Для них они строили в Северном Причерноморье античные храмы.

Представители Античных городов Северного Причерноморья брали участие в Олимпийских играх и местных спортивных соревнованиях.

В 90-60 гг. I в. до н.э. Античные города Северного Причерноморья попадают в сферу влияния Римской империи. В начале новой эры население Северного Причерноморья становится жертвой нашествия варварских племен, которое прокатилось по этому региону двумя волнами (в III в. - готы, а в IV в. - гунны). Античные города-полисы, которые уцелели от этого нашествия попали под влияние Византийской империи.

Третий период – позднеантичный (конец IV в. - первая половина VI вв. н.э.). Это этап усиления влияния в регионе Византийской империи и начало проникновения византийских культурных традиций.

4.4.4.3. Культура восточных славян

Славяне являются самой многочисленной ветвью народов, говорящих на языках индоевропейской группы. Вопрос о прародине славян, о происхождении (этногенезе) и сегодня не может считаться окончательно установленным. По этой проблеме в научной литературе высказано множество различных теорий и гипотез: лингвистических, археологических и антропологических.

Наиболее ранней считают дунайскую теорию этногенеза славян. Ее появление приписывают летописцу Руси - Нестору, который в своей работе «Повесть временных лет» писал, что славяне долгое время жили на Дунае. В XIX в. эту теорию научно аргументировал П. Шафарик. Позже она вошла в литературу под названием карпато-дунайская теория. Ее положения разделяли российские историки XIX в. С. Соловьев, В. Ключевский и другие.

В начале XX в. возникают висло-днестровская и висло-одерская теории этногенеза славян. Основные положения первой поддерживали Н. Шахматов, В. Петров, а вторую - польские ученые Ю. Косташевский, Т. Лер-Сплавинский. Во второй половине XX в. ученые П. Третьяков, Б. Рыбаков, В. Гензель и другие высказали предположение, что древние славяне очень часто меняли места жительства. Это позволило частично объединить все прежние концепции или теории в одну. Так возникла днепро-одерская теория. Ее представители считали, что прародина славян находилась между Днестром и Одером.

Современные ученые убеждены, что в III-II тыс. до н.э. индоевропейская общность разделилась на отдельные этнокультурные и языковые группы. Одну из них образовали германо-балто-славяне.

Выделение праславян связывают с комаровско-тшеницкой культурой (II тыс. до н.э.). После возникновения зарубинецкой культуры центр славянской истории переместился на земли между Вислой и Днестром.

Первые письменные свидетельства о славянах мы находим в произведениях античных ученых I-II ст. до н. э. Плиния Старшего, Тацита и Птолемея. Они называли их венетами или венетами. Современные ученые считают, что эти описания в значительной степени соответствуют

характерным чертам племен зарубинецкой культуры. Более подробно история древних славян изложена в труде византийского хрониста VI в. Иордана «Гетика», который называет три группы древних славян: склавины, анты и венеды. Он считал, что все славянские племена произошли от венедов.

В современной науке установлено, что во II-VII вв. н.э., в период Великого переселения народов, славяне расселились на значительной территории Европы. Впоследствии они распались на три ветви: западные, южные и восточные.

Западные славяне: поляки, чехи, словаки.

Южные славяне: болгары, сербы, хорваты, словенцы, македонцы, черногорцы.

Восточные славяне: украинцы, россияне и белорусы.

В XVIII-XIX вв. особенно остро обсуждалась проблема происхождения украинского народа. Под давлением самодержавия официальная российская историография сформулировала теорию, согласно которой всех восточных славян отнесли к представителям русского народа, а от Киевской Руси начинали историю российской государственности.

Украинская интеллигенция выступила против государственной идеологии Российской империи. Одним из первых обосновал проблему возникновения и существования украинцев как отдельного народа Николай Костомаров (1817-1885) - известный национальный общественно-политический деятель, историк, писатель, публицист. Он был родоначальником раннеславянской концепции, которая начинала этногенез украинского народа с середины I тыс. н.э.

В советской историографии утвердилась позднесредневековая концепция происхождения украинцев. Ее представители были убеждены, что украинский народ как отдельный этнос появился в XIV-XVI вв. Основой для этой концепции был тезис о том, что в течение IX-X вв. произошло слияние восточнославянских племен, и возникла древнерусская народность. Киевскую Русь рассматривали как «колыбель» трех братских народов. Монголо-татарская и польская экспансии привели к распаду единой древнерусской народности и возникновению на ее базе русского, украинского и белорусского народов. Создателями этой теории были В. Мавродин, Б. Рыбаков и другие советские учёные. С 1954 г. эта теория получила статус официальной или государственной.

Анализ письменных и археологических источников позволил известному украинскому историку М. Грушевскому выдвинуть гипотезу, что предками украинского народа можно считать антов - союз восточных славян, проживавших в районе Днепра.

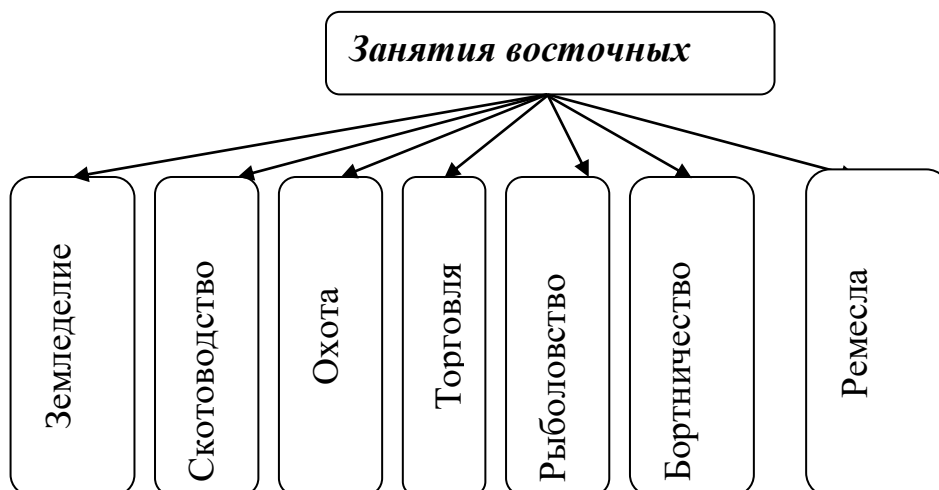
Известный украинский историк Я. Дашкевич и ряд других отечественных учёных развили взгляды своих предшественников. Представители этой концепции считают Киевскую Русь ранним украинским государством, в котором украинцы были государственным этносом.

Современная наука значительно расширила данную гипотезу. Ученые считают, что предками украинцев были склавины и анты. В VIII-X вв. на территории современной Украины на базе антов и склавинов формируются племенные союзы: дулебов (волынян, бужан), древлян, белых хорватов, северян, полян, уличей, тиверцев. Именно эти племена и были той частью восточнославянского населения, на основе которой формируется украинский народ.

Важное место в истории становления украинского народа принадлежало полянам, которые проживали в Среднем Поднепровье. Они находились в центре восточнославянских племен и контролировали важные торговые пути в Восточной Европе. Поляны стали центром консолидации восточнославянских земель. Главным занятием восточных славян было земледелие. В Поднепровье, Побужье, Поднестровье царило плужное земледелие. Восточные славяне выращивали рожь, ячмень, пшеницу, просо, гречиху, овес.

Схема № 4.12

Занятия восточных славян

До принятия христианства восточные славяне были язычниками. Термин язычество обозначает совокупность религиозных и культурных воззрений восточных славян до принятия христианства.

Славяне поклонялись природным стихиям, верили в родство людей с животными, приносили жертвы богам, верили в злых и добрых духов. Помимо высших языческих богов у восточных славян были низшие божества (домовые, русалки и прочие). Местами поклонения языческим богам были капища, открытые круглые святилища. В них находились языческие идолы. Языческое мировоззрение восточных славян было тесно связано с хозяйственной деятельностью, с обычаями и обрядами этих племен. К шедеврам языческой культуры восточных славян принадлежит Збручский идол.

Боги восточных славян

№ п/п	Высший уровень богов	Назначение
1	Перун	Бог грома и молнии, покровитель дружины киевского князя. Стоял во главе языческого пантеона восточных славян.
2	Род	Бог неба и земли.
3	Сварог	Бог огня и неба, покровитель ремесленников, отец языческих богов.
4	Хорс	Бог солнца.
5	Симаргл	Защитник полей и семян.
6	Дажьбог	Бог тепла, солнечного света и плодородия.
7	Стрибог	Покровитель ветров.
8	Волос (Велес)	Покровитель скотоводов.
9	Ярило	Бог весеннего солнца, любви, деторождения.
10	Макоша	Богиня земли, покровительница женщин, прядения и ткачества.
11	Лада	Богиня любви и красоты.

Таким образом, языческая культура восточных славян имела высокий уровень развития материальной и духовной культуры.

Вопросы для самоконтроля:

1. Какую роль сыграл крито-микенский период в культуре Древней Греции?
2. Какие характерные черты греческой скульптуры?
3. В чём особенность ордерного стиля в архитектуре Древней Греции?
4. Определите общие и отличительные черты в развитии Древней Греции и Древнего Рима?

Задания для самостоятельной работы студентов:

1. Составить терминологический словарь к вопросам раздела.
2. Заполните таблицу «Культура Древней Греции».

№ п/п	Периодизация	Материальная культура	Духовная культура
1	2	3	4

3. Напишите реферат на тему: «Культура восточных славян».

*Без Библии нельзя понять
большинство сюжетов искусства.
Дмитрий Лихачев.*

РАЗДЕЛ 5.5. КУЛЬТУРА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И КИЕВСКОЙ РУСИ

5.5.1. Культура Византийской империи.

5.5.2. Культура Средневековья.

5.5.3. Культура Киевской Руси.

Термины: Средневековье, фреска, мозаика, икона, патристика, схоластика, оригинальная литература, империя, христианство.

5.5.1. Культура Византийской империи

История Византийской империи - это тысячелетний этап в развитии материальной и духовной культуры народов, которые проживали на территории значительной части современной Европы, Азии и Африки в IV-XV вв. н.э. Эта культура имела свои особенности, отличавшие её от Средневековья.

Схема № 5.1

Особенности Византийской культуры

В развитии Византийской культуры и искусства многие ученые выделяют *шесть основных этапов*:

Первый (IV-VII вв.) - отмирание старой античной и становление новой средневековой культуры в духе христианского вероучения. Некоторые учёные называют этот период ранневизантийским периодом развития культуры и искусства. В культурологической литературе этот период часто называют «золотым веком» Юстиниана I. Некоторые искусствоведы называют этот этап – веком храма Святой Софии в Константинополе и равеннских мозаик;

Второй (конец VII - начало IX в.) - время культурного спада и экономического упадка городов. Культурологи и искусствоведы называют этот этап иконоборческим периодом или по аналогии с Западной Европой - «тёмными временами»;

Третий (середина IX – начало XI вв.) - новое культурное возвышение Константинополя и провинциальных городов. Это период *Македонского возрождения* (867-1056) или классический период в развитии византийского искусства.

После победы иконопочитателей в Византии были сформулированы строгие христианские эстетические правила развития культуры. Для искусства этого периода были характерны такие черты:

- греческий язык получил статус государственного;
- отказ от латинского языка и от латинских терминов;
- возрастание интереса к античной культуре;
- в архитектуре утвердился крестово-купольный тип храма;
- для архитектуры характерны изменения пропорций и нарастание вертикализма;
- расцвет дворцового зодчества;
- превращение сакрального изобразительного искусства в «Библию для неграмотных»;
- в живописи была выработана строгая система размещения религиозных изображений на стенах и сводах христианских храмов. В ней главное место отводилось поясному изображению Христа Вседержителя (Пантократора), который был размещен в центре купола. В большинстве случаев он был окружен архангелами. Изображения фигур на фресках, мозаиках и в иконографии теряют пропорции и становятся вытянутыми;
- расцвет Константинопольской и местных школ живописи;
- для Македонского возрождения характерны противопоставление народной и придворной культуры;
- под влиянием иконоборчества из храмов исчезла круглая пластика.

В сакральном искусстве развивались только рельефы и резьба;

- всплеск развития ювелирного искусства;

Развивается образование и наука. Одним из центров высшего образования в Византии была открытая в 1045 г. «Патриаршая Академия».

Видающимся учёным этого периода был Лев Математик, Симеон Новый Богослов и другие. В этот период развивается византийская литература.

Четвертый (конец XI – конец XII вв.) - самый высокий уровень развитие византийской культуры, который был обусловлен расцветом городской жизни. Это период *Комниновского возрождения* (1081-1185). В изобразительном искусстве появляется новый тип изображений, для которых стали характерными признаки одухотворенности и изящества. Постепенно в искусстве набирает силу стремление к спиритуализации. В искусстве формируется новое направление, которое получает название «Позднекомниновский маньеризм»;

Пятый (конец XII - первая половина XIII вв.) - период упадка культуры, вызванный политическим ослаблением Византии.

Шестой (вторая половина XIII - первая половина XV вв.) - зарождение и становление ограниченного «византийского гуманизма». Это период *Палеологовского возрождения* (1261-1453). Его начало - это правление Михаила VIII Палеолога, который изгнал из Константинополя и Византии латинян. Окончательно *Палеологовское возрождение* сформировалось при дворе императора Андроника II Палеолога. Политическое и социально-экономическое состояние империи способствовали доминированию мысли о неустойчивом состоянии Византии. Это наложило свой отпечаток на развитие культуры и искусства Византийской империи, для которой были характерны такие черты:

- возрождение интереса к материальной и духовной культуре Античности, которая проявилась в сакральном искусстве Византии в стиле и форме;

- постепенный отход от монументальности, усиление динамизма, эмоциональности и экспрессивности;

- в архитектуре начинается отход от монументальности, христианские храмы уменьшаются в своих размерах и приобретают черты камерности, легкости пропорций и изящества. К идеалам храмового строительства этого периода относят церковь Кахрие-Джами в Константинополе;

- это период формирования «Палеологовского классицизма» для которого характерны такие черты: широкое использование коринфских колонн и эффектные позы персонажей;

- для фресок и мозаик стало характерными значительное внимание к сценичным сюжетам, появилось много аллегорий и символов;

- в иконописи набирает популярность изображение спокойных и красивых типов лица. Изображаемое тело имеет правильные пропорции, а в движениях чувствуется гибкость.

Образование в Византийской империи. Система образования в Византии имела внесловный и многоуровневый характер. Образование в Византии было доступно всем. Начальное образование дети получали в школах грамматики, которые часто называют «пропедея». В них обучение длилось два-три года, а после их окончания ученики должны были уметь

читать, писать и считать. Учителей начальной школы называли дидаскалами. В обучении они обращали большое внимание орфографии, пению и давали основы знаний по Священному писанию.

Система среднего образования в Византии получила название грамматическая школа - «педиа» или «инкиклиос педиа». Она предусматривала воспитание всесторонне развитой личности. Обучение в грамматической школе дети начинали с девяти или десяти лет. Её ученики уделяли особое внимание изучению греческого языка, риторики, грамматики, диалектики и поэтики. Они получали основные знания по истории, математике, географии и математике. Ученики должны были знать произведения многих греческих поэтов и писателей: Гомера, Гесиода, Эсхила, Софокла, Эврипида и др.

Для развития образования Византийской империи много сделал Иоанн Златоуст (350-407) – архиепископ Константинопольский, один из трёх Вселенских святителей. Свои знаменитые педагогические идеи он изложил в трактате «О тщеславии и о воспитании детей». Он был одним из первых среди христианских ученых, кто аргументировал большое значение Библии в воспитании детей. И. Златоуст считал главными методами в обучении детей должны стать беседы и наставления.

Кроме риторических грамматических школ в Византийской империи существовали и философские школы. В них изучали произведения Платона и Аристотеля. Самой известной из них считают Афинскую Академию, которая действовала до 529 г.

В 855 г. в Магнаврах возле Константинополя была открыта школа математики, которую возглавил Лев Математик (790-870 гг.) - известный византийский механик, математик, астроном, философ, архиепископ Фессалоник. В научной литературе его часто называют Левом Философом.

В IV-VI вв. высшее образование можно было получить в высших античных школах, которые продолжали действовать в Александрии, Афинах, Антиохии, Бейруте и Дамаске. В 425 г. высшую школу открыли в Константинополе, которая получила название «Аудиториум». Значительную финансовую поддержку она получала от византийского императора Феодосия II. В 1045 г. император Константин IX Мономах открыл в Константинополе новую высшую школу, которая имела два факультета юридический и философский. Духовное образование в Византии давали школы богословия и монастырские школы.

Архитектура Византийской империи. В период становления христианской архитектуры Западной и Восточной Римских империй происходят кардинальные изменения концепций храмового строительства. Если в Античности архитекторы уделяли основное внимание фасаду храма, то в христианских храмах - его внутреннему убранству. Ведь у христиан храм – это место для собрания верующих и для вознесения ими молитв. Особенности политической, социально-экономической и культурной жизни Византии имели значительное влияние на основные этапы храмового строительства Восточной Римской империи. В империи

строили такие основные типы храмов: базилики, простой центрический тип храма, крестово-купольный, тип купольной базилики и др. Особое место в храмовом строительстве Византийской империи занимает Собор Святой Софии в Константинополе.

В V-VI вв. на территории Византии получило распространение строительство храмов крестово-купольной системы. Последняя вобрала в себя лучшие элементы базилики и центрического храма. К выдающимся архитектурным сооружениям *первого периода развития византийской культуры и искусства (IV-VII вв.)* принадлежит собор Святой Софии в Константинополе. Он был построен в 532-537 гг. в период «золотого века» Юстиниана I. Это удивительное сооружение было создано математиком Анфимием из Трал и архитектором Исидором из Милета. Собор Святой Софии в Константинополе оказал большое влияние на завершение формирования нового архитектурного стиля, который получил название византийского. Его главной особенностью было окончательное утверждение в архитектуре крестово-купольной системы.

Схема № 5.2

Особенности византийской архитектуры

Скульптура Византии. Развитие византийской скульптуры имело свои особенности. В IV-VIII вв. она развивалась под значительным влиянием римской традиции. Особое распространение получил скульптурный

рельеф, внимание которого было сосредоточено на сценах библейских сюжетов и повседневности. Но после решений Никейского христианского собора в 842 г. статуи исчезли из византийских храмов.

Византийская живопись. Значительное место в живописи принадлежало фреске, иконописи, мозаике и книжной миниатюре.

Фреска (итал. fresco – свежий, сырой) – это форма монументальной живописи по сырой штукатурке. Эта техника пришла в Византию с Античности. В V–VII вв. был сформулирован особый канон христианской византийской живописи, который оказал большое влияние на развитие не только фрески, но иконографии и мозаики.

Схема № 5.3

Основные типы иконографии Византийской империи

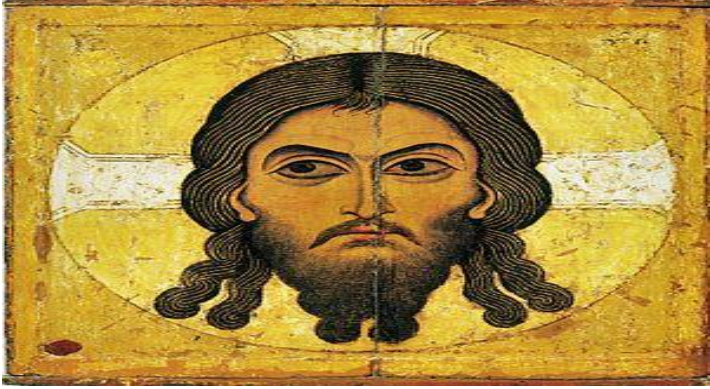

Центральное место в живописных произведениях занимали Христос, Богоматерь, святые. Их обычно изображали во фронтальном положении. Отрицательные персонажи изображались в профиль. Фигуры потеряли объемность, были плоскими и схематическими.

Термин икона происходит от греческого eikon - «образ». Первым иконописцем был евангелист Лука, а первой иконой - «Спас нерукотворный». Главной задачей, которую должна была решить иконопись - воплощение божества в телесном образе.

Важное место в иконе отводилось лику, который имел свои особенности изображения: большой лоб, вычерченные дуги бровей, широко раскрытые глаза и маленький рот.

Иконографический канон включал в себя такие важные элементы: христианская символика света, типология изображения И. Христа, Богородицы, святых и апостолов.

Основные типы иконографии Спасителя и Богородицы

№ п/п	Основные типы Иконографии Спасителя	Иконография Спасителя
1.	Нерукотворный Образ (Убрус) Господа Иисуса Христа	 <p>Источник: https://www.google.com.ua/search?q=Нерукотворный+Образ+(Убрус)+Господа+Иисуса+Христа</p>
2.	Спас Вседержитель (Пантократор)	 <p>Источник: Автор: неизвестен - http://www.icon-art.info/hires.php?lng=ru&type=1&id=149 Воспроизводится по изданию: Лазарев В.Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. М., Искусство, 2000, Общественное достояние, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6226762</p>
3.	Деисус	 <p>Источник: https://www.google.com.ua/imgres?imgurl=https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/77/Deisus_Yaroslavl.jpg/220px-Deisus_Yaroslavl.jpg&imgrefurl</p>
4.	Спас Эммануил (Христос-отрок).	 <p>Источник: https://www.google.com.ua/search?q=Спас+Эммануил+(Христос-отрок)</p>

Новый этап в развитии иконописи - это «Македонское возрождение» (856-1056). В этот период иконопись постепенно переходит от классического изображения человеческого тела к *аскетическому стилю* изображения. Для него были характерны такие черты: внимание сосредоточено на лице Спасителя или святого; изображения лишены чувств и эмоций; огромные глаза и пристальный взгляд.

В период Комниновского возрождения иконопись вновь возвращается к гармоничности образа и к классическим формам, которые получили название античный стиль иконописи: изображения на иконах получают форму; лики Спасителя и святых имеют индивидуальные черты; большое внимание уделяется изображению одежды.

Схема № 5.4

Основные типы Богородичных икон

Последним этапом активного развития византийской иконописи стало «Палеологовское возрождение». В этот период особое внимание уделяется образу Спасителя и святых.

Особое место в Византийской культуре принадлежит декоративно-прикладному искусству. В нем преобладало ювелирное искусство. Для золотых и серебряных украшений византийские мастера широко использовали технику штамповки, меллефиори, филигрань, зернь, технику выемчатой и перегородчатой эмали.

Из слоновой кости изготавливали различные украшения для мебели и ларцов. Расцветает керамика, производство стекла, ткачество и др.

5.5.2. Культура Средневековья

Термин «Средневековье» и «средние века» (*medium aevum*) – это название периода в истории и культуре Европы с V по первую половину

XVII вв. Этот термин появился в эпоху Возрождения. Первым предложил выделить этот период и дал ему название «средние века» итальянский учёный-гуманист Флавио Биондо (1392-1463) в своей работе «Три декады истории со времени падения Римской империи». Окончательно этот термин утвердился в научной литературе в конце XVII в. В наше время историю средних веков изучает наука медиевистика.

Традиционно историю Средневековья стран Западной Европы принято делить на три этапа: 1) раннее Средневековье (V- начало XI вв.); 2) развитое (высокое или классическое) Средневековье (первая половина XI-XIV вв.); 3) позднее Средневековье (XV в.). Для стран Центральной и Восточной Европы период Средневековья длился с V по первую половину XVII вв. Его характеристика дана в третьем вопросе этого раздела.

В современной истории, культурологии и искусствоведении не существует единого подхода к периодизации европейской культуры и искусства Средневековья. Одни учёные пользуются исторической периодизацией средних веков. Другие – приверженцы классической периодизации развития искусства Западной Европы. В ней принято различать три периода: дороманское искусство (V-IX вв.); романское искусство (X - вторая половина XII вв.); готика (XIII-XV вв.).

Третьи – делят историю западного средневекового искусства на такие этапы: Меровингское искусство (V – первая половина VIII вв.); Каролингское возрождение (вторая половина VIII-IX вв.); романский стиль (X – вторая половина XII вв.); готический стиль (XIII-XV вв.).

Для каждого из этих периодов (этапов) развития искусства Западной Европы были характерны как специфические стилевые особенности так и общие черты.

После падения Римской империи на территории Западной Европы возникают «варварские» королевства, которые ведут между собой захватнические войны. Многие из них то возникали, то исчезали. Среди них особо активную завоевательскую политику проводило Франкское королевство. Основателем этого королевства был вождь салических франков Хлодвиг (481-511) из рода Маровей. Так возникла новая династия Меровингов. Первый период в истории королевства Франков (V-VII вв.) получил название меровингского.

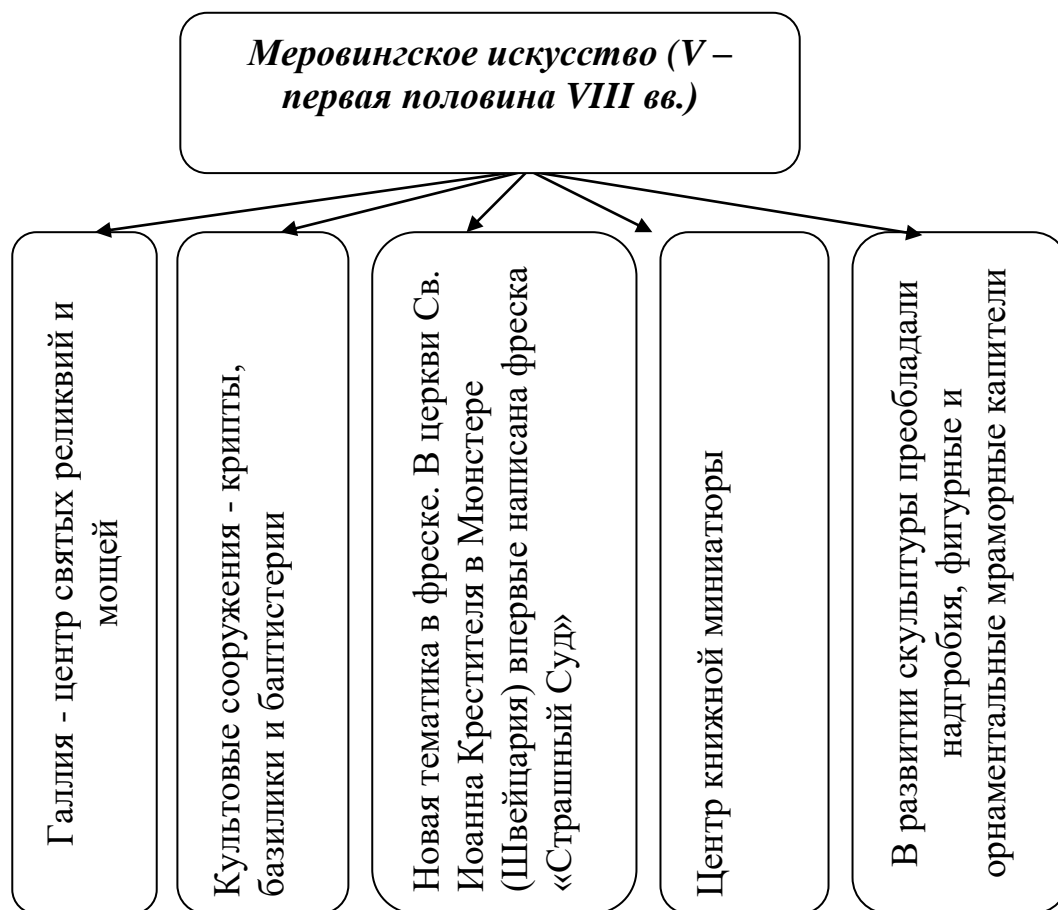
В 496 г. император Хлодвиг принимает христианство (католицизм) и заключает негласный союз с папой Римским. При Хлодвиге и его приемниках Франкское королевство становится одним из самых мощных государств в Западной Европе. Оно включало территорию современных государств: Франции, Бельгии, Люксембурга, часть земель Нидерландов, ФРГ, Италии и Испании.

В V-VII вв. Галлия становится одним из европейских центров книжной миниатюры. Её характерной чертой было наличие яркой цветовой гаммы, где преобладали красные, зелёные, синие и жёлтые цвета. Широкую известность получили самобытные уникальные книжные

миниатюры: «Евангелие Августина Кентерберийского», «Евангелие из Дарроу», «Евангелие из Эхтернаха».

Схема № 5.6

Меровингское искусство (V – первая половина VIII вв.)

Каролингское Возрождение - это период правления Карла Великого (768-814). Инициаторами и вдохновителями возрождения были члены научного кружка при дворе Карла Великого - «Придворной Академии», где были собраны выдающиеся ученые Франкского государства и других стран. Они инициировали возрождение интереса к античности и к классическому латинскому языку.

В столице Ахен (Экс-ла-Шапель) был построен дворец Карла Великого, который включал в себя целый комплекс административных, учебных и культовых сооружений. В нём особое место занимала дворцовая капелла, которая была построена в форме восьмигранника. Строительство этого дворцового комплекса длилось с 794 по 805 гг. В капелле стоял королевский трон Карла Великого, который был копией трона царя Израиля, Соломона.

Монастыри королевства стали не только культовыми сооружениями, но и образовательными учреждениями.

«Каролинское возрождение» (Каролинский ренессанс)

В королевстве была создана система образовательных центров, которая включала в себя начальную монастырскую школу, епископальную среднюю школу и Придворную Академию (высшая школа);

Карл Великий пытался внести изменения в систему устройства христианской церкви на территории своего государства. Для контроля за действиями католических епископов император разделяет всю территорию Франкского королевства на архиепископства и вводит должность архиепископа. Следующим шагом стало законодательное закрепление уплаты десятины на поддержку католической церкви. Аббатства, монастыри и церкви впервые при Карле Великом получают налоговые и юридические привилегии.

Карл Великий был одним из инициаторов унификации монашеского устава и всей жизни монастырей. Он делает попытку законодательного закрепления устава св. Бенедикта как основного для всех монастырей страны франков. Эта реформа была завершена при Людовике Благочестивом - сыне Карла Великого.

Император инициировал проведение унификации литургических книг. При его правлении были заложены основы смешанной римско-франкской литургии, которая затем распространилась в большинстве стран Западной Европы.

Карл Великий и члены Академии активно участвовали в обсуждении решений церковных соборов и христианских доктрин. Во многих теологических вопросах император пытался навязать Риму и Константинополю свою точку зрения. Эти реформы имели большое значение для утверждения не только в Франкском государстве, но и во всем христианском мире нового статуса Карла Великого – «Священного императора» и защитника всех христиан.

Англо-саксонский учёный, теолог, поэт, вдохновитель Каролинского возрождения - Алкуин (735-804) начал пересмотр и исправление ошибок в копиях Библии;

Оттоновское возрождение (X–XI вв.). После раздела государства Карла Великого в 843 г. для Западной Европы начинается сложный период истории. На земли Западной Европы нападают арабы (с юга), норманны (с севера), венгры и славянские племена (с востока).

В 936 г. германским королём стал представитель саксонской династии Оттон I Великий (936-973 гг.).

Император Оттон I и представители его династии по мужской линии не умели читать, писать и не понимали латынский язык. Ученостью славились только представительницы женского рода императорской семьи: его мать Матильда, супруга императора Адельгейда и племянницы. Особое место среди активных деятелей Оттоновского возрождения занимает Хросвита Гандерсгеймская (938-973) христианская монахиня, известная поэтесса, автор многих драматических произведений на латыни. В Западной Европе её считают первым драматургом Европы после эпохи Античности. В католической церкви она объявлена святой. Европейскую известность получила и немецкая монахиня Хильдегарда Бингеская – автор литургической драмы «Ряд добродетелей».

Центром развития образования и науки в империи была созданная при дворе императора Академия и монастырские школы. В них образование могли получить и девочки и мальчики. Для развития образования много сделал монах Гербер (950-1003). При поддержке Оттона I он был возведен на папский престол (999-1003) под именем Сильвестра II.

Период в истории Германии с 962 по 1024 гг. вошел в историю искусства Западной Европы под названием «Оттоновское возрождение». Для него были характерны следующие черты.

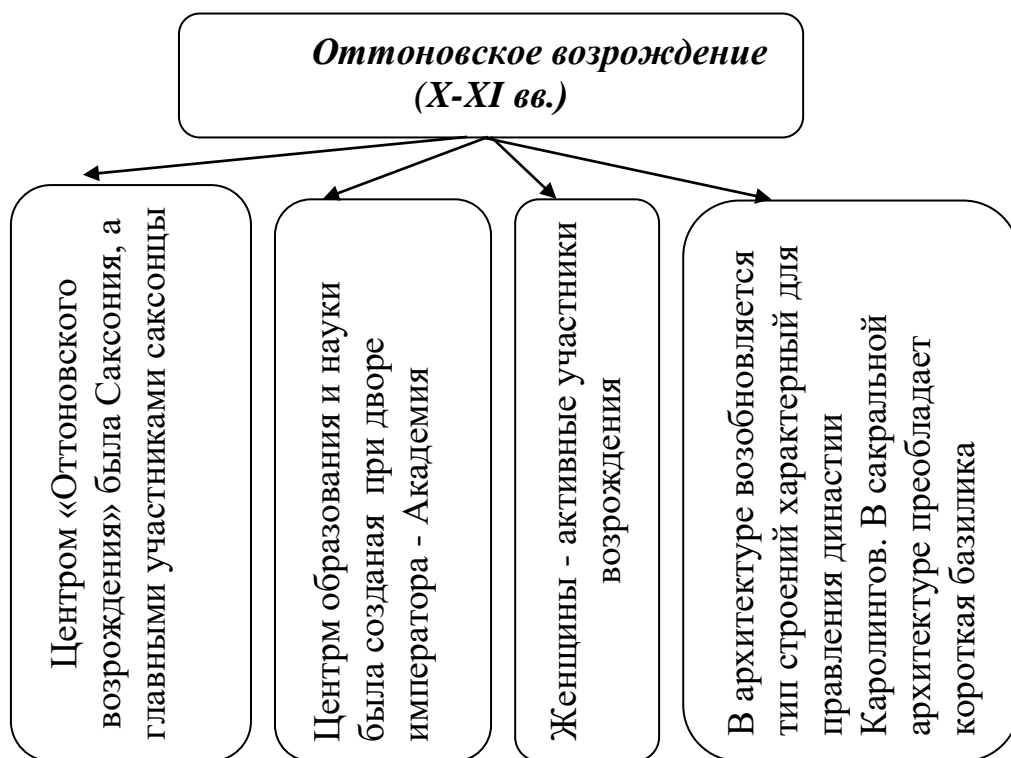
В сакральной архитектуре преобладает короткая базилика. Её особенностью было объединение нескольких типов постройки: экстерьер (внешний вид) должен был соответствовать каролинской базилике. Новшеством в экстерьере можно считать только то, что теперь он имел суровый крепостной вид и был украшен так называемым «ломбардским декором». Последний был заимствован в Италии и в нем применялись только плоские арочки. Интерьер (внутренний вид помещения) базилик должен был соответствовать оформлению раннехристианских храмов.

Для сакральной архитектуры присущи ряд черт, которые отличаю её от других эпох и стилей. Во-первых, наличие в христианских храмах двух

алтарей - восточного и западного. Во-вторых, ввод такого архитектурного элемента как крипта. Эти подземные сводчатые помещения были предназначены для погребения и для размещения там мощей святых и мучеников.

Схема № 5.8

Оттоновское возрождение (X-XI вв.)

Раннее Средневековье (V- начало XI вв.) - это период становления и расцвета патристики.

Патристика (от греч. лат. pater - отец, имеется в виду Отцы Церкви) - это совокупность теологических, религиозно-философских работ Отцов Церкви - христианских писателей II-VIII вв. Главной своей задачей они считали критику античных верований, разъяснение христианского учения, разработка основных догматов христианства, полемика с представителями других религий и с ересями.

В истории патристики принято выделять три периода: ранний или апологетика (вторая половина II - начало IV вв.), зрелая патристика или «золотой век патристики» (IV-V вв.); поздний (VI-VIII вв.).

Ранний период патристики или апологетика. К апологетам христианской церкви относят Оригена, Климента Александрийского, Тертуллиана и др. Они давали трактовки основных положений христианства, боролись с античным мировоззрением, с нехристианскими течениями и с ересями. Ориген - один из основоположников христианской

теологии, а Климент Александрийский – фундатор христианской культуры и христианской педагогики.

Зрелая патристика или «золотой век патристики» (IV-V вв.). После превращения христианства в государственную религию основное внимание теологов было сосредоточено на обосновании христианской догматики и на систематизации христианских доктрин. Это был период формирования двух направлений патристики: восточной и западной. Основателями восточной патристики были Отцы Церкви: Афанасий Великий, Василий Великий, Григорий Богослов, Григорий Нисский и Иоанн Златоуст.

Основы западной патристики были заложены в трудах Отцов Церкви: Амвросия Медиоланского, Иеронима Стридонского и Августина Аврелия.

В период *«золотого века патристики»* внимание Отцов Церкви было сосредоточено на таких проблемах: обоснование учения о Троице и тезиса о двуединой сущности И. Христа, решение космологических, религиозно-этических, антропологических и других проблем христиан.

Одним из выдающихся представителей «золотого века» патристики считают Августина Аврелия или Блаженного (354-430). К главным его работам относят знаменитые трактаты: «Исповеди», «О Троице», «О граде божьем». В последнем трактате сформулированы основные теологические и философские взгляды Августина.

Поздняя патристика – это период стабилизации христианской догматики и кодификации под эгидой теологии других наук. Видными представителями патристики этого периода были Леонтий Византийский, Максим Исповедник, Иоанн Дамаскин и др.

Романский художественный стиль (от лат. romanus – римский) – это стиль в развитии архитектуры и изобразительного искусства Европы в период раннего Средневековья в X-XII в. Он позаимствовал как ряд черт из культуры Византийской империи, с Античности, с возрождений на территории Западной Европы в период раннего Средневековья, так и ряд элементов мусульманского искусства Ближнего Востока. В нем значительное внимание уделялось возрождению искусства Древнего Рима. Одной из главных его особенностей было то, что он стал первым художественным стилем Средневековья, который объединил почти всю Западную Европу и часть Восточной Европы. Название этого стиля получило большое распространение с XIX в.

Храмы и дворцы романского стиля - это мощные оборонительные сооружения, которые часто называют монастыри-крепости или замки-крепости. Они имели массивные стены, тяжелые (часто полукруглые) двери, маленькие окна - бойницы, сводчатые помещения, толстые колонны. Главным элементом архитектурного романского комплекса было обязательное наличие башни - *донжон*. Это была главная башня феодального замка, которая стояла в самом недоступном и защищенном месте. Часто в литературе её называют «крепостью внутри крепости».

Соборы строили из камня. Для интерьера были характерны минимум декора, наличие рыцарской символики (гербов, флагов и оружия). Стены часто украшала венецианская штукатурка и роспись.

Для романского стиля была характерна такая цветовая гамма: преобладание натурального коричневого, серого, зеленого, черного и белого цветов. Сакральные сооружения в романском стиле унаследовали от раннехристианского зодчества типы базиликального и центрического типа храма.

Родиной романского художественного стиля были Франция и Германия (Саксония). Особенно много замков романского стиля было построено на территории Испании. Этот стиль получил свое развитие в Италии, Англии и др. европейских странах. За пределами Европы готические замки можно встретить в Палестине и Сирии. Их там построили крестоносцы. Главными покровителями и сторонниками романского художественного стиля была католическая церковь, монастыри и монастырские ордена.

К шедеврам романского художественного стиля в архитектуре Западной Европы относят Лимбургский собор в Германии, пизанский собор в Италии, Кайзерские соборы в Майне, Вормсе и Шпейере

Романский стиль внес свои особенности в развитие скульптуры, книжной миниатюры и живописи. Для романского стиля в изобразительном искусстве характерны такие черты: отклонение от реальных пропорций человеческого тела; господство библейской, евангельской, житийной и исторической тематики; важное место в искусстве принадлежало геометрическим узорам и элементам флоры и фауны.

Готический стиль.

Готика (итал. gotico - готский от названия германского племени готов) – стиль в развитии европейской культуры XII-XV вв. В некоторых странах она развивается и в первой половине XVI в. Этот термин придумали гуманисты в период Возрождения. При его помощи они сравнивали искусство Средневековья и Античности. Часто этот готический стиль называли варварским. Такое название и негативное к нему отношение видных деятелей Возрождения можно объяснить тем, что готика не следовала традициям и стилевым особенностям Античности.

В истории развития готического искусства принято выделять такие периоды: раннюю готику (XII в.), зрелую или высокую готику (XIII – первая половина XIV в.), позднюю или «пламенеющую» готику (вторая половина XIV-XV вв.).

Ранняя готика (XII в.). Родиной готики считают Францию. В 1137-1144 гг. в северном пригороде Парижа в Сен-Дени на территории бенедиктинского аббатства была построена монастырская церковь – первый католический храм в готическом стиле. Её архитектором был аббат Сугерий. Это аббатство знаменито тем, что начиная с XIII в. его монастырская церковь служит усыпальницей французских королей и

членов их семей. В литературе её часто называют «королевским некрополем Франции». К шедеврам ранней готики принадлежит и знаменитый Собор Парижской Богоматери (собор Нотр-Дам-де-Пари). Это уникальное здание в котором соединены элементы романского и готического стиля начали строить с 1163 по 1345 гг. Сегодня собор - визитная карточка Парижа. Кроме уникального архитектурного сооружения, изумительной скульптуры и живописи только в этом соборе верующие могут увидеть Терновый венец Иисуса Христа и многие католические реликвии, а атеисты - самый большой в мире орган.

К ранней готике принадлежат соборы Нотр-Дам в пикардийском городе Лане и Нотр-Дам в Шартре.

Зрелая или высокая готика (XIII - первая половина XIV в.). К архитектурным шедеврам высокой готики относят собор в Реймсе (собор Нотр-Дам-де-Реймс), собор Амьенской Богоматери (собор Нотр-Дам-де-Аменье), Святая капелла (Сент-Шапель) - готическая часовня реликварий в Париже и многие другие. В период зрелой готики католические соборы строятся во всех государствах Западной Европы. Среди них мы хотели обратить внимание студентов на такие уникальные соборы: Дуомо Милан или Кафедральный собор в Милане, собор Святого Марка в Венеции, кафедральный собор Сиены (Италия), Кёльнский собор (Германия), собор в Солсбери (Англия), Бургосский собор (Испания), собор Святого Стефана в Вене (Австрия), собор Святого Вита, Вацлава и Войтеха в Праге (Чехия) и др.

В период зрелой готики были окончательно сформулированы основные части (элементы) готических зданий. Среди них особое место занимали такие конструктивные и художественные элементы: нервюры (стрельчатые арки); аркбутаны (открытые полуарки); контрфорсы (вертикальные выступы); вимперги (резные фронтоны); пинакли (остроконечные ажурные башни); витражи и др. Фасады готических зданий были обязательно украшены орнаментом и скульптурами. Для готики нормой становится христианский собор, который имел крестообразный план архитектурного сооружения и форму трёх или пятинефной базилики. Основным материалом для строительства соборов служил камень и кирпич.

Период высокой готики - это новый этап в развитии скульптуры Средневековья. В ней основное место принадлежит рельефам и статуям. Большинство скульптур было посвящено Страшному суду. Среди статуй преобладали фигуры святых и аллегорические образы. В поздней готике появились скульптурные алтари в интерьере.

Поздняя или «пламенеющая» готика (вторая половина XI-XV вв.). Термин «пламенеющая» готика возник во второй половине XIX в. в Англии. Его предложил в 1851 г. известный английский историк, профессор Оксфордского университета Эдуард Фримен. Он первым обратил внимание на то, что многие позднеготические соборы украшены орнаментом и сильноудлиненными фронтонами, которые похожи на

«языки» пламени. В стиле «пламенеющей» готики в XIV – XVI вв. было построено ряд соборов во Франции, Испании, Португалии, Англии и Италии. Ярким примером этого готического стиля служит Башня Сен-Жак в Париже, которая была построена в 1509-1523 гг.

Образование и наука Средневековья. В средние века на территории Западной Европы исследователи выделяют три основных уровня учебных заведений (школ). Первый - это низшие или монастырские школы, в которых учились те, кто хотел посвятить свою жизнь служению Богу.

Второй - соборные или средние школы, которые создавались при резиденциях католических епископов.

Третий - высшие школы или университеты. Среди них особым авторитетом пользовались Болонский, Оксфордский, Кембриджский, Парижский и Пражский университеты.

Схоластика - это классическая форма или направление религиозной и философской мысли Западной Европы в IX-XIV вв., которое пыталось систематизировать и дать рационально-логическое обоснование христианства. В её развитии выделяют три периода: ранний, зрелый и поздний.

К характерным чертам культуры и искусства Западной Европы в эпоху Средневековья относят:

- христианские ценности проникли во все стороны жизни;
- синтез различных видов искусств;
- ведущая роль архитектуры в развитии культуры;
- иперсональность искусства;
- условность, символизм, психогизм (вера, духовность, небесная чистота);
- Библия и библейские сюжеты - важные источники развития искусства.

Важнейшей особенностью развития культуры Средневековья было то, что она развивалась под влиянием христианства и христианской церкви.

5.5.3. Культура Киевской Руси

Важное влияние на политическую, социально-экономическую, религиозную и культурно-национальную жизнь Киевской Руси в X в. имели реформы Владимира Великого в 980 – 1015 гг. Среди них особое место занимает принятие христианства в 988 г., которое имело большое влияние не только на внутреннюю политику государства, но и на внешнюю.

Значение принятия христианства на Руси.

1. Принятие христианства укрепило положение и престиж Руси на международной арене. Киевские князья установили равноправные контакты и дипломатические связи с влиятельными династиями европейских стран;

2. Принятие христианства способствовало развитию международной торговли Руси с соседними христианскими странами и прежде всего с Византией;

3. Принятие христианство способствовало укреплению позиций киевского князя;

4. Христианская церковь способствовала объединению в единое государство разрозненных княжеств и племен, проживавших на территории Руси;

5. Принятие христианства способствовало изменению уклада жизни и норм поведения населения Руси (отменено жертвоприношение и др.);

6. Принятие христианства дало возможность приобщить славянские, финские и тюркские племена Руси к христианским ценностям;

7. Принятие христианства способствовало развитию письменности, образования, науки, литературы, архитектуры, изобразительного и декоративно-прикладного искусства.

Письменность. Образование и наука.

Письменность. Все славянские страны ежегодно отмечают 24 мая религиозный и государственный праздник – День славянской письменности и культуры. Украина не является исключением. На территории Украины его празднование официально установлено согласно Указу Президента от 17 сентября 2004 г. Этот праздник признают не только славянские народы, а и во всем мире. По решению ЮНЕСКО 863 г., первый год пребывания Кирилла и Мефодия в Моравии, признан годом создания первой славянской азбуки. Именно с этого года все начинают официальный отсчет развития письменности у славян. Относительно проблемы существования докириллической письменности, то этот вопрос и сегодня остаётся дискуссионным.

Традиционно принято считать, что братья Кирилл и Мефодий создали глаголицу, а позже христианские миссионеры на её базе создали кириллицу. Глаголица и кириллица получили распространение на территории Руси после принятия христианства в 988 г. Несколько столетий они параллельно существовали на землях Руси, а затем осталась только кириллица.

Существование кириллицы и глаголицы болезненно воспринимало руководство католической церкви, которое пыталось навязать славянским странам латиницу. Под давлением Рима в XII в. на латиницу начали переходить хорваты, в XIII в. – чехи, в XIV – поляки, в XIX в. – румыны. В XX – XXI вв. эта тенденция продолжается.

Образование.

Развитие образования на Руси традиционно начинают с деятельности киевского князя Владимира Великого и с принятия христианства в 988 г. В «Повести временных лет» указано на то, что в 998 г. князь Владимир открыл в Киеве при церкви Успения Пресвятой Богородицы (Десятинной церкви) первое государственное учебное заведение – школу «книжного учения».

Традиция открытия и заботы об образовательном уровне Киевской Руси была поддержана сыном Владимира Великого - князем Ярославом Мудрым. В 1037 г. Ярослав Мудрый открыл при Софийском соборе дворцовую школу. Школа «книжного учения» Владимира Великого и дворцовая школа Ярослава Мудрого - это первые учебные заведения высшего типа на Руси. В них обучались дети бояр, и феодалов. Учеников этих школ готовили к государственной и церковной деятельности. В дворцовой школе Ярослава Мудрого учились не только русичи, но и иностранцы.

В XI в. на территории Руси сложилась стройная образовательная система, которая включала в себя такие типы школ: дворцовые школы (школы «книжного учения»), монастырские школы, школы грамоты, кормильство и женские школы.

Монастырские школы - это закрытые богословские учебные заведения в которых монахи получали строгое аскетическое воспитание и обучение. В 1068 г. при Киево-Печерском монастыре была открыта высшая богословская школа для подготовки будущих руководителей христианской церкви на Руси.

Во второй половине XII в. по инициативе князя Ярослава Осмомысла (1153-1187) на территории Галицко-Волынского княжества при христианских монастырях открываются монастырские церкви открытого типа. В них могли учиться не только монахи, но и дети свободных граждан государства.

Кормильство – это форма индивидуального обучения детей бояр и феодальной знати Руси. Беднейшие феодалы отправляли своих детей учиться в школы грамоты. В них обучение было платным.

Первые женские школы появились на Руси в XI вв. Самой известной из женских школ стала открытая в 1086 г. в Киеве сестрой киевского князя Владимира Мономаха - Анной Всеволодовной школа.

Наука. Киевский митрополит Климент Смолятич в своих работах указывает на то, что в XI в. на территории Руси было 300-400 учёных. Долгое время основным центром развития науки был город Киев. К выдающимся учёным того времени принадлежали знаменитые «книжники Ярослава Мудрого»: Илларион, Даниил Заточник, Лука Жидята, и др.

Важными центрами развития науки в Киевской Руси были Киево-Печерский и Михайловский Выдубицкий монастыри. Среди их монахов особое место в развитии науки занимают Феодосий Печерский, Нестор Летописец, Кирилл Туровский и др.

Для становления исторической науки в Киевской Руси много сделал Нестор Летописец - древнерусский летописец (писатель), богослов, агиограф, монах Киево-Печерского монастыря. Его главный исторический труд - летопись «Повесть временных лет», которая была написана около 1113 г. «Повесть временных лет» - это наиболее ранний из дошедших до наших дней древнерусский летописный свод начала XII в. Её часто называют «Первоначальная летопись» или «Несторова летопись». Вторая

редакция «Летописи» была создана игуменом Сильвестором в киевском Выдубицком Михайловском монастыре.

Для развития философской мысли Руси много сделали Киевский митрополит Илларион. Его главный научный труд – «Слово о Законе и Благодати». Среди князей Киевской Руси видными учёными-философами были Ярослав Мудрый и Владимир Мономах. Видными философами были митрополит Климент Смолятич, епископ Кирилл Туровский (1130-1182), игумен Киево-Печерского монастыря Феодосий Печерский (1036-1074).

Развитию медицины способствовали Антоний Печерский (983-1073), Олимпий Печерский (1070-1114), Агапит Печерский-Безмездник (?-1095), Дамиан Печерский-Целебник (?-1071), Прохор Печерский-Лободник (?-1107) и др. Среди известных медиков и цылителей Руси были и женщины. Особое место среди них принадлежит внучке Владимира Мономаха Евпраксии Мстиславне (1108-1172), которой приписывают авторство известного византийского медицинского трактата «Мази».

Литература Киевской Руси.

Всю литературу Киевской Руси принято делить на переводную и оригинальную.

Переводная литература Киевской Руси возникла после принятия христианства. При Владимире Великом для богослужений и для обучения пользовались христианскими книгами, которые привезли из Болгарии (на старославянском языке) и Византии (на греческом языке). При Ярославе Мудром книги начали переводить с греческого на древнерусский.

Более одной трети переводной литературы Руси - это богослужебные книги. Только незначительная её часть - это светская литература.

Среди книг Ветхого завета особой популярностью на Руси пользовались «Пятикнижие Моисея», книги пророков Исая, Иеремии, Иезекииля и Псалтыри. Новый завет был переведен полностью.

На Руси особо ценились работы Отцов Церкви: Иоанна Златоуста (344-407), Григория Богослова (329-390), Василия Кесарийского (330-379).

Большой популярностью пользовались и византийские естественнонаучные произведения, которые были тесно связаны с христианскими догматами. Особое распространение получили Шестидневны - литературные произведения в которых были даны комментарии библейских рассказов. В «Физиологе» были собраны рассказы о поведении животных и птиц.

Оригинальная литература - это литература написанная на древнерусском языке и дошедшая до наших дней без изменений. В ней сохранились народные традиции. Она создавалась на основе народных сказаний и устных преданий, литературных источников богословского и светского характера, государственных актов, житий святых и других источников.

До наших дней сохранилось очень мало книг оригинальной сакральной литературы. Среди них самые давние: Реймское Евангелие

(в 1040-х гг. Анна Ярославна увезла её во Францию), Остромирово Евангелие (древнейшая рукописная книга Руси была создана в 1056-1057 гг. Хранится в Российской национальной библиотеке), Мстиславово Евангелие (хранится в Государственном историческом музее России) и др.

Выдающимся представителем церковных проповедей Киевской Руси считают одного из основателей Киево-Печерской Лавры - Феодосия Печерского. К шедеврам жанра праздничные проповеди относят известное произведение митрополита Иллариона «Слово о Законе и Благодати», которое было написано около 1037-1050 гг. К ярким образцам оригинальной житийной литературы принадлежит и Киево-Печерский Патерик.

Особое место среди жанров исторического повествования занимает «Повесть временных лет» - первая древнерусская летопись, которая дошла до наших дней почти в первоначальном виде. Первую редакцию «Повести временных лет» в 1110-1113 гг. написал монах Киево-Печерского монастыря Нестор. Она написана в ансамблевом или в анфиладном жанре. Особенностью которого есть то, что он включает в себя несколько литературных жанров: сказание, житие, молитва, летописное повествование, летописная повесть, кодексы, договоры и др.

К этому литературному жанру Киевской Руси относят такие произведения: летопись Аскольда (есть разные версии о её существовании), Киевскую летопись (описаны события с 1111 по 1200 гг.), Галицко-Волынская летопись (раскрыты события XIII в.).

Важное место в светской оригинальной литературе принадлежит былинам - фольклорным эпическим песням. Название этого жанра ввёл в научный обиход в 1840-х гг. российский этнограф-фольклорист, археолог и палеограф - И. Сахаров (1809-1863).

К уникальным литературным произведениям Руси принадлежит и «Слово о полку Игореве». Оно посвящено неудачному походу новгород-северского князя Игоря Святославовича на половцев в 1187 г.

Архитектура. На территории Руси мастеров-строителей называли зодчими. Термин «архитектор» начали широко использовать только в XVII-XVIII вв. Основу сакральной архитектуры Киевской Руси составляли храмы (соборы, монастыри, церкви). Первые храмы на территории Руси появились до принятия христианства.

Традиционно принято считать, что первой каменной церковью (храмом) Древней Руси была Десятинная церковь, которую построили в 989-996 гг. приехавшие из Византийской империи греческие мастера. Официальное её название церковь Успения Богородицы. Многие искусствоведы считают, что её прототипом была церковь Феотокос Фарос, которая входила в дворцовый комплекс византийских императоров. Видную роль в строительстве Десятинной церкви сыграла жена киевского князя Владимира Великого Анна - сестра императоров Византийской империи. Своё название Десятинная церковь получила в народе потому, что князь Владимир Святославич отдавал на её содержание десятую часть

доходов государственной казны Руси. В 1240 г. орды хана Батые полностью разрушили эту церковь.

Таблица № 5.2

Этапы развития архитектуры Киевской Руси

№ п/п	Название этапа	Характерные черты
1.	<i>Первый этап (конец X - 20-ые гг. XI вв.).</i>	<ul style="list-style-type: none"> - На Руси возникает монументальное каменное строительство. - Значительное влияние византийского архитектурного стиля и техники. - Строительство Десятинной церкви. - Начало строительства оборонных валов. - Строительство киевского детинца – «Града Владимира».
2.	<i>Второй этап (1030-1050-е гг.).</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Активное строительство в городах Руси. - Строительство в Киеве «Града Ярослава». - Строительство Софийского собора в Киеве. - Строительство оборонных сооружений. - Возведение княжеских ансамблей. - Формируются общие черты архитектуры.
3	<i>Третий этап (вторая половина XI – начало XII вв.).</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Формируется основной тип храмового строительства в Киевской Руси. - Главным образцом для княжеско-монастырского строительства стал Успенский собор Киево-Печерской Лавры. - На Руси возникают местные архитектурные школы .
4.	<i>Четвертый этап (1120-1180 гг.)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Время окончательного формирования местных архитектурных школ. - Формирование феодальных центров. - Отход от византийского стиля и использование в архитектуре некоторых элементов романского.
5.	<i>Пятый этап (конец XII – первая половина XIII вв.).</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Обращение к народному зодчеству. - Возникают новые архитектурные приёмы. - Заказчиком строительства становится население.

При Ярославе Мудром в Киеве на месте победы руссичей над печенегами был построен Софийский собор. (около 1037 г.). На его строительстве работали как византийские, так и русские мастера. Собор был вторым каменным сооружением Киева. На протяжении долгих веков – это не только важный центр христианской церкви, но культурный.

Здесь Ярослав Мудрый основал первую на Руси библиотеку. На протяжении многих веков его пытались уничтожить: в 1169 г. князь А. Боголюбский, в 1240 г. хан Батый. Софийский собор - это памятник мирового архитектурного наследия, который охраняется Unesco (ЮНЕСКО). В списке всемирного наследия ЮНЕСКО значатся ещё два киевские христианские храмы Руси: Киево-Печерская Лавра и церковь Спаса на Берестове.

Светскую архитектуру можно разделить на оборонные, жилые и государственные (княжьи) сооружения. При Владимире Святославиче для охраны Руси от набегов кочевых племен были построены оборонительные сооружения Змиевы валы. Среди памятников оборонного зодчества Руси важное место занимают Золотые ворота в Киеве. Долгие годы они служили главным или центральным въездом в Киев.

Кроме киевского детинца в городе были ещё два важных района: Подол и Печерск. На Подоле жили ремесленники, а на Печерске - Киево-Печерская Лавра и ряд селений.

В XII-XIII вв. архитектурные сооружения и прежде всего храмы начинают приобретать местную специфику. Это было вызвано использованием определенных местных строительных материалов: камня, кирпича, плинфы. Под влиянием техники каменной (кирпичной) кладки и методов ведения строительства в княжествах начинают формироваться архитектурные школы. Среди них самой влиятельной была киевская архитектурная школа.

Живопись Руси. В живописном искусстве Киевской Руси искусствоведы выделяют два вида: монументальную и станковую живопись.

Монументальная живопись - это живопись на полу, на стенах и на потолках архитектурных сооружений. Это техника фрески и мозаики которые русичи заимствовали в Византии.

Выше мы уже говорили о том, что фреска - это живопись по сырой штукатурке. Её причисляют к технике стеновых росписей. В Киевской Руси была известна и техника фрески по сухой штукатурке.

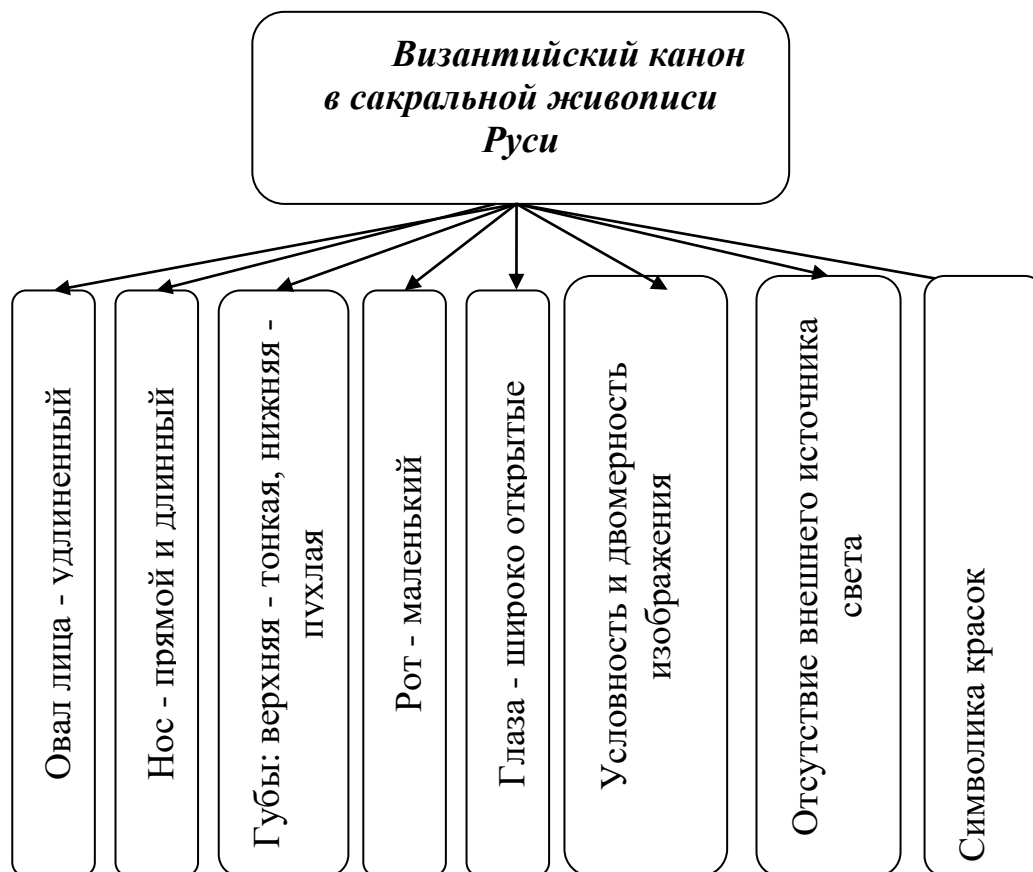
Мозаика - это вид монументальной живописи, в которой рисунок (изображение) набирается из разноцветных камней, керамических плиток или смальты.

Живопись киевской Руси сохранилась в Софийском соборе в Киеве. Особую ценность составляют её фрески и мозаики. Их характерной особенностью есть то, что мозаикой украшены главные элементы интерьера собора - алтарь и центральный купол. Все остальные части живописи собора - это фрески. До наших дней в соборе сохранилось около трёх тысяч метров квадратных оригинальных фресок и 260 квадратных метров мозаик. Среди мозаичных изображений собора два главные: в центральном куполе - Спас Пантократор «Христос - Вседержитель», а среди мозаичного ансамбля алтаря Оранта - фигура молящейся Богородицы. Это уникальное мозаичное изображение. Для него

характерны такие черты: во-первых, высота изображения - около шести метров; во-вторых, это единственное в мире изображение Богородицы, которая стоит на коврике (очень близок к украинскому вышитому рушнику); в-третьих, фигура Оранты выделяется особым величием, красочной гаммой и монументальностью.

Схема № 5.9

Византийский канон в сакральной живописи Руси

На протяжении многих веков Богородицу почитают Заступницей жителей Киева и православных христиан. В народе это изображение называли «Нерушимая стена». Многие столетия существует легенда, что сколько сохранится мозаичное изображение Богоматери Оранты столько будет стоять и Киев.

Мозаики Софийского собора – это уникальное сокровище изобразительного искусства первой половины XI в. не только украинского народа, но и мировой культуры. Искусствоведы обращают внимание на то, что в христианском изобразительном искусстве собора можно найти элементы языческой (изображение Солнца) и иудейской символики (мозаичный пол).

Уникальные мозаичные изображения были и в Михайловском Златоверхом монастыре. В 1934 г. мозаики и фрески с него были сняты, а

сам собор согласно распоряжению Политбюро Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины (ЦК КП(б)У) был взорван 14 августа 1934 г.

В сохранении мозаик и фресок Михайловского Златоверхого монастыря важная роль принадлежит советским искусствоведам Н. Макаренко и Д. Айналову, которые были репрессированы в Советском Союзе. Значительная часть фресок были перевезены в Третьяковскую галерею (Москва) в Эрмитаж (Ленинград, ныне Санкт-Петербург) и небольшая часть в Софийский собор (Киев). Среди них в Софийском соборе сохранялась уникальная мозаика «Евхаристия».

В 2001-2004 гг. Российская Федерация возвратила Украине одиннадцать фрагментов фресок XII в. Михайловского Златоверхого монастыря, которые хранились в Эрмитаже.

Основу фресковой росписи Софийского собора составляют многофигурные сцены, изображения святых и орнаменты. Значительная часть фресок собора написана на христианскую тематику. Одну треть занимают фрески на светскую тематику. Среди них особую ценность представляет групповой портрет семьи Ярослава Мудрого.

Монументальная живопись Руси представлена в Софийском соборе, Михайловском Златоверхом монастыре и Киево-Печерской Лавре. Это основные христианские храмы Киева.

Основу станковой живописи Киевской Руси составляют иконы и книжная миниатюра. К выдающимся памятникам иконописи Руси принадлежит Вышгородская икона, которая была написана в Византии и в 1130 г. привезена в Киев. Позже она была выставлена в Богородицком монастыре в городе Вышгород, что был расположен вблизи Киева. Князь А. Боголюбский вывез в 1155 г. эту икону во Владимир Ростово-Суздальского княжества. С того времени она получила своё второе название - икона Владимирской Богоматери. В 1395 г. икону вывезли в Москву. Сейчас Вышгородская (Владимирская) икона хранится в Третьяковской галерее в Москве.

Одной из древнейших икон, которые были написаны в Киево-Печерском монастыре считают Свенскую (Печерскую) икону Божьей Матери. Её написал иеромонах Киево-Печерского монастыря Алимпий, которого считают основоположником иконописания на Руси. Он был учеником византийских мастеров, которые расписывали Успенский собор в Киево-Печерской Лавре. На иконе Алимпий изобразил сидящую на троне Богородицу и стоящих перед ней Феодосия и Антония Печерских. Свенская икона находилась до 1288 г. в Киево-Печерской Лавре, а затем была вывезена в Брянский Успенский мужской монастырь. В 1924 г. икону передали в Третьяковскую галерею в Москве.

Техника написания иконы была выработана в Византии, а затем перенесена на территорию Руси и в основном сохранена до наших дней. Икона традиционно состоит из четырёх частей (слоев). Первая часть – деревянная доска (или кусок холста). Вторая часть – грунт или левкас.

Третья часть – иконописная живопись. Иконы писали темперными красками. В них связующим элементом была эмульсия, которая состояла из куриного желтка и воды. Четвертая часть – тонкая пленка отвердевшей олифы.

К жемчужинам Галицко-Волынской иконописи относят Холмскую чудотворную икону (хранится в музее Волынской иконы города Луцк) и икону Волынской Богоматери (XIII в.), числится в списке самых ценных произведений изобразительного искусства Украины. В наши дни икона Волынской Богоматери хранится в Национальном художественном музее города Киева.

Книжная миниатюра Киевской Руси.

Важное место в оформлении литературных произведений Руси играли миниатюры или заставки. К ним относят такие элементы: сюжетные иллюстрации к содержанию книги, буквицы (большие орнаментированные буквы в начале текста) и узоры (иллюстрации на полях). В XI в. в оформлении литературных произведений господствовал византийский орнамент, который представлял собой рамку украшенную геометрическими фигурами. Его главными мотивами были: Древо жизни, лилия, спираль, плетенка, византийский цветок, акант, лавровый венок, монограма Христа, якорь, рыбы, драконы, грифоны, львы, павлины, голуби, орлы, стилизованные растительные побеги (часто виноградной лозы) и др. В цветовом оформлении книжных миниатюр Руси преобладали красный и зелёный цвета. Буквицы были произведением искусства. Они часто напоминали фантастических животных или птиц.

Яркими примерами книжной миниатюры Киевской Руси могут служить Остромирово Евангелие и Изборник Святослава (Изборники 1073 и 1076 гг.).

Среди шедевров Галицко-Волынской книжной миниатюры выделяют Холмское Евангелие, Волынское Евангелие и Галицко-Волынскую летопись. Эти книги оформлены в галицко-волынском художественном стиле.

Декоративно-прикладное искусство Руси.

Значительное место среди сохранившихся видов декоративно-прикладного искусства Киевской Руси занимают драгоценные изделия. Ювелиры Руси работали в техниках: зернь, скань, чернь, перегородчатая и выемчатая эмаль, чеканка, художественное литье и инкрустация.

Ювелирные изделия были не только украшением, но и служили оберегами. Среди них много змеевиков. Самым знаменитым древнерусским змеевиком XI-XII в. считают змеевик или «Черниговскую гривню» Владимира Мономаха. Это был языческий талисман со змеевидной фигурой скифской богини, который защищал своего хозяина от болезней и смерти.

Широкое распространение на Руси получили женские украшения - колты или подвески к головному убору.

Одним из видов декоративно-прикладного искусства Руси было лицевое шитье или «Живопись иглой». Это было шитье золотом или шёлком иконописных произведений. Работы этого вида имели сакральный характер. При помощи этой техники шили плащаницы, хоругви, элементы одежды для священников и др. этой техникой в обязательном порядке должна была владеть женская половина феодального общества Руси. Различают византийскую, киевскую и новгородскую школу шитья. Изделия этого вида создавались при дворе князя и при монастырях.

Высокого уровня развития достигли керамика, стеклоделие, кожемяки, кузнечное и оружейное дело,ковка и чеканка, ткачество, прядение, обработка дерева и др. В XII в. в Киевской Руси насчитывалось около 60 ремесленных специальностей. Ремесленники в городах селились группами по роду занятий. Так в Киеве возник квартал Кожемяки. Свободные ремесленники селились в посадах. В Киеве это был Подол.

Киевская Русь занимает важное место в истории и в культуре украинского народа. Её литература, архитектура, изобразительное и декоративно-прикладное искусство - это сокровища не только украинской, но и мировой культуры.

Вопросы для самоконтроля:

1. Что Вы знаете о развитии образования и науки Византии?
2. Какие характерные черты развития литературы Византийской культуры?

Задания к самостоятельной работе студентов

1. Заполнить таблицу «Византийская культура».

<i>№ n/n</i>	<i>Название периода</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Изобразительное искусство</i>	<i>Христианская церковь</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

2. Заполнить таблицу «Культура Средневековья».

<i>№ n/n</i>	<i>Название периода</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Изобразительное искусство</i>	<i>Христианская церковь</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

3. Заполнить таблицу «Культура Киевской Руси».

<i>№ n/n</i>	<i>Название периода</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Изобразительное искусство</i>	<i>Христианская церковь</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

«Влюбиться можно в красоту,
но полюбить - лишь только душу».
Уильям Шекспир

РАЗДЕЛ 6.6.: КУЛЬТУРА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

6.6.1. Предпосылки возникновения Возрождения. Культура эпохи Проторенессанса.

6.6.2. Культура Раннего Возрождения. Гуманизм.

6.6.3. Титаны итальянского Возрождения.

6.6.4. Культура Позднего Возрождения.

6.6.5. Культура Северного Возрождения.

6.6.6. Украинская культура XIV – первой половины XVII вв.

Термины: Ренессанс, Возрождение, Реформация, гуманизм, полемическая литература, титаны Возрождения, Северное Возрождение.

6.6.1. Предпосылки возникновения Возрождения

Схема № 6.1

Социально-экономические предпосылки Rinascimento

Возрождение (итал. Rinascimento, франц. renaissance - «ренесанс») - явление культурного развития ряда стран Центральной и Западной Европы. Хронологически эпоха Возрождения охватывает период XIV-XVI вв. При этом до конца XV в. он оставался в основном итальянским явлением.

Схема 6.2

Политические и культурные предпосылки Возрождения в Италии и в Европе

Термин «Возрождение» или «Ренессанс» был впервые введен научный обиход в 1477 г. фламандским композитором и теоретиком музыки Иоанном Тинкторисом (1435-1511), который оценил творчество родоначальника нидерландской полифонической школы – композитора Гийома Дюфаи (1397-1474), как «возрождение фламандской музыки». В 1500 г. известный итальянский художник, архитектор и историк искусства Джорджо Вазари в работе «Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих» употребил термин «Ринашита» (итал. «Rinascita» - «Возрождение») для анализа творчества Леонардо да Винчи (1452-1519), Рафаэля (1483-1520) и Микеланджело (1475-1564). До XIX в. это понятие рассматривали как синоним латинскому термину «Renovatio» - «Обновление».

Как научная категория – термин «Ренессанс» вошёл в научный оборот в XIX в. благодаря французскому историку и публицисту Жюльо Мишле

(1798-1874), который в 1855 г. издал свою работу «История Франции в XVI веке: Ренессанс». Именно его современная наука считает автором термина «Ренессанс» или «Возрождение». В 1860 г. швейцарский историк культуры Якоб Бурхард (1818-1897) – один из родоначальников культурологии употребил этот термин в своей работе без перевода на немецкий язык. С этого года многие историки культуры начали использовать в своих работах термин «Ренессанс». В Италии термин «Rinascita» не прижился. Вместо его придумали неологизм «Rinascimento».

Схема № 6.3

Характерные черты «Ренессанса» или «Возрождения»

Важной характерной чертой эпохи Ренессанса в Италии было переосмысление идей античности и ценностей христианской (католической) традиции. Эта черта выделяла Возрождение в Италии от аналогичных процессов в других странах. Теоретики и выдающиеся деятели Итальянского Возрождения сохранили веру в Бога, но по-новому начали оценивать человека и самих себя.

Значительное влияние на зарождение Возрождения в Италии имело и то, что на территории этой страны к XIII в. не сформировалось сословие феодалов. Это способствовало тому, что феодальная знать была вовлечена в активную жизнь городов Италии и была тесно связана с деятельностью купцов и ремесленников.

В городах Италии сформировалась светская система начального, среднего и высшего образования. Многие учебные заведения

существовали на деньги городских коммун. В них особое внимание уделяли гуманитарному образованию.

В искусствознании существуют несколько подходов к периодизации Итальянского Возрождения. Первый предусматривает сохранение итальянских названий столетий эпохи Возрождений в Италии: XIII - *дученто*, XIV - *треченто*, XV - *кватроченто*, XVI - *чинквеченто*.

Второй предполагает деление искусства «Rinascimento» (Ринашименто) в Италии на четыре большие этапа:

Первый - проторенессанс (конец XIII - первая половина XIV века);

Второй - раннее Возрождение (II половина XIV века - начало XV века);

Третий - высокое Возрождение (конец XV - начало XVI века);

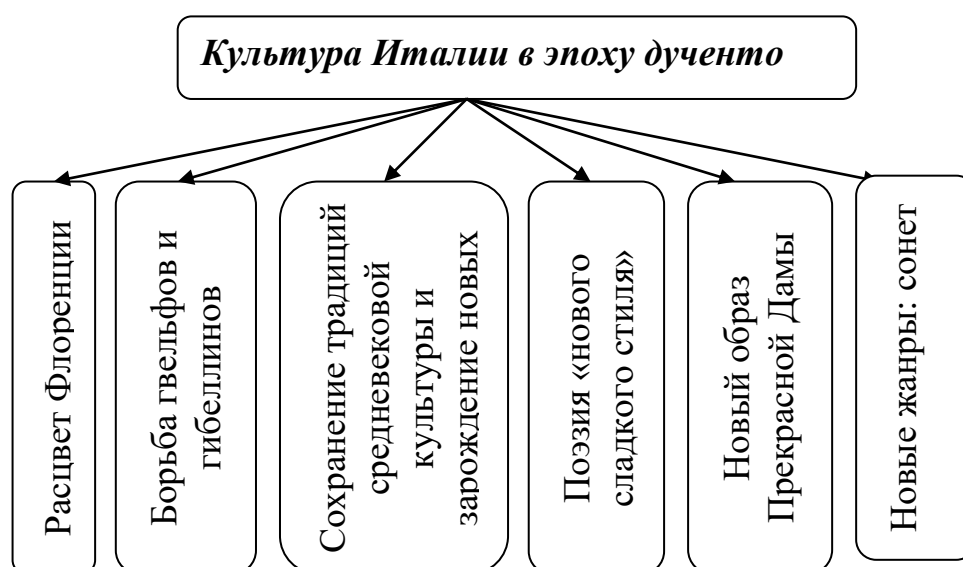
Четвёртый - позднее Возрождение (вторая половина XVI века).

Проторенессанс (от греческого «πρωτος» - первый и французского «renaissance» - возрождение) - это период в истории культуры и искусства Италии XIII - первой половины XIV вв. Для него были характерны такие тенденции: интерес к античным сюжетам и значительный рост реалистичности итальянского искусства.

В искусствознании принято делить проторенессанс на два этапа: *первый* - *дученто* (1200) или яркий и жизнерадостный. В Париже в 1320 г. католический епископ, композитор, музыкант и теоретик музыки Филипп де Витри или Филипп Витрийский (1291-1361) издал свой знаменитый трактат «Новое искусство». После его издания этим выражением начали называть искусство, которое пришло на смену культуре Средневековья.

Схема № 6.4

Культура Италии в эпоху дученто

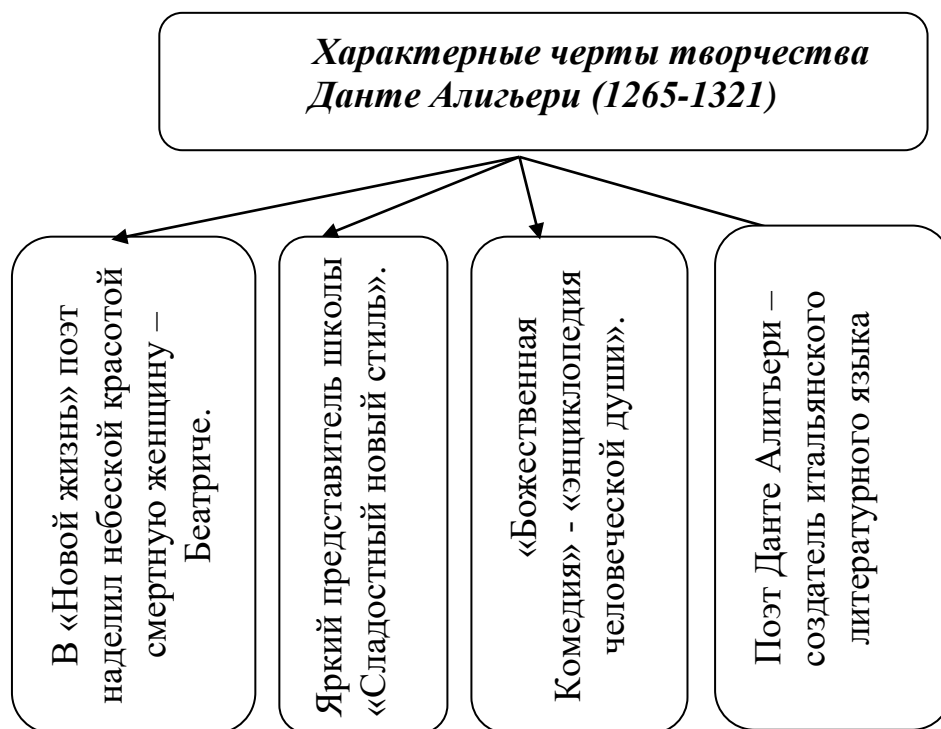
XII-XIII вв. - это период значительных социально-экономических процессов на территории многих европейских стран и Италии. Среди них особое место принадлежит коммунальным революциям, которые

проходили на территории Европы в X-XIII вв. Их главной особенностью была освободительная борьба всех слоёв городского населения против зависимости от могущественных сеньоров и приобретение права на самостоятельное управление. Наиболее успешной эта борьба была для ряда городов Северной и Средней Италии, которые получили независимость. Важными центрами развития культуры Италии были такие города: Венеция, Генуя, Флоренция, Сиена, Милан, Болонья, Перуджа и Лука.

Видным представителем эпохи дученто был *Данте Алигьери* (1265-1321) - выдающийся мыслитель, богослов, политик, литературовед, поэт и основоположник итальянского литературного языка. Данте Алигьери был одним из выдающихся представителей литературно-философской поэтической школы «Сладостный новый стиль». Её полное название - «Школа Дольче стиль нуово. Сладостный новый стиль», а сокращенное - «стильновизм». Лидером школы «Сладостный новый стиль» был итальянский поэт, представитель тосканско-эмилианской поэтической традиции Гвидо Гвиницелли (1230-1276). Самым выдающимся поэтическим произведением школы «Сладостный новый стиль» была работа Данте Алигьери «Новая жизнь» (1293), в которой поэт рассказал о своей любви к юной флорентийской даме Беатриче Портинари. Это повесть-автобиография Данте, в которой он рассказывает читателю о своих сокровенных чувствах и переживаниях.

Схема № 6.5

Характерные черты творчества Данте Алигьери (1265-1321)

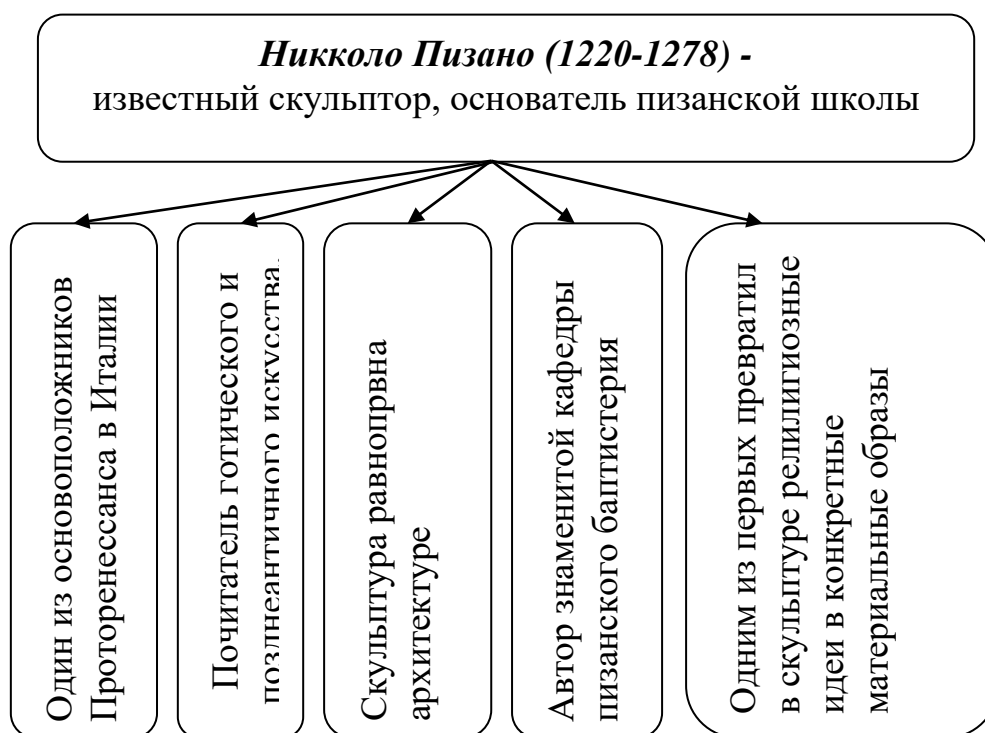

Вершиной творчества Данте Алигьери стало написание поэтом в 1307-1321 гг. «Комедии», которая получила название «Божественная». Она состоит из трёх частей: «Ад», «Чистилище» и «Рай». В «Комедии» Данте описывает грешные и благородные поступки людей. Поэтому наши современники часто называют «Божественную Комедию» - «энциклопедией человеческой души».

Значительное влияние на становление идей Проторенессанса имел основатель пизанской школы скульптуры Италии Никколо Пизано (1220-1278).

Схема № 6.6

Творчество Никколо Пизано (1220-1278)

Известными скульпторами Проторенессанса были Джованни Пизано (1250-1315), Андреа Пизано (1290-1350), Арнольфо ди Камбио (1245-1310).

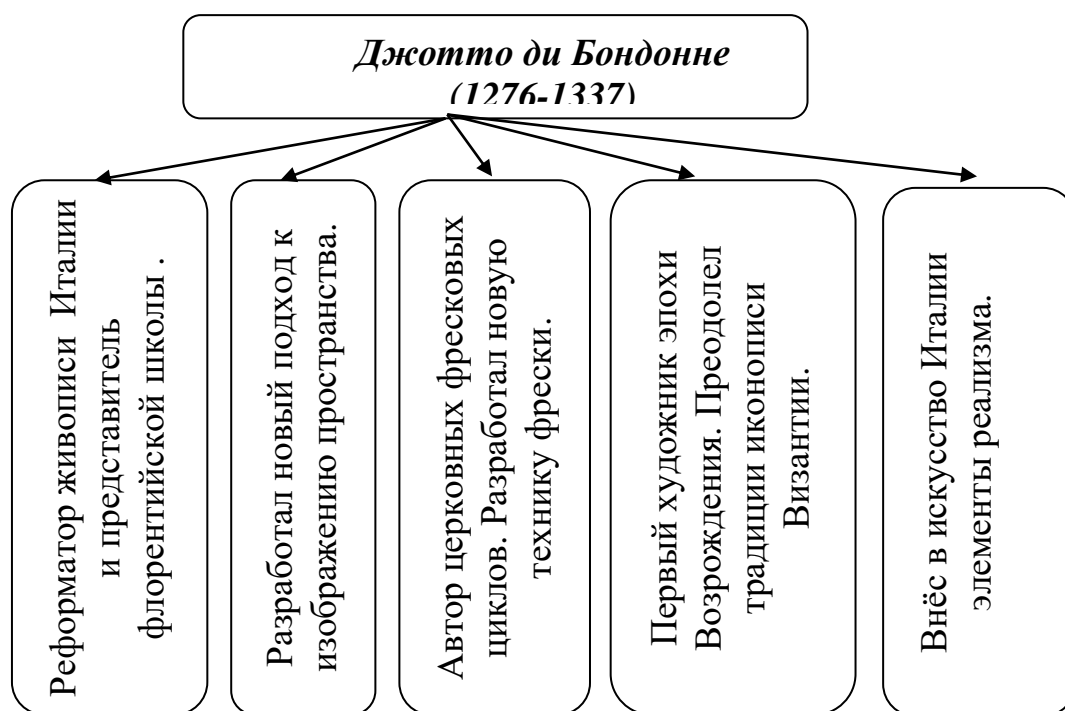
Ученик и помощник Никколо Пизано скульптор Арнольфо ди Камбио много сделал для развития *архитектуры эпохи Проторенессанса*. Он автор первого проекта фасада Флорентийского собора и архитектор Палаццо Веккьо (Старый дворец) во Флоренции. Арнольфо ди Камбио разработал проект и в 1294 г. начал строительство собора Санта-Мария-дель-Фьоре. Его считают архитектором церквей Бадия и Санта Кроче (Флоренция). Базилика Святого Креста (Санта Кроче) - это христианский храм ордена францисканцев. Церковь построена в готическом стиле. Известный архитектор и скульптор выступал против готической идеи необозримого, растущего во все стороны пространства и одним из первых начал делить («расчленять») его на отдельные и завершённые зоны.

Для изобразительного искусства Проторенессанса был характерен значительный интерес к отдельному человеку. В нём они видели личность, которая способна мыслить, чувствовать и сострадать. Основоположником живописи Проторенессанса считают Пьетро Каваллини (1240-1330). Он был первым художником периода Проторенессанса, кто отшёл в живописи от основных канонов итаलो-византийского искусства Средневековья. Каваллини первым придал религиозным образам земной характер. Он первым применил в своих работах светотеневую моделировку и средства передачи пространства. Он автор мозаик в церкви Санта Мария ин Трастевере в Риме (1291) и фресок в церкви Санта Мариа в Орвието.

Самым известным представителем изобразительного искусства эпохи Проторенессанса был художник Джотто ди Бондонне (1276-1337).

Схема № 6.7

Творчество Джотто ди Бондонне (1276-1337)

Джотто ди Бондонне – известный художник, архитектор и основоположник Проторенессанса. Он первым начал изображать сюжеты из Библии не на условном, а на конкретном архитектурном и пейзажном фоне. Художник разработал ряд новых приёмов тональной светотеневой моделировки форм при помощи поэтапного обесцвечивания основного колоритного тона. Благодаря творчеству Джотто ди Бондонне в живописи Италии и Европы появились объёмность предметов, реальное пространство, индивидуальные черты реальности и отдельного человека.

К самым известным работам Джотто ди Бондонне относят фрески: «Поцелуй Иуды» («Взятие Христа под стражу»), «Страшный суд», «Оплакивание Христа».

6.6.2. Культура Раннего Возрождения. Гуманизм

Раннее Возрождение в Италии (XIV-XV вв.) - это период формирования основных канонов эстетики культуры и искусства Ренессанса, которые проникнуты чувством четкого порядка и меры. Это время формирования идей гуманизма, вытеснения средневекового мировоззрения и зарождения новой буржуазной культуры. Её характерной чертой было возникновение светского характера искусства. Особенно ярко эти процессы проходили в XV в. или в период Кватроченто. Важным центром раннего Возрождения была Флоренция, где политическая власть принадлежала купцам и ремесленникам. Именно во Флоренции зарождается новое для Европы явление - меценатство.

Схема № 6.8

Характерные черты архитектуры раннего Возрождения

Основным центром развития новой архитектуры Возрождения была Флоренция. Для архитектуры были характерны такие особенности:

- возрождение античной архитектурной композиции и ордерной системы;
- переосмысление принципов итальянской средневековой архитектуры;
- переработка романского зодчества в Тоскане и инкрустационного стиля во Флоренции;
- унаследование многих средневековых приёмов строительной техники;
- смешение античных и средневековых форм;

- обновление средневековых типов зданий - жилых домов, монастырей, соборов, церквей, административных центров;

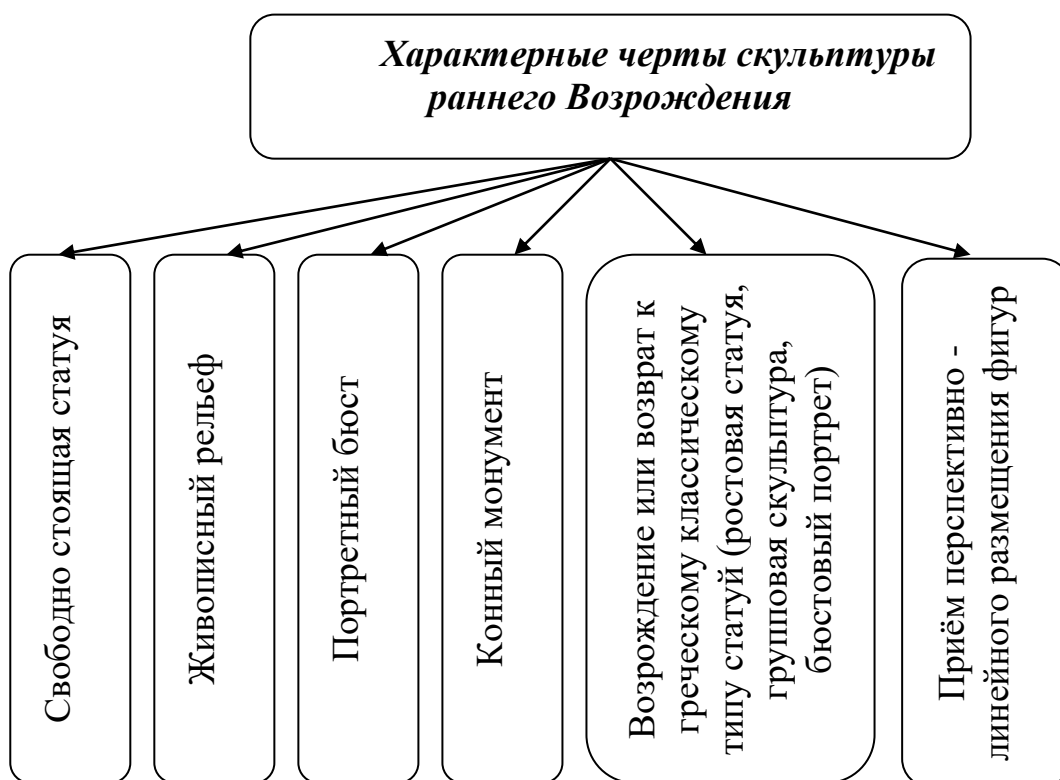
- во многих городах формируются свои особые направления в развитии архитектуры, для которых характерны четко выраженные античные тенденции.

К списку величайших зодчих Италии эпохи Кватроченто (XV в.) принадлежит Филиппо Брунеллески (1377-1446) - флорентийский архитектор, скульптор, учёный и инженер. Он первым начал возрождать античные традиции в архитектуре Флоренции. Брунеллески - автор величественного купола Флорентийского собора, Воспитательного дома (Оспedale ди Санта Мария дельи Инноченти), старой сакристии (ризницы) церкви Сан-Лоренцо во Флоренции, капелла Пацци, церкви Сан Лоренцо и Сан Спирито, оратория Санта Мария дельчи Анджели.

Среди светских архитектурных сооружений Филиппо Брунеллески искусствоведы выделяют такие: палаццо ди Парте Гвельфа (Коллегия капитанов партии гвельфов).

Схема № 6.9

Характерные черты скульптуры раннего Возрождения

К выдающимся представителям скульптуры раннего Возрождения культурологи относят Л. Гиберти, Донателло, Якопо дела Кверча, А. Росселлино, Дезидерио да Сеттиньяно, Б. да Майано, А. Верроккьо.

Одним из родоначальников скульптуры раннего Возрождения считают

Донателло (1386-1466) - выдающегося скульптора и художника флорентийского Возрождения. К скульптурным шедеврам Донателло относят такие его работы: статуи «Мраморный Давид», «Святой Георгий», «Пророки», «Давид», «Эразмо де Нарни» и надгробие для гробницы папы Иоанна XXIII.

Схема № 6.10

Характерные черты живописи раннего Возрождения

Родоначальником живописи Раннего Возрождения считают Томазо ди Джованни ди Симоне Кассаи, известного под именем Мазаччо (1401-1428). Его принято называть реформатором живописи эпохи Кватроченто, и крупнейшим мастером флорентийской школы. Он первым среди живописцев раннего Возрождения начал изображать обнаженное человеческое тело. К известным работам Мазаччо относят фрески «Изгнание из рая» и др. Во фреске «Троица» он впервые в настенной живописи применил полную перспективу.

Известным художником раннего Возрождения был Паоло Уччелло (1397-1475) - создатель научной теории перспективы. К мастерам раннего Возрождения в живописи Италии принадлежат такие художники: Фра Филиппо Липпи (1406-1469), Доменико Венециано (1410-1461), Пьеро дела Франчески (1416-1492), Андреа дель Кастаньо (1423-1457), Андреа дель Верроккьо (1435-1488), Сандро Боттичелли (1445-1510) и др.

Гуманизм. В научной и научно-популярной литературе существует несколько подходов философского толкования термина «гуманизм».

Первый, под термином «гуманизм» (от лат. *humanitas* - человечность, *humanus* - человеческий) - понимают такую систему построения человеческого общества, где высшей ценностью является максимально комфортная и безопасная жизнь человека.

Второй подход, «гуманизм» - это философское и культурное направление в Европе в XIV-XV вв. эпохи Возрождения, которое защищало идеи свободомыслия и светский индивидуализм. Следуя идеям Эпикура философия Возрождения уделяла особое внимание гармонии души и тела человека и равнозначности духовного и телесного бытия.

Третий подход, под термином «гуманизм» понимают такую этическую жизненную позицию, при которой люди на практике реализуют свое право в свободной форме определять смысл и форму своей жизни.

Схема № 6.11

Характерные черты гуманизма эпохи Возрождения

В этот исторический период в различных областях жизнедеятельности человеческого общества возникают благоприятные условия для небывалого взлета культуры. Развитие науки и техники, великие географические открытия, перемещение торговых путей и появление новых торговых и промышленных центров существенно расширяло и изменяло представление человека об окружающем мире. Меняются представления о самом человеке. Важнейшей чертой мировоззрения эпохи Возрождения был индивидуализм. Другой характерной чертой нового мировоззрения было пробуждение

национального самосознания. У людей возникает чувство патриотизма, формируется понятие отечества.

6.6.3. Титаны итальянского Возрождения

Начало *Высокого Возрождения* датируют 1490-мы годами, временем появления фрески «Тайная вечеря» Леонардо да Винчи, а конец - это разграбление в 1527 г. войсками Карла V города Рима и части Италии. Основными центрами Высокого Возрождения были Рим, Венеция, Флоренция и ряд других городов.

Термин «высокий стиль» или «Высокое Возрождение» ввел в научный оборот в XIX в. немецкий искусствовед Иоганн Иоахим Винкельм.

Таблица № 6.1

Титаны Возрождения: Сандро Боттичелли (1445-1510)

№ п/п	Великие титаны Возрождения	Творчество титанов Возрождения
1.	Сандро Боттичелли (1445-1510) итальянский живописец эпохи Возрождения, выдающийся представитель флорентийской школы живописи.	<p>Сандро Боттичелли – великий представитель Раннего Возрождения, который создал около 50 работ. Он одним из первых внес в искусство Возрождения сюжеты из античной мифологии и аллегория («Аллегория Весны», «Паллас и Кентавр», «Венера и Марс», «Рождение Венеры».</p> <p>Художник работал во многих жанрах: писал фрески («Искушение Христа», «Юность Моисея»); росписи алтарей (алтарь Барди в церкви Сан Спирито»); тонди (круглые картины); маленькие групповые картины; маленькие религиозные триптихи.</p> <p>Сандро Боттичелли – один из самых эмоциональных живописцев Ринашименто.</p> <p>Художник создал особый образ Девы Марии – всегда высокой царственной фигуры, одетой в красивую одежду и яркий синий плащ («Мадонна с младенцем», «Мадонна на троне с ангелами»). Основные темы его произведений – это библейские и античные легенды. Его картины написаны в плоской, двухмерной манере, фигуры подчеркнута утончены, что было присуще готическому стилю.</p>

В мифологии Античности титаны - это божества второго поколения, дети Урана (неба) и Геи (земли). Титаны - это божественные создания, которые породили после себя величайших богов. Титаны обладали особыми дарами или были одаренными. Они имели сильную волю и дух.

В современной научно-популярной литературе титул титаны присваивали тем деятелям культуры, которые были выдающимися мастерами своего дела, подарили человечеству шедевры своего творчества, оставили бесценные творения в архитектуре, живописи, скульптуре литературе. К титанам эпохи Ринашименто принято относить Леонардо да Винчи, Рафаэля Санти, Микеланджело Буонаротти и Сандро Боттичелли.

Таблица № 6.2

**Титаны Возрождения: Леонардо да Винчи
(1445-1519)**

№ п/п	Великие титаны Возрождения	Творчество титанов Возрождения
1.	2.	3.
1.	Леонардо да Винчи (1452-1519) – итальянский художник, живописец, скульптор, архитектор, ученый, изобретатель, писатель, музыкант.	<p>Леонардо да Винчи – основатель искусства высокого Возрождения. Особое место в его творчестве занимает миланский период (1480-1490-е гг.). Он основал Академию живописи, руководит постройкой Миланского собора, сооружает конную статую герцога Франческо Сфорца, вносит новые элементы в живопись Италии. В картине «Мадонна Бенуа» Леонардо изображает молодую мать и её первенца, который занят своими делами. Он отказывается от мелочного натурализма Раннего Возрождения и сосредоточил внимание на внутренний мир человека. К этому периоду относят фреску «Тайную вечерю», где перед нами создано многообразие типов, образов, характеров, душевных движений людей.</p> <p>В 1503 г. он возвращается в Флоренцию, где создал свою знаменитую картину «Мона Лиза («Джоконда») – портрет знаменитой красавицы того времени Франческо дель Джоконды.</p> <p>В картине «Иоанн-Креститель» чувствуется кричащий разлад. Поэтому её называли «Вахх».</p> <p>Самые известные работы: Рисунок «Витрувианский человек» (1490), роспись «Тайная вечеря» (1495—1498), «Летательный аппарат и механический человек», картина «Мона Лиза (Джоконда)» (1501-1505), картина «Туринский автопортрет» (после 1512)</p>

Титаны Возрождения: Рафаэль Санти

№ п/п	Великие титаны Возрождения	Творчество титанов Возрождения
1	Рафаэль Санти (1483-1520) – итальянский художник, график, архитектор, представитель умбрийской школы живописи	<p>Рафаэль участвовал в проектировании и сооружении собора св. Петра, строил капеллу Киджи церкви Санта Мария дель Пополо в Риме.</p> <p>Художник Рафаэль создал непревзойденный и идеальный образ Мадонны: «Мадонна Конестабиле», Мадонна со щегленком», «Прекрасная садовница». «Мадонна среди зелени», «Мадонна с безбородым Иосифом», «Мадонна под балдахином». Вершиной в развитии темы Богоматери явилась «Сикстинская Мадонна». Рафаэль создал новый тип изображения Богородицы с младенцем - монументальный, строгий и лиричный.</p> <p>Рафаэль принимал участие в росписи личных папских покоев («станц») в Ватикане, где пишет фрески на библейские сюжеты, а также философии, искусству и юриспруденции («Афинская школа», «Парнас» и др.).</p> <p>Он создал универсальный образ прекрасного и гармоничного человека, который совершенен физически и духовно. Этот человек пытается жить в гармонии со всем миром.</p> <p>В Риме Рафаэль был назначен «художником апостольского престола».</p> <p>Гений Рафаэля раскрылся в живописи, графике и архитектуре.</p>

Кульминацией Высокого Возрождения стало творчество Микеланджео Буонарротти (1475-1564) - величайшего итальянского художника, скульптора, архитектора, мыслитель и поэт. Он автор знаменитой статуи «Давид», расписывал потолок Сикстинской капеллы в Ватикане (фреска «Страшный суд»), был главным архитектором собора Святого Петра в Риме. Для собора Св. Петра он создал мраморную скульптуру Пиета («Оплакивание Христа»). Микеланджео создал проэкт гробницы римского папы Юлия II, библиотеки Сан Лоренцо, план реконструкции зданий на Капитолийском холме, купол собора Св. Петра.

Таблица № 6.4

Характерные черты в развитии архитектуры Высокого Возрождения

№ п/п	Основные центры и представители	Характерные черты
1.	<p>Основоположником нового стиля архитектуры Высокого Возрождения был Донато д'Анджело Браманте (1444-1514) - выдающийся представитель зодчества Италии..</p> <p>Центром формирования нового стиля Италии стал город Рим, римские папы и Ватикан.</p>	<p>В Риме завершилось создание архитектурного образа зданий с центрально-осевой симметрической композицией, с замкнутым и одновременно развитым пространством. Впервые эти принципы были воплощены Браманте в маленьком храме Темпьетто (1502), который был построен во дворе монастыря Сан-Пьетро ин Монторио.</p> <p>Браманте был главным архитектором папы Юлия II и руководил реконструкцией Ватикана. Шедевром его зодчества был проект собора Святого Петра в Риме (1506) - центральнокупольного здания с симметрической композицией.</p>

Таблица № 6.5

Характерные черты живописи Высокого Возрождения

№ п/п	Выдающиеся представители	Характерные черты
1.	Леонардо да Винчи.	<p>Мастер передачи мимики лица и тела;</p> <p>Мастер способа передачи пространства;</p> <p>Мастер построения композиции;</p> <p>Создал новый гармонический образ человека, который отвечал принципам гуманизма.</p>
2.	Рафаэль Санти.	Развивал идеи Леонардо да Винчи.
3.	Микеланджело Буонарроти	<p>Приверженец героического пафоса;</p> <p>Прославлял силу и мощь человека, красоту его тела.</p> <p>Считал что человек одинок в этом мире.</p>
4.	Джорджоне и Тициан	<p>Проявляли значительный интерес к пейзажу;</p> <p>Способствовали поэтизации сюжета;</p> <p>Развивали искусство портрета.</p>

Выдающиеся представители Высокого Возрождения имели большое влияние на развитие не только архитектуры, но и живописи и скульптуры. Они обладали необычайно большим кругозором, который влиял не только на их творчество, но и на культуру Италии периода Возрождения.

Под их влиянием меняются свои взгляды ученые и деятели культуры не только на мир и космос, но и на самого человека и его отношение к окружающему его миру.

Художники высокого Возрождения – это уже не цеховые мастера, а выдающиеся деятели искусства Италии. В своих картинах они создали обобщенный образ идеального и прекрасного человека, который совершенен как физически так и духовно. Часто это образ человека-героя. Создавая этот обобщенный образ художники в своих произведениях не уделяют пристального внимания некоторым деталям.

Художники высокого Возрождения воспевают в своих работах высокие моральные качества человека, выполнение им своего гражданского долга, героические эпизоды их жизни, веру в разумное устройство мира.

Высокого уровня развития в период Возрождения достигло развитие науки в Италии и странах Европы.

Таблица № 6.6

Выдающиеся ученые Возрождения

№ п/п	Выдающиеся философы	Научные положения
1.	Джордано Бруно (1548-1600) – итальянский монах-доминиканец, философ-пантеист, поэт, великий представитель эзотеризма.	Активный сторонник гелиоцентрической гипотезы Н. Коперника. 2. У Вселенной нет центра вообще. Она бесконечна и состоит из множества миров, а многие из них обитаемы. 3. Не существует Бога, отдельного от Вселенной, Вселенная и Бог – одно целое.
2.	Николо Макиавелли (1469-1527) – итальянский мыслитель, философ, писатель, политический деятель.	Автор работ «Государь», «Рассуждения о первой декаде Тита Ливия», «О военном искусстве», пьес, романов, лирики и философских рассуждений. Автор концепции «макиавеллизма» и учения о государстве.

Учение Николо Макиавелли многие ученые считают антиподом идей гуманизма. К антиподам идей гуманизма принято относить идеи английского ученого Томаса Мора (1478-1535) и итальянского философа

Томмазо Кампанелла (1568-1639). Они видели идеальным общество, которое построено на жесткой иерархической системе. В XX вв. эти взгляды получили название «казарменный коммунизм».

Таблица № 6.7

Выдающиеся ученые Возрождения: Н. Кузанский и Н. Коперник

№ п/п	Выдающиеся философы	Научные положения
1.	<p>Николай Кузанский (1401-1464) – крупнейший немецкий философ и мыслитель XV века, теолог, математик, учёный энциклопедист, церковный деятель, кардинал Римской католической церкви. Был тесно связан с Италией.</p> <p>Основные работы: «Трактат об ученом незнании», диалоги «Простец об уме» и «Простец о мудрости».</p>	<p>1. Центральное место в его философии занимает учение о Боге. Кузанский отходит от идей ортодоксальной схоластики в толковании Бога и развивает близкие к античному пантеизму. Он представляет Бога как «абсолютный максимум» и актуальную бесконечность.</p> <p>2. Один из авторов концепции о том, что Земля не является центром Вселенной и как другие планеты находится в постоянном движении. Вселенная бесконечна, не имеет начала, не имеет конца, не имеет центра.</p> <p>3. Особое внимание уделял учению о человеке. Он отказывается о христианской идеи креационизма и начинает рассматривать человека на основе идей античности (человек – своеобразный микрокосмос).</p> <p>4. Приверженец идеи о творческих возможностях человека.</p> <p>5. Автор закона о совпадении противоположностей.</p>
2.	<p>Николай Коперник (1473-1543) – польский астроном, математик, механик, экономист, каноник эпохи Возрождения.</p>	<p>1. Противник геоцентризма.</p> <p>2. Приверженец гелиоцентризма.</p> <p>3. Космос бесконечен.</p> <p>4. Учение о движении небесных и земных тел.</p>

6.6.4. Культура Позднего Возрождения. Главными предпосылками развития культуры позднего Возрождения были ряд военных, политических и экономических событий на территории Италии: в 1530-1590-х годах:

1). После разграбления Рима в 1527 г. и гибели Флорентийской республики одним из важнейших центров культурных Ринашименто становится Венеция. В эту эпоху в городе сложилась особая архитектурная школа, которая была тесно связана с особенностями венецианского зодчества и быта;

2). Папство сосредоточило свое внимание на духовной жизни Европы и на борьбе с реформацией;

3). Возрождение инквизиции;

4). Создан новый монашеский орден иезуитов (1540).

Таблица № 6.8

Характерные черты развития живописи Позднего Возрождения

г.),

№ п/п	Виды искусства	Характерные черты
1.	Живопись	<p>1. Значительное влияние на развитие живописи имел кризис идей гуманизма и зарождение нового буржуазного общества;</p> <p>2. Сохраняя главное внимание к красоте тела человека, художники Позднего Возрождения пытаются передать его духовный мир;</p> <p>3. От образа идеальной личности переходят к образу группы людей или человеческого общества;</p> <p>4. Противоборство разных направлений искусства;</p> <p>5. Появление академизма (Витрувианская академия в Риме, Академия рисунка во Флоренции, Болонская академия братьев Карраччи);</p> <p>6. Зарождение маньеризма (Мир представляется шатким, неустойчивым, холодным и бездушным). Для искусства характерен поиск оригинальности изображения «Мадонна с длинной шеей», удлинённость пропорций фигур, перегруженность композиций, холодные краски;</p> <p>7. Формирование венецианской школы живописи; (Карпаччо, Веронезе, Тициан, Тинторетто).</p>

Одной из важных особенностей развития живописи Позднего Возрождения было то, что в творчестве выдающихся художников этого периода наряду с образами героев возникает образ толпы.

К выдающимся представителям живописи Позднего Возрождения относят Тициана, Веронезе и Тинторетто.

Таблица № 6.9

Творчество Тициана (1488-1576)

№ п/п	Выдающиеся художники Возрождения	Характерные черты творчества
1.	<p>Вечеллио Тициан (1488-1576) - выдающийся итальянский художник, представитель венецианской школы живописи эпохи Высокого и Позднего Возрождения.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Значительная часть исследователей относят Тициана к списку титанов Возрождения. 2. Тициана называли «королем живописцев и живописцем королей». 3. В XVI в. считали, что кто запечатлен кистью Тициана – стал бессмертным. 4. Тициан - лучший художник Венеции. 5. Тициан - мастер цвета. На его картинах исследователи насчитывают огромное количество оттенков, полутонов и переходных зон. На его картинах преобладает золотистый тон, сине-стальной и коричневый цвета. При помощи цвета мог передать душевное состояние человека. 6. Он первым для живописи начал использовать холст и масляные краски. 7. Тициан создал особый образ красивой женщины: (статность и дородная красота, рыже-золотые волосы). 8. Значительное место в его творчестве занимает античная тематика: «Вакх и Ариадна», «Праздник Венеры», «Вакханалия», «Похищение Европы». 9. Особое место уделял портрету. 10. Художник создал много картин на библейские сюжеты: «Кающаяся Мария Магдалина», «Коронование терновым венком», «Положение во гроб (Благовещение)».

Особого расцвета в период Позднего Возрождения достигает архитектура. Определяющая роль в архитектуре принадлежала в XVI в. Венеции. В архитектуре возрос интерес к пространственному развитию композиции. В её развитии принято выделять такие характерные черты.

Характерные черты архитектуры Позднего Возрождения (1530-1580)

№ п/п	Архитектура Позднего Возрождения	Характерные черты
1.	Главными центрами архитектуры Позднего Возрождения были города Италии: Рим, Флоренция и Венеция.	<p>1. Разграбление Рима в 1527 г. и гибель Флорентийской республики;</p> <p>2. Значительное влияние на развитие архитектуры Италии имели её аристократы.</p> <p>3. В развитии архитектуры Италии определились несколько направлений зодчества. В архитектуре Тосканы проявились кризисные явления, что повлияло на развитие некоторых черт маньеризма в зодчестве. В архитектуре Северной Италии были найдены новые тенденции в развитии общественных и жилых сооружений;</p> <p>4. Особое место в архитектуре занимает Генуя. Генуэзские мастера разрабатывают новый тип городского дворца.</p> <p>5. В Венеции сложился особый вариант классического стиля Возрождения, который сохранил византийские, восточные и готические традиции в архитектуре, которые были оригинально переработаны венецианскими зодчими. Значительное влияние на формирование этого стиля имело использование особенностей венецианского ландшафта.</p> <p>6. В XVI окончательно формируется архитектурный облик общественного и торгового центра Венеции. Значительное влияние на его становление имело творчество выдающихся архитекторов: Якопо Татти (Сансовино), Себастиано Серлио. Значительное влияние на архитектуру Венеции имело творчество Андреа Палладио (1508-1580).</p> <p>7. К выдающимся архитектурным сооружениям Венеции относят дворец Палаццо Корнер дела Ка Гранде (1536 г., Сансовино); библиотека Сан Марко (Сансовино).</p>

6.6.5. Культура Северного Возрождения

Северное Возрождение или Ренессанс – это эпоха в истории культуры стран Западной Европы, которые находились на севере Италии (Альп). Начало Ренессанса в этих странах принято относить к концу XV – началу XVI вв. Многие исследователи обращают свое внимание на то, что термин Ренессанс – это условное название развития культуры многих стран Западной Европы. Ведь его основой было не возрождение идей античности, а попытка религиозного обновления в Европе. Философией Ренессанса стал пантеизм (обоожествление вселенной и природы).

Таблица № 6.11

Характерные черты культуры Северного Возрождения

<i>№ п/п</i>	<i>Основные центры и представители</i>	<i>Характерные черты</i>
1.	Основными центрами Северного Возрождения были Франция, Германия, Нидерланды, Англия и Испания.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Северное Возрождение проходило в период Реформации. 2. В странах Европы отсутствовали артефакты и памятники Античной культуры. 3. Под влиянием Реформации Западная Европа пересмотрела свое отношение к католической церкви и критически взглянула на религию. 4. Реформация способствовала повышению образовательного и культурного уровня населения Европы. 5. Католическая церковь начала контрреформацию и борьбу с идеями реформации. В эту эпоху проходит административное обновление католической церкви. 6. Реализм и практицизм Реформации способствовал пристальному вниманию к реалиям и точному выражению деталей. 7. В живописи на смену идеальной красоте человеческого тела пришло грубое изображение среднего человека. 8. Ян ван Эйк открыл новую технику масляной живописи. 9. Тесная связь с готикой. 10. Идеи Северного Возрождения были воплощены в живописи, книжной миниатюре и графике.

Важное место в Северном Возрождении занимает искусство Франции. Начало французского Ренессанса совпало с завершением Столетней войны во Франции (1337-1453) и началом становления французского абсолютизма.

Таблица № 6.12

Французский Ренессанс (Возрождение) XVI-XVII вв.

<i>№ п/п</i>	<i>Основные центры и представители</i>	<i>Характерные черты</i>
1.	Париж – важный политический, экономический и культурный центр Франции.	<p>1. Военные походы французов против Италии способствовали распространению идей гуманизма на территории Франции.</p> <p>2. XVI-XVII в. – это период формирования национальной французской культуры и языка.</p> <p>3. Огромное влияние на Ренессанс во Франции имела французская аристократия и дворянство.</p> <p>4. Идеи гуманизма на землях Франции распространял Гийом Бюде (Вильгельм Будей 1468-1540) – известный французский филолог, математик, юрист и историк. Будей в совершенстве владел греческим языком. Ученый переводил на латынь произведения Плутарха. Он основал Колеж де Франс и ряд библиотек в Фонтенбло.</p> <p>5. Выдающимся представителем гуманизма Франции в XVI в. был Франсуа Рабле (1494-1553) – автор знаменитого сатирического романа «Гаргантюа и Пантагрюэль».</p> <p>6. Становление французского театрального искусства XVII в. проходило под влиянием творчества Пьера Корнеля (1606-1684) - известного французского классика драматургии и создателя жанра классической трагедии.</p> <p>7. Для становления французского литературного языка много сделали члены литературного направления «Плеяда».</p> <p>8. Первым мастером Ренессанса был Жан Фуке (1420-1481) - французский живописец, портретист и миниатюрист. Он автор миниатюры «Часослава Этьена Шевалье» (1450-1460).</p> <p>9. Основателем эссеистики – направления в европейской литературе был философ-гуманист Мишель де Монтень (1533-1592).</p>

Особое место в развитии культуры Северного Возрождения принадлежит искусству Нидерландов в XVI-XVII вв.

Таблица № 6.13

Северное Возрождение в Нидерландах XVI-XVII вв.

<i>№ п/п</i>	<i>Основные центры и представители</i>	<i>Характерные черты</i>
1	Нидерланды XV-XVII в.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Новое реалистическое видение мира. 2. Органическая связь человека и природы. 3. Утверждение художественной ценности действительности.
2.	Эразм Роттердамский, Дизедерий (1466-1536).	<p>Нидерландский ученый-гуманист, писатель, педагог, сатирик, редактор и переводчик произведений Античности, первый издатель Нового Завета на греческом языке.</p> <p>Э. Роттердамский переводил и издавал не только греческую античную литературу, но и произведения отцов Церкви. Поэтому его часто называют христиаским гуманистом. Он критиковал католическую церковь за её отход от основных догматов христианства. Свою концепцию гуманистического христианского богословия писатель изложил в трактате «Оружие христианского воина». Одним из самых известных его произведений была сатира «Похвала глупости».</p>
3.	Губерт ван Эйк (1370-1446) и Ян ван Эйк (1390-1441).	<ol style="list-style-type: none"> 1. Родоначальники живописи Ренессанса в Нидерландах. 2. Основоположники реализма в живописи Нидерландов. 3. Изобрели технику масляной живописи. 4. При помощи света пытались передать естественность вещей. 5. Братья создали «Гентский алтарь, который находится в соборе Сент-Бавон в Генте (Бельгия). 6. Ян Ван Эйк выдающийся портретист. Он первым в Западной Европе создал парный портрет «Портрет четы Арнольфини» (1434). 7. К самым известным картинам Яна Ван Эйка относят «Мадонну канцлера Ролена» (1435) и «Мадонна каноника Ван дер Пале» (1436).

Самым известным представителем позднего этапа живописи Нидерландов считают Питера Брейгеля Старшего (1530-1569), который вошел в историю искусства под именем Мужичский.

Таблица № 6.14

Творчество Питера Брейгеля Старшего (1530-1569)

№ п/п	<i>Представители</i>	<i>Характерные черты</i>
1.	Питер Брейгель Старший (1530-1569).	<p>1. Творчество Питера Брейгеля Старшего Мужичского (1530-1569) – вершина нидерландского Ренессанса.</p> <p>2. Художник внес большой вклад в формирование пейзажа, как самостоятельного жанра живописи Нидерландов (Зимний пейзаж).</p> <p>3. Он объединил в своем творчестве фантастику, библейские сказания, фольклор и реализм.</p> <p>4. Главными героями многих его картин были крестьяне, участники деревенских праздников и ярмарок. Даже библейские сюжеты он помещал в нидерландскую деревенскую обстановку.</p> <p>5. Питер Брейгель Старший Мужичский – основоположник бытового жанра.</p>

В культурологической литературе существует несколько подходов к периодизации *Ренессанса в Англии*. Значительная часть исследователей считают, что период Ренессанса в Англии совпадает с правлением королевской династии Тюдоров (1485-1603): Генриха VII (1485-1509), Генриха VIII (1509-1547), Эдуарда VI (1547-1553), Марии I Кровавой (1553-1558) и Елизаветы I (1558-1603). Правление династии Тюдоров – это период Реформации в Англии и расцвета английского абсолютизма.

Сторонники этой группы исследователей делят эпоху Ренессанса в Англии на три этапа:

1) Раннее Возрождение (конец XV – начало XVI вв.). Для него характерны такие черты:

- Король Генрих VII пригласил в Англию известных архитекторов, скульпторов и художников;
- Развитие образования, распространение книжной культуры, рост библиотек, основание и деятельность типографии в Лондоне;
- Укрепление позиций английского языка и вытеснение французского;

- Консолидация страны и формирование национального государства;

- Активный культурный обмен Англии с другими странами Европы способствовали распространению на английских землях гуманистических и ренессансных идей;

- Крупнейшим философом-мыслителем первой половины XVI в. принято считать Томаса Мора (1478-1535). Его главной научной работой была «Золотая книжечка, столь же полезная, сколь и забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия» (1516);

- Носителями гуманистических идей выступали преподаватели университетов и придворная элита.

2) Зрелое Возрождение в Англии (XVI в.). Для него характерны такие особенности:

- Указ 1534 г. короля Генриха VIII о начале Реформации в Англии. Генрих VIII стал «Верховным главой» английской церкви.

- Это период становления портретной живописи Англии. Для его развития много сделал художник Ганс Гольбейн Младший (1497-1543);

- Вторая половина XVI в. – это «золотой елизаветинский век» литературы и искусства Англии;

3) Трагический гуманизм в Англии (конец XVI - начало XVII вв.). Его выдающимся представителем был Уильям Шекспир (1564-1616).

Таблица № 6.15

Творчество У. Шекспира

№ п/п	Основные этапы	Произведения
1.	<i>Первый (1590-е гг.).</i>	<i>Сонеты. Поэмы: «Венера и Адонис», «Лукреция». Комедии: «Комедия ошибок», «Укрощение строптивой», «Сон в летнюю ночь», «Двенадцатая ночь, или что угодно» (1600). Исторические хроники: «Генрих VI» (трилогия), «Ричард III», диалогия «Генрих IV». Трагедии: «Ромео и Джульетта» (1595), «Юлий Цезарь» (1599).</i>
2.	<i>Второй (1601-1608.) -</i>	<i>Трагедии: «Гамлет» (1600-1601), «Отелло», «Король Лир» (1605-1606), «Макбет», «Антоний и Клеопатра» (1607). Мрачные комедии: «Конец - делу венец», «Троил и Крессида».</i>
3.	<i>Третий (1608-1612) – «философский.</i>	<i>Трагикомедии, или философско-романтические драмы: «Цимбелин», «Зимняя сказка», «Буря» (1611).</i>

В истории искусства принято выделять Шекспировский вопрос. Впервые он возник в 1772 г., когда англичанин Г. Лоуренс впервые высказал сомнение в том, что автором всемирноизвестных произведений был Шекспир. С этого года всех шекспироведов условно делят на стрэтфордианцев (сторонников признания авторства за Шекспиром, актером который родился в Стрэтфорде) и антистретфордианцев (противников). Последние приписывают авторство шекспировских произведений философу Фрэнсису Бэкону, аристократам – графу Ретленду, графу Пембруку, графу Саутгемптону, графу Дерби; драматургу Кристоферу Марло. Некоторые считают, что эти произведения написала сама английская королева Елизавета Тюдор.

Нужно отметить тот факт, что спор между стрэтфордианцами и антистретфордианцами имел позитивное значение для всемирной культуры. Ведь именно он способствовал тому, что сегодня жизнь и творчество У. Шекспира наиболее изучено в мире. И нет пока другого писателя на нашей планете, который мог бы претендовать на такое внимание ученых и искусствоведов.

Яркой страницей Северного Возрождения стал короткий период Ренессанса в Германии. Он длился с середины XV в. до 1520 гг. Значительное влияние на Ренессанс в Германии имели Реформация и Крестьянская война (1524-1526).

Выдающимся представителем Возрождения в Германии был Альбрехт Дюррер (1471-1528) – немецкий график и живописец, мастер ксилографии, основоположник сравнительной антропометрии, теоретик искусства.

Значительное влияние на формирование особенностей и характерных черт искусств Северного Возрождения оказала Реформация. Для искусства Северного Возрождения были характерны такие черты: натурализм, экспрессивность, пантеизм, мистический спиритуализм и сенсуализм. Художники Северного Возрождения придавали персонажам Библии индивидуальные черты своих натурщиков. Фигуры людей часто изображали в движении, а их фигуры были деформированы. Напряженность и экспрессивность - это особенность не только изображения человеческого тела, но и природы, одежды и предметов быта. Важной особенностью живописи Северного Возрождения была её неоднородность во многих странах Европы. В конце XVI в. значительное распространение в искусстве получил маньеризм.

6.6.6. Украинская культура XIV - первой половины XVII вв.

Украинская культура XIV – первой половины XVII вв. развивалась в сложных политических и экономических условиях. Украинские княжества были ослаблены татаро-монгольским нашествием и попали под власть Литвы, Венгрии, Польши, Османской империи, Молдавии и Московского государства. В каждом из этих государств была своя специфика развития

украинской культуры. На землях Западной Украины начался процесс полонизации и латинизации.

XIV-XV вв. – это период активного строительства на украинских землях оборонительных сооружений: замков и крепостей. Деревянные замки и крепости возводятся в Киеве, Житомире, Виннице, Черкассах и других городах. Каменные замки начали строить в Луцке, Львове, Хотине, Кременце, Каменце-Подольском, Белгороде-Днестровском. К выдающимся памятникам каменных оборонительных замков Украины относят Верхний замок в Луцке. Оборонительные тенденции проникают и в храмовое строительство. Многие храмы и монастыри Украины начинают возводить одновременно как сакральные (культовые) и оборонительные сооружения. Среди них особую ценность представляют церковь Покровы Пресвятой Богородицы в Сутковцах.

XIV - первая половина XVII вв. – это период активного наступления (экспансии) католической церкви на земли Украины. Политическое ослабление Украины превратило её в арену противостояния между католиками и православными. Особенно оно обострилось во второй половине XVI в., когда начался процесс подготовки и проведения Брестской церковной унии (1596).

Важной военной, политической и общественной силой Украины с XVI в. становится украинское казачество, которое беет под свою защиту и национальную культуру.

Распространению ренессансной культуры на украинских землях способствовало развитие образования. В конце XV-XVI вв. заметно растет прослойка украинцев, которые получили образование в лучших западноевропейских университетах: Краковском, Пражском, Болонском и др. В списках студентов Краковского университета того времени найдено свыше ста выходцев из Украины. Некоторые из них были проводниками общеевропейского ренессанса. Зачинателями гуманистической культуры в Украине и выдающимися гуманистами XV-XVI в. были Юрий Дрогобыч, Павел Русин и Станислав Ориховский.

Юрий Дрогобыч (1450-1494) учился в Краковском и Болонском университетах. После получения степени доктора философии и медицины в Болоньи преподавал там в 1478-1482 гг. астрономию и математику, а в 1481-1482 гг. занимал должность ректора университета медиков и свободных искусств. Вернувшись в Краков, работал профессором медицины и астрономии.

Павел Русин из Кросна (1470-1517) учился в Краковском и Грейсфельдском (Германия) университетах. В 1506 г. переехал в Краков, где работая магистром университета, преподавал курс античной литературы. П. Русин - первый поэт-гуманист в украинской литературе.

Станислав Ориховский (1513-1566) учился в Краковском, Венском, Болонском университетах. Вернувшись на родину 1543 г., Ориховский активно участвовал в общественной жизни Украины. В своих произведениях призывал к сплочению европейских народов против

турецкой экспансии. Его можно отнести к первым полемистам, которые выступили против папы и критиковали основные догматы католицизма.

Важным национальным центром образования в XVI в. был город Острог на Волыни. Здесь князь Константин Острожский создал культурный центр – школу, типографию и кружок ученых. Острожская славяно-греко-латинская школа (академия) – это первое украинское заведение западноевропейского типа, где учащиеся получали среднее образование. В ней особое внимание уделяли изучению византийской культуры. Она была первой светской школой на территории Украины.

В XVI в. возникли первые общенациональные организации братства, которые отстаивали религиозные, политические, национальные, культурные, сословные права украинцев. Им принадлежит большая роль в сохранении украинской православной традиции, в становлении гражданского общества, в повышении уровня образования и культуры. Первым было основано Львовское братство (1453), при котором в 1585 г. была открыта Львовская братская школа.

Кроме православных школ на территории Украины существовали католические (Львов, Перемышль, Ярослав, Замостье) и протестантские (Дубно, Хмельник). В 1594 г. была открыта Замойская академия.

В 1632 г. митрополит Петр Могила основал Киево-Могилянскую коллегию, которая по уровню обучения не уступала западноевропейским университетам.

Важной составной частью культурно-национального возрождения в Украине стало возникновение и развитие книгопечатания, которое берет свое начало с издания в Кракове Ш. Фиолем первых книг на церковнославянском языке в 1491 г. Первые типографии в Украине были основаны во Львове (1573) и Остроге (1575). В 1574 г. Иван Федоров напечатал во Львове первую украинскую печатную книгу - «Апостол».

В XVI-XVII вв. возникла полемическая литература – литературно-публицистические произведения церковно-религиозного и национально-политического содержания. Её появление и развитие связано с принятием в 1596 г. Берестейской (Брестской) церковной унии. Яркими её представителями были Г. Смотрицкий, В. Суражский, И. Вишенский и др.

Влияние градостроительной и архитектурной практики европейского Возрождения отразилось на украинских землях в начале XVI в. На западных землях Украины начали отстраивать старые и закладывать новые города. Во второй половине XVI в. средневековый замок в г. Остроге превратился в настоящий ренессансный центр в Восточной Европе. Одновременно идет строительство и реконструкция замка в Каменце-Подольском. Здесь был внедрен новый тип фортификации - бастионная система, которая включала у себя многочисленные башни, бастионы, сложные шлюзовые сооружения.

1670-90-ые годы – это период расцвета гражданского и культового строительства в ренессансном стиле во Львове. Создается ансамбль домов на площади Рынок, жемчужинами которого считается «Черная камяница»

(1588-1589, архитектор П. Римлянин), Успенская церковь (архитекторы П. Римлянин, А. Благодосклонный), часовня Трех Святителей (архитектор П. Красовский).

В XIV-XVI вв. развивается изобразительное и прикладное искусство Украины. Возникает иконостас. Наиболее известные иконостасы первой половины XVII в. – церкви Св. Духа в Рогатине и церкви Параскевы Пятницы во Львове. Выдающимся произведением рубежа XIII – XIV вв. является икона «Волынской Богоматери». Национальным явлением стали народные иконы, которые получили название Казацкие.

Украинское искусство XIV – первой половины XVII вв. пронизано гуманистическими идеями, а главной темой искусства становится образ человека.

Вопросы для самоконтроля:

1. Назовите характерные черты гуманизма.
2. Назовите титанов Возрождения в Италии.

Задания к самостоятельной работе студентов:

1. Составить терминологический словарь.
2. Заполнить таблицу «Характерные черты гуманизма».

<i>№ п/п</i>	Основоположники гуманизма	Произведения	Характерные черты
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

3. Заполнить таблицу «Культура Раннего Возрождения».

<i>№ п/п</i>	Архитектура	Литература	Живопись	Скульптура
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

4. Заполнить таблицу «Культура Высокого Возрождения».

<i>№ п/п</i>	Архитектура	Литература	Живопись	Скульптура
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

5. Заполнить таблицу «Культура Украины в XIV-XVII вв.».

<i>№ п/п</i>	Архитектура	Литература	Живопись	Скульптура
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

6. Напишите реферат на тему: «Культура Позднего Возрождения».

*Великие предметы искусства
только потому
и велики, что они доступны
и понятны всем.
Лев Толстой.*

РАЗДЕЛ 7.7. ЭПОХА БАРОККО. КУЛЬТУРА ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

7.7.1. Культура эпохи барокко и классицизма.

7.7.2. Культура эпохи Просвещения.

7.7.3. Украинская культура во второй половине XVII – XVIII вв.

7.7.1. Культура эпохи барокко и классицизма

Таблица № 7.1

Характерные черты искусства барокко

№ п/п	Барокко	Характерные черты искусства барокко.
1.	Искусство барокко	<p>Основные темы – мифология и религия;</p> <p>Грандиозность и монументальность;</p> <p>Пышность и вычурность; Контрастность;</p> <p>Динамика и напряженность; Яркость и изящество;</p> <p>Декоративность, зрелищность, театральность;</p> <p>Излишество причудливых элементов, золотых украшений; Необычность и уникальность;</p> <p>Эмоциональность, накал страстей;</p> <p>Совмещение иллюзорного и реального;</p> <p>Синтез искусств.</p> <p>Разнообразие жанров;</p> <p>Отсутствие прямых линий, обилие кривых линий, округлых и волнообразных форм;</p> <p>Появление новых развлечений: променада (прогулок в парке), «каруселей» (прогулок на лошадях), карточных игр, «огненных потех» (фейерверков);</p> <p>Место икон заняли портреты и пейзажи.</p> <p>Барочный человек отвергает естественность. Идеал женщины: бледность, пышная прическа, каблуки, корсет и искусственно расширенная юбка. Идеал мужчины – кавалер и джентельмен.</p>

Культура эпохи барокко - была одной из самых неповторимых эпох в мировой художественной культуре. Она была драматична, интенсивна, динамична, контрастна и, одновременно гармонична и целостна. Родиной барокко была Италия. Многие искусствоведы считают родиной этого стиля такие итальянские города: Рим, Венецию и Флоренцию. Одни исследователи убеждены, что термин «барокко» происходит от итальянского термина «barocco», который происходит от понятия «странный, причудливый». Другие объясняют его происхождение от португальского термина «perola barcosa» (жемчужина неправильной формы). Этот стиль возник в Италии в середине XVI в., а во второй половине этого века он распространяется во Франции, в Германии, Швейцарии, Фландрии и в других странах.

Таблица № 7.2

Архитектурный стиль барокко

№ п/п	Архитектурные элементы	Характерные черты
1.	Форма архитектурных сооружений.	1.Создание искривленного пространства. 2. В планах строений преобладают эллипсы и прямоугольники. 3.Чередование выпуклых и вогнутых секций с эффектом пространственных иллюзий. 4. Здания украшены балконами, башнями и эркерами.
2.	Архитектурный ордер	1. Сознательное нарушение пропорций в античной арочной системе. 2. Античные элементы архитектурного ордера накладываются один на другой. 3. Чрезмерное украшение зданий. 4. Стремление к гигантизму. 5. Связь с пространством. 6. Широкое использование колонн и монументальных скульптурных композиций. 8. Использование традиционного барочного орнамента (арабески, раковины, гирлянды, картуши, цветочные вазы, рога изобилия и др.).

Термин «барокко» впервые появился в 1860 г. в книге Я. Буркхарда «Чичероне», а в 1888 г. Г. Вельфлин в книге «Ренессанс и барокко» доказал, что это отдельный стиль в развитии европейского искусства. Вельфлин выделил характерные черты этого стиля. Значительное влияние на становление этого стиля искусства оказало становление абсолютизма в

старанах Западной Европы и переход католической церкви к Контрреформации. Стиль барокко зародился в архитектуре Рима. Его зарождению способствовала перепланировка древнего города, которую начало папство.

Таблица № 7.3

Архитектурный стиль барокко в Италии

№ п/п	Архитекторы	Сооружения
1.	Карло Мадерна (1556-1629) – швейцарский и итальянский архитектор	Автор фасадов церкви Санта-Сусанна (1596-1603). Архитектор закончил постройку собора святого Петра в Риме (1603-1613).
2.	Доменико Фонтана (1543-1607) – известный итальянский архитектор и инженер.	Автор проектов перестройки Квиринальского и Латеранского дворцов, здания Ватиканской библиотеки, завершил возведение купола собора Святого Петра, построил акведук Аква Феличе. Последний этап жизни прожил в Неаполе.
3.	Фламинио Понцио (1560-1613) – итальянский придворный архитектор папы римского Павла V.	Автор казино Виллы Боргезе и капеллы Паолина в Санта-Мария Маджоре (1605-1611). Часовня Святой Варвары и Святой Сивии на холме Целий близ Сан-Грегорио-Маньо.

Развитие стиля барокко в живописи было тесно связано с основными направлениями Контрреформации. Католическая и новые протестантские церкви пытались при помощи живописи объяснить своим прихожанам основные догматы христианства.

Одним из самых ярких представителей раннего барокко был Микеланджело Меризи да Караваджо (1573-1610) – итальянский художник, основатель реализма в живописи, первый кто применил в своих работах манеру письма «кьяроскуро» (резкое противопоставление света и тени в картинах).

Стиль барокко во Франции имеет собственную периодизацию. В ней принято выделять такие основные этапы:

Первый этап – раннее барокко или переходный стиль. Он совпадает с периодом правления Людовика XIII (1610-1645). Это период расцвета творчества архитекторов Жака Лемерсье и Франсуа Мансара.

Значительное влияние на барокко во Франции этого периода оказали ренессансные традиции Италии. В этот этап завершается строительство Лувра и охотничьего замка в Версале.

Второй этап – зрелое барокко, большой стиль или стиль правления Людовика XIV (1643-1715). Это время широкого строительства в стиле барокко целых архитектурных комплексов, отдельных общественных и жилых зданий. Замок архитектура теряет свои оборонительные функции и постепенно приобретает упорядоченную и симметричную форму с четко выделенным основным зданием и боковыми крыльями. Замки превращаются в обширные архитектурные ансамбли

Третий этап – стиль ренегатства или переходный этап между правлением Людовиками XV и XVI.

Четвертый этап – поздний этап барокко, рококо или стиль периода правления Людовика XV(1720-1765).

Таблица № 7.4

Барокко во Франции

№ п/п	Архитектурные элементы	Характерные черты
1.	Дизайн фасада	<p>1. В фасаде доминирует классицизм, а во внутреннем убранстве барокко. В фасаде преобладают барочные скульптуры. Ярким примером этого типа архитектурных строений является Версальский дворец. Его архитекторами были Луи Лево и Жюль Ардуэн-Мансар.</p> <p>2. Художественная фантазия уступает место строгим формам.</p> <p>3. Архитектура замков Франции переходит от традиционных четырехугольных крепостей к ансамблям. Упрощаются объемы зданий, на фасадах зданий меньше лепнины.</p> <p>4. Предметы приобретают волнистый силуэт.</p> <p>5 Изысканная мебель. Гобелены. Паркет.</p>

Самым ярким этапом в развитии живописи барокко был период *высокого бароко (1625-1675)*. Его характерной особенностью было появление и развитие в барокко нескольких направлений.

Основателем и выдающимся представителем динамического барокко был Питер Пауль Рубенс (1577-1640) – фламандский живописец, дипломат и коллекционер. Для его творчества характерны пластическое воображение, динамичность форм и ритмов, торжество декоративного начала.

У истоков становления реалистического направления в барокко стоял

Ремабрандт Харменс ван Рейн (1606-1669) – голландский художник, гравёр, мастер светотени. Он один из первых в живописи барокко смог передать в своих произведениях весь спектр человеческих переживаний. Художник работал и создавал свои произведения почти во всех жанрах живописи. Он виртуозно работал в технике живописи, офорта и рисунка.

Вторым ярким представителем этого направления в живописи барокко был Диего Родригес де Сильва-и-Веласкес (1599-1660) – один из крупнейших испанских художников. В своем творчестве он широко использовал основные приемы живописи барокко (яркие контрастные цвета, светотени, выразительные позы людей и т.д.). Для его портретов характерны реалистичность и естественность.

Весомое влияние на становление реалистического направления в барокко имело творчество Николо Пуссена (1594-1665) – французского художника, который значительную часть своей жизни провел в Риме.

Таблица № 7.6

Барокко в Испании

№ п/п	Архитекторы	Характерные черты творчества.
1.	Семья архитекторов Чурригера создала новый изысканный стиль чурригереско. Её известными представителями были Хосе Бенито де Чурригера (1665-1725).	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сочетал приемы барокко с отдельными элементами готики и платереско (испанский ренессанс). 2. Широко использовал богатую орнаментику, изогнутые карнизы, колонны, обильный скульптурный декор. 3. В стиле чурригереско были построены ратабло церкви Сан-Эстебан в Саламанке (1693-1696) и дворец в Мадриде (Королевская академия изящных искусств Сан-Фернандо (1689). 4. В фасадах и интерьерах зданий преобладают пышные украшения и пересыщенны деталями: изломанными фронтонами, карнизами, завитками, гирляндами, балюстрадами (Собор Святого Иакова в Сантьяго-де-Компостела). 5. Значительная часть зданий в Испании построена под влиянием школы барокко Италии и Франции.

В Россию барокко пришло во второй половине XVII в. и достигло расцвета в середине этого века. Как и другие стили, барокко в России приобрело некоторую самобытность.

Барокко в России в XVII в.

№ п/п	Основные школы	Характерные черты.
1.	Барокко периода правления Петра Первого (Петровское барокко). Расцвет первая половина XVIII в.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Простота и четкость архитектурных планов и объемных композиций. 2. Основной материал для отделки фасадов – штукатурка с гипсовыми деталями (в Западной Европе – камень). 3. Значительное внимание орнаментальной лепке и цветовому оформлению. 4. Преобладание в оформлении ярких и контрастных красок (голубых, белых, желтых, красных). Кровля покрыта позолотой.
2.	Московское барокко	<ol style="list-style-type: none"> 1. Нарышкинский стиль барокко. 2. Голицынский стиль барокко. 3. Строгановский стиль барокко

Барокко в России в XVIII в.

№ п/п	Основные школы	Характерные черты.
1.	Правление императрицы Елизаветы (1740-1750-е гг.) – период зрелого барокко (елизаветинского) в России. Самыми известными архитекторами были Б. Растрелли, Д. Ухтомский, С. Чевакинский.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Строительство монументальных комплексов: дворцов, соборов, монастырей, загородных резиденций. 2. Дворцы планируют по принципу анфилад. 3. Залы украшены золоченой резьбой, лепкой, зеркалами, наборным паркетом. 4. Парадность внутреннего убранства зданий.

Для живописи барокко характерны такие черты:

- драматическое использование цвета;
- в картинах отсутствует подтекст;
- эмоциональность и динамичность сюжета картины;
- реалистичность;

- экстравагантные декоративные элементы изображения;
- главные жанры: портрет, пейзаж, натюрморт;
- контрасты между светом и тенью.

Классицизм. Классицизм (от лат. classicus - образцовый) - это художественный стиль и направление в искусстве Европы XVII-XVIII вв. Классицизм пришел на смену стилю рококо в интерьере и экстерьере. Под влиянием идей Просвещения деятели нового направления пытались противопоставить помпезности и пышности рококо простоту, четкость, лаконичность и строгость античного искусства. В Европе постепенно возникала мода на изучение и заимствование идей и канонов искусства Древней Греции и Древнего Рима. Значительное влияние на возрождение этого интереса имели археологические раскопки в Помпеях (1755), в Геркулануме и на юге Италии.

Таблица № 7.9

Характерные черты классицизма

№ п/п.	Интерьер. Экстерьер	Характерные черты стиля
1.	Общие черты классицизма	1) Величественность и гармония; 2) Изящество и роскошь; 3) Гладкие стены с мягкими цветочными мотивами; 4) Широкое использование в зодчестве архитектурных элементов Античности: колонн, дворцов, арок, лепнины, античный орнамент и т.д.; 5) Изысканный паркет; 6) На стенах тканевые обои; 7) Изящная мебель.
2.	Экстерьер (внешний вид)	1) Устойчивые, массивные, арочные и прямоугольные формы конструкций. В них строго соблюдается строгая симметрия; 2) Четкая монументальность, геометричность и объемность; 3) Строгая и регулярная система планировки зданий; 4) Крыши зданий имеют замысловатые формы.
3.	Интерьер	1) Светлые высокие потолки с богатым орнаментом и лепниной; 2) Светлые но не яркие декорированные стены; 3) Паркет из ценных пород дерева или из мрамора; 4) Люстры из хрусталя; зеркала, камин, кресла.

Характерной чертой классицизма было обращение к античному искусству, к готике и к Возрождению. В основе этого художественного стиля лежит принцип рационализма. Одна из главных задач этого стиля – просвещение и воспитание граждан Европы на основе достижений идеального искусства. Таким идеалом для деятелей этого направления служило искусство Античности. Писатели, архитекторы, скульпторы и художники этого стиля должны были соблюдать основные правила или каноны классицизма.

В развитии этого художественного стиля принято выделять такие периоды или этапы:

Первый – Ранний классицизм (1760-1780-е гг.);

Второй – Строгий классицизм (1780-1790-е гг.);

Третий Поздний классицизм или Ампи́р (1800-1830-е гг.).

К характерным особенностям классицизма в архитектуре относят такие черты: строгая симметрия; регулярность планировки; пропорциональность композиции; гармония, простота форм; четкость пропорций, использование элементов классического античного ордера (колоннады, статуи, рельефы, портики).

Теоретиком стиля классицизм в архитектуре считают итальянского зодчего Андреа Палладио (1508-1580). Искусствоведы часто называют стиль классицизм «палладианством».

Таблица № 7.10

Характерные черты стиля классицизм в архитектуре

№ п/п	Характерные черты	Виды классической архитектуры
1.	Ордерность ведущая черта классицизма в архитектуре.	1. Английский классицизм. Архитектор Иниго Джонс (1573-1652) -автор Куинс-хаус (Дома королевы) и площади Ковен Гарден. Архитектор сэра Кристофер Рен (1632-1723) – создатель английского стиля «реновский классицизм». Он ввел в моду палладианские особняки. 2. Французский классицизм.Его расцвет – это XVIII в. Образец архитектуры - церковь святой Женевы (Пантеон). 3. Германский классицизм. 4. Российский классицизм.
2.	Семетричная композиция.	
3.	Правило золотого сечения (соотношение высоты и ширины, пропорций).	
4.	Наличие главных приемов оформления декора.	
5.	Оформление стен по принципу ордерного членения на три горизонтальные части.	
6.	Наличие обязательных элементов дизайна парадного входа в здание:	

Яркими примерами архитектуры классицизма служат Триумфальная Арка в Париже, Бранденбургские ворота в Берлине и др.

Одним из основоположников архитектурного стиля классицизма был Анж-Жак Габриэль (1698-1782) – известный французский архитектор, президент Академии архитектуры Франции. Среди его работ выделяют такие: Малый Трианон (Версаль), Военная школа на Марсовом поле (Париж), Дворцовая опера (Версаль), площадь Людовика XV и др.

К выдающимся архитекторам, которые работали в этом стиле принято относить Джованни Баттиста Пиранези (Италия), Карла Росси (Россия) и др.

Для скульптуры классицизма характерны такие черты:

- широкое распространение публичных памятников, которые олицетворяли воинскую доблесть полководцев и мудрость государственных деятелей;
- известных политических деятелей и военачальников изображали в образах античных богов;
- модными стали надгробные памятники;
- для скульптуры классицизма присущи чистота линий, спокойствие, сдержанность жестов, бесстрастность выражений черт лица.

Значительное влияние на формирование основных канонов стиля классицизма имело творчество Антонио Канова (1757-1822) – одного из выдающихся итальянских скульпторов. Его считают одним из основоположников классицизма в европейской скульптуре. Большинство работ А. Канова находится в Лувре (Париж) и в Эрмитаже (Петербург).

Ярким представителем позднего европейского классицизма в скульптуре был датский художник и скульптор Бертель Торвальдсен (1770-1844).

Для живописи классицизма характерны такие особенности:

- строгость и сдержанность в картинах;
- гражданский пафос и лиричность;
- основные элементы формы – линия и светотень;
- идеальные и «декоративные» пейзажи.

Основателем стиля классицизма в живописи был французский художник Николя Пуссен (1594-1665). Известными представителями этого стиля были французские художники Шарль Лебрен (1619-1690) и Жан Огюст Доминик Энгр (1780-1867).

Литературе классицизма были присущи такие черты:

- пропаганда идей разума, который побеждает чувства;
- обращение к образам и формам искусства Античности;
- основа сюжета – это конфликт между долгом и страстями.

Часто в основе сюжета – любовный треугольник;

- добро всегда побеждает зло;
- принцип трех единств: единство времени, места и действия.

В эстетике классицизма была установлена строгая иерархия жанров:

высокие (трагедия, эпопея, ода) и низкие (комедия, сатира, басня). Выдающимся представителем стиля классицизма в литературе был Вольтер (1694-1778) – французский философ-просветитель, поэт, прозаик, сатирик, трагик, историк и публицист. С классицизмом тесно связано творчество Лессинга, Гёте и Шиллера. Стиль классицизм имел огромное влияние на европейскую и мировую культуру XVII-XIX вв. Ведь его эстетика придавала огромное значение на формирование общественно-воспитательной функции европейского искусства.

7.7.2. Культура эпохи Просвещения

Эпо́ха Просвеще́ния - одна из ключевых эпох в истории европейской культуры, связанная с развитием научной, философской и общественной мысли.

Начавшись в Англии под влиянием научной революции XVII века, это движение распространилось на Францию, Германию, Россию и охватило другие страны Европы. Особенно влиятельными были французские просветители, ставшие «властителями дум». Принципы Просвещения были положены в основу американской Декларации независимости и французской Декларации прав человека и гражданина.

Интеллектуальное движение этой эпохи оказало большое влияние на последовавшие изменения в этике и социальной жизни Европы и Америки, борьбу за национальную независимость американских колоний европейских стран, отмену рабства, формулирование прав человека. Кроме того, оно поколебало авторитет аристократии и влияние церкви на социальную, интеллектуальную и культурную жизнь.

В эпоху Просвещения происходил отказ от религиозного миропонимания и обращение к разуму как к единственному критерию познания человека и общества. Впервые в истории был поставлен вопрос о практическом использовании достижений науки в интересах общественного развития.

Учёные стремились распространять знания, популяризировать их. Знания не должны быть больше исключительной собственностью некоторых посвящённых и привилегированных, а должно быть доступно всем и иметь практическую пользу. Они становятся предметом общественной коммуникации, общественных дискуссий. В них теперь могли принимать участие даже те, кто традиционно был исключён из учёбы - женщины. Появились даже специальные издания, рассчитанные на них, например, в 1737 году книга «Ньютонианизм для дам» автора Франческо Альгаротти. Кульминацией этого стремления популяризировать знания стало издание Дидро и др. «Энциклопедии» (1751—1780) в 35 томах. Это был самый успешный и значительный «проект» века. Этот труд собрал воедино всё накопленное человечеством до того времени знание. В нём доступно объяснялись все стороны мира, жизни, общества, наук, ремесла и техники, повседневных вещей. И эта энциклопедия была не единственной в своём роде. Ей предшествовали

другие, но только французская стала такой знаменитой. В Германии в 1731-1754 годах Йохан Цедлер издал «Большой универсальный лексикон в 68 томах. Это была самая большая энциклопедия XVIII века. В ней было 284 000 ключевых слова. Для сравнения: во французской «Энциклопедии» их было 70 000. Одновременно с общими энциклопедиями появляются и специальные, и для разных отдельных наук, которые тогда переросли в отдельный жанр литературы.

7.7.3. Украинская культура во второй половине XVII - XVIII вв.

Яркой и своеобразной была украинская барочная культура, время расцвета которой пришлось на конец XVI - первую половину XVIII в. Как и европейское, украинское барокко характеризовалось сочетанием светских мотивов и религиозных образов, тяготело к контрастам и гиперболам, сложным метафорам, аллегоризму и метафоричности, стремилось поразить воображение зрителя, читателя, слушателя, прибегая к пышным красочным формам, в нем просматривается мировоззренческий пессимизм и метафизическая тревога.

В Украине эта внутренняя двойственность барочного мироощущения связана также с историческими факторами - Освободительной войной 1648-1654 гг за независимость, пафосом войны и победы.

Украинское барокко XVII в. называют «казацким», поскольку в культуре мощно проявился казацкий дух, казацкий характер. Кроме того, немало шедевров архитектуры и живописи были сделаны на заказ казацкой старшины. Героями литературных и живописных произведений становились уже не монархи, а политические и культурные деятели - гетманы, казацкие лидеры, меценаты.

Казацкими в то время были такие жанры искусства, как исторические песни и думы, казацкие летописи, плачи и панегирики, рыцарская поэзия, казацкий портрет казацкий собор.

Ведущим жанром в музыке стал хоровой, так называемый партесный (хоральный) концерт Создателями барочной церковной музыки были А. Ведель, М. Березовский, М. Дилецкий, Д. Бортнянский.

Стиль барокко в Европе был преимущественно дворянским, а в Украине он имел демократическую ориентацию, сказался в присущих украинскому барокко любви к украшениям, декоративности, влечении к праздничности, поэтичности во всех сферах жизни. Это отразилось на оформлении украинской книги XVII-XVIII вв, декоративная пышность которой не имеет аналогов ни в Европе, ни в России.

Центром граверства стал Киев, где работали выдающиеся граверы Л. Тарасевич, И. Щирский, И. Мигура, И. Стрельбицкий. Представителями львовской школы были И. Руткович и И. Кодзелевич Они расписывали церковные иконостасы. В восточной Украине особое место принадлежит иконостасу Спасо-Преображенской церкви в Великих Сорочинцах Полтавской области.

В живописи особого расцвета достигают портреты-«парсуны» различных типов: портреты церковных иерархов, гетманов, полковников и мещан.

Таблица № 7.11

Украинское казацкое барокко в архитектуре

№ п/п	Основные этапы	Характерные черты казацкого барокко
1	2	3
1.	Первый этап (1640 – 1660-е гг.) - архитектура Гетманщины.	1. Украинское казацкое барокко – это особый архитектурный стиль, который объединил в себе такие стилевые направления: национальные традиции деревянной архитектуры; западное барокко, европейский ренессанс и реминисценцию архитектурных традиций Киевской Руси.
2.	Второй этап (1663-1687-е гг.) – казацкое барокко периода Руины.	2. Начало украинскому барокко положил митрополит П. Могила (1627-1647) и гетман Б. Хмельницкий, которые начали восстанавливать разрушенные храмы Украины.
3.	Третий этап или Мазепинское барокко (1687-1709 гг.)	3. Наличие массивных грушевидных или бутонообразных куполов, которые напоминают пламя свечи.
4.	Четвертый этап (1720-1730 гг.). Расцвет барокко в период правления гетмана Д. Апостола 1727-1734).	3. Наличие «заломов» или нескольких поставленных друг на друга ярусов. 4. Отсутствие четко выраженного фасада. Храмы одинаковы со всех четырех сторон. 6. Храмы и светские сооружения обнесены декоративной оградой.
5.	Пятый этап (1750-1760 гг.). – позднее казацкое барокко.	7. Наличие округленных форм окон. 8. Наложение на монументальные крестовокупольные сооружения дробного декора. 9. Светские сооружения – это массивные, прямоугольные здания, которые имеют двух или четырехскатные крыши (Черниговский коллегиум, дом полковника Лизогуба в Чернигове. Оригинальная конструкция свода. 11. Расцвет украинского казацкого барокко - это период правления украинских гетманов И. Мазепы и Д. Апостола. 12. Выдающиеся архитекторы: Иван Зарудный, Степан Ковнир, Осип Старцев, Иван Григорович-Барский.

В барочной архитектуре воплощены высокие художественные достижения народного зодчества. Это прежде всего деревянные церкви, различных школ - волынской, галицкой, буковинской, закарпатской, приднепровской и др. Достопримечательностями казацкого барокко стали каменные церкви - архитекторов привлекали декоративные возможности стиля, единство сооружения с окружающей средой .

В XVII в. на средства казацкой старшины были восстановлены древнерусские святыни: Софийский собор, Михайловский Златоверхий монастырь, Кирилловская церковь - в Киеве, Спасский собор и собор Елецкого монастыря - в Чернигове и особенно Успенский собор, издавна был популярным строением на Руси Все они нарядились в «барочные одежды». Определенные стилевые изменения связаны с именем русского архитектора И Шеделя По заказу Киево-Печерской лавры он построил Большую Лаврскую колокольню - самую высокую в пределах Украины (96,5 м), кроме того, использовал принципы ордерной архитектуры Другие барочные сооружения Шеделя - колокольни Софийского собора и Михайловского монастыря. Настоящими жемчужинами искусства являются Андреевская церковь (архитектор В Растрелли) Покровская церковь в Киеве (архитектор И Григорович-Барский), собор Святого Юра во Львове (архитектор В Меретин).

Вопросы для самоконтроля

1. Назовите характерные черты культуры эпохи барокко.
2. Назовите характерные черты культуры эпохи классицизма.
3. Назовите характерные черты культуры эпохи Просвещения.
4. Назовите характерные черты украинской культуры во второй половине XVII - XVIII вв.

Задания к самостоятельной работе студентов

1. Составить терминологический словарь.
2. Заполнить таблицу «Культура эпохи барокко».

№ п/п	Архитектура	Живопись
1.	2.	3.

3. Заполнить таблицу «Культура эпохи классицизма».

№ п/п	Архитектура	Живопись
1.	2.	3.

*Культура - это не
количество прочитанных книг,
а количество понятий.*
Фазиль Искандер

РАЗДЕЛ 8.8. УКРАИНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ КУЛЬТУРА XIX ВЕКА

8.8.1. Развитие образования и науки.

8.8.2. Романтизм. Реализм. Модернизм.

**8.8.3. Украинское национальное возрождение. Культура Украины
в XIX в.**

8.8.1. Развитие образования и науки

В XIX в. в странах Западной Европы и в США проходит процесс становления национальной системы образования, который имел общие тенденции и специфические черты. Среди общих тенденций развития образования в Западной Европе исследователи выделяют такие.

XIX в. - это период расширения прав государства в управлении и финансировании системы образования. Этому способствовало принятие в конце XVIII в. ряда законодательных актов, которые помогли усилить государственный контроль в области национального образования. В Пруссии в 1794 г. было принято «Общее положение о школе», которым все школы были преобразованы в государственные. В 1798 и 1808 гг. были приняты законы о создании органов государственного контроля за деятельностью немецких школ и о назначении правительством на должности педагогов начальных школ.

Во Франции аналогичные процессы проходили в первой половине XIX в. В 1801 г. на её территории была сформирована система школьных округов, в 1824 г. создано Министерство духовных дел и образования. В 1833 г. был принят специальный законопроект, который часто называют «Законом Гизо». Его инициатором был известный историк и министр образования Ф. Гизо. Этот закон обязал все коммуны Франции открывать и содержать начальные школы. В них для детей нищих слоев было гарантировано бесплатное образование. В 1835 г. во Франции вводилась система государственного инспектирования школ, а в 1860-х гг. начали открываться муниципальные и благотворительные школы для взрослых. Но в 1851 г. во Франции был принят закон Фаллу, который почти на полвека закрепил за католической церковью монопольное право на контроль за системой образования в этой стране.

Школьное законодательство и государственное финансирование школ в Англии появилось только 1830-ые гг. В 1847 г. была создана единая система инспектирования английской начальной школы. В 1891 г. был принят закон о бесплатном школьном образовании в Англии.

Второй важной тенденцией развития начального образования в странах Западной Европы было принятие решения об учреждении государственного контроля над деятельностью частных школ. Во многих странах государство начало стимулировать создание частных школ.

В XVIII-XIX вв. в странах Европы было учреждено бесплатное начальное образование: в Пруссии – 1794 г., в США – 1850 г., в Англии – 1870 г., в Франции – 1880-е гг.

XIX в. – это период реформирования среднего образования в Европе. На её землях начали создаваться реальные школы и училища. Система среднего образования во многих странах имела свои особенности. В Англии значительное внимание уделяется созданию государственных школ «паблик скулз», в которых можно было получить классическое образование и они имели закрытый характер. Основным типом средней школы в Пруссии были гимназии классического направления, а во Франции – лицеи и колледжи. В XIX в. создаются государственные средние школы женского образования. Высшее образование в странах Западной Европы можно было получить в университетах.

Развитие техники. Развитие образования и науки в XIX имели огромное влияние на развитие техники. К важнейшим техническим изобретениям XIX в. относят такие:

- В 1804 г. Р. Тривик построил паровоз;
- Изобретение в 1816 г. французским доктором Рене Лаэннеком стетоскопа;
- Изобретение в 1823 г. зажигалки (И. Деберейнером) и в 1827 г. спичек (Д. Уолкером);
- У. Аспдин в 1824 г. разработал разновидность цемента – портландцемент;
- В 1824 г. С. Браун изобрел первый двигатель внутреннего сгорания, что дало начало развитию автомобилестроения;
- Ж. Ньепсом изобрел в 1826 г. первую фотографию;
- М. Фарадей изобрел в 1831 г. первый электрический электрогенератор;
- С. Морзе создал в 1838 г. способ кодирования - Азбуку Морзе;
- В 1842 г. К. Лонг изобрел анестезию;
- Р. Гатлинг создал в 1862 г. пулемет, а А. Нобель в 1866 г. изобрел динамит;
- В 1879 г. Д. Селден запатентовал первый в мире автомобиль;
- В 1893 г. Н. Тесла изобрел радиопередатчик;
- Братья Люмьер сняли в 1895 г. первый кинофильм;
- В 1895 г. В. Рентген изобрел рентгеновский аппарат;
- Ч. Кертис изобрел в 1899 г. газовую турбину;
- В. Поульсен сделал в 1899 г. первый магнитофон;
- В 1873 г. Л. Страусс изобрел джинсы;
- Шарль-Габриэль Правас изобрел в 1853 г. шприц;
- Э. Дрейк изобрел в 1859 г. нефтегазовую установку;

- К. Бенц и Г. Даймлер изобрели первый автомобиль в 1885 г.;
- Ч. Гудьир и Д. Бойд Данлоп в 1839 г. провели вулканизацию каучука, что дало возможность появиться пневматической шине;
- Н. Апплер изобрел технологию хранения продуктов в контейнерах.

Таблица № 8.1

Главные научные открытия XIX в.

№ п/п	Страна, год.	Научные открытия
1.	Англия, 1865 г.	Английский учёный Джеймс Кларк Максвелл выдвинул электромагнитную теорию света.
2.	Англия 1859 г.	В 1859 г. Чарльз Дарвин (1809-1882) опубликовал свою знаменитую работу «Происхождение видов...», которая заняла важное место в создании эволюционной теории.
3.	Франция	Французский математик, физик и астроном Лаплас Пьер Симон (1749-1827) был одним из создателей теории вероятности.
4.	Англия	Английский химик Джон Дальтон (1766-1844) стал первооткрывателем закона кратных отношений и создателем основ атомной теории.
5.	Россия, 1826 г.	Российский математик Николай Лобаческий (1792-1856) стал одним из создателей неевклидовой геометрии.
6.	Германия, 1827 г.	Немецкий математик Иоганн Карл Фридрих Гаусс (1777-1855) создал внутреннюю геометрию поверхностей.
7.	Англия, 1827 г.	Британский ботаник Роберт Броун (1773-1858) стал первооткрывателем «броуновского движения».
8.	Германия, 1839	Немецкий цитолог, гистолог и физиолог Теодор Шванн (1810-1882) создал клеточную теорию.
9.	Германия, 1842г.	Немецкий естествоиспытатель Роберт Майер (1814-1878) открыл закон сохранения энергии.
10.	Германия, 1851 г.	Немецкий физик Рудольф Клаузиус и британский физик Уильям Томсон (1824-1907) открыли Второе описание (закон) термодинамики.
11.	Германия, Британия, 1859 г.	Немецкие ученые, химик Роберт Вильгельм Бузен (1811-1899) и физик Густав Роберт Кирхгоф (1824-1887) открыли спектральный анализ.
12.	Россия 1869 г.	Российский химик Д.И. Менделеев (1834-1907) открыл периодический закон химических элементов.

Развитие науки способствовало многим техническим открытиям, которые имели огромное влияние на развитие техники и культуры: Анри Лифар изобрел в 1852 г. дирижабль, в Британии пущено первое в мире метро (1863), Томас Эдисон изобрел в 1869 г. электрическую лампочку, братья Люмьер изобрели в 1895 г. кино.

8.8.2. Романтизм. Реализм. Модернизм

Романтизм (фр. *romantisme*) - идейное и художественное направление в культуре конца XVIII века - первой половины XIX века, характеризуется утверждением самоценности духовно-творческой жизни личности, изображением сильных (зачастую бунтарских) страстей и характеров, одухотворённой и целительной природы. Получил распространение во всех странах Европы и Америки.

Центр художественной системы романтизма - личность, а его главный конфликт - личности и общества. Решающей предпосылкой развития романтизма стали события Великой французской революции. Появление романтизма связано с антипросветительским движением, причины которого лежат в разочаровании в цивилизации, в социальном, промышленном, политическом и научном прогрессе, результатом которого явились новые контрасты и противоречия, нивелировка и духовное опустошение личности.

Романтический герой - личность сложная, страстная, внутренний мир которой необычайно глубок, бесконечен; это целая вселенная, полная противоречий. Романтиков интересовали все страсти, и высокие и низкие, которые противопоставлялись друг другу. Высокая страсть - любовь во всех ее проявлениях, низкая - жадность, честолюбие, зависть. Низменной материальной практике романтики противопоставляли жизнь духа, в особенности религию, искусство, философию.

Интерес к сильным и ярким чувствам, всепоглощающим страстям, к тайным движениям души - характерные черты романтизма. Можно говорить о романтике как об особом типе личности - человеке сильных страстей и высоких устремлений, несовместимым с обыденным миром. Подобному характеру сопутствуют исключительные обстоятельства. Привлекательными для романтиков становятся фантастика, народная музыка, поэзия, сказания - все, что в течение полутора столетий рассматривалось как жанры мелкие, не стоящие внимания. Для романтизма свойственно утверждение свободы, суверенности личности, повышенное внимание к единичному, неповторимому в человеке, культ индивидуального. Часто героем романтического произведения становится художник, способный творчески воспринимать действительность. Классицистическое «подражание природе» противопоставлено творческой энергии художника, преобразующего реальность. Создается свой, особый мир, более прекрасный и реальный, нежели эмпирически воспринимаемая действительность. Именно творчество является смыслом сущего, оно представляет собой высшую ценность мироздания. Романтики страстно

защищали творческую свободу художника, его фантазию, полагая, что гений художника не подчиняется правилам, но творит их.

Романтики обращались к различным историческим эпохам, их привлекало их своеобразие, влекли экзотические и таинственные страны и обстоятельства. Интерес к истории стал одним из непреходящих завоеваний художественной системы романтизма. Он выразился в создании жанра исторического романа (Ф. Купер, А. Виньи, В. Гюго), основоположником которого считается В. Скотт, и вообще романа, который приобрел ведущее положение в рассматриваемую эпоху.

Эпоха романтизма ознаменовалась расцветом литературы, одним из отличительных свойств которой было увлечение общественными и политическими проблемами. Пытаясь постичь роль человека в происходящих исторических событиях, писатели-романтики тяготели к точности, конкретности, достоверности. В то же время действие их произведений часто разворачивается в необычной для европейца обстановке - например, на Востоке и в Америке, или, для русских – на Кавказе или в Крыму.

Развитие жанров исторического романа, фантастической повести, лироэпической поэмы, баллады – заслуга романтиков. Их новаторство проявилось и в лирике, в частности, в использовании многозначности слова, развитии ассоциативности, метафоричности, открытиями в области стихосложения, метра, ритма. Для романтизма характерен синтез родов и жанров, их взаимопроникновение. Романтическая художественная система основывалась на синтезе искусства, философии, религии. Например, у такого мыслителя, как Гердер, поискам путей революционного обновления культуры служат и лингвистические исследования, и философские доктрины, и путевые заметки.

Германию можно считать страной классического романтизма. Здесь события Великой французской революции были осознаны скорее в области идей. Общественные проблемы рассматривались в рамках философии, этики, эстетики. Воззрения немецких романтиков становятся всеевропейскими, оказывают влияние на общественную мысль, искусство других стран. История немецкого романтизма распадается на несколько периодов.

Крупнейшими поэтами английского романтизма были Байрон и Шелли, которых часто называют поэтами «бури». Они были увлечены идеями борьбы. Их стихия - политический пафос, сочувствие к угнетенным и обездоленным, защита свободы личности. Байрон до конца жизни остался верен своим поэтическим идеалам, смерть застала его в самой гуще «романтических» событий войны за независимость Греции. Образы героев-мятежников, индивидуалистов с чувством трагической обреченности, надолго сохраняли влияние на всю европейскую литературу, а следование байроновскому идеалу получило название «байронизм».

Реализм - направление в литературе и искусстве, ставящее целью правдивое воспроизведение действительности в её типичных чертах. Господство реализма следовало за эпохой Романтизма и предшествовало Символизму (если не выделять Натурализм). Реализм (лат. вещественный, действительный) - направление в литературе и искусстве, ставящее целью правдивое воспроизведение действительности в её типических чертах.

Общие черты:

- художественное изображение жизни в образах, соответствующее сути явлений самой жизни;
- реальность является средством познания человеком самого себя и окружающего мира;
- типизация образов, которая достигается через правдивость деталей в конкретных исторических условиях;
- даже при трагическом конфликте новое искусство жизнеутверждающее;
- реализму присуще стремление рассматривать действительность в развитии, способность обнаруживать развитие новых социальных, психологических и общественных отношений.

Начало реализму как форме художественного сознания было положено, по мнению разных исследователей, в эпоху Возрождения («ренессансный реализм») и в эпоху Просвещения («просветительский реализм»). В 1830-гг. возник («критический реализм»).

Ведущие принципы критического реализма в литературе и искусстве XIX-XX вв.: объективное отображение существенных сторон жизни в сочетании с высотой и истинностью авторского идеала; воспроизведение типичных характеров, конфликтов, ситуаций при полноте их художественной индивидуализации (конкретизации на национальных, исторических, социальных чертах и физических, интеллектуальных и духовных особенностях); предпочтение в способах изображения «форм самой жизни», но наряду с использованием, особенно в XX веке, условных форм (мифа, символа, притчи, гротеска); преобладающий интерес к проблеме «личность и общество» (особенно - к противостоянию социальных закономерностей и нравственного идеала, личностного и массового, мифологизированного сознания).

Представители критического реализма в различных видах искусства XIX-XX вв.: Стендаль, О. Бальзак, Ч. Диккенс, Г. Флобер, Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевский, М. Твен, А.П. Чехов, Т. Манн, У. Фолкнер, О. Домье, Г. Курбе, И.Е. Репин, В.И. Суриков, М.П. Мусоргский, М.С. Щепкин, К.С. Станиславский, А.И. Солженицын и многие другие.

Модернизм - общее название направлений искусства и литературы конца XIX - начала XX века, которые отражали кризис буржуазной культуры и характеризовали разрыв с традициями реализма и эстетикой прошлого. Модернизм возник во Франции в конце XIX в (Бодлер, Верлен, АРембо) и распространился в Европе, России, Украине. Модернисты

считали, что не нужно искать в произведении искусства какой-то логики, рациональной мысли. Поэтому искусство модернизма носило преимущественно иррациональный характер. Модернизм - это социальное бунтарство, а не только революция в области художественной формы, он вызвал выступления против жестокостей социальной действительности и абсурдности мира, против угнетения человека, отстаивал его право быть свободной личностью. Модернизм протестовал против грубого материализма, против духовного вырождения и нищеты, тупой самодовольной сытости. Однако, протестуя против реализма, модернизм отверг все его достижения, а также использовал их, развивал и обогащал в своих поисках новых путей в искусстве.

Общие черты модернизма:

- особое внимание к внутреннему миру личности;
- провозглашение самооценки человека и искусства;
- предпочтение творческой интуиции;
- понимание литературы как высшего знания, способного проникать в глубины существования личности и одухотворить мир;
- поиск новых средств в искусстве (символика, мифотворчество т.д.);
- стремление открыть новые идеи, которые перестроить мир по законам красоты и искусства.

Авангардизм (от фр avant - вперед, garde стража, передовой отряд) - направление в художественной культуре XX в, которое заключалось в отказе от существующих норм и традиций, преобразовании новых художественных средств в самоцель, отображении кризисных, болезненных явлений в жизни и культуре в извращенной форме. Авангардизму присуще бунтарство.

Авангардистские направления и течения (футуризм, дадаизм, сюрреализм, «новый роман», «драма абсурда», «поток сознания» т.д.) обогатили и разнообразили литературный процесс, оставив мировой литературе немало шедевров художественного творчества.

Модернизм как художественное направление был внутренне неоднородным конгломератом художественных явлений, которые основывались на общих мировоззренческих, философских и художественных принципах, в конце XIX в. возникли импрессионизм, символизм и эстетизм. В начале XX века к ним добавились экспрессионизм, футуризм, кубизм, а после первой мировой войны – дадаизм и сюрреализм.

8.8.3. Украинское национальное возрождение. Культура Украины в XIX в.

Украинское национальное возрождение - это процесс становления и формирования национального самосознания украинского народа, который

был тесно связан с началом политической борьбы за политическую независимость.

Национальное Возрождение было присуще всем славянским народам. Для украинцев период национального Возрождения – это конец XVIII - начало XX вв. Для него были характерны такие черты:

- подъем и формирование украинского национального самосознания;
- рост интереса к украинскому языку, истории и культуре;
- активизация связей между западными и восточными украинцами;
- начало национальной интеграции;
- возникновение и развитие национально-освободительного движения.

Среди главных причин украинского национального Возрождения исследователи называют такие:

- политика национального угнетения, которую проводили руководство Российской и Австро-Венгерской империй;
- фундаментом национального Возрождения была национально-освободительная борьба украинского казачества;
- инициатором и активным участником национального Возрождения была украинская интеллигенция;
- влияние идей Великой Французской революции конца XVIII в. и зарубежные походы 1813 г. ;

Таким образом, украинское Возрождение формировалось и развивалось в соединении двух важнейших факторов внешних, мировых и европейских демократических излияний и внутренних, национальных, на основе украинской истории, свободы и демократии.

Украинское Возрождение условно делится на три этапа.

Первый, фольклорный этап, который длился с 1790-х по 1840 гг.

На протяжении этого этапа национальная интеллигенция начала борьбу за сохранение и развитие национального языка, истории и культуры. Многие исследователи считают, что этот этап берет свое начало в 1798 г., когда И. Котляревский издал свою знаменитую поэму «Энеида». В ней поэт впервые использовал народный язык в качестве литературного. Важное значение для этого этапа имело и творчество украинского писателя Г. Квитки-Основьяненко, который в 1834 г. издал на украинском языке свои «Малороссийские повести».

Для развития украинской культуры много сделал и ректор Харьковского университета П. Гулак-Артемовский – автор первой украинской оперы «Запорожец за Дунаем».

Первый этап завершается в 1840 г. с выходом «Кобзаря» Т.Г. Шевченко. С появлением этого сборника Тараса Шевченко за украинским языком окончательно утверждается статус литературного.

Второй, литературный или культурный этап продолжался с 1840 г. по 1900 г. В тот период были продолжены научные исследования по украинской истории и культуры. В конце 1845 - начале 1846 гг. была создана первая тайная организация «Украинско-славянское общество святых Кирилла и Мефодия» (Кирилло-Мефодиевское братство). Эта тайная политическая антикрепостническая организация была создана по инициативе Н. Гулака и Н. Костомарова. Активными членами братства были В. Белозерский, П. Кулиш и Т. Шевченко.

Главной целью своей деятельности члены общества считали борьбу за утверждение национально-государственной независимости Украины. Весной 1847 г., царская власть арестовала всех участников общества и без всякого суда наказала. Первая попытка интеллигенции перейти от культурнического к политическому этапу национального развития была неудачной.

В 1860-е гг. украинская интеллигенция начала создавать полулегальные культурные организации - «громады». Самыми активными деятелями этого общественного движения были историк, профессор Киевского университета, основатель украинской статистической науки О. Русов, этнограф П. Чубинский, композитор Н. Лысенко, экономист М. Зибер, историк М. Драгоманов и др.. Громадовцы широко пропагандировали кооперативные идеи, вводили их в практику, основывали артели в селах, создавали сберегательные и ссудные товарищества с магазинами. Кооперативное движение заняло важное место в массовой борьбе против национального угнетения и опиралось на местное самоуправление.

Активные члены этого движения М. Драгоманов и С. Подолинский вынуждены были покинуть территорию Украины. Они переехали в Швейцарию, где начали издавать свободную украинскую прессу. М. Драгоманов отстаивал идеи предоставления Украине автономии.

Новый, третий этап национального возрождения Украины (1900-1917). Он начался с основания в 1900 г. Революционной Украинской Партии (РУП) в Харькове. Ее основателями была группа студентов во главе с Л. Магусевичем, Ю. Колардом, А. Коваленко, Д. Антоновичем и М. Русовым.

Культура Украины в XIX в.

Развитие образования и науки. В XVIII в. царское правительство ликвидировало национальную систему образования на территории Украины. В 1803 г. на её землях началось распространение новой общеимперской системы образования, которая включала в себя такие типы учебных заведений: начальные приходские училища, уездные училища и гимназии. На территории Украины закреплялся сословный характер получения образования. В приходских училищах должны были учиться дети «низших сословий», в уездных училищах - «дети купцов, ремесленников, и других городских обывателей», а в гимназиях - «дети дворян, чиновников и богатых купцов. В гимназиях можно было получить

среднее образование. Обучение в них было платным. Выпускники гимназий могли поступать в университеты.

Новая реформа была нацелена на то, чтобы значительная часть населения Украины не смогла получить образование и осталась неграмотной. Второй ее важной задачей было проведение русификации системы образования на украинских землях.

Промежуточным звеном между средним и высшим образованием в Российской империи стали лицеи. В первой половине XIX в. на украинских землях были открыты три таких учебных заведения: Волынский лицей в Кременце (1805), Ришельевский лицей в Одессе (1818) и гимназия высших наук князя И.А. Безбородко в Нежине (1820). В 1809 г. была основана Киевская гимназия, которая в 1811 г. была отнесена к высшим учебным заведениям. В 1817 г. правительство Российской империи ликвидировало важный учебный и научный центр Украины – Киево-Могилянскую академию. До начала XIX в. это было единственное внесословное высшее учебное заведение Украины. На ее базе в Киеве была создана Духовная академия. В XIX в. центрами образования и науки в Украине были университеты. Первые из них возникли в Харькове (1805) и Киеве (1834). В первой половине XIX в. на территории Украины были открыты женские сословные учебные заведения – институты благородных девиц в Харькове (1812), Полтаве (1817), Одессе (1828), Керчи (1835), Киеве (1838).

На западноукраинских землях, которые входили в состав Австро-Венгрии сложилась своя система образования. Важное влияние на её становление произвели реформы Марии-Терезии. В 1774 г. был принят закон об обязательном начальном образовании для детей от 5 до 12 лет. В конце XVIII - в начале XIX вв. на западноукраинских землях действовали три типа учебных заведений: начальные приходские однолетние и трехклассные школы (в них обучение проходило на родном языке); четырехклассные главные и нормальные школы; гимназии.

Обучение в этих учебных заведениях проходило на немецком языке. В 1805 г. австрийское правительство передало все начальные учебные заведения под контроль католической церкви. На Буковине проходила румынизация системы образования. В Закарпатьи в 1844 г. было ликвидировано обучение на украинском языке, а во всех видах школ учреждался венгерский язык. Незначительное количество украинских начальных школ сохранились на западноукраинских землях только благодаря деятельности греко-католической церкви. Среднее образование можно было получить в гимназиях, а высшее во Львовском университете (1661), где обучение велось на немецком языке. В 1787 г. при университете был создан украинский институт, который должен был готовить преподавателей для начальных учебных заведений. С 1805 г. Львовский университет был лицеем. Только в 1817 г. австрийское правительство вернуло ему статус университета и присвоило имя императора Франца. В 1849 г. при университете была открыта кафедра украинского языка и

литературы. Её возглавил известный украинский ученый, филолог, поэт, этнограф и историк Я. Головацкий. В этом году его назначили ректором Львовского университета.

Во второй половине XIX в. возрождается национально-освободительное движение на украинских землях. В этот период на территории Украины возникают культурно-просветительские организации и союзы, происходит расширение сети воскресных школ. Период их активного действия – это 1859-1862 гг. В эти годы на территории Украины действовало свыше 110 таких школ. Для них Т. Шевченко составил «Букварь южнорусский». Но 10 июня 1862 г. царским указом эти школы были закрыты.

В 1870-80-х гг. возникает и достигает размаха новое национальное движение, которое получило название «украинофильство». В нем соединились некоторые элементы народничества и уважительное отношение к украинским традициям и культуре. Группы украинофилов были организованы в Киеве, Полтаве, Чернигове, Харькове, Одессе, Нежине и других городах Украины. Украинофильские организации начали издавать в 1861 г. общественно-политический и научно-литературный альманах «Основа». Активными представителями этого национального движения были В. Антонович, Б. Гринченко, П. Чубинский, М. Драгоманов, Т. Рыльский, П. Житецкий, П. Кулиш, Н. Костомаров и другие.

В 1864 г. в Российской империи была проведена реформа народного образования. Все учебные заведения поделили на три типа. Начальное образование можно было получить в начальных народных училищах. В 1872 г. многие из них были реорганизованы в шестилетние городские училища. С 1870-х гг. начали открываться земские народные училища. К концу XIX в. на территории Украины действовало около 17 тыс. начальных школ всех типов.

Среднее образование давали гимназии. Они делились на классические и реальные. В первых предпочтение отдавали гуманитарной подготовке детей, а их выпускники могли поступать в университеты. В реальных гимназиях акцентировали внимание на изучение естествознания, математики, физики и одного из европейских языков. Их выпускники имели право вступать в высшие технические учебные заведения. В 1871 г. на базе реальных гимназий были созданы шестилетние реальные училища. В 1890-х гг. на украинских землях в составе Российской империи действовало 129 гимназий и 19 реальных училищ.

Высшее образование долгие годы можно было получить в Харьковском и Киевском университетах. В 1865 г. в Одессе был открыт Новороссийский университет. Университетский устав 1863 г. дал этим учебным заведениям широкую автономию. Но новым университетским уставом 1884 г. она была ликвидирована. Женщины могли получить высшее образование на Высших женских курсах, которые действовали в Киеве с 1878 по 1889 гг. В 1870-1890 гг. на территории Украины были

открыты такие высшие учебные заведения: Нежинский историко-филологический институт, Харьковский ветеринарный институт, технологический институт в Харькове, Киевский политехнический институт, Высшее горное училище в Екатеринославе и другие.

На западноукраинских землях правительство Австро-Венгрии провело реформу образования в 1869 г. Она включала в себя два таких важных положения: введение обязательного обучения всех детей в возрасте от 6 до 14 лет и передачу начальной школы в ведение светских органов. Во второй половине XIX в. на западноукраинских землях были открыты такие высшие учебные заведения: Черновицкий университет (1875), Академию ветеринарной медицины во Львове (1897), Техническую академию во Львове в 1877 г. переименовали в Политехнический институт. Образовательная реформа 1869 г. повлияла на увеличение количества учебных заведений на западноукраинских землях. Но она не ограничила политику колонизации в Восточной Галиции, мадьяризации Закарпатья и румынизации Северной Буковины.

Таблица № 8.2

Главные научные центры Украины в первой половине XIX в.

<i>№ n/n</i>	<i>Город, год.</i>	<i>Название</i>
1.	Харьков (1811-1818)	Филотехническое общество.
2.	Харьков (1812-1829)	Общество наук при Харьковском университете.
3.	Киев (1835-1845)	Временный комитет для поиска древностей
4.	Одесса (1839)	Общество истории и древностей.
5.	Львов (1817)	Оссолинеум (Народное заведение им. Оссолинских). Его основателями была польская интеллигенция.
6.	Харьков, Киев, Одесса (1870-1890).	Харьковское, Киевское и Одесское общества естествоиспытателей.
7.	Харьков, Киев (1870-1890).	Харьковское математическое общество, Киевское физико-математическое общество.
8.	Киев (1873).	Историческое общество Нестора Летописца.
9.	Киев (1873).	Юго-Западный отдел Русского географического общества.
10.	Харьков, Одесса, Нежин (1870-1890).	Историко-филологические общества при Харьковском и Новороссийском университетах, при Нежинском институте.
11.	Львов (1873)	Научное общество им. Т.Г. Шевченко.

Одним из главных научных украинских центров этого периода было Научное общество им. Т.Г. Шевченко. Оно было основано в Лемберге (австрийское название Львова) в 1873 г. под названием «Литературно-научное общество им. Т.Г. Шевченко». Его основатели поставили перед собой такие задачи: развитие национальной науки и литературы; критика Эмского указа; издание литературы на украинском языке. На первом этапе существования общества материально его поддерживали Е. Милорадович и М. Жучен. Общество издавало журнал «Зоря», поддерживало журнал «Правда», издавало научные работы по истории украинского языка и культуры. В 1892 г. «Литературно-научное общество им. Т.Г. Шевченко» было реорганизовано в Научное общество им. Т.Г. Шевченко. Его главной задачей была признана «разработка всех отраслей знаний на украинском языке». С 1894 г. значительное влияние на деятельность Научного общества им. Т.Г. Шевченко имел украинский ученый М.С. Грушевский, который позже стал его председателем. Именно благодаря его деятельности общество получило не только всеукраинскую, но и мировую известность. При Научном обществе им. Т.Г. Шевченко были созданы два фонда: для учреждения украинской академии наук и подготовки профессоров для украинского университета. Позже при обществе был создан специальный фонд для поддержки украинской научной молодежи.

В XIX в. работали такие известные украинские историки: Н. Костомаров, В. Антонович, Д. Яворницкий, М. Грушевский и другие. Проблемы этнографии исследовали М. Драгоманов, Н. Лысенко, И. Франко. Вопросы языкознания рассматривали А. Потебня, П. Житецкий, Б. Гринченко. Становлению национальной школы востоковедения способствовала научная деятельность А. Крымского. Развитию национального литературоведения способствовала научная деятельность С. Ефремова.

Плодотворно развивались естественные и технические науки. Известным математиком и механиком был М. Остроградский – автор трудов по математическому анализу, математической физике, аналитической механике, гидромеханике, теории упругости и баллистике. В 1886 г. И. Мечников и Н. Гамалея основали в Одессе первую бактериологическую станцию.

Значительно повлияла на развитие юридических наук в Украине деятельность таких ученых: М. Владимирского-Будакова, О. Кистякивского, А. Незабитковского.

Ярким представителем философской мысли Украины второй половины XIX в. был П. Юркевич.

Важное место в развитии национального образования, науки и культуры принадлежит обществу «Просвита», которое было создано в 1868 г. Её члены открывали избы-читальни для украинцев и финансировали деятельность кооперативов на территории Украины.

Литература. В конце XVIII – в начале XIX вв. ведущую роль в украинской литературе играют поэтические жанры. До 1830-х гг. наиболее

влиятельными стилевыми движениями в украинской поэзии были бурлеск и травестия. Под их влиянием Иван Котляревский (1769-1838) пишет свою известную бурлескно-травестийную поэму «Энеида». Её первые три части были напечатаны в 1798 г., а полностью поэма была опубликована в 1842 г. Это произведение сыграло огромную роль в дальнейшем развитии украинской литературы. Иван Котляревский первым заложил в основу украинского литературного языка разговорную речь. Его перу принадлежат и другие произведения: «Наталка-Полтавка», «Москаль чародей» (Москаль Чарівник).

В развитии бурлескного жанра заметную роль сыграл П. Белецкий-Носенко (1774-1856) - один из первых баснописцев Украины. Источником его басен служили народные пословицы, поговорки и сказки.

Новым этапом в развитии украинской стихотворной басни стало творчество П. Гулака-Артемовского (1790-1865). В этом жанре активно работал и Л. Боровиковский (1806-1889). Ярким явлением в национальной литературе были басни Е. Гребенки (1812-1848). Он автор лирических стихов, свыше сорока повестей, романов и рассказов, был литературным критиком и переводчиком.

Основателем национальной прозы и жанра социально-бытовой комедии в классической украинской литературе был Г. Квитка-Основьяненко (1778-1843) – прозаик, драматург, журналист, литературный критик и культурный деятель Украины.

Романтическое течение в украинской поэзии зарождается в начале XIX в. параллельно с усилением интереса к фольклору и истории Украины. Развитию романтического направления в национальной поэзии способствовало творчество талантливого украинского поэта-романтика Л. Боровиковского (1808-1889). Он одним из первых создал образ романтического героя в украинской поэзии, идеализированный образ украинского казачества.

К известным писателям и поэтам-романтикам принадлежали А. Метлинский, Н. Костомаров и В. Забила.

Особое место в развитии украинской литературы принадлежит Тарасу Григорьевичу Шевченко (1814-1861). Из его ранних произведений особенно выделяются сборник стихов «Кобзарь», лиро-эпическая поэма «Гайдамаки», поэма «Катерина». Поэзия Т. Шевченко - это важный этап развития украинского языка. Она на десятилетия вперёд определяет основные направления развития украинской литературы. Поэтические произведения Т. Шевченко отличаются эстетической направленностью и представляют сплав идей романтизма и реализма.

В становлении и развитии романтизма в украинской культуре значительное влияние имело творчество П. Кулиша (1819-1897) - одного из лидеров украинофильства, поэта, прозаика, фольклориста, этнографа, литературного критика, историка, автора «кулишивки» и концепции «хуторской философии», создателя первого украинского исторического романа «Чёрная рада, хроника 1663 года».

На развитие украинской литературы второй половины XIX в. огромное влияние произвело творчество М. Коцюбинского, М. Вовчок, И. Нечуй-Левицкого, О. Кобылянской, И. Франко, Леси Украинки и многих других писателей и поэтов.

Михаил Коцюбинский (1864-1913) - классик литературы Украины, известный писатель-импрессионист.

Марко Вовчок (1833-1907) - украинская писательница, которая одной из первых в отечественной литературе начала писать свои произведения в жанре социально-проблемного и баладного рассказа, социальной повести, психологического рассказа и социальной сказки.

Иван Нечуй-Левицкий (1838-1918) - украинский прозаик, переводчик и педагог. Писатель работал в жанре социально-бытовой повести. Одним из первых в украинской литературе активно исследовал жизнь украинских крестьян и интеллигенции.

Ольга Кобылянская (1863-1942) - отечественная писательница, которая исследовала морально-этические проблемы в жизни украинской интеллигенции и впервые в национальной литературе создала образы женщин-интеллиенток. Она одна из инициаторов сознания феминистского движения на Буковине. Важное место в творчестве писательницы посвящено анализу социально-психологических вопросов жизни села Украины.

Иван Франко (1856-1916) – выдающийся представитель украинской литературы, беллетрист, поэт, общественно-политический деятель, ученый, публицист. Он сыграл огромную роль в формировании галицкой интеллигенции. И. Франко часто называют украинским Моисеем. Для украинской литературы имеет неоценимое значение его проза. Он одним из первых в украинской литературе создал образ рабочего-труженника.

И. Франко - это один из уникальных переводчиков Украины и Европы. Он переводил произведения написанные на 14 языках. Поэт свободно владел украинским, польским и немецким языками.

Леся Украинка (1871-1913) – выдающаяся украинская поэтесса, писательница и переводчица. Её талант разнообразен. Она писала свои произведения в разных жанрах: поэзии, лирике, эпосе, драме, публицистике и фольклористике. Ее лирика проникнута идеями борьбы, трагедии и конфликта. Леся Украинка – активный общественно-политический деятель.

Архитектура.

В конце XVIII - в начале XIX вв. значительное влияние на архитектуру Украины имел стиль классицизм. Его эстетика способствовала масштабным градостроительным проектам и приводила к упорядочиванию застройки городов Украины. Украинская школа классицизма дала искусству таких известных зодчих, как А. Меленский (1766-1833), В. Беретти (1781-1842) и др. К наиболее известным их работам относят колонну «магдебургского права» (1802), мавзолей-

памятник Аскольдова могила (1809-1810), здания Киевского университета (1837-1843) и института благородных девиц (1838-1842).

В этот период происходит расцвет садово-паркового строительства: «Софиевка» в Умани, «Александрия» в Белой Церкви, «Тростянец» на Черниговщине, Корсуньский и Яготинский парки на Киевщине, Никитский ботанический сад в Крыму.

В 1870-1880-х гг. - период расцвета в архитектуре стиля эклектика. Он предусматривал свободное смешение в зодчестве архитектурных стилей и декоративных элементов. В этом стиле были построены дом бывшего Купеческого собрания (1882 г., в настоящее время – Киевская городская филармония), здания оперных театров Киева (1897-1901), Одессы (1884-1887), Львова (1897-1900) и резиденции буковинских митрополитов в Черновцах (1864-1882). Среди архитекторов работавших в этом стиле наибольшую известность получило творчество В. Николаева.

В конце XIX в. происходит становление нового архитектурного стиля – модерн. Ярким примером этого стиля служит творчество В. Городецкого и его знаменитый «дом с химерами» (1902-1903).

В начале XX в. на основе народного искусства и украинского барокко возродился украинский стиль. Выдающимся архитектором и представителем этого направления был Василий Кричевский (1873-1952) - автор проекта здания Полтавского земства, ряда проектов государственных и частных зданий, Мемориального музея возле могилы Тараса Шевченко

Живопись. На становление украинской живописи в XIX в. большое влияние оказало творчество В. Тропинина (первым обратился к живописному изображению представителей простого украинского народа) и В. Штенберга (основатель новой пейзажной живописи и бытовой картины).

Выдающимся художником середины XIX в. был Т.Г. Шевченко – первый академик гравюры и украинский «мужицкий Рембрандт». Он получил такое прозвище за копию офорта Рембрандта «Притча о винограде».

Шевченко работал в технике масляной живописи и занимался офортом. Он основоположник бытового жанра в украинской живописи. Важное место в его творчестве принадлежит портретам и автопортретам. Особое место в его творчестве занимает картина «Катерина», которая была написана маслом в 1840 г. Он талантливый иллюстратор. Шевченко работал акварелью, карандашом, маслом, тушью. Его считают первым представителем критического реализма в украинской живописи.

В XIX в. сформировались украинские художественные центры – Харьковский (основан первой профессиональной женщиной-художницей Марией Раевской-Ивановой), Одесский (во главе с К. Костанди) и Киевский (художественная школа Н. Мурашко). Украинские художники уделяют большое внимание бытовым сценам украинского села, обращаются к историческим темам и к героической казацкой эпохе.

Великим украинским мастером, знатоком народного орнамента и искусства был Сергей Васильковский. Его картины на историческую тему отражали героико-романтическое прошлое: «Бой запорожцев с татарами», «Избрание полковником Мартына Пушкаря», «Сторожа запорожских вольностей» и др. Мировую славу Васильковский получил благодаря пейзажами, в которых отражал красоту и величие родного края: «Весна на Украине», «По Донцу», «После дождя», «Бездорожье», «Закат» и др.

Выдающимся украинским художником был Николай Мурашко (1844-1909) - живописец, педагог, идеолог украинского искусства. С 1869 г. он преподавал рисование в киевских средних школах, а 1875 открыл Киевскую рисовальную школу.

В 1870-х гг завершилось становление нового, профессионального, украинского театра. В 1882 г. под руководством М. Кропивницкого в Елисаветграде была создана первая украинская профессиональная труппа. В её состав вошли Н. Садовский, М. Заньковецкая, А. Маркова, И. Бурлака и др. После гастролей в Киеве в 1883 г. к труппе Кропивницкого присоединилась любительская труппа М. Старицкого, который и возглавил театр.

Основоположником украинской классической музыки был Н. В. Лисенко – автор оперы «Рождественская ночь», «Утопленница», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Энеида», оперетты «Черноморцы», опер для детей «Господин Коцкий», «Коза-дереза» и т.д. Он положил на музыку почти 80 произведений из «Кобзаря» Т. Шевченко. Лисенко создал музыкальный вариант «Завещания» Шевченко и знаменитую «Молитву за Украину».

Вопросы для самоконтроля:

1. Назовите характерные черты развития культуры Западной Европы в XIX в.
2. Назовите характерные черты украинской культуры XIX в.
3. Что Вы знаете о творчестве Т. Г. Шевченко?

Задания для самостоятельной работы студентов

1. Заполните таблицу «Украинская культура XIX в.».

<i>№ n/n</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Живопись</i>	<i>Театр и музыка</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

2. Напишите реферат на тему: «Культура Западной Европы XIX в.».
3. Напишите реферат на тему: «Т. Г. Шевченко – художник».
4. Напишите реферат на тему «Творчество И. Франко».
5. Напишите реферат на тему: «Творчество Леси Украинки».

*«Культура - это то,
что в значительной мере
оправдывает перед Богом
существование народа и нации»*
Д. Лихачев.

РАЗДЕЛ 9.9. УКРАИНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ КУЛЬТУРА XX ВЕКА

9.9.1. Зарубежная культура XX века.

9.9.2. Украинская культура XX века.

Термины: модернизм, импрессионизм, экспрессионизм, сюрреализм, футуризм, «расстрелянное возрождение», шестидесятники, диссиденты.

9.9.1. Зарубежная культура XX века

Среди характерных черт художественной культуры XX века можно выделить следующие:

- отсутствие доминирующего стиля и соответственно наличие многих течений, особенно в живописи и музыке;
- интерпретация действительности с позиций определенных философских идей (марксизма, фрейдизма, экзистенциализма);
- непосредственная связь художественного творчества с глобальными проблемами мировой политики, активное противостояние художественной интеллигенции милитаризму, фашизму, тоталитаризму, дегуманизации жизни, практике манипулирования массовым сознанием и т.п.;
- обновление выразительных средств художественного языка в литературе, живописи, музыке, театре;
- развитие нового вида художественного творчества – кино;
- интенсивность и динамизм общественной и культурной жизни.

В середине 1920-х гг испанский философ и эстетик Ортега-и-Гассет в знаменитом эссе «Дегуманизация искусств» писал: новое искусство «с очевидностью апеллирует не к массам, что было присуще романтизму, а к интеллектуальной элите».

Зарубежная литература первой половины XX века. Выдающимся литератором первой половины XX века был Ромен Роллан - французский прозаик, романист, публицист, общественный деятель, ученый-музыковед, лауреат Нобелевской премии по литературе (1915). Всемирную славу ему принес 10-томный роман-эпопея «Жан Кристоф» (1904-1912). В список лучших его произведений критики внесли и такие работы: роман «Очарованная душа», цикл книг под общим названием «Бетховен. Великие творческие эпохи», «Кола Брюньон» и др. В своих произведениях он остро поднимал такие темы: судьба народа, вера в его силы, жизнелюбие,

несокрушимость духа в испытаниях, прославление созидательного творческого труда, утверждение активной роли искусства и художника в борьбе с угнетателями, силы искусства в его народных корнях. Повести присущи оригинальная поэтическая форма изложения, яркая красочность языка, фольклорная основа.

Известным представителем европейской литературы 1920-30-х гг. был Анри Барбюс - французский писатель и общественный деятель. Он автор сборника стихов «Плакальщицы», романов «Огонь», «Ясность» и «Звенья», сборника новелл «Происшествия» и др. Основной темой его произведений являются разоблачение сущности первой мировой войны - гигантской мясорубки, слепой и бездушной бойни, лирический герой которой осознал себя как часть коллектива. Новаторским приемом А.Барбюса является использование солдатского жаргона, местных диалектов для создания реалистических образов.

Значительное влияние на мировой литературный процесс XX века оказало творчество писателей «потерянного поколения». Его ярким представителем был Эрнст Мария Ремарк – один из наиболее известных немецких писателей. Классикой литературы «потерянного поколения» был роман Э. Ремарка «На Западном фронте без перемен», произведение Эрнеста Хемингуэя «Прощай оружие!» и работа Ричарда Олдингтона «Смерть героя». В своих произведениях писатели повествовали о поколении, которое погубила война, о тех, кто стал её жертвой.

В поэзии особое место занимает творчество испанского поэта Ф.Г. Лорки. В своей поэзии он опирается на фольклорную основу своего народа, традиции которого - неисчерпаемый источник вдохновения поэта. В его стихах соединяются романтическое мироощущение и живая реальность. Важнейшие мотивы поэзии Лорки - Любовь и Смерть, Любовь и Судьба.

Экспрессионизм в литературе представлен произведениями самого загадочного и необычного писателя XX века Ф. Кафки. В его абсурдных произведениях предстает перед читателем страх и растерянность героев перед лицом враждебного человеку мира, бессилие и вместе с тем смятенные поиски выхода. Писатель стремится проникнуть в сущность действительности, обнажить беспощадную жестокость и нелепость ее законов, обычаев, морали. Он убежден в фатальной непреодолимости этих сил, обреченности маленького человека.

Зарубежное изобразительное искусство XX века. Заметным явлением в области изобразительного искусства начала XX в. стало появление такого творческого метода как фовизм (от фр. fauve - дикий). Художников этого направления объединяло общее стремление к эмоциональной силе художественного выражения, к стихийной динамике письма, интенсивности цвета и остроте ритма. В пейзажах, интерьерах, натюрмортах фовизм выразил себя в резких обобщениях объемов, пространства, рисунка. Ярким представителем и родоначальником фовизма считается А. Матисс.

Одним из основателей кубизма был испанский художник П. Пикассо. Представители этого направления в развитии живописи выдвинули на первый план формальные эксперименты - конструирование объемной формы на плоскости, выявление простых, устойчивых геометрических форм (куба, конуса, цилиндра), разложение сложных форм на простые.

Традиции и новаторство взаимодействуют в творчестве испанского художника С. Дали. Его метод создания произведений изобразительного искусства называется сюрреализм. Дали провозгласил источником искусства сферу подсознания (инстинкты, сновидения, галлюцинации). В основе этого метода - разрыв логических связей, которые заменяют свободные галлюцинации.

Главным художественным приемом, на котором строятся все работы художника является сочетание классической манеры живописи и абсурдного содержания его произведений, приводящих к шоку зрителя.

Зарубежная музыка. В начале XX века продолжают поиски новых музыкальных форм. Среди творческих течений этого времени прочное место занимает музыкальный импрессионизм с его поисками новых средств художественной выразительности для передачи сложных, тончайших движений человеческой души. Для этого метода свойственны такие черты: программность, живописность образов (дальнейшее развитие романтических традиций), ясность, логическая стройность музыкальной формы, красота звучания. Утонченная акварельная поэтичность свойственна музыке французского композитора К. Дебюсси. В его произведениях слышится игра полутонов, тонкость оркестрового звучания.

Во второй половине XX в. наука и технология стали ведущими силами цивилизации. Открытие и мирное использование атомной энергии, освоение космоса, появление новых технологий коренным образом меняют материальные и социальные производительные силы.

Развитие научно-технической революции привело к невиданному ускорению социально-экономических процессов в мире, особенно в индустриальных государствах. Наука стала приоритетным направлением в государственной политике. Человек поставил себе на службу ядерную энергетику, компьютеры, лазеры, робототехнику, сверхпрочные материалы, спутниковую связь, начал освоение околоземного космического пространства.

Неотложным направлением развития НТР является решение глобальных проблем – мировой экологический кризис, дефицит ресурсов, демографический дисбаланс, голод и нищета, эпидемии в странах «третьего мира», преступность и наркомания.

Со второй половины 1940-х годов в ряде стран Европы получил распространение «социалистический реализм». Основными его чертами принято считать: наличие нового героя – революционера-пролетария, коммуниста. Эти черты проявились в творчестве французского писателя

Луи Арагона и чилийского поэта Пабло Неруды. Особенно полное отражение это направление нашло в советской культуре XX в.

«Массовая культура». Жанры массовой культуры - шоу, боевик, шпегер, комикс. Культ «звезд» - искусственное создание популярности, средство развлечения. Пропаганда насилия, секса способствовала деградации нравов.

Характерные «черты массовой культуры»:

- общедоступность;
- занимательность;
- серийность;
- пассивность восприятия;
- коммерческий характер.

В сфере художественной жизни дальнейшее развитие получили основные направления модернизма, прежде всего, сюрреализм и абстракционизм. Одним из сравнительно новых направлений в современном искусстве является поп-арт. Молодые художники предложили изображать окружающие человека повседневные предметы и технические изделия, современную городскую среду – в надежде сделать искусство понятным широкому зрителю, популярным. Идеи поп-арта способствовали развитию рекламного плаката.

Известными представителями этого направления в живописи XX в. были художники: Кит Гаринг, Дэвид Хокни, Джасперс Джонс, Рой Лихтенштейн, Уэйн Тибо и др.

Развитие инженерных знаний сделало возможным использование новейших строительных и отделочных материалов, таких смелых решений, как подвешенные на стальных тросах или бетонных решетках перекрытия или бетонные купола над огромными выставочными и спортивными залами, стадионами ит.п. Примером может служить бетонный купол Олимпийского дворца спорта в Риме.

Во второй половине XX в. обновились принципы планирования городов. Новым было более свободное расположение жилых домов, сохранение природного окружения, сосредоточение в микрорайонах всего, что необходимо для повседневной жизни, улицы только для пешеходов, скоростные автомагистрали, размещение промышленных районов вдали от жилья и т.д.

9.9.2. Украинская культура XX века

Развитие национальной культуры в период Украинской революции 1917-1921 гг. Основными направлениями деятельности Центральной Рады в области культуры были названы следующие: возрождение украинского языка, создание национальных учебных заведений, увеличение количества газет, журналов, художественной и учебной литературы на украинском языке, развитие библиотечного дела, науки, музыкального, театрального и изобразительного искусства.

Весной 1917 осуществлен переход к созданию украинских школ. Первым шагом в этой работе стало открытие в марте-июле 1917 трех украинских гимназий в Киеве. Центральная Рада в течение лета - осени 1917 г. открыла 5,4 тыс. украинских школ, более 100 гимназий, ввела обучение на украинском языке в десятках медицинских, агрономических, технических училищ и школ. В Киеве, Николаеве, Харькове, Одессе начали действовать народные университеты. В Украине начали выходить 80 периодических изданий на украинском языке, массовыми тиражами печатались учебная, историческая, художественная, общественно-политическая и техническая литература (вышло около 680 наименований книг).

Генеральный секретариат Центральной Рады основал Украинскую национальную библиотеку (УНБ) с несколькими филиалами в крупных городах. В это время впервые были созданы исторические труды, в которых на научной основе были раскрыты героические страницы истории Украины.

Центральная Рада уделяла значительное внимание развитию национального искусства. В 1917 г. были открыты Украинский национальный театр и Украинская академия искусств - первая высшая художественная школа в Украине. Ее первым ректором стал известный украинский художник Ф. Кричевский (1879-1947), а с 1919 г. Академию возглавил Г. Нарбут (1886-1920) - корифей украинской графики. При академии была создана Украинская национальная картинная галерея.

Значительное внимание уделялось украинизации административно-государственного и судебного аппарата. В марте 1918 г. Центральная Рада предоставила украинскому языку статус государственного.

Культурные преобразования, начатые Центральной Радой, продолжались и в Украинском государстве гетмана П. Скоропадского. В течение лета 1918 г. было открыто таких 50 гимназий. Таким образом их общее количество на территории Украины достигло 150. Министерство образования законодательно закрепило обязательное изучение украинского языка и литературы, истории, географии, этнографии Украины в школах и высших учебных заведениях страны.

Летом 1918 г. открылся Каменец-Подольский университет. В этот же период начали работу Государственный украинский архив, Национальная галерея искусств, Украинский исторический музей, Украинский театр драмы и оперы, Украинская государственная капелла, Государственный симфонический оркестр и др.

В ноябре 1918 г. была создана Украинская академия наук. Большую подготовительную работу для ее открытия провели известные ученые Украины - основоположник геохимии, биогеохимии и радиологии, автор теории ноосферы В. Вернадский (1863-1945) и историк государства и права М. Василенко (1866-1935).

Украинская культура в 1920-30-х гг. В 1923 г. в Украине был принят декрет об украинизации. Украинизация - национально-культурная

политика советской власти (в рамках политики «коренизации»), которая была направлена на воспитание кадров из представителей коренной национальности, расширение сети учебных заведений с украинским языком обучения, развитие национальной культуры. Проведение украинизации возглавили наркомы образования Советской Украины А. Шумский (1924-1927) и М. Скрипник (1927-1933).

Украинский ренессанс и «расстрелянное возрождение».

1920-тые годы - это период творческого взлета украинской науки. Это годы активной научной деятельности математика Д. Граве, физиков Н. Крылова и Н. Боголюбова. Л. Ландау стал инициатором исследований по термоядерному синтезу. Значительный вклад в теорию освоения космоса сделал Ю. Кондратюк. Выдающимся конструктором стал И. Сикорский, эмигрировавший в США. Значительные достижения произошли в медицине (М. Гамалея, Д. Заболотный, А. Богомолец, А. Палладин) и генетике (М. Холодный, А. Сапегин, В. Юрьев). Для развития исторической науки Украины много сделали историки Д. Яворницкий, М. Грушевський и др. В 1928 г. в Украине работало 37 тыс. ученых.

1920-е годы характеризовались разнообразием литературно-художественной жизни. Среди литературных направлений и организаций выделялись неоклассики (Зеров, М. Рыльский, П. Филипович, М. Драй-Хмара), Союз крестьянских писателей «Плуг» (С. Пилипенко, А. Головка, А. Копыленко, П. Панч), Союз пролетарских писателей «Гарт» (В. Сосюра, П. Тычина) и др.

1920-е годы - это время подъема театральной жизни и формирования нового украинского театра. В Киеве действовали три театра: Государственный драматический театр, Государственный народный театр и «Молодой театр». Лесь Курбас (1887-1942) создал художественное объединение «Березиль». В историю украинского театрального искусства Л. Курбас вошел как реформатор и смелый экспериментатор.

В конце 1920-х гг. начался процесс свертывания политики украинизации. Масштабные репрессии в республике начались с процесса по делу так называемого Союза освобождения Украины (СВУ). В 1930 за принадлежность к мифической организации были приговорены к различным срокам заключения 45 представителей украинской интеллигенции, в том числе вице-президент ВУАН академик С. Ефремов. В 1930-1931 гг. НКВС сфальсифицировал деятельность еще одной «контрреволюционной» организации украинской интеллигенции - «Украинский национальный центр» (УНЦ). По делу УНЦ проходило 50 человек. Репрессии против украинской интеллигенции в 1930-х гг. получили в литературе название «расстрелянное возрождение».

Жертвами репрессий стали Остап Вишня (П. Губенко), М. Хвелевой и др. В эти годы трагически погибли многие украинские ученые, писатели, архитекторы, художники и музыканты.

В 1920-30-х гг. большевики уничтожили на территории Украины много культурных памятников, в прошлом церквей. В Киеве были разрушены Михайловский Златоверхий собор и церковь Богородицы Пирогощи. В Харькове разрушена Николаевская церковь, в Сумах Покровская. Было ликвидировано девять из десяти монастырей, шесть церквей XVII века, шестнадцать церквей XVIII века, четырнадцать XIX века, Черниговский Преображенский собор XV века, в котором захоронен князь Игорь. До конца 1939 г. перестало существовать 70% действующих церквей. Инициатором закрытия и уничтожения храмов были и украинские советские чиновники В. Затонский, П. Постышева, С. Косиор, Л. Каганович, Г. Петровский и другие.

Центром развития национальной науки на территории Западной Украины в 1920-30-х гг. было Научное общество им. Т.Шевченко, которое насчитывало более 200 человек.

Украинская культура в годы Второй мировой войны (1939-1945).

Значительным вкладом национальных ученых в победу над фашизмом было открытие нового метода автоматической электросварки в производство танков и других видов оружия (Институт электросварки АН УССР во главе с Е. Патонем). Ученые Физико-технического института и Института физики АН УССР внесли значительный задел в развитие самолетостроения, разработку приборов для радиолокации и пеленгации, создание новых материалов для нужд фронта. Под руководством А. Богомольца были изобретены ценные препараты для быстрого заживления ран и переломов костей. Ученые Украины под руководством А. Палладина изготовили новый препарат для борьбы с кровотечением. Н.Стражеско плодотворно работал над изучением раневой инфекции и раневого сепсиса.

Значительный вклад в общее дело борьбы против немецко-фашистских оккупантов внесло киноискусство Украины. Вершиной украинского советского кинематографа в годы войны стал фильм М. Донского «Радуга» (1943), который, кроме отечественных наград, получил «Оскара» - премию Академии киноискусства США. Особое место заняли документальные фильмы А. Довженко «Битва за нашу Советскую Украину» (1943).

Украинская культура во второй половине XX века. В период «оттепели» (1956-1961) произошла относительная либерализация политики КПСС в отношении национальных культур. В этот период появилось новое поколение украинской интеллигенции - «шестидесятники», которые исповедовали такие принципы: свобода творчества, ценность человека и его идеалов, торжество свободы и демократии и тому подобное.

«Шестидесятники» - это В. Симоненко, Л. Костенко, М. Винграновский, И. Драч (литература) И. Дзюба, Е. Сверстюк, И. Светличный (литературная критика) А. Горская, П. Заливаха (живопись) С. Параджанов, Ю. Ильенко (кинематография) и др. Они становятся на путь борьбы за обновление общества на основе общечеловеческих ценностей, пытаются по-новому переосмыслить национальное наследие Украины.

«Оттепель» закончилась для украинской интеллигенции трагически: большинство из «шестидесятников» были репрессированы, а В. Стус, В. Марченко, О. Тихий, Ю. Литвин погибли в заключении.

Диссидентское движение - это составная часть стихийного движения против существовавшей в СССР тоталитарной системы, которое началось в период «оттепели». «Диссиденты» - это люди, политические, религиозные взгляды и мировоззрение которых не совпадали с официальным. Важной составной частью его деятельности стало развитие «самиздата» - системы распространения не признанной официально или запрещенной литературы.

Определенных успехов достигла украинская наука. Развитие кибернетики связано с именем В. Глушкова. В эти годы появлялись неординарные произведения украинских писателей и поэтов: роман «Собор» О. Гончара, «Дума о тебе» М. Стельмаха, поэзии И. Драча, Б. Олійника, Д. Павличко и др. В музыкальном искусстве работали Г. Майборода, В. Губаренко, И. Шамо. Определенные достижения имело и украинское кино.

Вопросы для самоконтроля:

1. Назовите характерные черты модернизма.
2. Назовите характерные черты импрессионизма.
3. Проанализируйте основные направления развитие украинской культуры в первой половине XX века.
4. Проанализируйте основные направления развитие украинской культуры во второй половине XX века.

Задания для самостоятельной работы студентов:

1. Составить терминологический словарь к разделу.
2. Заполните таблицу «Украинская культура первой половины XX века».

<i>№ п/п</i>	<i>Образование и наука</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Живопись</i>	<i>Театр и музыка</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>

3. Заполните таблицу «Украинская культура второй половины XX века».

<i>№ п/п</i>	<i>Образование и наука</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Живопись</i>	<i>Театр и музыка</i>
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>

*Культура - это лишь
тоненькая яблочная кожура
над раскаленным хаосом*
Ф. Ницше.

РАЗДЕЛ 10.10. СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ КУЛЬТУРА И ЕЕ ВХОЖДЕНИЕ В МИРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО

10.10.1. Современное состояние развития мировой культуры.

*10.10.2. Формирование новой социокультурной
действительности и ее черты.*

10.10.3. Украина в мировом культурном пространстве.

*10.10.4. Украинская культура на этапе становления
государственности.*

Термины: мировая культура, европоцентризм, вестерн, ценности, культурное пространство.

10.10.1. Современное состояние развития мировой культуры

Современное состояние мировой культуры - это не только заимствование, развитие а некий этап развития единой культурной линии. Оно обладает особенными чертами. Вестернизацией (от англ. West - Запад) принято называть процесс экспансии экономической модели развития, ценностей, стиля и образа жизни, свойственных западным промышленно развитым странам. Сам термин «Запад» достаточно условен и принадлежит к той общественно-исторической ситуации, когда еще можно было разделять мир на промышленно развитые западные страны и страны остального мира.

Несмотря на декларирование ценности каждого социума, каждой культурной традиции, современная ситуация в мировой культуре напоминает скорее утверждение и распространение ценностей европейской культуры. Именно поэтому мы можем говорить о так называемой вестернизации как о существенной черте современной мировой культуры. В XX в. подобное явление еще называли европоцентризмом, это имело смысл лишь в те времена, когда США еще не являлись ведущей мировой державой. По своей сути вестернизация и европоцентризм тождественны. Они генетически связаны с естественными процессами жизни любого социума, и в этом отношении и вестернизация, и европоцентризм - вполне «обычные» разновидности так называемого этноцентризма. Этноцентризмом называют то «нормальное мироощущение» любого этноса, когда его ценности, традиции, установления осмысливаются его представителям как единственно истинные и верные. В этом отношении мировая культура представляет собой этап развития европоцентризма до мирового масштаба, когда по своей сути и происхождению европейские ценности,

нормы, сам стиль жизни начинают претендовать на роль общечеловеческих ценностей. Стремление к утверждению европейской системы ценностей, модели государственного устройства и т.п. сочетается с экономическим, технологическим и военным превосходством, в силу чего европоцентризм и вестернизация оказываются стержнем мировой культуры в целом.

Одной из существенных черт современности является смена самой модели познания. Мы можем констатировать постепенный отказ от традиционной ориентации на знание и переход к модели информации. Ориентация на модель информации является по своей сути тенденцией постмодернизма и вызвана стремлением к переосмыслению знания как такового. Знание, которое всегда было связано с его носителем - человеком, а потому не являлось нейтральным и передавалось с потерями и искажениями, уже не представляется той абсолютной ценностью, каковой оно было на протяжении тысячелетий истории человечества. Сейчас предпочитают говорить не о знании, а об информации. Тенденция последних десятилетий - это попытка трансформации знания в унифицированную и обезличенную информацию, которая в большей степени, нежели знание, поддается хранению и передаче без искажения.

Переход к модели информации позволяет многим исследователям именовать современное общество информационным. Концепция информационного общества определяет его как постиндустриальное общество, новый этап развития цивилизации, в котором главным продуктом производства является информация. Отличительные черты информационного общества - увеличение роли информации в жизни общества, возрастание доли информационных коммуникаций, продуктов и услуг в валовом внутреннем продукте и создание глобального информационного пространства.

Прагматическая направленность. Современная действительность достаточно безжалостна - жесткий контроль и соизмерение с результативностью являются необходимым требованием, свойственным всем сферам жизни. Все, что ни делается, планируется и даже «мечтается», обязательно должно иметь практическую направленность, приносить реальные, осязаемые плоды и доходы. Такое явление можно назвать прагматической тенденцией современной культуры.

Эта тенденция затрагивает почти все стороны жизни человека - от семьи и религиозной сферы до политики и производства. Все, что происходит, все, что делает человек, имеет в этом отношении единую меру, с которой необходимо соизмерение. Мера, с которой соизмеряется современность, - не спасение (как в религиозно ориентированных социумах), не выживание (как в примитивных обществах) и уж тем более не ценности нравственности (хотя подобные ориентиры могут признаваться на словах или быть побудительной причиной для части населения), но расчет, польза и выгода. В реальной жизни мы иногда

руководствуемся нашими желаниями, эмоциями, но вынуждены их соизмерять с возможностями и с той жесткой ситуацией современности, когда любое поведение, выходящее за рамки допустимого минимума, необходимого для нормального воспроизводства «живой силы», жестко карается социумом.

Последствия своеобразного прагматизма больше всего проявляются в социальной сфере и в сфере межличностных отношений. Тысячелетиями человечество мерило окружающий мир и людей - социальную сферу, сферу межличностных отношений - иными мерками, выстраивало иную ценностную шкалу. Смена ценностных ориентиров приводит к определенной дезориентации человека, он ощущает себя одиноким в мире, где нет места простым человеческим эмоциям, где «правят бал» расчет и барыш и где даже традиционные ценности семьи оказываются под угрозой.

Примат экономики и производства, техницизм. Современной европейской культуре свойственен определенного рода экономикоцентризм, т. е. стремление видеть в экономических процессах и процессах производства самое существенное, что происходит в человеческом обществе. Подобное отношение к процессам производства и экономики не всегда являлось доминирующим ориентиром человечества.

10.10.2. Формирование новой социокультурной действительности и ее черты

Изменения в обществе происходили в контексте нового социального выбора, в ситуации, когда одна часть общества отдавала предпочтение прошлым - социалистическим ценностям, вторая ориентировалась на западноевропейские ценности и культурные приоритеты, третья вообще не определилась в своем выборе. Процесс разнообразия возможностей духовного развития личности был связан с активизацией деловой и творческой инициативы человека и одновременно с тем, что отсутствовали приоритетные направления в развитии культуры, нарушены связи между ее функциональными элементами и др. Духовную жизнь определяло переосмысление собственной истории, достижениям украинского народа и возвращение к национальным культурным истокам. Восстанавливались забытые страницы украинской истории XX в.: Украинскую Народную Республику, сущность и деятельность Центральной Рады, ОУН-УПА, Голодомор 1933 г., сталинские репрессии и т.д. Возвращались к жизни имена «забытых» деятелей культуры и их ранее запрещенные достижения, укреплялись контакты с украинской диаспорой и т.д. В целом в годы перестройки и первые годы независимости Украины определялись романтическими надеждами, безграничной верой в собственную самодостаточность, возрождения и подъема национальной культуры.

Процесс развития самостоятельного государства в Украине сопровождался переоценкой духовных ценностей на почве деидеологизации культуры, нарастанием негативного отношения к идеалам советской эпохи, утверждением новой-плюралистической-культурной реальности, отмеченной формированием большого количества субкультур, и т.д. Это было время осознания украинцами значимости национальной культуры как стержня и цементирующей основы развития украинской государственности, необходимости возвращения к жизни нравственно-эстетических установок прошлого, христианских духовных норм, народных традиций и обычаев и т.п. Именно поэтому в этот период активизировался процесс обращения к историко-культурному наследию. Об этом свидетельствует создание Комиссии по вопросам восстановления выдающихся памятников истории и культуры при Президенте Украины, Всеукраинского фонда воссоздания памятников историко-архитектурного наследия, утверждения Кабинетом Министров долгосрочной Государственной программы воспроизведения выдающихся памятников истории и культуры, утверждении Министерством культуры и туризма и Министерством регионального развития и строительства порядка воспроизведения выдающихся объектов архитектуры.

Большая роль в этом процессе принадлежала правительственной Комиссии по вопросам возвращения культурных ценностей, которая начала инвентаризацию и возврата ценностей (архивы А. Олесея и А. Ольжича, рукописи Б. Антонича, коллекция артефактов времен древности, часть наследства А. Довженко, произведения художников М. Андриенко-Нечитайло, Л. Морозовой, отдельные работы Ю. Сичинского и т.п.). Также было создано Государственную службу контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу, Управлением охраны и реставрации памятников градостроительства и архитектуры Госстроя Украины подготовлен реестр памятников истории и культуры.

10.10.3. Украина в мировом культурном пространстве

Мировое признание духовного достояния Украины свидетельствует о том, что в Список всемирного наследия ЮНЕСКО внесены Софийский собор с архитектурным ансамблем, Киево-Печерская лавра, исторический центр Львова. Обсуждается вопрос о внесении в этот Список таких объектов, как античный Херсонес Таврический (г. Севастополь), комплекс ханского дворца в г. Бахчисарае, культурный ландшафт г. Каменца-Подольского, археологический комплекс "Каменная Могила" в Запорожской области, Резиденция Буковинских митрополитов, Исторический центр города-порта Одессы, Археологическая культура Кукутени - Триполье (Украина, Молдова, Румыния) и Деревянные церкви Карпатского региона (Украина, Польша, Словакия).

Лингвоцентризм украинской культуры обусловил особое внимание к проблемам бытия национального языка. В 1989 г. было основано Общество украинского языка имени Т. Г. Шевченко, целью которого стало повышение роли и значения украинского языка, содействие его всестороннему развитию, обеспечение ее чистоты и самобытности. 1989 г. Верховная Рада приняла Закон "О языках в Украинской РСР", которым украинский язык провозглашен государственным, что подтверждено Конституцией Украины.

От первых лет существования независимой Украины встал вопрос совершенствование системы образования. В мае 1991 г. Верховная Рада Украины приняла Закон «Об образовании», 1999 г. - Закон «Об общем среднем образовании», в которых провозглашено, что основой образования в Украине являются принципы гуманизма, демократии, национального сознания, взаимоуважения между нациями и народами, главной задачей - воспитание творческой, конкурентоспособной личности. На это направлена программа государственной поддержки одаренных детей, деятельность многих авторских школ, средних учебных учреждений с ранней профилизацией - гимназий и лицеев и т.д., новых учебных заведений - международных школ и университетов, частных средних и высших учебных заведений.

Программа реформирования системы образования в Украине направлена на ее интеграцию в международную образовательную систему. Вместе с тем реформа образования выявила многочисленные трудности, связанные с недоукомплектованістю школ качественными учебными пособиями, медленным изменением содержания образования, разрушением практически всей системы профессионально-технического обучения и т.д.

Реформирования системы высшего образования в Украине характеризует поиск оптимального соответствия между сложившимися традициями в украинской высшей школе и новыми веяниями, связанными с вхождением в мировое образовательное пространство. Это вместе с углублением специализации предусматривало гуманизации и гуманитаризации высшего образования. Демократизация высшего образования отразилась во внедрении 2008 г. системы внешнего независимого оценивания знаний для поступления в высшие учебные заведения. Создания многоуровневой системы организации высшего образования обеспечивает мобильность темпов обучения и расширения возможностей выбора будущей специальности и т.п.

Научные достижения Украины - это ее потенциал и визитная карточка. В последние годы ученые разработали новые схемы ракетных двигателей, создали инструменты для монтажных и ремонтных работ в открытом космосе и др., а также совместно с учеными, в частности США, осуществленным совместные разработки космических аппаратов, заключили соглашение между институтом электросварки им. Б. Патона и аэрокосмическим агентством НАСА по разработке технологии сварки в космосе.

Украина имеет мощный научный потенциал, обладает уникальными технологиями, является производителем ряда конкурентоспособных на мировом рынке товаров - спутник Земли "Сич" самолеты "Мечта", "Ан", корабли и самые мощные в мире прессы, турбины, дизельные двигатели, тепловозы, электронные микроскопы. Значительных успехов отечественные ученые достигли в генной инженерии и биотехнологии, биокибернетике, создании искусственного интеллекта, мембранных технологий, монокристаллов и искусственных алмазов, а также в исследованиях в областях материаловедения, сверхтвердых материалов и технологий сварки, фундаментальных исследованиях в математике, теоретической физике, биологии, химии, медицине. Ученые Украины принимают участие в международных программах (например, космические программы «Морской старт», «Глобалстар», «Спектр», «Марс – 96», «Шаттл – 97», «Океан», «Природа»), создали и обеспечивают деятельность отечественной исследовательской станции в Антарктиде. Определенных успехов достигли отечественные ученые в области гуманитарных наук, в стране открыты новые научные институты - украинской археологии, востоковедения, украинского языка, народоведения, украиноведения и др. Особенно активным является развитие отечественной исторической науки, запечатлевшие труды А. Кульчицкого, Е. Сверстюка, Ф. Турченко и др., введение в научный оборот трудов историков диаспоры Н. Полонской-Василенко, Д. Дорошенко, А. Субтельного. В то же время реструктуризация управления экономикой, переход предприятия частную собственность, выезд 1992-1996 гг. за границу значительного количества ученых, сокращение государственного финансирования отрицательно сказались на развитии науки.

Трансформация общества в годы независимости способствовала восстановлению значимости и активизации религиозной жизни. Существенно изменились отношения государства и церкви - Конституция Украины гарантирует гражданам свободу совести и вероисповедания в условиях отделения церкви от государства и школы от церкви. Религиозная жизнь в современной Украине определяет деятельность многих религиозных конфессий - возобновлена деятельность Украинской греко-католической церкви, функционирует римско-католическая церковь, 32 направления протестантства (баптисты, адвентисты седьмого дня, іеговісти т.п.), сохраняют значимость иудаизм и ислам, распространились нетрадиционные культы (РУН-вера, кришнаитство, буддизм) и др.

10.10.4. Украинская культура на этапе становления государственности

Сфера культуры реформируется согласно концепции государственной культурной политики - в разработанных и утвержденных региональных программах развития культуры, в которых предусмотрен комплекс мероприятий по обеспечению полноценного

функционирования клубных учреждений. На сегодня в Украине на их базе действуют более 90 тыс. любительских коллективов (более 20 тыс. из них имеют звание «Народный» и «Образцовый»), в репертуаре которых - классические и современные произведения украинских и зарубежных авторов, фольклор.

В 1990-х годах уменьшилось количество библиотек, сократились их финансирование и фонды. Ситуация меняется благодаря Государственной программе развития и функционирования украинского языка на 2004-2010 гг. и постановлениям Кабинета Министров Украины «О социальных нормативах обеспечения населения публичными библиотеками», «Национальной программой сохранения библиотечных и архивных фондов», программе создания целостной общегосударственной автоматизированной информационно-библиотечной системы.

В 90-х годах XX в. государственная книгоиздательская отрасль и система книготорговли Украины не смогли быстро приспособиться к новым экономическим реалиям из-за отсутствия опыта работы в условиях рыночной конкуренции и снижение интереса читателей. Ликвидация в 1992 г. государственного объединения "Тесей" активизировала издание и продажа коммерческой книгопродукции, дала импульс созданию многих малых негосударственных издательств, частных книготорговых фирм, полиграфических предприятий, ориентированных на издание и ввоз в Украину русскоязычной, преимущественно развлекательной и справочной литературы.

Благодаря конкурентоспособности и мобильности в освещении событий и общественного мнения распространились и приобрели влияние неформальные периодические издания: львовские газеты Общества Льва «Прогресс», «Молодая Галичина») и журнал «За свободную Украину», краевой организации Движение – «Вече» и «Народная газета», печатный орган Общества украинского языка им. Т. Шевченко, газеты «Просвещение», «Литературная Украина», журналы «Порог» (Кировоград), «Борисфен» (Днепропетровск), «Тернополь» (Тернополь), а также периодические издания общественных объединений и партий («Золотые ворота» общества «Украина», «Государственность» Украинской республиканской партии, «Демократ» Демократической партии Украины, «Время» Народного руха Украины). Издательскую деятельность развернули общественные и научные общества, возобновлено издание периодических сборников из разных отраслей науки (в Харькове возобновлено издание «Сборник Харьковского историко-филологического общества» и журнала «Млечный путь», во Львове Научное общество им. Т. Г. Шевченко возобновило «Записки НТШ»).

Благодаря деятельности Союза писателей Украины произошло возвращение украинскому сообществу забытых имен деятелей культуры. Газета «Литературная Украина» начала рубрику «Страницы

подзабытого наследия», где были напечатаны произведения Б.Лепкого, Г. Чупринки, М. Зерова, М. Кулиша, В. Винниченко, Г.Драй-Хмары, Г. Михайличенко, В. Симоненко, В. Стуса, И. Светличного, Е. Сверстюка и др. В еженедельнике «Украина» было обнародовано искусствоведческие работы, посвященные творчеству М. Бойчука, Н. Онацкого, А. Заливахи, И. Марчука, А. Антонюк, Ф. Гуменюка и др. Журнал «Достопримечательности Украины» начало публикации исторических исследований М. Брайчевского, Я. Дашкевича, Я. Исаевича, Ф. Шевченко, журнал «Октябрь» («Колокол») - публикацию «Истории запорожских казаков» Д. Яворницкого. В журнале «Киев» опубликовано «Воспоминания» М. Грушевского, Археологическая комиссия при Академии наук Украины подготовила к изданию его «Историю Украины-Руси».

Важное значение для современного украинского общества имело издание произведений современных и ранее запрещенных украинских писателей - Ю. Щербака, И. Драча, Л. Костенко, В. Шевчука, Е. Гуцало, М. Винграновского, В. Дрозда, Г. Федорова, Г. Иваничука, М. Руденко, И. Дзюбы, а также писателей украинской диаспоры Е. Маланюка, Т. Осьмачки, И. Багряного и др., а также А. Телиги, А. Ольжича,

За годы независимости распространились культурные контакты Украины с различными странами. В процессе активного вхождения украинской культуры в мировое культурное пространство значительную роль сыграли многочисленные общественные организации, различные национально-культурные объединения и фонды (украинский фонд «Возрождение» благотворительный фонд «Литературная сокровищница» при Союзе писателей Украины, Украинский фонд поддержки культуры, фонды им. М. Грушевского, «Центр современного искусства», «Деметра», фонд развития исторических исследований и др.).

Пример активной культуротворческой деятельности по условиям настоящего предоставляет Украинский центр духовной культуры - научно-методический и культурно-просветительское заведение, которое объединяет специалистов по истории, философии, социологии, права, народоведения, выдающихся деятелей литературы и искусства. При центре действуют «Литературная горница», «Музыкальная гостиная», литературно-музыкальный театр «У Святой Софии», дискуссионный клуб «Интеллект Украины. Проблемы поиска оптимальных форм развития демократического общества». Центр издал уникальные литературные серии – «Духовные сокровища Украины» (50 т.), «Украинский исторический роман» (в 30 т.), «Украинская социологическая мысль» (в 15 т.), «История религии в Украине» (10 т.).

Активное вхождение Украины в глобализационные процессы связано с необходимостью осмысления мирового культурного наследия, в том числе современного. Однако сегодня американизация, вестернизация, наступление «китчевой» массовой культуры привели к насыщению украинского художественного пространства продукцией «низкого сорта».

ее безудержное, агрессивное распространение в значительной степени содержит угрозу деформации национальной системы ценностей и выявления ее в искусстве.

Вопросы для самоконтроля:

1. Назовите основные черты развития современной мировой культуры.
2. Что Вы знаете о культурном диалоге Востока и Запада?
3. Назовите характерные черты постмодернизма в современной литературе.
4. Что Вы знаете о религиозной жизни современной Украины?

Задания для самостоятельной работы студентов:

1. Составить терминологический словарь к разделу.
2. Заполните таблицу «Современное состояние развития мировой культуры».

<i>№ n\п</i>	<i>Литература</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Живопись и скульптура</i>	<i>Театр и музыка</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

2. Заполните таблицу «Украинская культура в современных условиях».

<i>№ n\п</i>	<i>Литература</i>	<i>Архитектура</i>	<i>Живопись и скульптура</i>	<i>Театр и музыка</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

3. Заполните таблицу «Характерные черты религиозной жизни Украины в современных условиях».

<i>№ n\п</i>	<i>УПЦ КП</i>	<i>УПЦ МП</i>	<i>УАПЦ</i>	<i>Протестантские церкви</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

4. Напишите эссе «Современные украинские писатели».
5. Напишите эссе «Современные украинские артисты».
6. Напишите эссе «Современные украинские музыканты».

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович С.Д. Світова та українська культура: навч. посіб. / С.Д. Абрамович, М.Ю. Чікарькова. – Львів: Світ, 2008.
2. Алпатов М.В. Всеобщая история искусств : в 3 т. / М.В. Алпатов – М., 1995.
3. Багацький В.В., Кормич Л.І. Культурологія: історія і теорія світової культури ХХ століття : навч. посіб. – К.: Кондор, 2004.–304 с.
4. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання / О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. – 296 с.
5. Барокко в славянських культурах. – М., 1992.
6. Виннер Р.Б. Искусство Греции. -М., 1972.
7. Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича. - Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. - 880 с.
8. Гаврюшенко О.А. Історія культури: навч. Посіб. / Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. – К.: Кондор, 2004.
9. Давиденко Г.Й., Акуленко В.Л. Історія зарубіжної літератури середніх віків та та доби Відродження: Навч. посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 248 с.
10. Європейська та українська культура в нарисах: навч. посіб. / за ред.: І.З. Цехмістро, В.І. Штанько, В.С. Старовойт, В.М. Леонтєва. – К.: Центр навч. літ., 2003.
11. Історія української культури: у 5 т. / голов. ред. Б.Є. Патон; НАН України. - К.: Наукова думка, 2001. Т. 5, кн. 1: Українська культура ХХ - початку ХХІ століть / Ажнюк Б. М. та ін.; редкол. тому, кн. 1: Жулинський М. Г. - голов. ред. та ін. - К., 2011. - 862 с.
12. Історія української культури: у 5 т. / голов. ред. Б.Є. Патон; НАН України. - К.: Наукова думка, 2001. Т. 5, кн. 2: Українська культура ХХ - початку ХХІ століть / Агеєва В. П. та ін.; редкол. тому, кн. 2: Жулинський М. Г. - голов. ред. та ін. - 2011. - 1031 с.
13. Історія світової та української культури: підручн. для вищих навч. закладів / В.А. Греченко, І.В. Чорний, В.А. Кушнерук, В.А. Режко. – К.: Літера ЛТД, 2012.
14. Історія української та зарубіжної культури: навч. посіб. / за ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К.: Знання, 2002.–356 с.
15. Історія світової культури. Культурні регіони: навч. посіб./ Кер. авт кол. Л.Т. Левчук. – К.: Либідь, 2013. – 520 с.
16. Козлик І. В. Світова література доби Середньовіччя та епохи Відродження: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. - Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. – 344 с.

17. Кормич Л.І. Культурологія (Історія і теорія світової культури ХХ століття): навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Х.: Одісей, 2014.
18. Корінний М.М. Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури / М.М. Корінний, Г.Г. Потапов, В.Ф. Шевченко. – К.: Україна, 2012.
19. Культурологія: учеб. пособ. / под ред. А.А. Радугина. – М.: Библионика, 2005.
20. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. – М., 1990.
21. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: навч. посіб. / за ред. А.В. Яртися, В.А. Мельника. – Львів: Світ, 2013.
22. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А.Токарев. - 2-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1987-1988. - Т.1: А-К. - 671 с.; Т.2: К-Я. - 719с.
23. Павлова О.Ю. Історія української культури: навч. посіб. / за загальною ред. О. Ю. Павлова. - 2-е вид. перероб. та допов. - К.: Центр учбової літератури, 2013. – 340 с.
24. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури: навч. посіб. / В.С. Полікарпов. – К.: Знання, 2013.
25. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / за наук. ред. Л.Є. Дециньського. – Львів : Бескід Біт, 2011.
26. Українська та зарубіжна культура: підруч. / за ред. В.О. Лозового. – Харків: Одісей, 2005.
27. Українське бароко та європейський контекст. Архітектура, образотворче мистецтво, театр і музика. – К., 1991.
28. Хоменко В.Я. Українська і світова культура: підручн. – К.: Україна, 2013. – 336 с.
29. Художня культура світу: Європейський культурний регіон: навч. посіб. – К. : Вища шк, 2011. – 191 с.
30. Чорний І.В. Культурологія: навч. посіб. / І.В. Чорний, В.А. Перцева. – Х.: Прометей-Прес, 2005.
31. История украинской культуры: учеб. пособ. для студ.-иностранцев всех специальн. / Е. А. Петутина, Н. В. Вандышева-Ребро, А. В. Голозубов [и др.]; под ред. Е. А. Петутиной. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2012. – 122 с.

СЛОВНИК

Балада - жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового гатунку з драматичним сюжетом. Ознаки: жанр фольклору, віршований, ліро-епічний твір; зосередження уваги на моральних проблемах; напружений сюжет; легендність та фантастичність; драматична, часто несподівана розв'язка; присутність оповідача; використання діалогів і повторів; невеликий обсяг. Різновиди: історичні, страшні, любовні, трагедійні, розбійницькі, сімейно-побутові.

Бюст - це скульптурне зображення людини по груди або до пояса. Синонімом іноземного терміну бюст в українській мові є термін погруддя.

Варварство - за уставленою в суспільствознавстві XVIII-XIX ст. періодизацією, середня з трьох епох в історії людства (дикість, варварство, цивілізація). Періодизацію запровадив у 1760-х рр. А.Фергюсон, який обґрунтував цю схему, вважаючи, що варварство починалося з виникнення гончарного виробництва і завершувалося появою писемності.

Вишивка - вид декоративно-ужиткового мистецтва, орнаментальне або сюжетне зображення на тканинах, шкірі, виконане різними ручними або машинними швами.

Водевіль - невелика, часто одноактна весела п'єса, в основу якої покладено анекдотичну подію і в якій розмови героїв чергуються з жартівливими піснями, танцями.

Генезис культури, культурогенез - (від грец. - перероджую, створюю) – походження, процес виникнення і наступного розвитку якогось явища. В культурології це процес зародження матеріальної і духовної культури людства, що відбувався у тісному взаємозв'язку зі становленням і розвитком знарядь праці, матеріально-технічною та іншими видами діяльності людини з найдавніших часів і до сьогодення.

Гравюра (від нім. Graben – копати) – це вид графічного мистецтва, що припускає створення різними способами друкованих форм – дощок (так іменуються і металеві друкарські форми) для тиражування зображення шляхом друку (у тому числі і ручний) з її рельєфних поверхонь.

Графіка - вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пером, пензлем, вуглиною або відбитий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Живопис (малярство) - вид образотворчого мистецтва, пов'язаний з передачею зорових образів шляхом нанесення кольорових матеріалів на зображальній площині, а також твори мистецтва, виконані в такий спосіб.

Комедія - драматичний твір, у якому дійові особи зображуються у смішних ситуаціях, нещадно висміюються людські пороки та негативні соціально-побутові явища.

Культура елітарна (від фр. - краще, добірне) - форма культури, яка включає відбірне, найкраще мистецтво, музику, літературу і призначена для вищих верств населення.

Лірика (грец. *lyrikós* - лірний; твір, виконаний під акомпанемент ліри) - один із трьох, нарівні з епосом та драмою, родів художньої літератури та мистецтва, в якому у формі естетизованих переживань осмислюється сутність людського буття.

Масова культура (від лат. *massa* - ком, частка і *cultura* - оброблення, виховання) являє собою сукупність явищ культури ХХ-ХХІ ст., які характерні для сучасного суспільства з його високим рівнем комунікаційно-інформаційних систем (радіо, телебачення, Інтернет, мобільний зв'язок), високим ступенем урбанізації й індустріалізації, втратою особистістю своєї індивідуальності.

Містерія - масова драматична вистава на сюжети релігійних легенд.

Мелодрама - повчально-моралізаторський, емоційний і драматичний твір з гострою фабулою, в якому персонажі різко діляться на добрих і лихих.

Музика - вид мистецтва, що виражає та відображає людське життя у звукових образах.

Натюрморт - зображення певних неживих предметів. Найчастіше це - фрукти, овочі, напої тощо.

Офорт - це гравюра на міді або цинку з малюнком, протравленим кислотами, а також друкарський відбиток з такої гравюри.

Писанкарство - це розпис писанок за допомогою вишуканих символічних орнаментальних мотивів, геометричних, рослинних, та антропоморфних символів, які чітко підпорядковуються сферичній формі яйця. Вони пишуться за допомогою воску та барвників.

Пейзаж - це зображення живої природи, тобто певного місця у первісному вигляді.

Поєма - ліричний, епічний, ліро-епічний твір, переважно віршований, у якому зображені значні події і яскраві характери. Поемою також називають великий прозовий роман, який, крім глибокого змісту й широкого охоплення життєвих подій, відзначається пафосом і ліризмом.

Притча - повчальна алегорична оповідь, в якій фабула підпорядкована моралізаційній частині твору. На відміну від багатозначності тлумачення байки, у притчі зосереджена певна дидактична ідея. Вона широко застосовується в Євангелії.

Статуя (лат. *statua*, від *statuo* «ставлю») - твір круглої скульптури, що зображує окрему людину, тварину чи міфологічно-фантастичні істоти у повний зріст стоячи чи верхи.

Статуетка - вид дрібної пластики, статуя настільного (кабінетного) розміру набагато менше натуральної величини, що служить для прикраси інтер'єру.

Трагедія - драматичний твір, в основу якого покладено дуже гострий, непримиримий і життєво важливий для певної епохи конфлікт, незвичайний герой потрапляє у безвихідне становище, вступає в боротьбу з нездоланими в даній ситуації силами і часто гине.

Навчальне видання

*Множинська Руслана Володимирівна
Проданюк Федір Миколайович*

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

Навчальний посібник

*Редактор Л. Л. Овечкіна
Відповідальний за поліграфічне видання Ю. В. Коноваленко
Коректор Н. П. Біланюк*

Підп. до друку 26.06.2018 р. Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 23,01. Облік. вид. арк. 18,01. Тираж 22 пр. Зам. 657.

Видавець і виготовлювач Київський національний університет технологій та дизайну.
вул. Немировича-Данченка, 2, м. Київ-11, 01011.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 993 від 24.07.2002.